

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

**YURTTAŞLIK BİLİNCİ:
C.Ü. ÖĞRETİM ÜYELERİ ÖRNEĞİNDE**

Ercan ŞAHBUDAK

DOKTORA TEZİ

Prof. Dr. Ali ERKUL

SİVAS
EKİM 2010

YURTTAŞLIK BİLİNCİ:

C.Ü ÖĞRETİM ÜYELERİ ÖRNEĞİNDE

Ercan ŞAHBUDAK

Cumhuriyet Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Sosyoloji Anabilim Dalı

Kurumlar Sosyolojisi Bilim Dalı İçin Öngördüğü

DOKTORA TEZİ

Olarak Hazırlanmıştır

SİVAS

Ekim 2010

TEŞEKKÜR

Çalışmalarım boyunca değerli yardım ve katkılarıyla beni yönlendiren danışmanım Prof. Dr. Ali ERKUL'a yine kıymetli tecrübelerinden faydalandığım hocam Prof. Dr. Faruk KOCACIK'a, ayrıca araştırma esnasında soru cetvellerinin hazırlanması ve değerlendirilmesi konusunda yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Sezer AYAN'a ve tüm çalışma arkadaşlarıma ve aileme, maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, beni yalnız bırakmayan ve sabırla bekleyen Öğr. Gör. Dr. Özlem BOZKURT'a teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

Bu çalışma, resmi statü tarafından kabul edilen Türk vatandaşlığı ve kimliği algısına etki eden faktörleri ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Çalışma temelde kuramsal ve uygulamalı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yurttaşlık hakkındaki yasal belgeler, hükümet tartışmaları ve öne çıkan entelektüellerin çalışmaları incelenmiştir. İkinci bölümde ise, bireylerin yurttaşlık algılarını ortaya koyabilmek amacıyla Cumhuriyet Üniversitesi öğretim üyeleri örneğinde alan araştırması yapılmıştır.

Kuramsal kısımda, yurttaşlık olgusu öncelikle kavramsal olarak ele alınmış, tarihsel gelişiminden, yurttaşlık kuramlarından, yurttaşlığın politik ve hukuki görünümlerinden ve günümüzdeki yurttaşlık anlayışlarından bahsedilerek, yurttaşlığın genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Daha sonra Türkiye’de yurttaşlığın gelişimi anlatılmıştır. Osmanlı’dan günümüze Türk siyasal ve toplumsal yaşamındaki belirleyici faktörlerin, yurttaşlık üzerindeki etkileri dikkate alınarak, kronolojik bir sıra izlenmiştir. Osmanlı’dan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ndeki yurttaşlık anlayışı ise kurtuluş savaşı esnasında yurttaşlık, tek partili dönemde yurttaşlık, çok partili hayata geçtikten sonraki yurttaşlık (1946-1980) ve 1980’den günümüze kadar olan yurttaşlık olmak üzere dört kısımda incelenmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde, bireylerin yurttaşlık bilinçlerini ölçmek üzere, Cumhuriyet Üniversitesi’nde görev yapmakta olan öğretim üyeleri örneğinde bir alan araştırması uygulanmıştır. Alan araştırmasında Likert tipi soru formları kullanılmıştır. Elde edilen veriler istatistiksel analizler yoluyla değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Yurttaşlığın etnik ve dinsel kimlikler üzerinden yürüdüğü günümüz Türkiye’sinde, yasalar karşısında pasif durumda olan, haklardan ziyade sorumlulukların ön plana çıktığı bir yurttaşlık anlayışı toplumun genelinde hissedilmektedir. Araştırma sonuçlarına göre öğretim üyelerinin büyük çoğunluğu ise, aktif yurttaşlık anlayışını benimsemektedir. Fakat toplumun en bilinçli kesimi olması beklenen öğretim üyeleri arasında da yasalar karşısında edilgen durumda olanlar ve pasif yurttaş konumunda bulunanlar vardır.

Anahtar Kelimeler: Yurttaşlık, Kimlik, Ulus-devlet, Demokrasi ve Modernleşme

SUMMARY

The main aim of this study is to present the coefficient factors to Turkish citizenship and sense of identity that are accepted by official status. The study consists of two chapters in basis: theoretical and practical. In the first chapter, legal documents about citizenship, discussions of government and prominent intellectuals' works were studied. In the second chapter, field work with the example of lecturers in Cumhuriyet University was done to present sense of citizenship of the individuals.

In the theoretical chapter, first, the fact of citizenship was theoretically discussed, its historical process, citizenship institutions, political and legal aspects of citizenship was mentioned and a general overview of citizenship was carried out. Then, the improvement of citizenship in Turkey was explained. A chronological order was followed by considering the effects on citizenship of the determining factors of Turkish political and social life from Ottoman to present. The citizenship mindset in Turkish Republic that was established after Ottoman Empire was discussed within four chapters: citizenship in Turkish War of Independence, citizenship in single party regime, citizenship after passing to multiparty system (1946-1980) and citizenship from 1980 to present.

In the second chapter of the study, a field research in the example of the lecturers in Cumhuriyet University was carried out to measure the consciousness of citizenship of individuals. In the research, Likert type question forms were used. Acquired data was evaluated and interpreted by way of statistical analyses. In today's Turkey, in which citizenship is viewed through the ethnical and religious identity, a citizenship mentality that is passive before the law and in which responsibilities come into prominence rather than individual rights is felt through the society. According to the research results, most of the lecturers adopt the active citizenship mentality. However, there are passive lecturers before the law who are expected the most conscious citizens in the society.

Key Words: Citizenship, Identity, Nation-state, Democracy and Modernization.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
ÖZET.....	ii
SUMMARY.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
TABLolar DİZİNİ	x
GİRİŞ	1
 I. BÖLÜM KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE	8
1. YURTTAŞLIK.....	8
1.1. Yurttaşlık Kavramı.....	9
1.2. YURTTAŞLIĞIN POLİTİK VE HUKUKİ GÖRÜNÜMÜ.....	18
1.2.1. Yurttaşlığın Kazanılması	18
1.2.1.1. <i>Yurttaşlığın Doğrudan Kazanılması</i>	18
1.2.1.1.1. <i>Jus Soli (Toprağa Bağlı) Yurttaşlık:</i>	18
1.2.1.1.2. <i>Jus Sanguinis (Kanbağına Bağlı) Yurttaşlık</i>	19
1.2.1.2. <i>Yurttaşlığa kabul edilme (Naturalizaton)</i>	20
1.2.2. Yurttaşlığın kaybedilmesi:	23
1.2.3. Çifte Yurttaşlık:.....	26
1.3. YURTTAŞLIK TARİHSEL ARKAPLAN.....	28
1.3. 1. Antik Yunan’da Yurttaşlık.....	28
1.3. 2. Antik Roma’da Yurttaşlık.....	32
1.3. 3. Ortaçağda Yurttaşlık.....	35
1.3. 4. Fransız Devrimi Sonrası Yurttaşlık.....	43
1.4. KÜRESELLEŞME VE YURTTAŞLIK.....	51
1.4. 1. Küreselleşme-Ulus Devlet ve Yurttaşlık.....	52
1.4. 1. 1. <i>Ulus, Uluslaşma ve Ulus-Devlet</i>	52
1.4. 1. 2. <i>Ulus-Devlet Açısından Küreselleşme Yaklaşımları</i>	57
1.4. 2. Avrupa Yurttaşlığı.....	60
1.4. 2. 1. <i>Avrupa Yurttaşlığının Politik Ve Hukuki Nitelikleri</i>	62

1.4. 2. 2. <i>Avrupa Yurttaşlığının Kazanılması ve Kaybedilmesi</i>	63
1.4. 2. 3. <i>Avrupa Yurttaşlığının politik, hukuki ve sosyal açıdan görünümü</i>	64
1.4. 2. 4. <i>Avrupa Yurttaşlığının Genel Bir Değerlendirmesi</i>	66
1.4. 3. Kozmopolitan (Küresel) Yurttaşlık	68
1.5. ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE YURTTAŞLIK	72
1.5. 1. Kimlik ve Yurttaşlık	72
1.5. 1. 1. <i>Ulusal Kimlik (Milli Kimlik) ve Yurttaşlık</i>	74
1.5. 2. Milliyetçilik ve Yurttaşlık	76
1.5. 3. Etnisite ve yurttaşlık	79
1.6. 4. Çok Kültürcülük Ve Yurttaşlık	81
1.6. DEVLET-KAMUSAL ALAN ve YURTTAŞLIK	87
1.6. 1. Kamunun Ölçekleri	90
1.7. YURTTAŞLIK TEORİLERİ	93
1.7. 1. Liberal-Sözleşmeci Yurttaşlık	93
1.7. 2. Toplulukçu Yaklaşım	95
1.7. 3. Cumhuriyetçi Yurttaşlık	98
1.8. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLERİN MODERN YURTTAŞLIĞA MEYDAN OKUYUŞU ..	102
1.8. 1. Ekolojik Yurttaşlık	103
1.8.2. Kadın Hareketi ve Yurttaşlık	105
1.8. 3. Kent Yurttaşlığı..	108
1.9. YURTTAŞLIK OLGUSUNUN GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ ..	109
II. BÖLÜM: OSMANLIDA YURTTAŞLIK	113
2.1. OSMANLI TARİHSEL ARKA-PLANI	113
2.1.1. Osmanlı'nın Sosyo-Ekonomik Düzeni	113
2.1.1.2. <i>Klasik Toplumsal Düzenin Çözülüşü</i> ..	117
2.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE YENİLEŞME HAREKETLERİ	120
Serbest Değişimler Dönemi:	120
Geçiş Dönemi:	120
Kapsamlı ve Zorlayıcı Dönem:	120
2.2.1. Serbest Değişimler Dönemi (Düzenli Olmayan Islahatlar)	121

2.2.3 Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e (1839-1908)	122
2.2.3.1 Şer'i Hüccet	123
2.2.3.2. Sened-İ İttifak	124
2.2.3.3. Tanzimat Fermanı	125
2.2.3.4. Islahat Fermanı	127
2.2.3.5. Yeni Osmanlılar Muhalefeti ve I. Meşrutiyet	129
2.2.3.5.1. 1876 Anayasasının Özellikleri	129
2.2.3.6. II. Meşrutiyet	131
2.2.3.6.1. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'te Görülen Fikir Akımları	133
2.2.3.6.1.1. Osmanlıcılık	134
2.2.3.6.1.2. Batıcılık	136
2.2.3.6.1.3. İslamcılık	138
2.2.3.6.1.4. Türkçülük.....	140
2.2.3.6.1. 4.1. Türkçülüğün Doğuşunu Hazırlayan Etkenler	141
2.3. TABİİYYET-İ OSMANİYE KANUNNAMESİ YÜRÜRLÜĞE GİRİŞİ VE KANUNNAMEYE GENEL BİR BAKIŞ	142
2.4. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YURTTAŞLIK ANLAYIŞININ GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ	143
III. BÖLÜM: MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE YURTTAŞLIK	146
IV. BÖLÜM: TEK PARTİLİ DÖNEMDE YURTTAŞLIK	155
4.1. 1924 ANAYASASI VE YURTTAŞLIK	156
4.2. HALKEVLERİ	157
4.3. KÖY ENSTİTÜLERİ	163
4.4. TEK PARTİ DÖNEMİ DERS KİTAPLARINDA YURTTAŞLIK	165
4.5. TEK PARTİLİ DÖNEM'DE CUMHURİYET KİMLİĞİ	167
V. BÖLÜM: 1946- 1980 TÜRKİYE'DE YURTTAŞLIK	171
5.1. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ	171
5.2. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ 1950-1960	174
5.3. DP İKTİDARI VE YURTTAŞLIK	179

5.4. DEMOKRASİNİN ZORA GİRDİĞİ DÖNEMLER VE SONRASINDAKİ GELİŞMELER	181
5.5. 1961 ANAYASASI VE YURTTAŞLIK	182
5.6. 1950 SONRASI DERS KİTAPLARINDA YURTTAŞLIK	186
5.7. 1980 ASKERİ DARBESİNE DOĞRU YAŞANAN TOPLUMSAL VE SİYASAL GELİŞMELER	189
VI. BÖLÜM: 1980'DEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE YURTTAŞLIK	192
6.1. 12 EYLÜL 1980 MÜDAHALESİYLE ORTAYA ÇIKAN ANAYASAL SİSTEM	192
6.2. 1980 ANAYASASI VE GENEL NİTELİKLERİ	194
6.3. 1980 SONRASI SİYASAL VE TOPLUMSAL GELİŞMELER	198
6.4. 1990'LARDA SİYASAL VE TOPLUMSAL GELİŞMELER	203
6.5. 1980 SONRASI DERS KİTAPLARINDA YURTTAŞLIK	207
6.6. GÜNÜMÜZDE TÜRKİYE'SİNDE YURTTAŞLIK TARTIŞMALARI ..	209
VII. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ	222
7.1.KAPSAM	223
7.2.YAKLAŞIM	223
7.3. YÖNTEM ve TEKNİK	225
7.4. TEMEL ve ALT VARSAYIMLAR	227
7.4.1. Temel Varsayım:	227
7.4.2. Alt Varsayımlar:	227
7.5. DEĞİŞKENLER	229
7.6. SINIRLILIKLAR	229
7.7. EVREN ve ÖRNEKLEM	230
7.8. GENEL ANKET ve YURTTAŞLIK BİLİNCİ ÖLÇEĞİ UYGULAMASI	233
7.9. VERİLERİN ÇÖZÜMÜ ve UYGULANMASI	233
VIII. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN BULGULARI	235
8.1. GENEL BİLGİLER	235
8.1.1. Öğretim Üyeleri Bilgileri:	235

8.2. ÖĞRETİM ÜYELERİNİN ANAYASA’DA BELİRTİLMİŞ OLAN YURTTAŞLIK HAK VE ÖDEVLERİ KONUSUNDAKİ BİLGİ DÜZEYLERİ VE NE KADAR BENİMSEDİKLERİNE DAİR FREKANS TABLOLARI. ...	239
8.3. YURTTAŞLIK BİLİNCİ VARYANS ANALİZİ	282
8.3.1. T Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way Anova) ...	298
 IX. BÖLÜM: SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	307
 KAYNAKÇA	326
 EKLER:	
EKİ: YURTTAŞLIK BİLİNCİ SORU CETVELİ ÖRNEĞİ.....	356

KISALTMALAR

AB : Avrupa Birliği

ABD : Amerika Birlesik Devletleri

AET : Avrupa Ekonomik Toplulugu

AGİK : Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP : Anavatan Partisi

AP : Adalet Partisi

AT : Avrupa Topluluğu

ATA: Avrupa Topluluğu Antlaşması

CDTA : Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

CKMP : Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi

CMUK : Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu

Çev. Çeviren

DEP : Demokrasi Partisi

DGM : Devlet Güvenlik Mahkemesi

Der.: Derleyen

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

DİSK : Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

DP : Demokrat Parti

DSP : Demokratik Sol Parti

DTÖ : Dünya Ticaret Örgütü

DTP : Demokrat Türkiye Partisi

DYP : Dogru Yol Partisi

F: Anova testi Ölçeğe İlişkin Puanların Farklılık Düzeyleri

FP : Fazilet Partisi

GATT : Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması

GP : Güven Partisi

GSYİH : Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

HADEP : Halkın Demokrasi Partisi

HEP : Halkın Emek Partisi

HP : Halkçı Parti

HP : Hürriyet Partisi

ILO : Uluslararası Çalışma Örgütü

IMF :Uluslararası Para Fonu

KİT : Kamu İktisadi Teşebbüsü

MC : Milliyetçi Cephe

MÇP : Milliyetçi Çalışma Partisi

MDP : Milliyetçi Demokrasi Partisi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MGK : Milli Güvenlik Konseyi

MHP : Milliyetçi Hareket Partisi

MKYK : Merkez Karar ve Yürütme Kurulu

MSP: Milli Selamet Partisi

MYK : Merkez Yürütme Kurulu

NATO: Kuzey Atlantik Paktı

NGO: Non Governmental Organisations (Sivil Toplum Örgütleri)

O: Ortalama Değer

P: Anova Testi Veri Analizi Anlamlılık Düzeyi

RP : Refah Partisi

SHP : Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SODEP : Sosyal Demokrasi Partisi

SPSS: Statistical Packages for the Social Sciences- Sosyal Bilimler için İstatistik Paketi

SS: Standart Sapma

STK: Sivil Toplum Kuruluşları

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TOK: Tabiiyeti Osmaniye Kanunu

TRT: Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu

TV: Televizyon

TİP : Türkiye İşçi Partisi

TÜSİAD: Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği

YDH : Yeni Demokrasi Hareketi

YÖK : Yüksek Öğrenim Kurumu

TABLÖLER DİZİNİ

Tablo 1. C.Ü. Öğretim Üyelerinin Fakültelere Göre Dağılımı	231
Tablo.2. Ankete katılan öğretim üyelerinin alanlarına göre dağılımı	232
Tablo 3. Araştırmaya Katılan Öğretim Üyelerinin Cinsiyet Dağılımı	235
Tablo 4. C.Ü. Cinsiyete Göre Öğretim Üyesi Dağılımı	235
Tablo 5. Araştırmaya Katılan Öğretim Üyelerinin Yaş Dağılımı	236
Tablo 6. Araştırmaya Katılan Öğretim Üyelerinin Akademik Kariyerleri	236
Tablo 7. C.Ü. Akademik Kariyerlerine Göre Öğretim Üyelerinin Dağılımı	236
Tablo 8. Öğretim Üyelerinin Alanları	237
Tablo 9. Araştırmaya Katılan Öğretim Üyelerinin Gelir Durumu	237
Tablo 10. Araştırmaya Katılan Öğretim Üyelerinin Doğum Yeri Dağılımı	238
Tablo 11. Araştırmaya Katılan Öğretim Üyelerinin Medeni Durum Dağılımı	238
Tablo 12. <i>Herkes yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir</i>	239
Tablo 13. <i>Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır.</i>	240
Tablo 14. <i>Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir</i>	240
Tablo 15. <i>Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir.</i>	242
Tablo 16. <i>Kimsenin konutuna dokunulamaz.</i>	243
Tablo 17. <i>Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır</i>	244
Tablo 18. <i>Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.</i>	245
Tablo 19. <i>Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.</i>	246
Tablo 20. <i>Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir</i>	246
Tablo 21. <i>Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.</i>	247
Tablo 22. <i>Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.</i>	248
Tablo 23. <i>Süreli veya süresiz yayın önceden izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.</i>	249

Tablo 24. <i>Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.</i>	250
Tablo 25. <i>Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme ve yayım araçlarından yararlanma hakkına sahiptir.</i>	251
Tablo 26. <i>Düzeltilme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir</i>	251
Tablo 27. <i>Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.</i>	252
Tablo 28. <i>Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırısız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.</i>	253
Tablo 29. <i>Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.</i>	254
Tablo 30. <i>Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.</i>	255
Tablo 31. <i>Hiç kimse kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz.</i>	256
Tablo 32. <i>Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.</i>	257
Tablo 33. <i>Kamu görev ve hizmetinde bulunanlara karşı, bu görev ve hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak yapılan isnatlardan dolayı açılan hakaret davalarında, sanık, isnadın doğruluğunu ispat hakkına sahiptir.</i>	258
Tablo 34. <i>Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlâl edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir.....</i>	259
Tablo 35. <i>Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır.....</i>	260
Tablo 36. <i>Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.</i>	261
Tablo 37. <i>Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir.</i>	261

Tablo 38. <i>Çalışma, herkesin hakkı ve görevidir.</i>	262
Tablo 39. <i>Kimse yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz.</i>	263
Tablo 40. <i>Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir.</i>	264
Tablo 41. <i>İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler.</i>	266
Tablo 42. <i>Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler.</i>	266
Tablo 43. <i>Ücret, emeğin karşılığıdır.</i>	267
Tablo 44. <i>Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.</i>	268
Tablo 45. <i>Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir.</i>	268
Tablo 46. <i>Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür.</i>	270
Tablo 47. <i>Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halk oylamasına katılma hakkına sahiptir.</i>	271
Tablo 48. <i>Vatandaşlar, siyasî parti kurma, usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir.</i>	273
Tablo 49. <i>Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.</i>	275
Tablo 50. <i>Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir.</i>	278
Tablo 51. <i>Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.</i>	278
Tablo 52. <i>Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazı ile başvurma hakkına sahiptir.</i>	280
Tablo 53. <i>Yurttaşlar, ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının elinde bulunan bilgilere erişebilme hakkına sahiptir.</i>	280
Tablo 54. <i>Öğretim üyelerinin vatandaşlık hakları konusundaki bilgi düzeyleri varyans analizi sonuçları</i>	285

Tablo 55. Öğretim Üyelerinin Anayasada belirtilen hak ve sorumlulukları benimseme düzeyleri	296
Tablo. 56 Öğretim Üyelerinin Anayasa’da Belirtilmiş Olan Hak ve Ödevleri Bilme Düzeyine İlişkin Puanların Farklılıkları	299
Tablo 57. Öğretim Üyelerinin Anayasa’da Belirtilmiş Olan Hak ve Ödevleri Benimseme Düzeyine İlişkin Puanların Farklılıkları	303
Tablo 58. Öğretim Üyelerinin Yurttaşlık Anayasada Belirtilmiş Olan Hak ve Sorumluluklarını Bilme ve Benimseme Düzeylerini Gösteren Frekans Dağılımı Tablosu.....	317

GİRİŞ

Kapitalizmin ve demokrasinin gelişmesine paralel olarak önem kazanan yurttaşlık olgusu, siyasi literatürde görülen yeni bir kavram değildir. Kökeni çok eskilere, Antik Yunan’a kadar giden ve en basit anlamda bir siyasal topluluğun üyesi olarak tanımlanabilen bu kavram, Latince “civis” ve Yunanca “polities” kelimelerinden türemiştir.

Yunan kentinin yani polis’in icadı, yurttaş fikrinin de başlangıcıdır. Yunanlılar, yurttaşlardan meydana gelen soyut, politik bir toplum fikrini geliştirmişlerdir. Bunun yanı sıra Yunan sitesinin barbar toplumlardan farklı olarak yasalarla yönetilen bir toplum olduğu ve hukuk devletinin de başlangıcı olduğu kabul edilmektedir. Romalılarla birlikte yurttaşlar, sitenin mensubu olarak değil, hukukun özneleri olarak tanımlanmaya başlamıştır. Bu yeni aşamada yurttaşlık, bir takım haklar içeren bir yasal statü olarak kavramsallaştırılmıştır. Ayrıca yurttaşlık, Yunanlılardaki anlayıştan farklı olarak herkese açık bir hale gelmiş ve daha evrenselci bir açılım kazanmıştır.

Yurttaşlık, hem hukuksal eşitlik söylemi sayesinde hem de bireyleri toplumun eşit üyeleri haline getirme mücadelesi nedeniyle çeşitli hak ve taleplerin birbirleriyle çatıştığı uzlaşmaz zemin potansiyelini de içermektedir. Böylece yurttaşlık, toplumsal birlik ve bütünlük oluştururken aynı zamanda bu birlik ve bütünlüğü zayıflatmada da önemli bir kavram olarak karşımıza çıkabilmektedir. Yurttaşlık kavramının bu çelişkili anlamı sayesinde yurttaşlık hakları genişlemiş ve giderek daha fazla toplumsal kesim yurttaşlık haklarından yararlanmaya başlamıştır. Böylece yurttaşlık, antik Yunan’dan günümüze kadar çok çeşitli sosyal, siyasal, kültürel değişimlerin ve çatışmaların merkezinde yer almış ve evrensellik iddiası ile de sürekli genişleyen bir içerik kazanmıştır.

Modern zamanlara doğru gelindiğinde, yurttaşlık anlayışlarında ve pratiklerinde yeni boyutlar ortaya çıkmıştır. Örneğin yurttaşlığın içerdiği haklar çeşitlenmiştir; başlangıçta kişisel ve sivil haklarla sınırlı olan yurttaş hakları, önce siyasal haklara ve ardından sosyal haklara doğru genişlemiştir. Ayrıca Avrupa Birliği

gibi yeni politik organizasyonlar çerçevesinde ulus-üstü yurttaşlıktan söz edilmeye başlanmıştır.

Günümüze kadar geçen sürede “yurttaş” kavramıyla kastedilen iki farklı anlayış etkili olmuştur. Bunlardan birincisi, yurttaşlığı bir görev, bir sorumluluk ve gururla kabul edilmiş bir yük olarak tanımlar. İkincisi ise, yurttaşlığı bir statü, bir yetki, bir hak veya pasif şekilde kullanılan haklar manzumesi olarak görür. Birinci anlayışta yurttaşlık hayatın çekirdeğini, ikincisinde ise hayatın dışsal çerçevesini oluşturmaktadır. Hayatın çekirdeği olarak yurttaşlıkta aktörlerin bir diğerine sıkı sıkıya bağlılığı söz konusudur. Dışsal çerçeve olarak yurttaşlıkta bu sıkı bağa rastlanmaz; aktörlerin ayrı bağılıkları vardır. Bu itibarla, yurttaşlığı bir görev olarak tanımlayan anlayış yurttaşı aynı zamanda siyasal hayatın baş aktörü olarak görür; o hem kanun yapıcıdır, hem de kendi işlerinin yönetimini ifade etmektedir. Oysa statü olarak yurttaşlık anlayışında kanun yapma ve yönetim başkalarının işidir; yurttaşın işi özeldir.

Aynı zamanda yurttaşlık, hukuksal bir terim olarak bir eylemden çok, bir kimlik terimidir. Siyasal terim olarak baktığımızda aktif bir adanmışlığı benimsemeyi ifade eder. Sorumluluk demektir. Kişinin içinde yaşadığı toplumda ve ülkede bir fark yaratması anlamına gelmektedir. Yurttaşlık kavramının içeriği yurttaşlığı tanımlayan hak ve görevlerin ele alınma biçimi ile yakından ilgilidir. Yurttaşlığın tarihsel gelişimine bakıldığında yurttaşlık ile ilgili temel sorunsalın özel alan ile kamusal alan arasındaki çatışma ile ilgili olduğu görülür. Yurttaşlığın tarihi, kamusal faydanın her zaman özel çıkarlar ile pazarlık etmek zorunda olduğu ve söz konusu çıkarlarla uzlaşımın gerekli olduğu sürekli savaşımın bir tarihidir (Varol, 1997).

Yurttaşlık siyasal katılma ile çok yakından ilgili olmasına rağmen, sadece siyasal katılmaya indirgenemez. “Günümüzde yurttaşlık, siyasal modernliğin belirleyici özelliği olan demokratik pratiğin merkezinde yer almaktadır. İnsanların farklılıklarının ve eşitsizliklerinin ötesinde, onursallık açısından eşit oldukları ve hukuksal/siyasal anlamda eşit muamele görmeleri gerektiği düşüncesine dayanır. Tikel aidiyetlerin ve somut kökenlerin yurttaşlık düşüncesi ve kurumları tarafından

aşılması, bugüne kadar, tarihsel gönderi kaynakları, dinleri ve yaşam koşulları farklı toplulukları bir arada yaşatmaya ve her birinin onursallılığına saygı göstermelerine elverişli siyasal örgütlenmenin tek temeli olmuştur” (Schnapper, 1995: 10).

Bu bağlamda, yurttaş, ortak yaşam içinde haklarının ve ortak yaşama ilişkin yükümlülüklerinin farkında olarak eylemde bulunan kişi/birey olmaktadır. Bu haklar ve yükümlülükler tüm üyeleri kapsadığından dolayı, yurttaşlık özgürlük, eşitlik, ulusallık ve evrensellelikle birlikte düşünülecektir. Yurttaş olmak bakımından hiçbir üyenin statüsü farklılıkları içermemektedir (Hall ve Held, 1995: 173). İnsanlar karar alma sürecine katılmaksızın birey bile olamazlar (Barber, 1995: 25). Topluluk hem katılımdan doğar, hem de katılımı olanaklı kılar. Topluluğa ve toplulukta katılım ise yurttaşlıkla olur. Dolayısıyla, topluluk ve katılım “tek bir toplumsal varoluşun, yani yurttaşlığın görünüşleridir” (Barber, 1995: 200). Katılım bizatihi sorumluluk doğuran bir eylemdir (Varol 1997:134).

Yurttaşlığın insanlar tarafından nasıl algılandığı da önemlidir. Yurttaşlık, sadece oy verme mi yoksa yönetimde söz sahibi olabilmek için etkin bir konumda olma mı ya da kendi çıkarlarını gerçekleştirebilmek için bir takım kural ve yasalardan faydalanma şekli midir? Sözü edilen bütün bu yurttaşlık anlayışlarına daha başkaları da eklenebilir. Akılda tutulması gereken en önemli husus ise XXI. yy’da birçok alanda olduğu gibi yurttaşlık konusunda da değişimler olduğudur.

İncelenmesi gereken konulardan biri de birey ve devlet arasındaki ilişkilerdir. Kapitalizmin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan demokratik yönetimler ve ulusal devletler günümüzde kabuk değiştirmektedir. Dolayısıyla yurttaşlık olgusu da bu değişimden etkilenmektedir. Demokrasinin ortaya çıktığı ilk zamanlarda devlet hayatın hemen her alanında etkili olurken, bu durum zamanla değişmeye başlamış ve birey ön plana çıkmıştır. Günümüz demokrasilerinde devletin sınırları belirlidir ve devlet hayatın her alanına müdahale edememektedir. Bireyler, demokrasinin vazgeçilmez koşulu olan sivil toplum örgütleri etrafında toplanmaktadırlar. Kendi hak ve sorumluluklarının bilincinde olan eğitilmiş bireyler yönetimde artık daha fazla söz sahibi olmak istemektedirler. Bu da devletin etki alanını daraltmakta ve bireyleri daha da özgürleştirmektedir.

Batıdaki yurttaşlık anlayışını değerlendirirken dikkate alınması gereken en önemli unsur kapitalizmdir. Kapitalizm, kendi tarihsel gelişmesine uygun olarak yönetim şekilleri ve bunlara bağlı olarak da insan tipleri yaratmıştır. Kapitalizmin ortaya çıktığı ilk zamanlarda ulus devletler görülürken, günümüzün gelişen koşullarında ulus devletler dolayısıyla ulusal sınırlar eski önemlerini yitirmiş ve çifte yurttaşlık anlayışı ön plana çıkmaya başlamıştır.

XX. yy'ın sonlarına doğru, bilim ve tekniğin hızla ilerlemesi, teknolojiyi insan hayatının vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir. Özellikle ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmeler, insan hayatında köklü değişiklikler yaratmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması, Soğuk savaşın sona ermesi, dünyanın tek kutuplu hale gelmesine yol açmış ve Kapitalist Batı, üstünlüğünü daha da kuvvetlendirmiştir. Bu gelişmeler sonucunda özellikle ABD ön plana çıkmıştır. Avrupa Birliği gibi oluşumlar ABD'ye karşı durabilmek için sınırlarını genişletmeye ve daha da kuvvetlenmeye çalışsalar da bu oluşumların ABD'yi kısıtlayamadığı ve dünyayı şekillendirme konusunda pek etkili olamadığı yaygın bir kanıdır.

Küreselleşme denilen yeni dünya düzeni ile zengin ülkeler daha zenginleşmiş, fakir ülkeler ise daha da fakirleşmiştir. Küreselleşme, dünyanın tamamına refah getirmemiş, tersine insanların büyük bir kısmının sosyoekonomik durumlarını daha da kötüleştirmiştir. Küreselleşme, kapitalizmin günümüzdeki görünümüdür. Sermayenin sınırları aşarak, ulusal devletlerin eski önemlerini yitirme sürecidir.

Bu süreçte, teknolojik ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak toplumsal hareketlilik hızlanmış; gelişmemiş ülkelere doğru bir göç dalgası yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan toplumsal hareketlilik, günümüzde de devam etmektedir. Toplumsal hareketliliğin devam etmesi, yurttaşlık olgusuna günümüzde daha da önem kazandırmış görünmektedir. Çünkü yurttaşlık, için günümüz demokrasilerinde kan bağı tek koşul değildir, o ülkenin sınırları içinde doğmuş olmak da yurttaşlık için yeter koşul sayılmaktadır.

Toplumların tarihsel gelişimleri ve iç dinamikleri göz önünde bulundurulduğunda, tek tip bir yurttaşlık anlayışından bahsetmek, oldukça zordur. Dolayısıyla, klasik yurttaşlık anlayışından farklı olarak yeni yurttaşlık yorumları ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan yeni yurttaşlık yorumları, aynı zamanda klasik yurttaşlık anlayışına meydan okuyarak, onun açmazlarını da ortaya koymaktadırlar. Bu yeni yurttaşlık anlayışlarını, ekolojik yurttaşlık, kültürel yurttaşlık, azınlık yurttaşlığı, kozmopolit yurttaşlık, kent yurttaşlığı ve feminist yurttaşlık olarak özetlemek mümkündür.

Ülkemizde yurttaşlık anlayışına bakıldığında şunlar söylenebilir: Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, gerek sosyoekonomik açıdan, gerekse siyasal ve kültürel açıdan birçok zorlukla karşılaşmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, Batı tipi bir demokrasi yaratılmak istendiğinden “Batıya rağmen Batıcılık ilkesi” tepeden inmeci bir yaklaşımla benimsenmiştir. Bir bakıma, “tebaadan yurttaşa” geçilmek istenmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçekleri göz önünde tutulduğunda, ümmet anlayışından millet anlayışına dolayısıyla ulus devlete; toprağa dayalı üretimden ve zanaatçılıktan makineleşmeye, bir başka deyişle sanayileşmeye doğru gerçekleştirilmek istenen dönüşüm, çeşitli güçlükleri beraberinde getirmiştir. İlk başlarda ekonomi düzeltilmeye çalışılmış, sanayileşme yolunda çok büyük adımlar atılmıştır. Milli bilinç uyandırılmaya çalışılmıştır. Bunun için Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu gibi kurum ve kuruluşlar oluşturulmuştur. Demokrasinin vazgeçilmez koşullarından olan laiklik yerleştirilmeye çalışılmıştır, yeni nesillerin yetiştirilmesine önem verilmiştir. Bir bakıma toplumun yeni baştan düzenlenmesi için birçok çaba sarf edilmiştir. Amaç çağın gereklerine uygun insan tipi oluşturmak yani yurttaş yetiştirmektir. Ne kadar başarılı olduğu ise tartışmaya açık görünmektedir.

Özellikle 12 Eylül'den sonra toplum, apolitize edilmek istenmiştir. Yapılan anayasa ile hak ve özgürlükler kısıtlanmıştır. 12 Eylül Anayasası yapıldıktan sonra yaklaşık olarak otuz yıl geçmiştir. Bu otuz yıllık zaman zarfında dünyada ve Türkiye'de çok önemli değişiklikler görülmüştür. Küreselleşme ve Avrupa Birliği

tartışmaları Türkiye'nin siyasi ve sosyoekonomik yapısı üzerinde etkili unsurlardır. Özellikle Avrupa Birliği'nin ve gelişen iç koşulların etkisiyle siyasi ve sosyal yapıda birçok düzenleme yapılmıştır. Anadilde yayın serbest bırakılmış, birey hak ve özgürlükleri artırılmıştır. Siyasi, hukuki ve ekonomik alanlarda birçok düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Günümüzde de Avrupa Birliği'nin kriterlerine ulaşabilmek için toplumsal yapı dönüştürülmeye çalışılmakta ve bu düzenlemeler devam etmektedir.

Bu çalışmada bir batı kavramsallaştırması olan yurttaşlık olgusunun Türkiye gerçeklerine uyup uymadığı araştırılacaktır. Yurttaşlığın tarihsel gelişim süreci Türkiye şartlarında incelenerek, yaratılmak istenen yurttaş ve yurttaşlık olgusunun günümüzdeki görünümü sunulmaya çalışılacaktır.

Son yıllarda hayatın her alanında görülen hızlı değişimler Dünya ve Türkiye ölçeğinde değerlendirilecek, ulus-devlet olgusunun Türkiye için önemi araştırılacak ve bütün bunlara bağlı olarak Türkiye'de nasıl bir yurttaşlık anlayışına sahip olduğu incelenecektir. Özellikle, Avrupa Topluluğu'na girmeye çalışan Türkiye'de yurttaşlık anlayışının sorgulanması ve bir değerlendirmenin yapılması, Türkiye gerçeklerinin göz önüne serilerek daha somut bir tutum benimsenmesine yardım edecektir.

Yurttaşlık bireyin kamusal alana katılarak kendi hak ve sorumluluklarının farkına varmasını da sağlar. Son zamanlarda ülkemizde çok tartışılan kamusal ve özel alan tartışmaları da yurttaşlık bağlamında değerlendirilmiştir.

Türkiye'nin en önemli zenginliklerinden bir tanesi de kültürüdür. Anadolu'da ve Trakya'da çok farklı alt kültürler ve etnik gruplar bulunmaktadır. Bu kadar değişik kültürün bir arada yaşayabilmesi Türkiye'nin kültürel zenginliğini göstermektedir. Gerek bölgeler gerekse etnik gruplar arasındaki farklılıklara rağmen, insanların bir arada yaşayabilmesi, kamusal alana katılabilmesi, yurttaşlık olgusunu ön plana çıkarmaktadır.

Çalışma temelde iki aşamadan oluşmuştur. İlk aşamada yurttaşlık olgusunun ne anlama geldiği, tarihsel gelişimi, kuramları, yurttaşlığın yorumlanış şekilleri ve

günümüzdeki görünümü incelenmiştir. Genel olarak yurttaşlık kuramları ele alınmış, Türkiye'nin kültürel, siyasi, toplumsal ve ekonomik konuları göz önünde bulundurularak, çok yönlü tartışmalar yapılmıştır.

Yurttaş ve yurttaşlık hakkında veriler elde etmek üzere, diğer kişi veya kurumlar tarafından yazılmış, hazırlanmış çeşitli yazı, belge v.b. eserler toplanarak incelenmiştir. Yurttaşlık ile ilgili olmak koşulu ile her türlü kitap, makale, istatistik, gazete yazısı, yasal belge, tutanak, biyografi, kişisel anı, mektup gibi eserlere ulaşılmıştır. Bu alanda yapılmış daha önceki çalışmalar araştırılmıştır. İnternet kanalıyla elde edilecek bilgiler de araştırma için önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

İkinci aşamada, ise, toplumun en bilinçli kesimlerinden biri olması beklenen öğretim üyelerinin yurttaşlık bilinçlerini ölçmek üzere, (Cumhuriyet Üniversitesi örneğinde) Anayasa'da belirtilmiş olan hak ve sorumluluklarını ne kadar bilip benimsediklerine dair soru cetvelleri hazırlanmış ve uygulanmıştır. Araştırma sonuçları, frekans tabloları ve anova analizleri ile değerlendirilip yorumlanmıştır.

Sonuç bölümünde ise, çalışmanın genel bir değerlendirilmesi yapılarak, elde edilen sonuçlardan hareketle günümüz Türkiye'sinde yurttaşlık olgusunun görünümü sunulmuştur.

I. BÖLÜM KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE

1. YURTTAŞLIK

Toplumsal bilimlerde öyle kavramlar vardır ki, tarihi kökenleri çok eskilere uzanmasına karşın, hala üzerlerinde yoğun tartışmalar süregelmektedir. Yurttaşlık da bu kavramlardan biri olmuştur. Antik Yunan site devletlerinde yurttaşlıktan bahsedilmesine rağmen, yurttaşlık kavramının modern anlamda ortaya çıkma süreci Fransız Devrimi sonrasına rastlar. Fransız Devrimi ile birlikte, aristokratik ayrıcalığın son bulduğu ve sembolik de olsa, insanların birbirleriyle eşit oldukları fikri üzerinde yurttaşlık düşüncesi şekillenmiştir.

Değişen dünyada özellikle 1950'lerden sonra uluslararası göçün hızla artmaya başlaması, nüfus hareketleri, refah devleti sorunsalı ve sosyal sigorta primlerinden faydalanan bireylerin sayısındaki artış, hem Batı Avrupa'da hem de ABD'de nüfusun giderek çok kültürlü bir karakter göstermeye başlaması gibi etkenlere bağlı olarak yurttaşlık kavramı ön plana çıkmıştır. Doğu Avrupa'ya bakıldığında, sosyalist sistemin çöküşünün ardından ortaya çıkan toplumsal hareketlerin büyük çoğunluğu, yurttaşlık haklarıyla ilintili hareketlerdir. Pazar ekonomisi ile istikrarlı ve meşru bir sosyal/siyasal düzeni bir araya getirme sorunu yurttaşlık kavramının yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Yurttaşlık kavramının yeniden ele alınmasını hızlandıran etmenleri, Bilgin (1997: 144), sosyal eşitlik sorunsalı, pazar ekonomisine dayalı toplumlarda meşruiyet ve istikrar sorunu, kültürel farklılıklar ve toplumsal birlik sorunsalı olmak üzere üç başlık altında incelemiştir. Bütün bu gelişmeler paralelinde göç, yurttaşlık, ulusal aidiyet, ulusal sadakat, etnik milliyetçilikler, azınlıklar, çok kültürlülük ve dünya yurttaşlığı gibi konular ön plana çıkarak gerek siyaset gündemini gerekse akademik tartışmaların gündemini belirler hale gelmiştir (Pring, 2001:81-83). Yurttaşlığa yönelen bu kadar yoğun ilgi, farklı tanımları ve farklı yaklaşımları da beraberinde getirmiştir (Purcell, 2003: 565). Düşünürler kendi ilgi alanlarına ve bakış açılarına göre değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

1.1. Yurttaşlık Kavramı

Yurttaşlık kavramı hukuki, siyasi ve toplumsal boyutlu bir kavramdır. Nitekim aşağıda verilecek olan birçok tanım, bu boyutlardan bazen birini, bazen de birkaçını aynı anda öne çıkararak ifade edilmiştir. Bu durum, yurttaşlığın farklı boyutlarına dair (hukuki, siyasal ve sosyolojik) alt başlıklar verilirken dikkatli olmamızı gerekli kılmaktadır. Yurttaşlık tanımlamalarına bakılacak olursa, sosyal ve siyasal boyutlarının iç içe geçmiş olduğunu ve aralarında sıkı bağlar bulunduğunu söylemek mümkündür.

Latince (civis) Yunanca (polities) kökenlerinden türeyen (Walzer, 1989: 16) yurttaşlık, siyaset kuramı ile hukuk kuramında, bir ulus devletin ya da şehrin üyelerinin hakları ile ödevlerini anlatmak üzere kullanılan bir kavramdır (Marshall, 1999: 833). Diğer bir ifadeyle, yurttaşlık, bireyi devlete bağlayan siyasi ve hukuki bir vasıta (Nomer, 2002: 18). Görüldüğü üzere yurttaşlığın hukuki, siyasal ve sosyolojik olmak üzere farklı boyutları olduğundan söz etmek mümkündür. Çalışmanın bu kısmında ilk olarak yurttaşlığın hukuki açıdan tanımları daha sonra da siyasi ve sosyal açıdan tanımlamaları sunulacaktır.

Türkçe’de kullanılan -kullanılmış olan- terimlere bakıldığında, tabiiyet (tebaa), uyrukluk (uyruk), vatandaşlık (vatandaş), yurttaşlık (yurttaş) kelimeleriyle karşılaşılmaktadır. Aybay’ın (2000: 181) da belirttiği üzere aynı durum yabancı dillerde de söz konusudur. Örneğin Almanca’da *vatandaşlık* kavramını karşılayan *Staatsangehörigkeit*, *Nationalität*, *Landsmannschaft* gibi birçok kelime bulunmaktadır. *Vatandaş* kelimesi ise *Staatsbürger*, *Mitbürger*, *Bürger*, *Landsmann* kelimeleriyle ifade edilebilmektedir (Steuerwald, 1996: 396). *Staatsbürger* (vatandaş, uyruk), *Staatsangehörigkeit* (vatandaşlık) sözcüklerinden hareketle, Almanca’da yurttaş ve yurttaşlık sözcüklerinin devlet (Staat) sözcüğünden türediği ifade edilmiştir (Kadıoğlu, 1999: 69). İngilizce’de de *Nationality*, *Citizenship*, sözcükleri tabiiyetin (vatandaşlığın) karşılığı iken, vatandaş *citizen* ve aynı zamanda tebaa anlamına da gelen *subject*’le belirlenmektedir. Hemşehri manasını da taşıyan *fellow countryman* da vatandaş anlamını vermektedir (Oxford, 1990: 1670). Fransızca’da ise dilimizde eş anlamlı iki kelime olan vatandaş ve yurttaşın iki ayrı

sözcükle ifade edildiği görülmektedir. *Citoyen* (yurttaş) ve *Patriot* (vatandaş) (Schapner, 1995). Fransızca *Citoyen* sözcüğünün kökenine inildiğinde, *yurt* sözcüğünden ileri geldiği ifade edilmektedir. Zira Latin dillerinde yurttaş ve yurttaşlık kelimeleri “yurt”tan türetilmiştir. Bu anlamda *yurt* kelimesinin karşılığı olarak da Fransızca’da *Cite*, İtalyanca’da *Cittadino*, Portekizce’de *Cidadaol*, *Cidadania* sözcükleri verilmektedir. Bu durum İngilizce’deki Citizen, Citezenship terimlerinin de aynı kökten türediğini göstermektedir (Bouineau, 1998: 140).

Türkçede sözlük anlamı itibariyle *yurttaş* ve *vatandaş* eş anlama sahip iki sözcükken; *tebaa* ve *uyruk* da eş anlamlı diğer iki sözcüktür (Türkçe Sözlük, 1991: 772,831). Aybay (2001: 181), yurttaşlık vatandaşlığın, uyruklu da tabiiyetin karşılığı sayıldığında terimlerin ikiye indirilmiş olacağını ifade etmektedir. Geriye kalan sorun ise yurttaşlıkla, tabiiyet terimlerinin aynı anlama gelip gelmediklerinin, eğer bir farklılık var ise bu farklılığın ne olduğunun ortaya çıkartılmasıdır. Konuyu devletler özel hukuku açısından (hukuki açıdan) inceleyen eserlerle, siyasi açıdan (insan hak ve ödevleri bağlamında) inceleyen eserler arasında genellikle değişiklikler görülmektedir. Konuya ilişkin olarak Ünsal’ın (1998: 4) tespiti, hukuki ve siyasi bakış açılarındaki farkı da yansıması bakımından dikkate değerdir. Söz konusu belirlemeye göre: “Salt hukuksal açıdan, uyruk ve yurttaş eş anlamlıdır. Ancak siyasal açıdan, uyruk kavramı, eskinin “tebaa”sı gibi, bireyi devletle ilişkilerinde pasif bir konumda bırakan anlayışa daha yakındır. “Yurttaş” ise sadece devlete karşı ödevlerinin değil, haklarının da bilincinde olarak, siyasal yaşama etkin bir biçimde katılabilen aktif bireyi tanımlamaktadır. Siyasal hak ve sorumlulukların yurttaşlık kavramının özünü oluşturduğu bu bağlamda, uyrukla demokrasi arasında zorunlu olmayan; yurttaş ve demokrasi kavramları arasında ise doğrudan kurulan bir bağ vardır”. Ünsal’ın da bu ifadesinde atıf yaptığı Aybay’a göre *tabiiyet* (*uyruklu*) ve *vatandaşlık* (*yurttaşlık*), deyimlerinin aynı kavramı ifade edip etmedikleri tartışmaya açıktır (Aybay, 2001: 181). Aybay (1982: 6), ‘*Yurttaşlık Hukuku*’ isimli kitabında Türkiye Cumhuriyeti’ne hukuksal bağlılığı belirtmek üzere *yurttaş* terimini kullanacağını, *uyruklu* terimini ise monarşi ve sömürgeleri kapsamak üzere kullanacağını ifade etmiştir. Çünkü Aybay’a (1998: 37) göre, devletle bireyler arasındaki hukuki bağın adı demokratik cumhuriyet rejimlerinde yurttaşlık

(vatandaşlık) iken, egemenliğin tek kişide olduğu monarşik rejimlerde uyrukluktur (tabiiyettir). Aybay'ın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, siyasal rejimin türü, bir şekilde bu siyasal rejime bağlanan (yurttaşlık, uyrukluk v.b.) bireylerin devlet karşısındaki konumunu da değiştirebilmektedir.

Göğer'e (1979: 3) göre, uyrukluk kavramı, gerçek ve tüzel kişilerin yanı sıra, gemi ve hava gemilerinin de devlete olan bağlılığını ifade etmektedir. Yurttaşlık ise, sadece gerçek kişileri devlete bağlayan vasıta olup, yurttaşın ait olduğu devletin hukuk düzeni tarafından tanınan bütün haklardan yararlanması durumunu da içermektedir. Fişek (1961: 1), yurttaşlık ve uyrukluk kavramlarının farklı anlam taşıdığı görüşündedir. Bu bağlamda sömürgesi olan devletlerde, yurttaşlığa bağlı haklar olan siyasal hakların, sadece anavatan halkına tanınmış olması, sömürge halkına ise tanınmamış olması nedeniyle bu tür devletlerde, anavatan halkının yurttaş olduğunu, siyasal haklardan yararlanmayan sömürge halkının ise sadece tebaa niteliğinde olduğunu belirtmektedir.

Doğan (2002: 28) da, Göğer gibi uyrukluk ve yurttaşlık kavramlarının eş anlamlı olmadığını savunmaktadır. Uyrukluk hem kişileri hem de gemiler ve hava gemileri gibi şeyleri devlete bağlayan bir bağıdır. Yurttaşlık ise gerçek kişileri devlete bağlayan bağı ifade etmektedir. O halde, uyrukluk bir üst kavram, yurttaşlık ise bir alt kavramdır.

Uyrukluk ile yurttaşlık kavramlarının kapsamı aynı olmakla birlikte, bu kavramların aynı olayın farklı yönlerini ifade eden terimler olduğunu savunan görüşler de bulunmaktadır. Göğer'e (1979: 4) göre kişilerin devlete olan bağlılığı uluslararası hukukta uyrukluk kavramının, ulusal hukukta ise yurttaşlık kavramının karşılığıdır. Ulusal hukukta yurttaşlık, bir devletin yurttaşının birtakım haklarını ve yükümlülüklerini içeren bir statüdür. Yurttaşlık bir statü olarak, bireye sosyal, siyasal ve hatta ekonomik nitelikte haklar tanımaktadır (O'Leary: 1996: 10). Devlet ile kişi arasındaki bağ, uluslararası hukuk yönündense iki özellik taşımaktadır. Bu özellikler aynı zamanda, yurttaşlığın uluslararası hukuk alanındaki sonuçları olarak da nitelendirilebilmesini mümkün kılmaktadır. Bunlar, devletin yurttaşı üzerindeki diplomatik himaye hakkı ve devletin yurttaşını ülkeye kabul yükümlülüğüdür

(Hofmann, 1998: 13).

Modern hukuk teorisinde yurttaşlığın hukuksal niteliği hakkında iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, yurttaşlığı bir “hukuksal ilişki” olarak kabul etmekte, diğeri ise, bir “hukuksal statü” olarak kabul etmektedir (Doğan, 2002: 29). İlk görüşe göre, yurttaşlık, devlet ile birey arasındaki bir hukuki ilişkidir. Bu hukuksal ilişkinin oluşabilmesi için, taraflardan biri olarak belirli bir devletin, diğeri olarak ise bu devletin belirlediği koşullara uygun olarak, ilgili devlet yurttaşlığını kazanabilme durumu hukuken tespit edilmiş bir bireyin varlığı gereklidir. Bu hukuksal ilişkiyle hem devlet hem de birey, karşılıklı olarak hak ve yükümlülük altına girmektedirler. Devlet, bu ilişkide egemen güç olarak üstün konumda olup, kimlerin hangi koşullar altında yurttaşlığını kazanacağını ve kaybedeceğini kendisi belirlemektedir (Doğan, 2002: 30). İkinci görüş ise, yurttaşlığın, bu sığata sahip birey ile devlet arasındaki ilişkiden meydana gelen belirli hak ve yükümlülüklerin bağlandığı hukuki bir statü olduğı yönündedir. (Nomer, 2002: 24). Yurttaşlığı bir hukuki statü olarak ifade eden bu görüşe göre, devletle kişi arasında kurulan ilişki, kamusal çıkarın ön planda olduğı bir kamu hukuku ilişkisidir. Kişi, bu bağın kurulmasıyla, ilgili devletin hukuk düzenine tabi olur ve o düzenin kendisine tanıdığı haklardan yararlanır ya da öngördüğü yükümlülükleri yerine getirir. Bu yönüyle yurttaşlık, kişiyi bir statü içine sokmaktadır (Doğan, 2002: 31).

Hukuksal açıdan, yurttaşlık kavramı üzerinde tam bir görüş birliğine varılamamıştır. Kişinin devlete olan bağı, diğeri bir ifadeyle devlete aidiyeti, yurttaşlık, uyrukluk, tabiiyet ve vatandaşlık kavramları ile ifade edilmektedir. Bu çalışmada, yurttaşlık ve vatandaşlık kavramları eşdeğer kabul edilmekte olup, çalışma esnasında genelde yurttaşlık kavramı kullanılacaktır. Bununla birlikte, yurttaşlık kavramı ile yakın ilişkisi olan, uyrukluk ve tabiiyet kavramlarına da değinmekte yarar görölmektedir.

Yurttaşlık, uluslararası hukuk alanında, ferde hukuki bir kişilik olarak bu alana dâhil olabilme imkânını sağlamaktadır. Görüldüğü üzere, uluslararası ilişkilerde yurttaşlık, yurttaş olunan devletin kendi yurttaşlarının çıkarlarını yabancı devletlerde de korumak hakkını, diğeri bir ifadeyle diplomatik himaye talebinde

bulunmayı temin eden bir özellik olarak kullanılmaktadır (Nomer, 2002: 4). Bu sebeple, uluslararası hukuk açısından yurttaşlık, öncelikle diplomatik himaye konusu olarak önem taşımaktadır. Bu durumda, uluslararası hukuk anlamında bir yurttaşlığın bulunmaması halinde, bireye verilmiş olan yurttaşlık, uluslararası hukuka aykırılığı nedeniyle, tanınma gerekliliğinden yoksun olacaktır (Nomer, 2002: 21). Uluslararası hukukta, hiçbir devlet sınırlarını yabancı bir kişiye açmakla yükümlü olmamakla birlikte, yurttaşlığın doğal bir sonucu olarak, diğer devletlere karşı kendi yurttaşlarını ülkesine almakla yükümlü olmaktadır (Hofmann, 1998: 14). Ulusal hukuk açısından ise, devletle kişi arasındaki bağ, bu kez kendisini bireyin ulusal hukuk tarafından tanınan hak ve yükümlülüklerin öznesi olmasında göstermektedir. Bu bağlamda yurttaşlık denildiğinde, ulusal hukuk düzeninin belirlediği hakların ve yükümlülüklerin yöneldiği kişileri ortaya koyan statü anlaşılmaktadır (Göğer, 1979: 4). Bu sonuncu görüş, Anglo-Amerikan hukuku tarafından geliştirilmiş olup, aşağıda ayrı bir başlıkta incelenen Uluslararası Adalet Divanı'nın Nottebohm Davası'nda verdiği kararda ortaya koyduğu görüş paralelindedir (Kaya, 2003: 25).

Uyrukluk kavramı, kamu hukuku açısından birey ile devlet arasında var olan bir hukuksal bağ olmakla birlikte, yurttaşlık statüsünün kazanılması için tek başına yeterli değildir. Bireyler, devlete uyrukluk bağıyla bağlı olmasalar da, yurttaşlığa bağlı bazı hak ve yükümlülüklerle sahip olabildikleri gibi, bunun tam aksine, uyrukluk bağıyla bağlı olsalar dahi, yurttaşlığa bağlı bazı haklardan yoksun bulunabilirler (O'Leary, 1996: 11). Yurttaşlık, toplumun tam üyesi olan kişilere tanınan bir statü olup, yurttaşlık hakları da dolayısıyla, bu 'ortak ait olma durumundan' kaynaklanan ve bu duruma katılımı kolaylaştıran haklardan oluşmaktadır (Close, 1995: 11).

Yurttaşlığı özellikle siyasal ve sosyolojik açılarından inceleyen çoğu yazarın değinmeden geçemedikleri T. H. Marshall, yurttaşlık kavramını "haklar" bağlamında değerlendirmiştir (Üstel, 1999: 62). Marshall'a göre yurttaşlık, tarihsel açıdan üç farklı eksenin -medeni, siyasal, sosyal hakların- bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu eksenlerden medeni hakların oluşumu 18. yy'a, siyasal hakların oluşumu 19. yy'a rastlarken, sosyal hakların oluşumu için 20. yy'ı beklemek gerekmiştir (Marshall,

2000: 21). Medeni haklar, bireysel özgürlükler açısından gereklidir ve mahkemelerde kurumsallaşmıştır. Siyasal yurttaşlık, ya oy kullanarak ya da siyasal bir görev üstlenerek topluluk içinde siyasal gücün kullanılması sürecine katılma hakkını güvence altına alır. Toplumsal açıdan yurttaşlık ise doğru düzgün bir yaşam standardına sahip olma hakkıdır; bu hak modern toplumların refah ve eğitim sistemlerinde somutlaşır. Marshall'ın kuramının önemli özelliği, yurttaşlığın ilkeleri ile kapitalist piyasanın işleyişi arasında sürekli bir gerginlik ya da çelişkinin bulunduğunu ileri sürmesidir. Kapitalizm, toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlikleri kaçınılmaz olarak sürdürürken; yurttaşlık, herkesin eşit ölçüde haklara sahip olması nedeniyle, kaynakların bir şekilde yeniden paylaştırılması gereğini içermektedir (Marshall, 1999: 833).

Marshall'ın kuramı bir hayli tartışmaya yol açmıştır. Onu eleştirenlere göre, bu kuram yalnızca İngiltere'de yaşanan deneyimlerle temellendiğinden karşılaştırmalı bir yurttaşlık analizi sayılamaz. Dolayısıyla, yurttaşlığın genişlemesinin kaçınılmaz olduğunu öngören evrimci ve teleolojik bir görüşe sahiptir ve yurttaşlığın temellerini yıkan toplumsal süreçleri irdelemez. Yurttaşlık deneyimindeki cinsiyet farklılıklarını ele almadığı gibi, ekonomik yurttaşlık gibi diğer yurttaşlık tiplerini de ele almaz; son olarak, yurttaşlığın genişlemesinin nedenleri konusunda net bir bakış açısından yoksundur. Bazı sosyologlar, ilk baştaki kuramda değişiklikler yapılması halinde Marshall'ın argümanının bu eleştirilerden kurtulabileceğine inanmaktadırlar (Marshall, 1999: 833).

Yurttaşlığın kuramsal boyutu üzerine önemli çalışmaları bulunan Lecca, yurttaşlığın hukuksal bir statü, bir toplumsal roller bütünü ve aynı zamanda 'iyi' bir yurttaş olmayı gerekli kılan bir dizi moral özelliklerden oluştuğunu ileri sürmüştür. O'na göre yurttaşlık kavramının yasal bir statü ile sınırlandırılması, yurttaşlığın bir kimlik formu olarak ele alınmasını engellemektedir. Yurttaşlık, tarafsızlık ve karşılıklı olarak tanınma ile daha açık bir deyişle kamu politikalarının ve kamuda yer alan etkinliklerin diğer yurttaşları nasıl etkileyeceği sorunu ile ilgilidir (Lecca, 1996: 13).

Lecca'nın yurttaşlığı hukuksal bir terim olarak görmesine ve bir kimlik terimi olarak nitelendirilemez bulmasına karşın, Drucker'a (1994: 242) göre yurttaşlık, hukuksal bir terim olmasından ziyade, bir kimlik terimidir. O'na göre yurttaşlık, siyasal bir terim olarak bakıldığında aktif bir adanmışlığı, benimsemeyi ifade etmektedir. Sorumluluk demektir. Söz konusu sorumluluk, kişinin vatanına katkıda bulunmaya hazır ve istekli olması, evrensel bir şey olan vatan için ölmeye hazır olmasına ilişkin yurtseverlik sorumluluğudur. "Yani vatanı için yaşaması"na ilişkindir. Yurttaşlığın farklı unsurları içerdiğini, tek bir unsura indirgenemeyeceğini savunan Varol (1997: 145), yurttaşlığın çok boyutlu ele alınması gerektiğini savunmuştur. Vatan için ölmeye hazır olma, yurttaş sorumluluğunun yalnızca bir yanısıdır demektir. Ona göre Yurttaşlık bir siyasal topluluğa üyelikle, yapay siyasal bağlılıkla tanımlanmaktadır. Bu da "ben" in, "biz" içinde kaybolmadan, istemlerini kamusal alanda, "biz"e dönüştürmesini getirmektedir.

Barber (1996: 15) da yurttaşlığı, birey ile toplum arasındaki bir bağ olarak değerlendirmektedir. Yurttaşlık, insanın içinde bulunduğu topluma doğal bağımlılığının alabileceği tek meşru biçimdir ve bu bağ, kolay kolay çözülmemekte ve gönüllü bir şekilde gerçekleşmektedir. Yurttaşlık, diğer bağları düzenleyen ve 'içinde diğer toplumsal ilişkilerin serpilip gelişebileceği kamusal yapıyı yaratan kamusal bağda olmaktadır. Demokratik topluluk kendi kendini yöneten yurttaşların ortak geleceklerini yaratmaya katılmalarıyla tanımlanmakta ve aynı zamanda yurttaş da kendi kendini yöneten demokratik topluluğun katılımcısı ve üyesi olarak nitelendirildiği için, yurttaşlığı ve demokratik topluluğu aynı siyasal gerçekliğin iki yüzü olarak kabul etmek de mümkündür. Etkin katılım, siyasal eylemlilik yurttaşlık tanımının temel bir ölçütü olduğundan yurttaşlık hakkı da doğal değil, siyasal bir hak görünümünde gerçekleşmektedir.

Farklılıklara dikkat çeken Üstel (1999: 59) yurttaşlık anlayışını şu şekilde tanımlar: "En genel tanımıyla, teritoryal devlete siyasal aidiyetin anlatımı olan yurttaşlık, bireyi bir dizi özel hak ve görevin bağlı olduğu bir yasal statüyle donatmaktadır. Ancak yurttaşlık yalnızca yasal statüyle sınırlı değildir; aynı zamanda bireyin topluluğa eklemlenmesi ve siyasal-kamusal alanda kurduğu ilişkisinin de

ifadesidir”.

Bu anlayışa, sonuçları bakımından benzer hareket noktası yönünden ise farklı bir yaklaşım da Hall ve Held’de (1995: 171) görülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde farklı şekillerde olsa da bir siyasal topluluğa üye olma, o topluma katılmanın ve aynı zamanda toplulukla ilişki kurmanın ilk adımıdır. Bu ilk adımla birlikte yurttaşlıkla ilgili yükümlülükler ve sorumluluklar başlamaktadır. Hall ve Held’e göre bu hak ve sorumluluklar, bir ulus devlet içinde hukuk kuralları halinde getirilmişlerdir. “Böylece yurttaş ortak yaşam içinde haklarının ve yükümlülüklerinin farkında olarak eylemde bulunan kişi olmaktadır. Bu haklar ve yükümlükler, tüm üyeleri kapsadığından dolayı, yurttaşlık özgürlük, eşitlik, ulusallık ve evrensellelikle birlikte düşünülecektir. Yurttaş olmak bakımından hiçbir üyenin statüsü farklılıkları içermemektedir.

Haklardan söz edildiğinde kaçınılmaz olarak sorumluluklardan da söz etmek gerekmektedir. Haklarına sahip çıkmak da bir sorumluluktur. Yurttaşlık hakları bireye ilişkin toplumsal ve kamusal yetkilendirmeler olarak yurttaşın “toplumun ‘özgür ve eşit’ bir üyesi olarak taşıdığı statüsü sonunda sahip olduğu özerklik ölçüsü gibi düşünülebilir. Sözleşme gereği devletçe ve devlet gücünün kullanımı karşısında garanti edilmişlerdir. Böylece, “politik yaşamın bireysel yönleriyle kamusal ve toplumsal” yönleri birleştirilmiş olmaktadır. Bu haklar ve özgürlüklerin toplum yaşamına fiili katılım halinde anlam taşıyacakları açıktır” (Hall ve Held, 1995: 174). Çünkü “insanlar karar alma sürecine katılmaksızın birey bile olamazlar”. Topluluk hem katılımdan doğmakta, hem de katılımı olanaklı kılmaktadır. Topluluğa ve toplulukta katılım ise yurttaşlıkla olmaktadır. Dolayısıyla topluluk ve katılım tek bir toplumsal var oluşun, yani yurttaşlığın görünüşleridir (Barber, 1995: 16).

Yurttaşlık kavramı içinde yaşadığımız dönemde modern siyasetin “katılım”, “temsil”, “özyönetim”, “özdenetim” kavramları ile harmanlanarak, modern öncesi çağlardaki anlam ve içeriğinden önemli bir farklılık sergilemiştir. Bu da göstermektedir ki, modern yurttaşlık kavramı, modern siyaseti oluşturan temel kavramlarla iç içe gelişmiş, hatta bu kavramlarla birlikte anlam kazanmıştır. Bir başka deyişle modern demokrasilerin merkez kavramlarından biri olan yurttaşlık, uluslaşma süreçleri, ulus devletlerin kuruluşu ve liberal demokrasilerin gelişimi

içinde anlam kazanmıştır. Tüm bu süreçlerin dünyanın farklı coğrafyalarında farklı gelişim çizgisi izlemesinin bir sonucu olarak da, yurttaşlık farklı geleneklerden beslenmiştir.

Machiavelli, Rousseau gibi kuramcılar yurttaşlığın cumhuriyetçi geleneğine kuramsal temel hazırlarlarken, İngiltere iç savaşının çıkmazları Locke'a liberal yurttaşlık anlayışının temellerini teorileştirme ortamı sağlamıştır. Bu gelişmelere paralel olarak 1789'un sert ve jakoben ulusçuluk anlayışı siyasal topluluğa karşı görevleri ön plana çıkaran cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışını doğururken, 1688 İngiliz Büyük Devrimi'nin parlamentonun egemenliğini yumuşak bir geçişle sağlaması ve 1776 Amerikan Devrimi'nin millerce uzaklıktaki bir egemene karşı bağımsızlık mücadelesi şeklinde gelişmesi, daha çok haklara vurgu yapan liberal yurttaşlık anlayışını doğurmuştur (Touraine, 2000: 68-69).

Farklı toplumlarda değişik yurttaşlık gelenekleri olduğunu vurgulayan Bendix (1964: 56), *aktif* ve *pasif yurttaşlık* algılayışına vurgu yapmaktadır. Hakların toplumsal mücadeleyle kazanılmasına dayanan aktif yurttaşlık, devletin yukarıdan bahsettiği pasif yurttaşlıktan çok farklıdır. Ayrıca, yurttaşlık anlayışlarında kamusal ve özel alanın yapısını anlama konusunda da çok farklı kuramsal yaklaşımlardan söz edilebilir.

Kısaca, yurttaşlık kavramı günümüzde bir siyasal topluluğa katılmanın ve kamusal alanın yenedünya düzeninde nasıl oluşturulacağına ilişkin tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Yurttaşlık kurumunun kökenleri Antik Yunan'a kadar uzansa da tarihsel gelişim sürecinde büyük dönüşümler geçirmiştir. Günümüz modern toplumlarında yurttaşlık kavramı, siyasal ve sosyal hayata katılım olarak daha geniş bir yelpazeye ulaşmıştır. Yaşanan toplumsal ve siyasal değişimlerle birlikte yurttaşlık bir grubun ayrıcalığı olan bir takım statüler toplamı olmaktan çıkmış, ulus devletlerin sınırları içinde yaşayan bireylerin çoğunluğunu kapsar hale gelmiştir. Hatta uluslararası bir nitelik kazanarak kozmopolitan bir niteliğe de bürünmüş demek mümkün görünmektedir.

1.2. YURTTAŞLIĞIN POLİTİK VE HUKUKİ GÖRÜNÜMÜ

Çalışmanın bu bölümünde yurttaşlığın politik ve hukuki görünümü anlatılacaktır. Yurttaşlığın kazanılması, kaybedilmesi devletlerin kendi yasalarında ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Gerek yurttaşlığın kazanılması gerekse kaybedilmesi ülkelerin yasalarına göre farklılıklar göstermektedir. Küreselleşme ve özellikle de uluslararası göç yurttaşlığın yeniden yorumlanmasını gerektirmiştir.

1.2.1. Yurttaşlığın Kazanılması

Yurttaşlık doğrudan ve uyruğa kabul edilmek olmak üzere iki şekilde elde edilebilir (Doğan, 2002: 28). Yurttaşlığın doğrudan elde edilmesi konusuna bakıldığında genelde iki tür anlayış göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki *jus soli* yani toprağa bağlı yurttaşlık anlayışı diğeri ise *jus sanguinis* yani soya dayalı yurttaşlık anlayışıdır. Hemen hemen bütün devletlerde uluslararası kanuna göre her çocuk doğuştan yurttaş olma hakkına sahiptir ve bu hakkı doğum yoluyla elde etmektedir. Çeşitli uluslararası antlaşmalara göre de bu durum yasalarla düzenlenmiştir (Nomer, 2002: 18).

Yurttaşlığın uyruğa kabul edilmek suretiyle elde edilmesine bakıldığında ise yasaların gerekli düzenlemelerle bu hakkı bireye verdiği görülmektedir. Dikkat edilmesi gereken nokta bu yasaların bütün devletlerde aynı olmadığı, kendi anayasal sistemlerine göre farklılıklar gösterdikleridir.

1.2.1.1. Yurttaşlığın Doğrudan Kazanılması

1.2.1.1.1. *Jus Soli (Toprağa bağlı):* Uluslararası kanunlara göre, ailesinin vatandaşı olduğu toprak üzerinde doğan her çocuk, o devletin vatandaşı sayılır (Doğan, 2002: 29). Üstelik Amerika ve birçok Latin Amerika ülkesinde, ailenin tabiiyetine bakılmaksızın, ülke topraklarında gerçekleşen doğum, vatandaşlık sözleşmesi yapmak için yeterli olmaktadır (Aybay, 2001: 181). Bu kuralı bozan uluslararası antlaşmalardan ziyade inceliğe dayalı istisnalar vardır. Yabancı

diplomatların çocukları ve bazı durumlarda konsolosluk çalışanlarının 1961 Viyana Antlaşmasının İsteğe Bağlı Protokol Diplomatik İlişkiler Bölümünde ve 1963 Viyana Antlaşmasının İsteğe Bağlı Olarak Konsolosluk İlişkiler Bölümünde belirtildiği üzere, o ülkenin vatandaşları olabilmeleri için o ülke toprakları üzerinde doğmuş olmaları gerekmektedir (Gasımov, 2001: 93).

Jus Soli kavramı, Wong Kim Ark'ın klasik tanımlamasında örneklendirilmiştir. Wong Kim Ark, 1873 yılında Çin İmparatorluğu'na bağlı ama Çin'de yaşamayıp Amerika'da ikamet eden, Çinli bir anne babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ailesi Çinli olduğu için Amerikan yurttaşı olamamıştır. Wong Kim Ark, 1894'de Çin'e gitmiş ve 1895'de geri döndüğünde, ülkeye girişi kabul edilmemiştir (Gasımov, 2001: 20-21). Wong Kim Ark, ülke topraklarında doğmuş olması ve buna bağlı olarak yurttaşlık hakkı iddia etmesi nedeniyle dava edilmiştir. Duruşma Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi'nde görülmüştür. Bu dava, *jus soli* yoluyla yurttaşlık kazanımı konusunda bir ilk olmuş ve diğer davalar için de emsal teşkil etmiştir. Son zamanlarda Türkiye'de de birçok insanın bu haktan faydalanmak için çocuklarının doğumlarını USA'da yaptıkları bilinmektedir.

1.2.1.1.2. Kan bağına dayalı yurttaşlık (*Jus Sanguinis*): Diğer taraftan birçok Avrupa devletinde yurttaşlık hakkı, doğum yerini göz ardı ederek anne babanın uyruğuna göre verilmektedir (Doğan, 2002: 29). Bu nedenle Amerika'da Fransız bir aileden doğan çocuk *jus soli*'ye göre Amerikan yurttaşı olabileceği gibi, *jus sanguinis*'e göre de Fransız yurttaşı olabilir. Birleşik Devletlerde, bu birey Amerikan yurttaşı olabilir, Fransa'da Fransız yurttaşı olabilir ve Gana'da hem Fransız hem de Amerikan yurttaşı olma hakkına sahiptir (Rode, 1959: 45).

Bu iki prensibin de bir takım eksiklikleri olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü birçok devlet her iki sistemi aynı anda kullanmaktadır. Britanya ve Birleşik Devletler, ilk zamanlar kan bağına esas almışlardır. Diğer devletler de bir takım sıkıntılardan kurtulabilmek için kendi koşullarını göz önünde tutarak bu

prensiplerden birini ya da her ikisini birden kullanmayı benimsemişlerdir (Nomer, 2002: 18).

1.2.1.2. Yurttaşlığa kabul edilme (Naturalizaton): Yurttaşlığa kabul edilmenin başka bir yolu da uyrukluğa kabul edilmedir. Bu bir devletin yurttaşı olan birinin isteğe bağlı bir şekilde başka bir devletin yurttaşı olabilmesidir (Doğan, 2002: 39). Normalde tek bir bireyi kapsamına rağmen yurttaşlığa kabul edilme, yasama ve yürütme yoluyla bütün grupları da kapsamaktadır. Bu tür bir kolektif yurttaşlığa kabul edilmede bireyin isteğine yapılan vurgu ortadan kalkmaktadır (Hofmann, 1998: 13).

Uluslararası yasaya göre her devlet, yabancıları nasıl kabul edeceğine, kime hangi koşullar altında yurttaşlık vereceğine karar verme hakkına sahiptir (Rode, 1959: 45). Bu hakkın 1948 Evrensel İnsan Hakları Beyannamesine kadar bir takım sıkıntıları ve uyuşmazlıkları açığa çıkardığı görülmüştür. Bazı devletlerin özellikle Afrika ve Asya kökenli insanlara karşı değişik derecelerde ayrımcılık uyguladıkları bilinmektedir. Bazı ülkeler, ülkeye giriş için eğitim açısından bir takım nitelikler aramaktadırlar. Fiziksel ve zihinsel eksiklikler de birçok ülke için o insanları kendi yurttaşlıklarına kabul etmeme nedenleri arasındadır. Yine bu bağlamda sabıka kayıtları olan bireylerin sınırlar arası dolaşımı engellenmektedir. Politik görüşler ve bir politik gruba olan bağlılık da kabul edilmeme nedenleri arasındadır. Bazı ülkeler ise ihtiyaç duymadıkları mesleklere sahip insanları kabul etmeme eğilimi göstermektedirler. Örneğin İsviçre, sürekli oturma iznini zorlaştırmak için bir takım bahaneler ararken, İsrail’de Yahudi olmak başka bir şeye gereksinim duyulmadan yurttaş olmak için yeterli sayılmaktadır (Whiteman, 1968: 154).

Bütün devletlerde yurttaşlığa kabul edilme kanunlarla düzenlenmiş ve birçok ülke kendi sınırları içindeki sürekli ikamet etme koşullarını kesin hatlarla belirlemiştir. Örneğin, yurttaşlığa kabul edilmek için gereken süre, Fransa’da 5 yıl, Birleşik Devletler’de 7 yıl, İngiltere ve Norveç’te 10 yıldır. Aynı zamanda yurttaşlığa kabul edilmek için o ülke sınırları içinde kalınan yıl kadar mülkiyet gibi başka durumlar da söz konusudur. Birey ile bir devlet arasındaki ilişkiler ya da başka bir söylemle bağlantılar 1923 yılında imzalanan Amerikan Devletleri arasındaki sivil

ilişkilerin belirlenmesinde kullanılan Washington Antlaşmasının 6. Maddesinde ve 1919 yılında imzalanan Versay Sistem Antlaşmasının 51. Maddesinde açıkça belirtilmiştir (Whiteman, 1968: 154).

Bunun yanında 1961 yılında Birleşmiş Milletlerin açıkladığı Devletsizlik Antlaşmasında beş yıllık ikamet şartı aranmaktadır. 1969 yılındaki İskandinav Ülkeleri arasında imzalanan Sivil İlişkiler Antlaşmasına göre ise 7 yıl ikamet koşulu aranmaktadır. Kişi bu devletin askerlik görevini yapıyorsa, devlet görevini yaptığı düşünülerek, yurttaşlığa kabul edilme durumu kolaylaştırılır (Rode, 1959: 45).

Yurttaşlığa kabul edilme, her devletin yasalarıyla belirlenmiştir (Whiteman, 1968: 154). Dört çeşit yurttaşlığa kabul edilme vardır:

1. Devletin en tepesindeki insanlar tarafından gerçekleştirilen yurttaşlığa kabul edilme
2. Devletin yönetici grupları tarafından kabul edilme
3. Yerel yönetim grupları tarafından kabul edilme
4. Yasal bir şekilde kabul edilme.

Daha önce de belirtildiği gibi yurttaşlığa kabul edilme, kolektif de olabilir. Kolektif yurttaşlık genelde ülke sınırları içinde doğrudan gerçekleşir ama antlaşma şartlarına bağlı olarak dolaylı ilişkilere de bağlıdır. Yani o ülkenin topraklarına başka toprakların katılması ya da devletlerin birleşmeleri gibi durumlarda kolektif yurttaşlığa kabul edilme durumundan bahsedilebilir (Whiteman, 1968: 154). Batı ve Doğu Almanya'yı buna örnek göstermek mümkündür.

Sınırların terki esnasında, o topraklarda yaşayanlar kolektif yurttaşlığa kabul edilmeye karşı çıkabilirler. Bu nedenle sınırların terk edilmesi sürecinde yurttaşların hakları, yurttaşlık hakkı adı altında önceki yurttaşlık haklarının da baki kalmasını sağlamıştır. Fakat bu tercih etme durumu sürekli kullanılan bir yurttaşlık elde etme hakkı değildir. Örneğin tercih etme durumu, çifte yurttaşlık sözleşmesinde de

düzenlenmiştir. Eğer herhangi bir ülkenin yurttaşı aynı anda başka bir ülkenin de yurttaşı ise, bu kişiye herhangi birini tercih etme hakkı verilir. Bu yolla yurttaşlık hakkı elde etmez çünkü diğer yurttaşlık hakkını kaybeder. Yine de bazı durumlarda tercih etme, yurttaşlık elde etmede kullanılan bir yöntemdir. Örneğin, Sovyetler ile Polonya arasında imzalanan ülkesine geri gönderilme antlaşmasında tercih etme hakkı önemli bir rol oynamıştır. Bu antlaşmaya göre, Sovyet-Polonya sınırından giren Polonyalılar Sovyet yurttaşlığını kaybederken, Polonya yurttaşlığını kazanmışlardır (Gasımov, 2001: 93).

Yabancıyla evlenen bir kadının yurttaşlığa kabul edilme şekli en yaygın olan yurttaşlığa kabul edilme şeklidir. Bu da yurttaşlığın en ilginç yanlarından biridir. Geleneksel olarak birçok ülke kanunlarında bir yabancıyla evlenen kadının yurttaşlığı elinden alınmaktadır. Zaman içerisinde bu eski kanun bazı değişikliklere uğramıştır.

1957’de kabul edilen Evli Kadının Yurttaşlığı Antlaşmasına göre evlilik kadının yurttaşlığını etkilememektedir. Bu antlaşmanın 9. maddesine göre, kadın ayrımcılığının bütün şekillerine son vermek için yabancıyla evlenen bir kadın, kocasının yurttaşlığına geçme hakkına sahip olabileceği gibi, kendi yurttaşlığında kalabileceği hükmü getirilmiştir (Doğan, 2002: 29). Örneğin Rusya Federasyonu’nda yurttaşlık yasasına göre, evlilik durumunda Rusya Federasyonu yurttaşlığı kütüğe geçme yoluyla olur (Antlaşmanın 18. maddesinin 1. bölümü) (Gasımov, 2001: 93).

1855’de Birleşik Devletlerde Kongre, bir Amerikalı ile evlenen yabancı kadının yurttaşlık durumunu görüşmüştür (Whiteman, 1968: 154). Daha sonra, 1907’de bir yabancıyla evlenen Amerikalı kadının kocasının uyruğuna geçeceğini ve evlilik bittiğinde tekrar Amerikan yurttaşlığına devam edebileceği kabul edilmiştir. 1908’ de Büyük Britanya, Amerika ve Avrupa ülkelerinin birçoğunda bu konuya dair değişmez kurallar konmuştur. Çünkü Avrupa ve Latin Amerika devletleri, 1907’de çıkartılan bu kanunu uzun süre kullanmışlardır (Rode, 1959: 47).

Yurttaşlığa kabul edilme konusunda başka bir karmaşık konu da terkedilen ve gayrimeşru çocukların yurttaşlığıdır (Nomer, 2002: 18). Birçok antlaşmanın bu

konuya yer verdiği görülmektedir ama bu konuya dair sınırlı onaylamalar, sorunun devamına neden olmaktadır. Örneğin, aile başka ülkenin yurttaşı olduğunda, çocukların durumuna aile karar vermektedir. Birleşik Devletler Anayasasına göre; Amerika’da doğan ve ailesi tarafından yurtdışına götürülen 21 yaş altı Amerikan yurttaşı, 25 yaşından önce Amerika’ya dönüp sürekli ikamet durumunu gerçekleştirmezse, ailesinin başka uyruğa geçmesinden dolayı Amerikan yurttaşlığını kaybeder (Rode, 1959: 47).

Birçok ülke ise, küçük çocukların yurttaşlık durumlarını kendi ailelerinden bağımsız olarak ele almışlar ve son değişikliklerle küçük çocukların uyruğu konusundaki kurallarda değişikliğe gitmişlerdir (Doğan, 2002: 39). Ülke sınırları dışında görevleri nedeniyle ikamet edenlerin görev yaptıkları ülkenin yurttaşlığına geçme durumları da söz konusudur (Aybay, 2001: 181).

Yukarıda anlatılanları kısaca özetleyecek olursak, yurttaşlığın kazanılması iki şekilde gerçekleşmektedir. Bunları *Jus Soli (toprağa bağlı)* ve *Jus Sanguinis (kanbağına dayalı)* olarak adlandırmak mümkündür. Farklı uyruklar arasında gerçekleştirilen evlilikler ve göç yoluyla da yurttaşlık hakkı kazanılabilmektedir. Toplumsal hareketliliğin son derece hızlandığı günümüzde bu tür yurttaşlık kazanımına dair haklara önemli sınırlamalar getirilmiştir.

1.2.2. Yurttaşlığın kaybedilmesi:

Yurttaşlık hakkının kazanılması kadar kaybedilmesi de yurttaşlık çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Her ülke, ister yurttaşlığa kabul edilmiş olsun isterse, o milliyetten olma ayrıcalığı ile olsun yurttaşlığın kaybedilmesine dair kuralları belirlemiştir.

Evrensel boyutta 1961 yılında imzalanan Devletsizliği Azaltma Antlaşması, konumuz açısından önemlidir. Antlaşmanın beşinci maddesine göre; devletlerin kayıtlarında evlilik, boşanma ya da evlat edinme yoluyla yurttaşlıktan çıkma aslında başka bir yurttaşlık hakkı elde etme anlamına gelmektedir (Rode, 1959: 57).

Antlaşmaya göre, bir yurttaş, ayrılma ya da yeniden kütüğe geçme sonucunda devletsiz kalmamışsa yurttaşlık hakkını kaybetmez.

Antlaşma, çok uzun süre dışarıda yaşayan birisinin yurttaşlık hakkını kaybetme olasılığını kabul eder. Burada bahsedilen süre, 7 yıl kesintisiz bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu kural, yabancıların yurttaşlık hakkı elde ederlerken bunu kendi çıkarları için kötüye kullanmalarına dairdir. Antlaşmaya göre, eğer birisi devletsiz olarak kalıyorsa, devlet o kişiyi yurttaşlık hakkından mahrum bırakmamalıdır. Ayrıca bir devlet, antlaşmanın bu maddesine karşı bazı istisnai durumlar oluşturacaksa, bir takım ayrıcalıklar sağlama hakkı getirmektedir.

Doğan'a (2002: 39) göre yurttaşlık şu hallerde kaybedilir:

- A. Kendi isteğiyle yurttaşlıktan çıkma
- B. Doğal olmayan yollarla yani hükümet tarafından yurttaşlıktan çıkarılma
- C. Uluslararası antlaşmalara bağlı olarak yurttaşlıktan çıkma ya da çıkarılma
- D. Yurttaşlığın değişimi, uyrukluktan çıkma, evlilik vb.

Rode (1959: 47) ise yurttaşlığın temelde iki şekilde kaybedildiğini belirtmektedir. Birincisi devlet tarafından yurttaşlıktan çıkarılma, ikincisi kendi isteği ile yurttaşlıktan çıkma olayıdır. Gerek kendi isteğiyle yurttaşlıktan çıkma gerekse devlet tarafından yurttaşlıktan çıkarılma durumu, yurttaşlığa kabul edilme ve yurttaşlıkla sıkı sıkıya bağlıdır. Bu nedenle her ikisi de ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Yabancı ülkede oy kullanma, başka bir ülkenin silahlı kuvvetlerinde hizmette bulunma, yabancı devlet yurttaşları için düzenlenen yasalara bağlı olarak ofis açma bahsedilen farklılıklar arasında sayılabilir. Aynı zamanda savaş esnasında kaçma, vatan hainliği, sadakatsizlik, başka bir ülkenin konsolosluğuna başvurma ya da yurt dışında başka bir uyruğa geçerek resmi bir şekilde yurttaşlıktan vazgeçmek de bahsedilen farklılıklara örnek gösterilebilir.

Örneğin Birleşik Devletler’de yurttaşlık haklarından resmi bir şekilde feragat etme hiç bir sorun çıkarmamaktadır. Çünkü birey, önceki yurttaşlığını kaybetmiştir. Birleşik Devletler Göçmen Bölge Müdürü Davis, görevini yaparken dünya yurttaşı olmak için yurttaşlıktan çıkmıştır ve vizesiz ülkeye girişi kabul edilmemiştir. Buna benzer birçok durum Amerikan mahkemelerinde görüşülmüş, bu bağlamda ‘niyet’ çok önemli bir etken olmuştur. Hükümet her ne olursa olsun bireyin niyetinin yurttaşlıktan çıkmak olduğunu ispatlamak zorundadır. Kanada’da yurttaşlığı kabul edilmiş kişilerin davasında davalı Kanada yurttaşlığını hilekârlık ya da eksik bilgi vererek resmi olmayan bir şekilde elde ettiyse, sınır dışı edilir. Aynı prosedür, Birleşik Devletlerde de uygulanmaktadır (Whiteman, 1968: 161).

Yurttaşlığın kaybının bir başka şekli ise, yargı yoluyla olur. Örneğin, 1917 Rusya Devrimi’nde bu yolla yaklaşık iki milyon insan yurttaşlığını kaybetmiştir. Bu durum pek çok ülkenin protestosuna neden olmuştur ve bu ülkeler Sovyetler Birliği’nin resmi gücünü kabul etmeyi reddetmişlerdir (Gasimov, 2001: 93). Aynı durum 1941’de Nazi Almanyası’nda yurt dışında yaşayan Yahudilerin yurttaşlıktan çıkarılmasını sağlayan 11. yurttaşlık deklarasyonunda gerçekleşmiştir (Whiteman, 1968: 161).

Bütün bu gelişmeler paralelinde yurttaşlıktan çıkarma konusunda devletlerin kısıtlamalar getirme eğiliminde olduğunu söylemek de mümkündür. Örneğin bazı ülkelerin yasalarında birinin yurttaşlığının elinden alınamayacağı konusunda bazı kanunlar vardır. Rusya Fedarasyonu’nun Anayasasına göre, birinin yurttaşlığı elinden alınamaz (III. Bölüm Anayasanın 6. Maddesi). Ama burada yurttaşlığı kazanmak için yapılan başvuru sırasında verilen karar istisna bir durumdur (Rode, 1959: 47). İsviçre’de yurttaşlık ve ikamet etme, devlet çıkarlarına zarar vermediği sürece bir yurttaş, yurttaşlık hakkından mahrum bırakılamaz. Bu durum II. Dünya Savaşı esnasında sıkça kullanılmıştır. Bazı ülkelerin yasaları, Örneğin, Çin, Almanya, Danimarka, Etopya ve Japonya yasaları yurttaşlıktan mahrum etme olanaklarını sağlamamaktadır (Whiteman, 1968: 161).

Birey kendi isteği ile bağlı yurttaşlıktan ayrılabilceği gibi, devletlerin de bireyleri yurttaşlıktan çıkarma durumları söz konusudur. Yurttaşlığın kazanılmasında

olduğu gibi, yurttaşlıktan çıkma veya çıkarılma durumları da devletlerin kendi yasalarında belirlenmiştir ve bu yasalar devletten devlete farklılıklar göstermektedir.

1.2.3. Çifte Yurttaşlık:

Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra devletler arasında göçe dayalı nüfus hareketleriyle birlikte, yeni bir yurttaşlık anlayışının görülmeye başladığını söylemek mümkündür. Çifte yurttaşlık olarak adlandırılabilir bu yurttaşlık anlayışı, son zamanlarda üzerinde çok konuşulan ve tartışılan kavramlardan biri olmuştur.

Bir devletin kendi yurttaşlığından başka bir uyruğa geçen yurttaşlarına karşı uygulanan 'sabit tabiiyet doktrini' ilk olarak Büyük Britanya'da uygulanmış ve daha sonra yine aynı devlet tarafından terkedilmiştir. Bu yaklaşıma göre, bir birey kendi izni olmaksızın yurttaşlık hakkını kaybedemez (Whiteman, 1968: 161). Bu nedenle bazı devletler, her bireyin yurt dışında bulundukları ülkelerin uyrukluğuna geçme durumunun açık bir şekilde anayasaya bağlı olması gerektiği konusunda ısrarlı davranmaktadırlar (Aybay, 2001: 181).

Aybay'a (2001: 181) göre çifte yurttaşlık;

- a. Sınırların değişimi yoluyla
- b. Nüfus hareketliliği, özellikle de göçler yoluyla
- c. Yurttaşlığın kazanımı sırasında ortaya çıkan resmi sorunlar durumunda,
- d. Evlilik ve evlat edinme sonucunda,
- e. Yurttaşlığa geçme durumunda gerçekleşmektedir.

Belli sosyal, ekonomik ve politik nedenlerden dolayı, çifte yurttaşlık, Birleşik Devletler, Almanya, Bangladeş, İsrail, Fransa, Türkiye ve İngiltere gibi ülkelerde kabul edilmiştir. Çifte yurttaşlık, bir taraftan bir devlet için önemli politik avantajlar

sağlarken diğer taraftan da bireylerin yasal statülerinin düzenlenmesine karşı çıkmaktadır. Bu nedenle diğer yurttaşlarla olan ilişkilerini negatif yönde etkilemektedir. Yine de çifte yurttaşlık, kişilere bir takım avantajlar getirmektedir. Bu durum bir takım sorunlar oluşmasına neden olmaktadır. Genelde ortaya iki çeşit sorun çıkmaktadır. Bu sorunlardan ilki hangi devletin üçüncü bir devletten hak talep edebileceğine dairdir. İkinci sorun ise, bir devletin yurttaşının diğer bir devletten hak talep edip edemeyeceği üzerinedir (Aybay, 2001: 181).

Çifte yurttaşlık konusunda düşünürler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Birçoğuna göre, aynı anda çifte ya da daha çok yurttaşlık pek de istenilen bir durum değildir (Nomer, 2002: 18). Bazılarına göre ise birçok devlet tarafından uygulanmaktan vazgeçilen çifte yurttaşlık istenilmeyen bir durum değildir. Nüfus hareketliliği devam ettiği sürece çifte yurttaşlık görülmeye devam edecektir.

Araştırmanın bundan sonraki bölümünde yurttaşlığın tarihsel gelişimi anlatılacaktır. Yurttaşlık modern görünümüne Fransız Devrimi, sanayileşme, kentleşme gibi süreçlerle kazanmış olsa da, kökeni çok eskilere, Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır.

1.3. YURTTAŞLIK TARİHSEL ARKAPLAN

1.3. 1. Antik Yunan'da Yurttaşlık

Temel olarak yurttaşlık düşüncesi Antik Yunanda ortaya çıkmıştır. Antik Yunan toplumları, Polis adı verilen devletçiklerden oluşmuştu. Polis kavramını, Türkçede site devleti olarak da adlandırmak mümkündür. Polisler, ilişkilerin yüz yüze gerçekleştiği toplumlardı ve aynı zamanda ayrı yönetimler şeklinde örgütlenmiş yurttaşlardan meydana gelmişlerdi.

Yunan şehir devletlerinde (polis) yurttaş; kölelerden ve yabancılardan ayrıcalıklı olarak şehrin siyasal hayatına doğrudan katılma hakkı olan birey anlamına gelmekteydi (Ignatief, 1995: 25). Yurttaşların elde ettikleri katılma hakkı doğuştan kazanılan bir haktı. Bir başka deyişle insanlar doğdukları ortam ve kabileye göre tanımlanmaktaydılar (Aristo, 1975: 56). Bir Atinalının oğlu üç-dört yaşına gelmez, babasının kabilesine katılmakta; büyüyünce babası tarafından kendi yönetsel birimine sokulmaktaydı. Dolayısıyla Atinalı yurttaşın oğlu, torunu ya da torununun çocuğu olunduğu için Atinalı yurttaş olunmaktaydı (Schnapper 1995: 40). Yurttaşlık hakkı, polislerde yaşayan herkese verilmemişti. Yurttaşlık, çeşitli sıfatlarla toplumsal yaşama katılmalarına rağmen, köleler, kadınlar, yabancılar için sınırlanmıştı.

Polislerde başlıca üç tür sınıftan söz edilebilir. Bunları köleler, yabancılar ve yurttaşlar olarak adlandırmak mümkündür. Yabancılar da kendi içlerinde yerleşik yabancılar ve gezgin yabancılar olarak ayrılmaktaydılar (Bouineau, 1996: 75). Yerleşik yabancılar ve gezgin yabancılar, ekonomik yaşamda, zanaatçı, tüccar ya da çiftçi olarak önemli bir rol oynamaktaydılar. Yerleşik yabancılar yasayla korunmakta ve bir ölçüde kurban ve halk şölenlerine, yani yurttaşlara özgü ayinlere katılabilmekteydiler fakat polis, hukuksal olarak yalnızca yurttaşlarla sınırlıydı ve sorumluluk gerektiren görevler, okullarda retorik görerek eğitilebilmiş zengin yurttaşlar tarafından üstlenilmekteydi. Yurttaş olma durumu meşruiyetin tek kaynağı ve yasalar da tek siyasal ve hukuki karar merciiydi (Bouineau, 1996: 80).

Site devletleri şüphesiz yurttaşlar tarafından yönetilmekteydi. Yasalar Antik Yunanda yurttaşlara bir takım ödev ve sorumluluklar da getirmekteydi (Schapner, 1994: 93). Yurttaşların askerlik görevlerini yerine getirmek gibi bir yükümlülükleri söz konusuydu. Yurttaşlar, sürekli ya da belli bir dönem için, seçim ya da kura çekme yoluyla iki temel işlevi daha üstlenmiş bulunmaktaydılar. Bunlar; yargısal düzen içinde yargıçlık ve danışma meclislerinde üye olma zorunluluklarıydı (Bouineau, 1996: 110).

Yasalara uymak, yurttaşlara bir takım sorumluluklar getirdiği gibi bir takım haklar da vermektedir. Yasalarla korunan demokrasi sitenin bireylerine yani yurttaşlara diğer yerleşim yerlerinde yaşayan insanlara oranla daha fazla özgürlük tanımaktaydı. Siteye katılımın temel koşulu olan siyasal katılım sonucu, site devletlerinde kamusal alan ile özel alan ayrımının da olduğu göze çapmaktadır. Her yurttaşın katıldığı, siyasal ya da kamusal alanla, herkesin, yasalara uyduğu ve diğer yurttaşlara zarar vermediği sürece dilediği kadar ve dilediği gibi yaşama özgürlüğüne sahip olduğu özel alanın ayrılması sonucunu doğurmakta ve bu ikilemle yaşamın her alanında karşı karşıya gelmekteydi (Bouineau, 1996: 108). Özel kişi yurttaştan, özel ev kamu binalarından, bireyin çıkarı, polisin malvarlığından, özel mali imkânlar kamu maliyesinden ayrılmaktaydı. Şüphesiz modern toplumun karakteristiği olan devlet ve birey arasındaki karşıtlıktan çok, özel ve kamusal arasında bir karşıtlık söz konusu idi. Fakat Yunanlılar, siyasal toplumu, toplumun genelinden ayrı olarak düşündükleri ölçüde, polisin sınırlı olması gerektiğine dair temel bir düşünce geliştirmişlerdi (Pocock, 1995: 157).

Yurttaşlık, polislerde ortak işlerin yönetimine doğrudan katılmak olarak tanımlandığında (Heater, 1996: 56) yurttaş sayısının da sınırlı olması gerekmektedir. Nüfusu en kalabalık gibi görünen Atina'nın bile üye sayısı birkaç on binle sınırlıydı. Diğer sitelerin üye sayıları birkaç bini, hatta birkaç yüzü geçmemekteydi (Schnapper 1995: 45). Polisin belirtilen bu yapısal özellikleri, yabancı unsurların buna dâhil edilmesini güçleştirmekteydi. Polisler, dışa kapalı toplumsal özellikler göstermekteydiler. Yabancıların site yurttaşlığına kabul edilmeleri istisnai bir durumdu. Yunanlıların kökenleri, dilleri, tanrıları, kutsal yerleri ve yaşam tarzları

kendileri için çok önemliydi ve bu özelliklerinden dolayı Yunanlılar, yabancılardan ayrıldıklarını düşünmekteydiler. Yukarıda anlatılan görüşler doğrultusunda yurttaşlığın Antik Yunanda etnik denilebilecek bir görüşle sınırlandırıldığını söylemek mümkündür.

Yurttaşlık konusu ile Yunan filozofları da yakından ilgilenmişlerdir. Filozofların ileri sürdükleri düşünceler, Yunan toplumsal yaşamında büyük rol oynamaktaydı (Heater, 1996: 57). Gerek siyasal yaşam gerekse düşünsel yaşam tamamen filozofların tartıştıkları konuların etkisi altındaydı. Bir anlamda filozoflar, uygulayıcıların yapmaları gerekenleri tartışmakta, böylece siyasal yaşamın daha da olgunlaşmasını sağlamaktaydılar. Bu bağlamda filozofların en çok tartıştıkları konulardan birisi de yurttaş haklarıydı (Özkazanç, 1998: 75). Bir başka anlatımla bir yurttaşı ölümlerden ya da diğerlerinden ayıran özelliklerin neler olduğu en çok tartışılan konulardandı. Antik Yunanın büyük filozoflarından Aristoteles (Aristo, 1975: 12), Politika isimli eserinde Yunan sitelerinin yapı ve kurumlarının karşılaştırmalı bir araştırmasını yapmıştır. Aristo insanın toplumsal ve düşünen bir hayvan olduğunu söylemiştir. Bununla da insanın toplum hayatı dışında düşünülemeyeceğini ve bir başına yaşamını sürdüremeyeceğini; türünü devam ettiremeyeceğini anlatmak istemiştir. Aristo'ya göre bir yurttaş, öncelikle siyasal bir varlıktı. Siyasal bir varlık olarak bir yurttaş belli bir siyasal davranış geliştirebilmek için toplumun ona atfettiği bazı özellikleri taşımali ve sitenin yönetimine katılmalıydı. Siyasal katılım, Aristo'nun görüşlerinde yurttaş olmanın en önemli niteliklerinden biri gibi görünmektedir (Schapner, 1994: 92).

Bunun yanında diğer bir Antik Yunan filozofu olan Platon (Platon, 1980: 140) da bir site devletinde yurttaşların haklarından bahsetmiştir. Platon'un "Cumhuriyet" ve "Devlet" adlı eserlerinde toplumsal ve felsefi sistemine ilişkin düşünceleri yer almaktadır. Burada Platon, yaşadığı dönemdeki karışık ortamın düzeltilmesi için öneriler ileri sürmüştür. O'na göre karışıklıkların düzelmesi ancak eski Yunan Site Devleti anlayışına geçmekle mümkün olacaktır. Bu ise katı bir aristokratik yapı ve askeri düzeni öngörmektedir. Böylelikle Platon, olması gereken anlamda toplumda uyulması gereken bir takım kurallar ortaya çıkarmıştır. Ekonomik

ve siyasal dengede meydana gelebilecek her türlü bozulmayı önlemenin yolu nüfus artışını durdurmaktır. Bu düzenlemeyi aile içine kadar götürerek, gerektiğinde yöneticilerin evlenenlerin sayısını belirlemesini bile isteyecek kadar ileri gitmiştir. Platon'un toplumsal tabakalaşma ve devlet hakkındaki görüşleri de yurttaşlık konusu ile yakından ilgilidir. Platona göre bir toplumda üç temel sınıf vardır. Bunları, köylüler, askerler ve yöneticiler olarak nitelendirmek mümkündür. Her sınıf kendi işini yapmalı ve yöneticiler filozoflardan oluşmalıdır (Russel, 1994: 16). Platon bir devletin iyi yönetilebilmesi için yurttaş kavramını daha da geniş bir anlamda ele alarak özgür yurttaş kavramlaştırmasını filozofça yaşamakla eş anlamda görmüştür.

Başka bir Antik Yunan Filozofu olan Sokrates yasaların önemini vurgulamış ve her yurttaşın yasalara uyması zorunluluğunun toplumun düzeni ve devamı için vazgeçilmez bir unsur olduğunu ileri sürmüştür (Schapner, 1994: 93). Yunan site devletlerinin barbar toplumlardan farklı olarak yasalarla yönetilen bir toplum olduğu ve hukuk devletinin de başlangıcı olduğu kabul edilmektedir. Gellner (1983: 236), Yunan site devletlerinde demokrasinin temelini yasalar tarafından korunduğunu belirtmiştir. Sitenin yasaları yurttaşın tanıdığı tek otoritedir. Yasal bir şekilde ölüme mahkûm edilen Sokrates, kaçmayı reddederek yasalara onları ihlal edemeyecek kadar saygı duyduğunu göstermişti. Site'nin yasaları, yurttaş Sokrates'e her şeyi vermişti, Site'yi terk edebilirdi; oysaki Sokrates, kendi isteği ile orada kalarak, kendi yasalarına uymayı kabul etmişti (Schnapper, 1995: 46).

Yurttaşlığın antik dönem teorisyenlerinin eserlerinde ahlaki bir erdem olarak değerlendirildiği görülmektedir. Yurttaşlık, bu dönemde, ahlaki erdemin yanı sıra, imtiyazlar ve görevler üzerinde şekillenen bir kurumdur. Perikles, Aristo ve Platon'nun yurttaşlığı idealleştirmesinin ardında, Pelopones Savaşları sonrasında hakim olmaya başlayan çıkar çatışmalarına karşı katılım, erdem, kent kültürü, cemaat gibi değerler etrafında yurttaşlığı ahlakileştirmek arzusu vardır (Özkazanç, 1998 : 77-78). Antik Yunan yurttaşlığı, sınıfsal ayrımcılık üzerine kurulu elitist bir karakter taşımaktadır. Bunun bir sonucu olarak, Antik Yunan yurttaşlığı, kapsayıcı değil dışlayıcıdır. Kadınlar, köleler, yabancılar, el emeği ile çalışanlar yurttaşlık kapsamının dışında tutulmuştur. Bu toplumsal kesimler tam da kamu alanına katılım

için uygun olmadığı varsayılan özel toplumsal durumları nedeniyle dışlanmışlardır; kamusal alan ancak bu dışlama sayesinde kurulabilmiştir (Özkazanç, 1998: 77). Yurttaş olabilmeye hak kazananlar ise, küçük bir azınlıktan ibarettir. Bu nedenle, Antik Yunanda yurttaşlığın eşitlik, katılım, ortaklık gibi özellikleri göreceli bir anlam içermekte, ancak küçük ve ayrıcalıklı yurttaşlar topluluğuna mensup kişilerin kendi aralarında eşitliğini, katılımını ve ortak eylemde bulunmalarını ifade etmektedir. Bu yüzden, toplumsal mücadeleler sırasında yurttaşlık önem kazanacaktır. Atina polisinin gelişimi yurttaşlık haklarına paralel bir yol izleyecek ve Atina'da yurttaşlık tarihi çatışan taleplerin tarihi olarak süregitecektir. Bunun bir sonucu olarak yurttaşlık, zenginliklerin ve imtiyazların paylaşımında bir uzlaşma noktası olarak karşımıza çıkmaktadır (Özkazanç, 1998: 78).

Antik Yunan düşüncesindeki yurttaşlık anlayışının, gerek teritoryal ve demografik anlamda şehir devleti anlayışına dayalı olmaktan kaynaklanan sınırlılıklara; gerekse de siyasal anlamda özgür yurttaş köle diyalektiğine dayalı olması nedeniyle, modern yurttaşlığın haklar perspektifinden ziyade, dar kapsamlı belli bir topluluğu tanımlayan bir söylem olarak algılandığı söylenebilir. Dolayısıyla, Antik Yunanda karşılaşılan yurttaşlık anlayışı, temeller itibarıyla, siyasal cemaate oldukça sınırlı bir üyelik kriteri ekseninde şekillenmiştir. Kısaca, bütün bu gelişmeler ışığında Antik Çağ'da yurttaşlık düşüncesini, belli bir topluluğun üyelerine, gerek hukuksal gerekse siyasal haklar kazandıran bir aidiyet olarak betimlemek mümkündür.

1.3. 2. Antik Roma'da Yurttaşlık

Roma İmparatorluğu'nun temel devlet yapısı, yurttaşlık hukuku üzerinde şekillenmiştir. Yurttaşlığın Roma'daki gelişimi açısından *patrici'ler* ve *plep'ler* arasındaki sınıf mücadelesi ön plana çıkmaktadır. Cumhuriyet döneminde *patrici'ler* ve *plep'ler* arasında uzlaşma sağlanacak ve anayasal reformlarla yurttaşlık, soya değil; özel mülkiyet ve konaklama ilkesine göre düzenlenecektir (Ağaoğulları ve Köker, 1998: 17). İnsani ve mali potansiyelin etkin dağılımını gerçekleştiren

yurttaşlığın Roma tarihinde iki önemli strateji izlediği görülmektedir. Birincisi içerideki sınıf mücadelesini uzlaştırma ve kaynakların dağılımının yeniden düzenlenmesidir. İkincisi ise, bir genişleme stratejisi olarak, Roma şehri dışındaki halklara kendi yerel, etnik, dini kimliklerini korumakla beraber, sınırlı Roma yurttaşlığı tanıyarak bir üst kimlikte birleştirme olarak betimlenebilir. Böylece yurttaşlık kurumunun evrensel içeriği ilk kez Roma’da ortaya çıkacaktır. Roma’da yurttaşlık erken dönemde sosyal ve siyasal değer ifade ederken, daha sonraları devleti bir arada tutma stratejisi olarak kullanılmış ve geç dönemde de sınıf kültürünü ifade eden bir kurum haline gelmiştir (Reisenberg, 1992: 72-73).

Roma yurttaşlığı, doğumla, azat etme ve bağışla kazanılırdı. Bu itibarla, Roma yurttaşlarından doğan çocuk, Roma yurttaşydı. Köle azat etme usullerine bağlı olarak, azatla yurttaşlık kazanılabilmekteydi. Aynı zamanda Roma, kendine tabi kıldığı topluluklara da, toplu olarak ya da tek tek Roma yurttaşlığı hakkı tanımaktaydı. Son usul tevcih (bağış) yoluyla vatandaşlığın kazanılmasıydı (Marzo, 1959: 54). Söz konusu kazanım yolları belli bir tarihsel gelişimin sonucudur. Roma güçleninceye kadar yurttaşlığa alınmadaki sınırlamalar, devam etmiş, doğum ve azat etme yolu ile yurttaşlığın kazanılması dışında, önce Latinlere (M.Ö. 2. yy), sonra tüm İtalya halkına bağış (tevcih) yoluyla vatandaşlık verilmiştir. İmparator Caracalla’nın Emirnamesi (212) ile de İmparatorluk sınırları içinde yaşayan herkes, Roma yurttaşı sayılmıştır (Marzo, 1959: 54, Sander, 2000: 39). Böylece İmparatorluk Devri’nde, Roma şehri dışında yaşayanlar için iki tür yurttaşlık söz konusu olmuştur. Bunları, içinde yaşadıkları şehir devletlerinin yurttaşlığı ve ortak vatanları olan Roma İmparatorluğunun yurttaşlığı olarak belirtmek mümkündür (Güven, 1995: 202).

Eski Roma’da hukuki statüleriyle tanımlanmış bir yurttaşlık görüşünden bahsetmek de mümkündür (Pocock, 1995: 160). Roma’da ilk başlarda, *jus sanguinis*, yani soy zincirine dayalı yurttaşlık görülmekteydi ama evlat edinme ve birçok bireysel önlem, çok sayıda yabancının da Roma yurttaşlığına katılmasını mümkün kılmıştı. Bu, çoğunlukla iki evrede gerçekleşmekteydi: İlk dönemlerde, Romalılar, gerek kolektif gerekse bireysel tarzda yurttaşlık hakkını bağışlamaktaydılar (medeni haklar verilmekte ama siyasal haklar verilmemekteydi). İkinci dönemde, Latin

hukukunun öngördüğü geçiş evresinden sonra, bütün haklarıyla Roma yurttaşlığına dâhil olunmaktaydı. Esasen, Roma'nın yerel özellikleri, özel hukuk alanında (evlilik, miras) öyle iyi korumuştur ki, Çiçero her erkeğin iki vatana sahip olmasını olumlayabilmekteydi: biri kökensel vatani diğeri ise Roma. Bu dönemde Roma yurttaşlığı, daha çok devlete, bir "site"den çok Roma'ya aidiyeti dile getirmektedir (Bouineau, 1996: 110).

Roma'da, yüz kişilik halk meclislerinde, yurttaşlar mal varlıklarının miktarına bağlı bir aşama düzeni içinde söz almaktaydılar. Oy verme, vergiye bağlı bulunmaktaydı (Bouineau, 1996: 111). Ekonomik ve toplumsal başarı, sonuçta siyasal katılımı sonuçlanmaktaydı. Roma toplumunun boyutu, tüm yurttaşların kamu işlerini yürütemeyecek kadar büyüyünce, siyasal etkinliğe katılanların sayısı sınırlandırılmak zorunda kalmıştı. Yine de oligarşik uygulamalarına rağmen, Romalılar, yurttaş hukuki terimlerle tanımlayarak, yurttaşlığın potansiyel açılımı ve evrenselliği düşüncesini oluşturmuşlardır (Schnapper 1995: 50).

Yurttaşlık olgusu, Antik Yunan ve Roma'da benzer aşamalar geçirmiş olmasına rağmen aralarında önemli farklar da bulunmaktadır. Bu farkları şu şekilde açıklamak mümkündür:

Antik Yunan ve Roma siyasal düşüncesinde yurttaşlık, holistik bir çerçeve içinde işlerlik kazanan bir muhtevaya sahiptir. Bu noktada, teritoryal ve demografik sınırların genişlemesine bağlı olarak, kapsayıcılık potansiyelinde artış gözlenen Roma yurttaşlığının aksine, dışlayıcı karakteri ağır basan Antik Yunan yurttaşlığının; yurttaşlığa dayalı (civic) erdem in özgürlük, kıvanç ve saygı göstergesi olarak kabul edildiği, kimliğin polis ile özdeşlik boyutunda tanımlandığı bir perspektifi ifade ettiğini söylemek mümkündür (Faulks, 2000: 18-19).

Roma yurttaşlığı ile Antik Yunan yurttaşlığı arasındaki farklardan biri de Romalılarla birlikte yurttaşların, sitenin mensubu olarak değil, hukukun öznelere olarak tanınmaya başlamış olmasıdır. Bu yeni anlayışta yurttaşlık, bir takım haklar içeren bir yasal statü olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu bağlamda Eski Roma'da

yurttaşlık, Yunanlılardaki anlayıştan farklı olarak herkese açık bir hale gelmiş ve daha evrenselci bir açılım kazanmıştır (Schapner, 1994: 97).

1.3. 3. Ortaçağda Yurttaşlık

Ortaçağ'ın Batı Avrupa'daki sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki düzeni olan Feodalite (Göze, 1989: 61), aşağı yukarı bin yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemin genelde, Roma imparatorluğunun parçalandığı tarihte (476) başlayarak, İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesiyle, Doğu Roma imparatorluğunun yıkıldığı (1453) tarihte son bulduğu kabul edilmektedir (Tanilli, 2000: 51). Bu dönem çok uzun sürmüştür ve dinin, geleneklerin, aristokrasinin toplum ve özellikle de bireyler üzerinde ağır baskılar uyguladığı bir dönemdir. Kapalı bir toplumsal yapı özelliği gösteren Ortaçağda birey ön plana çıkmamış, bilakis Antik dönemde elde ettiği hakları da kaybetmiştir.

Ortaçağda Avrupa'da büyük imparatorlukların devri bitmiş ve yeni bir sosyo-ekonomik düzen ortaya çıkmıştır. Bu düzene feodalite denilmektedir. Feodal sistem, senyörlerce mülk olarak verilmiş toprak ya da başka kaynakların, belirli bir hizmet yükümlülüğü ve kişisel bağlılık karşılığında, serfler tarafından kullanıldığı ve serflerin, şato sistemi çerçevesinde senyörlere bağımlı kılındığı ekonomik ve toplumsal düzenin adıdır. Feodal düzenin siyasi yapısı bir piramit gibidir. En üstte kral, altında ise kendine bağlı soylular bulunur. Bu soyluların altında daha başka soylular (lordlar, derebeyleri gibi) olur. Bu hiyerarşik düzenin en alt ve geniş tabakasını serfler oluşturmaktadır.

Piramidin en tepesinde bulunan kralın yetkileri çok sınırlı olduğu için mutlak egemenliğinden söz etmek zordur. Bu sınırlamanın başlıca nedeni, idarenin tek merkezden yani kralın sarayından yapılmamasıdır. Temel üretim aracı olan toprak, birçok feodal bey arasında paylaşılmıştır. Ekonomik gücü ellerinde bulunduran ve kralın rakiplerine karşı tek dayanağı olan feodal beyler, kendi iradelerini krala

gerekirse zor kullanarak kabul ettirecek güce sahiptirler. 1215 yılında İngiliz feodal beylerinin krala zorla imzalatırdıkları “Magna Carta” buna örnek gösterilebilir.

Feodal sistemde sadece üretim araçları değil, askeri güç de feodal beyler arasında paylaşılmıştır. Donanımlı askerlerden oluşan merkezi bir ordunun kurulması kral açısından pahalı olduğundan, bu ihtiyacı feodal beyler karşılamıştır. Bu sebeple kralın savaşta başarılı olması, feodalitenin desteğine bağlıdır.

Ortaçağ kentleri, modern anlamda yurttaşlık kurumunun ortaya çıkmasında önemli bir işlev görmüşlerdir. Kent devletlerinin gelişimi, modern yurttaşlığa geçişte önemli bir aşamadır. Kentlerin özerklik mücadelesi, kentte yaşayanlar arasında kentlilik bilincini geliştirecek ve bu bilinç, yurttaşların kent yönetimine katılımında somutlaşacaktır. Kent sakinlerinin kent yönetimine katılımları giderek cumhuriyetçi yönetim tarzının kent devletlerinde yaygınlaşmasını sağlayacaktır. Yurttaşla kent arasında kurulan aidiyet bağı ve yurttaşın kent yönetimine katılımı ve bu katılım karşılığında kentin korumasından yararlanması, modern yurttaşlığın haklar ve statü içeriğinin temellerini atacaktır. Ortaçağ kentlerinin gelişimi hem ekonomik hem de siyasal yapıda değişikliğin öncüsüdür. Ticaretin artması ile kentte yaşayan ve geçimini ticaretten sağlayan yeni bir toplumsal sınıf ortaya çıkmıştır. Bu dönemde antik dönemden farklı olarak, kırsal kesimdeki zenginlik kentlere aktarılmaya başlanmıştır. Bu da kentlerin giderek özerk birimler haline geleceğinin ilk habercisidir.

Ortaçağ boyunca hemen hemen tüm Avrupa’da kent devletlerine rastlanır, ancak en ileri düzeyde olanlar İtalyan kent devletleri; özellikle de Roma kentidir. İtalyan kent devletleri; Roma, Milano, Bologna, Floransa, Cenova, Roma İmparatorluğu’ndan miras kalan konseylik, senato, halk meclisleri gibi kurumları yaşatarak hem bir özerklik mücadelesi vermekteydiler, hem de İtalyan kentleri üzerindeki denetimi sağlama arayışı peşindeydiler. Her biri gerek idari yapılanmaları gerekse sosyal ilişkileri açısından farklılık arz etse de, Ortaçağ kent devletlerini birkaç ortak paydada toplamak mümkündür. Her şeyden önce bu kentlerin büyük bir bölümü kent cumhuriyetleriyle yönetilmiştir. Kargaşa ve istikrarsızlık dönemlerinde kimi kentlerde cumhuriyet yönetiminin sönüşü görülse de, cumhuriyetçi yönetim

kent devletlerinin temel özelliklerindendir. Ortaya ilk çıkışıyla, cumhuriyet, kentlerin özgürlüğü anlamını taşımaktadır. “Roma-Germen İmparatorları’nın İtalya üzerindeki egemenlik iddialarına karşı, İtalyan kentlerinde ‘kent’in siyasal bağımsızlığı’ anlamında ‘özgürlük’ anlayışı gelişecektir, böylece, kent’in, kentliler tarafından yönetilmesi anlamını da içeren özgürlük, cumhuriyet yönetimi ile aynı anlama gelecektir” (Ağaoğulları ve Köker; 1997: 152).

Cumhuriyet yönetimine geçişe olanak sağlayan önemli bir özellik de, İtalyan kent devletlerinde ortaya çıkan “komün” yönetimidir. İtalyan kentlerinin tabanı, büyük kent komünü içinde yer alan küçük komünlerden meydana gelmekteydi (Bookchin, 1999:145). Komün, resmi bir sadakat yemini olan *conjuratio* ile birbirine bağlı olan kasaba sakinlerinden oluşan birliği ifade etmekteydi. “*Conjuratio*, bir tür yurttaşlık eylemidir. Bu yemin, komünün üyelerini birbirlerinin yurttaşlık haklarına saygılı olma taahhüdü altına sokmaktaydı. Komünde yaşayan yurttaşların düzene ve ortak görüş birliğine dayalı bir şekilde kendilerini yönetmeleri, bireysel özgürlüklere saygı duymaları ve tehditler karşısında birlikte savunma yapmaları bu yeminin öngördüğü yükümlülüklerdendi” (Bookchin, 1999: 142-145). Bu özellikleriyle komün yönetimi, cumhuriyetçi yönetimin özgürlük, kendi kendini yönetim gibi pek çok unsurunu barındırmaktaydı. Böylece, ortaçağ İtalyan kentlerinde ilk ortaya çıkışıyla cumhuriyet, kentlerin özgürlüğü anlamına gelmekte ve yurttaş kenti savunması yükümlülüğü vererek de yurttaşla kent arasında bir tür aidiyet bağı kurmaktaydı.

Ortaçağ kent devletlerinin bir diğer ortak özelliği de sınıf mücadeleleri sonucu ortaya çıkan iç karışıklıklar ve istikrarsız siyasal düzenleridir. İtalyan kent devletlerinde *nohuta* (soylular) ve *popolos* (halk) olmak üzere başlıca iki tür toplumsal sınıf bulunmaktaydı. 12. ve 13. yüzyıllarda *popolo* kentte yaşayan fakir esirlerden ziyade, belli bir maddi servete sahip ustaları, zanaatkârları, serbest meslek sahiplerini kastetmekteydi. “Bankerler, dış ticaret yoluyla büyük servet kazanmış olan yeni burjuva sınıfı bile *popola*’ya dahildi; vergi vermelerine, askere gitmelerine, yasaların yaptırımlarına tabi olmalarına rağmen *popolo*’nun büyük bir bölümü kent’in politik yaşamından dışlanmıştı” (Bookchin, 1999: 148-149). Gelir ve servet düzeyi

yüksek toplumsal sınıfların, politik yaşamdan dışlanması, ortaçağ kent devletlerinde sınıf çatışmalarını dinamitleyen temel neden olmuştur. Buradan anlaşılabileceği gibi mülkiyet, sosyal statü ve ikamet süresi ile sınırlandırılmış aktif yurttaşlık, kentte yaşayan çok az sayıdaki insana verilmişti. *Popolo'lar* soylu sınıf *nohuta* karşısında zafer kazandıkça, kent yönetimleri 'halk meclisleri' lehine değişmiş, yurttaşlığa katılım artmıştır (Bookchin, 1999: 150).

Bu kentlerde yukarıda bahsedilen sınıflara ek olarak zanaatçılar ve ticaretle uğraşanlar gibi farklı sınıfların ve toplumsal yapıların da ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Kentlerde aristokrasinin ve kilisenin etkisinden uzak daha özgür bir siyasal alan da ortaya çıkmıştır. Özellikle Batı Avrupa Kent devletlerinin kendi kendilerini yönetmeleri Doğu Avrupa'nın karakteristiği olan, feodalite ile köylü sınıfları arasındaki yüz yüze ilişki şeklinden kaçınmalarını sağlamıştır. Burada barışçı bir çalışma ve özgür yönetim, kent soyluluğu oluşturmuştur. Kent, siyasal birim olarak kurulmuştur ve kent soylu da, Site'ye mensubiyetiyle tanımlanan, hukuki ve siyasal açıdan özerk bir yurttaşdır. "Yeni kentlerde birey kent soyluluğa yurttaş olarak girmekte ve birey olarak kent soylu andı içmektedir. Kentsoylu statüsünü sağlayan, ailevi kökenden çok, kentin yerel ortaklığına ortaklık vasfıdır" Kuzeydeki pek çok sitede zengin soylular ortak yaşam örgütlerine egemen olsalar da, kentte hukuki site farklılıkları yok olmaktaydı. Buna karşın klan ve din mantığı, ya da Hindistan'daki kast örgütü ve Çin'deki bürokrasi, yurttaşlar cemaatini temsil eden kolektif bir örgütlenmenin oluşumuna izin vermemiştir (Schapner, 1995: 94-95).

İslam toplumlarının o günlerdeki sosyo ekonomik durumları daha farklıdır. Schnapper (1995: 98), Müslüman toplumlarının durumunun Max Weber'in Batı özgünlüğü konusundaki önsezilerini haklı çıkardığını ileri sürmüştür. Ona göre, Arap kentleri, bir siyasal kaynak ve bağlılık yeri olmadığı için bu kentlerde, meclis oluşumları mümkün olmamıştır. Kuran yasaları, tinsel kişileri yok saymaktadır. İslam ülkelerinin tarihlerinde, ayrıcalık ve statü sahibi, özgün hakları olan, hak sahibi siteler söz konusu değildir. Yasal olarak kabul gören yetki bir tek Tanrı'dan gelmektedir. Devlet, Tanrı'nın hakkını yöneten, Tanrı'nın devletidir. Yasa, Tanrı'nın yasası; ordu, Tanrı'nın ordusu; düşman, Tanrı'nın düşmanıdır. Yurttaş, dinsel

varlığın yerini alamamıştır. Yasal kişiliğin olmayışı, siyasal yapı üyelerinin hükümet siyasetine katılmalarını sağlayacak bir konseyin ya da bir çeşit meclisin ortaya çıkmasını imkânsızlaştırmıştır.

Gerek İslamiyet'in gerekse Hristiyanlığın ortak kimi özelliklerine rağmen siyasal alanın tanımlanmasındaki kendilerine özgü yaklaşımları her birinin yurttaşlığa yükledikleri anlamın da farklılaşmasına yol açmıştır. Temelde tek tanrılı dinsel inançlar, manevi yaşamdan bir sapma olarak algıladıkları politikayı açıkça reddetmelerine karşın yurttaşlığın gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda Hristiyan kültüründe site, radikal bir eşitlikçilik ve evrensellik temelinde, yani kan ve akrabalığın ötesinde evrensellik temelinde birbirine bağlandığı varsayılmış bireyler arasında yeni bir grup aidiyeti (ümme) için ölçüt oluştururken, Yahudilikte İsrailoğulları, "seçilmiş kavim" sıfatıyla söz konusu aidiyete "ulusal" bir nitelik kazandırmıştır (Turner, 1986: 17).

İtalyan kent devletlerinin yurttaşlık anlayışına bir diğer katkısı da, 15. yüzyıl sonunda ortaya çıkan *Rönesans* ile olmuştur. Bu dönemde yeni insan anlayışının ilk belirginleştirdiği nokta, insanın kendi eylemi ile kendini gerçekleştiren, kendi tarihini kendi yaptıklarıyla oluşturan bir varlık olduğu anlayışıdır. Böylelikle "*Rönesans*'la insan kavramı, dinamizm kazanacak ve insan, birey olarak toplumdan ayrı bir varlık halinde anlaşılmaya başlanacaktır " (Ağaoğulları ve Köker, 1997: 147).

Kent devletlerinin ortak paydalarından biri olan "yurttaş özgürlüğü" ideali bir yandan Machiavelli'de *Rönesans* ideolojisi ile harmanlanıp Harrington ve Rousseau'ya geçerken; (Özkazanç, 1998: 80) bir yandan da, yurttaş özgürlüğü idealinin dalga dalga bütün Avrupa'ya yayılması kent devletleri içindeki sınıf çatışmalarına hız kazandırmıştır. Ortaçağ siyasal düşüncesinden, modern siyasal düşünceye geçişte önemli rol oynayan Machiavelli, eserlerinde yurttaşlığa özel bir önem atfetmektedir. Machiavelli ve diğer Rönesans düşünürleri, klasik yurttaşlığı yeniden diriltmişler ve 18. yüzyılda klasik çalışmalar yoğunlaştığında, İtalyan siyasal teorisyenlerinin eserleri cumhuriyetçi yurttaşlık değerlerini pekiştirmiştir (Heater, 1999: 49).

Kentlerinin özerkliği üzerinde yoğunlaşan Machiavelli'ye göre, insanların bir arada yaşaması yurttaşlık kavramında somutlaşmaktadır. O'nun idealini yurttaşlık erdemi ile donatılmış bireylerden meydana gelen siyasal topluluk oluşturmaktadır. Yurttaşlık erdemi, doğal bir kavram olmayıp sonradan öğrenilmesi ve sürdürülmesi gereken bir yaşam biçimidir ve cumhuriyetin özerkliği ile bu özerkliğin sürdürülmesi düşüncesini içerir. Machiavelli aynı zamanda, yurttaşlık erdeminin bir yaşam biçimi olarak sürdüren özerk yurttaş modelini sunar. "Machiavelli, özerk cumhuriyet ve yurttaş erdemi pratiğini birbirine tutarlı hale getirmeye çalışmıştır" (Oldfield; 1990: 49). Hem cumhuriyet özerkliği yurttaş erdemi pratiğini gerektirmektedir; hem de yurttaş erdemi pratiği, cumhuriyetçi özerkliği gerçek bir amaç haline getirmektedir. Bu amaçlar birbirini karşılıklı olarak desteklemekte ve ancak cumhuriyet şeklindeki bir siyasal toplulukta başarılı olabilmektedir. Antik çağlarda da mevcut olmakla birlikte, en güçlü vurguyu Machiavelli'de kazanan "ahlaki erdem" ile yurttaşlık arasındaki bağ, modern dönemde de yurttaşlığa atfedilen bir değer olarak varlığını sürdürecektir (Oldfield; 1990: 50-53).

Ortaçağ kent devletleri, özellikle yurttaşlığın "katılım" boyutunu öne çıkarması ve kent ile yurttaş arasında kurduğu aidiyet bağı ile yurttaşlığı bir statü olarak tanımlaması açısından modern yurttaşlık için önemlidir. Özellikle Machiavelli'de görüldüğü gibi ortaçağ kent devleti yurttaşlığı, kentin özgürlüğü anlamında cumhuriyetçi idealleri yücelterek, yurttaşın kente aidiyetini, kent için savaşması gerekliliğini ahlaki bir erdeme bağlayarak modern yurttaşlığın temellerini atmıştır (Oldfield; 1990: 50).

16. yüzyılın başlarında Avrupa, yurttaşlığın yaklaşık üç yüzyıl boyunca unutulacağı yeni bir döneme girmiştir. Mutlak monarşiler dönemine rastlayan bu süreç, aslında birbirine zıt bir dizi gelişmeyi barındırır. Her şeyden önce 16. yüzyıldan itibaren kapitalizmin yeni bir içerik kazandığı görülmektedir. Büyüyen ticari girişimler, yeni pazarlar arayışına girmiş, bu da merkezi yönetim ve hukuksal güvenlik arayışlarını beraberinde getirmiştir. Bu arayışlara paralel olarak, kültürel birleşme, malların dolaşımı, siyasi merkezileşme, işbölümünün artması, mesleki hareketlilik ve teknik bilginin gelişmesi de bu döneme rastlamaktadır (Leca, 1992:

19). Mutlak monarşiler döneminin sağladığı en önemli dönüşüm, egemenliğin tanrısallıktan kurtulmasıdır. Egemenliğin tanrısallıktan kurtulması, önce bir devletin bekası için, herhangi bir moral ya da hukuksal kaygıya bağlı olmaksızın gerekli her şeyin yapılmasını öngören “devlet aklı” söylemini (Sancar, 2000: 48), mutlak monarşiden, meşruti monarşiye geçiş sürecinde ise, meşruiyetin ulusa dayandığını belirten hukuk devleti ve toplum sözleşmesi söylemlerini (Özkazanç, 1998) beraberinde getirmiştir. Devlet aklı söylemi toplumun varlığını ve birliğini devlete bağlı kılarken; toplum sözleşmesi ve hukuk devleti söylemleri ise, devletin varlığını topluma bağlı kılma işlevi görerek, meşruiyetin dünyevileşmesini sağlamışlardır (Özkazanç, 1998: 67).

Sancar’ın (2000, 49) belirttiği gibi, devlet aklı söylemi, feodal parçalanmışlıktan siyasi ve coğrafi merkezileşmeye gidilen süreçte, aşkın tanrısallıkla meşruiyetten dünyevi meşruiyete geçişini, adeta, devleti tanrısallaştırarak, yani bir kutsalın karşısına başka bir kutsalı çıkararak sağlamıştır. Böylece mutlak ve aşkın devlet iktidarı karşısında, yurttaşlık bir anlam ifade etmeyecek, tebaalıkla eş tutulacaktır. Bunun bir sonucu olarak mutlakıyetçi dönem, hem klasik anlamda yurttaşlığın öldüğü, hem de modern yurttaşlık anlayışının izlerinin ortaya çıktığı bir dönemdir (Özkazanç, 1998: 80). Klasik anlamda yurttaşlık ölmüştür, çünkü antik çağdan bu yana yurttaşlığın barındırdığı eşitlik, katılım, kamusalılık, cumhuriyetçilik, zenginliklerin paylaşımı gibi anlamlar yok olmuştur. Modern yurttaşlığın izleri bu dönemde ortaya çıkmıştır, çünkü bu dönem, devlet ile toplumun iki ayrı varlık olarak ayrıldığı, bireylerin bir değer olarak değil, ama tebaa olarak devlet karşısında “hiçbir şey” olmakta eşitlendiği bir dönem olmuştur. Tebaa olarak hiçbir şey olmakta eşitlenme ise, liberal yurttaşlık geleneğinin ön koşuludur. Bir başka deyişle, mutlak monarşiler zamanı, yurttaşlığın katılım, ortaklık, kamusalılık, cumhuriyetçilik gibi boyutlarını silmekle beraber, devletin mutlak otoritesini vurgulamak ve toplumu bu otoriteye tabi kılmak amacıyla hareket etmesi sayesinde, modern yurttaşlığa gidilen süreçte devlet-toplum ayrışmasını mümkün kılmıştır. Bununla beraber yurttaşlığın bir kavram olarak merkezileşmesi için Devrimler çağını beklemek gerekmiştir (Özkazanç, 1998: 82).

Kısaca söylemek gerekirse yurttaşlığın şekillenmesinde ortaçağ toplumsal yapılarının önemli etkileri olmuştur. Gerek Feodal sistemdeki ilişkiler eksenleri, gerekse tek tanrılı dinler içindeki ilişkiler eksenleri toplumsal yapıyı dolayısıyla bireyi şekillendirmiştir. Ortaçağ batı Avrupa kentlerinin oluşumu ve bu kentlerde siyasal yapılanma otoritelerin etkisinden uzak bir siyasal alanın ortaya çıkması modern anlamda yurttaşlığın temellerini atmıştır. Yukarıda anlatılanlar dikkate alınacak olursa yurttaşlık fikrinin Batı ülkelerinde doğmuş olduğu açıkça ortadadır.

Modern yurttaşlığın içeriği, Devrimler çağına geline süreçte etkili olan ideolojik tartışmalar tarafından belirlenmiştir. Dönemin en önemli kavramlarından biri “toplum sözleşmesi”dir. Toplum sözleşmesi, 17. ve 18. yüzyıllarda siyaset felsefesinin gündemine giren bir kavramdır. 16. yüzyıldan itibaren kapitalizmin girdiği yeni aşama, toplumdaki yerleşik düzeni alt üst eden gelişmelere yol açmıştır. Sosyal düzende soylu sınıf aristokratların ve ruhban sınıfı din adamlarının yanında, artık yeni bir sınıf olarak “burjuvalar” da yer almaya başlamıştır. Burjuvalar, toplumdaki ekonomik dengeleri ellerinde tutmalarına rağmen, siyasal haklardan yoksundurlar. Böylelikle burjuvazinin siyasal hak talebi, bu dönemin temel gerilim noktası olmuştur. 16. ve 17. yüzyıllar bir yandan serbest ticaret için hukuki güvenlik mekanizmalarının formüle edildiği, diğer yandan da ekonomik etkinliğe paralel bir şekilde siyasal hak taleplerinin dile getirilmeye başlandığı yıllar olmuştur.

Yukarıda anlatılanlar bağlamında 18. yüzyıl, burjuvazinin çıkarlarını meşrulaştıran doğal haklar ve toplum sözleşmesi taraftarları ile mutlak monarşi ve aristokrasi yanlılarının mücadelesine sahne olmuştur demek mümkündür. Toplum sözleşmesi, en genel tanımıyla, bireylerin doğal düzende var olan haklarını, bir sözleşme ile “egemen”e devretmeleri ve karşılığında hakların egemen tarafından güvence altına alınmasını öngören bir sözleşmeyi ifade etmektedir. Liberal kuramcıların ön plana çıkardığı bu haklar, “bireysel haklar”dır. Toplum sözleşmesi kuramları, daha sonra yurttaşlık hakları olarak formüle edilen hakları içermektedir. Özgürlük, eşitlik ve mülkiyet hakları olarak genelleştirebilecek bu haklar, en etkili şekilde Locke tarafından dile getirilmiştir. Locke, “herkesin” hayatını, özgürlüğünü ve mülkiyetini korumada özgür ve eşit olduğunu ve bu hakların bireyin doğal hakları

arasında yer aldığını belirtmiştir. Locke'un kurguladığı liberal yurttaşlık anlayışı, sözleşmecî doğal haklar teorisine ve doğal hakların ihlali halinde, devrimci ihtilal hakkının mevcudiyeti düşüncesine dayanmaktadır. Locke, doğal hakları, herkesin yaşamını, özgürlüğünü ve mülkiyetini korumada özgür ve eşit olduğu şeklinde kurgulamıştır. Bu haklar, Amerikan Devrimi sırasında “yaşam, özgürlük ve mutlu olma hakkı”; Fransız Devrimi sırasında “özgürlük, mülkiyet, güvenlik, baskıya karşı direnme hakkı” şeklinde kurgulansalar da, temelde Lockecu bir öz taşımaktadırlar (Heater, 1999: 4-7). Bir başka deyişle, farklı geleneklerden beslense de, modern yurttaşlığın oluşumuna, bireyin sırf insan olmasından kaynaklanan insan hakları temelinde yükselen liberal yurttaşlık anlayışı kaynaklık etmiştir.

1789 Devrimi, hem eski düzene karşı şiddetli bir devrimci mücadele geliştirmesiyle, hem de kurduğu düzenin tüm dünyada dalga dalga yayılıp evrensel bir nitelik kazanmasıyla Amerikan ve İngiliz örneklerinden ayrılır. Yurttaşlık, 1789'un merkez kavramlarından biridir. Fransız Devrimi, ulusu akılla, yurttaşlığı ise, erdemle özdeşleştirecektir (Touraine, 2000: 31). Devrim sonrası yayınlanan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi, bir taraftan bireysel hak ve özgürlüklere insanların doğuştan gelen doğal hakları arasında yer vererek Lockecu teorisinin izlerini taşır. Diğer taraftan ise, “ulus egemenliği”, “genel irade” gibi kavramlara gönderme yaparak Rousseau'nun cumhuriyetçi geleneğinden beslenir.

1.3. 4. Fransız Devrimi Sonrası Yurttaşlık

Modern yurttaşlığın Fransız Devrimi'nin ürünü olduğu, bu konuda çalışma yapan uzmanlar tarafından kabul edilmektedir (Bendix, 1984). Fransız Devrimi ile birlikte ulus-devlet düşüncesi de gündeme gelmiştir (Hobsbawm, 1990). Fransız Devrimi'nden sonra bir devletin tüm üyeleri, statülerine bakılmaksızın ulusal egemenlik düşüncesi ile birlikte yurttaşlar ve eşit insanlar olarak dikkate alınmışlardır.

Fransız Devrimi, gerek feodal düzeni yıkmasıyla, gerekse siyaset literatürüne

yeni kavramlar sokmasıyla, modern siyasetin başlangıç noktasını oluşturmayı hak etmektedir. Hobsbawm'ın (1998: 64) da belirttiği gibi, Fransız Devrimi, öncesi ve sonrasıyla kıyaslandığında, kitlesel nitelikli tek toplumsal devrimdir. Devrimin öncü gücü, burjuva sınıfı olmakla birlikte, geniş köylü kitleleri, kent emekçileri gibi yoksul kesimler de Devrime destek vermişlerdir. Fransız Devrimi'nin 1688 İngiliz Büyük Devrimi'nden ve 1776 Amerikan Devrimi'nden ayıran önemli bir özelliği, sert ve radikal içeriğidir. İngiliz ve Amerikan Devrimlerinin radikalleri Fransız *jakobenlerin* yanında, ılımlı kalmaktadır (Hobsbawm, 1998: 64). Öte yandan tüm dünyada eski siyasal düzenlerin tasfiye süreci Fransız Devrimi'nin yaydığı ilkeler sayesinde gerçekleşmiştir. Yurttaşlık da Fransız Devrimi'yle birlikte merkez kavramlardan biri haline gelmiştir. Sadece bir yüzyıl önce neredeyse unutulmuş kavram, Devrime gidilen süreçte teorisyenlerin ve düşünürlerin eserlerinde sık sık vurgulanır olmuştur.

Devrim ilkeleri ilk kez, 1789'da yayınlanan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile dile getirilmiştir. 1791, 1793 ve 1795 yıllarında yayınlanacak Fransız Anayasalarında da yer alan bu bildirinin, içerdiği haklar, bir anlamda yurttaşlığın barındırdığı gerilimlere de işaret etmiştir. Bildiri, dönemin burjuva ideolojisini yansıtan “doğal hukuk” anlayışının etkisi altındadır. Doğal hukuk, başka herhangi bir ilahi emre gerek kalmaksızın, insanların sırf insan olmalarından kaynaklanan birtakım hakları olduğunu dile getirmektedir. Bu haklar, özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme haklarını kapsamaktadır. Buna göre ulusal meclisler, doğal hakları oluşturmaz, ancak açıklarlar (Göze, 1987: 566).

Doğal hakların vazgeçilmez, devredilmez, zaman aşımı ile kaybedilmez, kutsal ve ihlal edilemez oluşu, tüm siyasal düzenlemelerin bu haklara dayanarak kurulmasını gerektirmektedir. Bir başka deyişle, doğal hakları tanımayan ya da bu hakları ihlal edici kurallar içeren siyasal örgütlenmeler, meşru değildir. Böylece 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi de, yeni kurulan siyasal düzenin meşruiyetini doğal haklardan aldığı anlayışı üzerine oluşturulmuştur. Bildiri, insanların eşit ve özgür doğdukları, yasalar karşısında eşit ve özgür yaşayacakları kuralına yer vererek, yurttaşlığın eşitlik boyutunu vurgulamaktaydı. Bildiride yer aldığı biçimiyle eşitlik,

yasa önünde ve yeteneğe göre, her türlü kamu görevine girmede eşitlik olarak belirtilmiştir. Geleneksel siyasal düzenin ayrıcalıklı sınıflarına karşı, burjuvaların da kamu görevlerinde yer almaları amacını taşıyan bu ilke, eşitsizlikleri tam olarak ortadan kaldırmamıştır. Sosyal farklılıkların, ancak kamu yararına dayanabileceği düzenlemesiyle, yeni siyasal düzenin de sosyal farklılıklar üzerine kurulu olacağının ipucunu vermektedir. Öte yandan, biçimsel eşitlik anlayışı, yeteneklere göre, kamu görevlerine girmede eşitlik olarak dile getirilse de, yarışa başlarken sağlanan bu eşitliğin, yarışı bitirirken devam etmeyebileceği açıktır (Hobsbawm, 1998: 69).

Bildiri, ayrıca, ulusal egemenlik ilkesine yer vererek, tüm yurttaşların bizzat ya da temsilcileri aracılığıyla, yasaların yapımına katılma hakları olduğunu dile getirmiştir (Göze, 1987: 565). Mülkiyet hakkını, özgürlük ve güvenlik haklarıyla birlikte kutsal ve dokunulmaz haklardan saymıştır. Buna göre, kutsal, dokunulmaz ve doğal bir hak olan mülkiyet hakkı, ancak kamu ihtiyacı açıkça belirttiği durumlarda, peşin ve adil bir tazminat karşılığında bireyin elinden alınabilecektir. Bildiride mülkiyet hakkına böylesine kuvvetli bir vurgu yapılması, yeni siyasal düzenin mantığını da net olarak yansıtmaktadır. Bir başka deyişle her ne kadar, ulusal egemenlik ilkesi çerçevesinde tüm yurttaşların yasaların yapımına gerek bizzat, gerekse temsilcileri aracılığıyla katılmaları bir hak olarak nitelendirilse de, oy hakkı ancak belirli düzeyde vergi verebilecek servete sahip olan yurttaşlara tanınmıştır. Böylece, bildiri, yurttaşları servet düzeylerine göre “aktif yurttaşlar” ve “pasif yurttaşlar” olarak sınıflandırmıştır. Kurulmuş olan yeni siyasal düzenin muhatabı aktif yurttaşdır.

Bir başka deyişle, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin bir yönü, insanı sırf insan olduğu için bir değer olarak kabul ederek, doğal haklara yer vermişse de, bir diğer yönü kimlerin bu haklara sahip olmadığını, yani yeni siyasal sistemden dışlandığını perdeleme görevi görecektir. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, eşitlik söylemiyle yola çıkmakla beraber, yeni birtakım eşitsizlik ve dışlamalara da yol açmıştır. Nitekim aktif yurttaşlık anlayışının benimsenmesi ve devlete vergi verebilecek servet düzeyine sahip olmayan yurttaşların siyasal hakların dışında tutulması yeni toplumsal gerilimlerin temel nedeni olmuştur. Mülkiyetin yanı sıra

cinsiyet de, yeni siyasal düzenin ayrımcılık noktalarından biri olmuştur. Kadınlar, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde, hakların öznesi olarak görülmemektedirler. Fransız Devrimi'nin ve dolayısıyla liberalizmin getirdiği bu temel dışlamalar, Marx ve Paternan'ın teorilerinde net bir şekilde ortaya konulmuştur.

Marx (1994, 290-292), Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin cinsiyet ayrımcılığını belirtmeyi ihmal etmekle beraber, sınıf ayrımcılığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Marx, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile insanın (erkeğin) ve yurttaşın haklarının neden birbirinden ayrıldığı sorusunu ortaya atar. Marx'a göre, yurttaştan ayrılan insan (erkek), burjuva sivil toplumun üyesinden başkası değildir. Bir başka deyişle, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin muhatabı gerek insan olarak, gerekse yurttaş olarak burjuva sivil toplumun üyeleridir.

Paternan (1993, 123-125) ise, liberal teorinin temellerinin cinsiyet ayrımcılığı üzerine kurulmasını, toplum sözleşmesini ele alarak analiz etmektedir. Toplum sözleşmesi kuramları ve liberal hak bildirilerinin hepsi hakların sahibi olarak "herkesi" değil, "her erkeği" (every men) muhatap alır; kadınlar, bu sözleşme ve hak bildirilerinin dışında tutulmuşlardır. Paternan, liberalizmin ve dolayısıyla yurttaşlığın, cinsiyet ayrımcılığı üzerine kuruluşunun temelinde, toplum sözleşmesi taraftarlarının, ataerkil toplum düzeni savunucularına karşı geliştirdikleri teorinin bulunduğunu belirtmiştir. Ataerkil toplum düzeni savunucuları, baba egemenliğinin ve siyasal egemenliğin aynı şey olduğunu iddia etmişlerdir. Toplum sözleşmesi kuramcıları ise, aile ve politikanın iki ayrı ilişki biçimi olduğunu, çocukların özgür ve eşit doğduklarını belirterek, ataerkillerin siyasal özgürlüğün babalıktan geldiği varsayımını reddetmişler ve siyasal alanda tüm erkeklerin özgür ve eşit bireyler olduğunu belirtmişlerdir. Böylece sözleşme teorisyenleri özgürlük ve eşitlik söylemlerinin merkezine erkekleri koymuşlardır. Paternan'ın belirttiği gibi ataerkinin babaya dair (baba/oğul) ve erkeğe dair olmak üzere iki yönü vardır. Buna göre, siyasal hak babalıktan doğar, fakat babalık gücü, siyasal iktidarın kökeni değildir. Siyasal gücün ortaya çıkışı erkeğin, kadın üzerindeki kocalık ya da cinsiyet hakkına uzanır. Sözleşme teorisyenleri, böylece babalığa dair hakları reddedip, evliliğe ilişkin ataerkil erkek haklarını tutarak, kadının özel alanda hapsedildiği bir sivil toplum anlayışı geliştirmişlerdir.

Böylece, Fransız Devrimi'ne giden süreçte sivil toplum, başta kadınlar ve çalışan kesimler olmak üzere, iki sınıfın siyasal alandan dışlanması üzerine kurulmuştur. Devrim sonrası belirlenen siyasal düzende kadınlar ile vergi ödeyebilecek kadar mali güce sahip olmayanlar, yurttaşlık kapsamının dışında tutulmuştur. Bu dışlamaya rağmen, liberal yurttaşlık geleneğinin barındırdığı hukuksal eşitlik söylemi, hak mücadelelerinin temel dinamiğini oluşturmuştur. Çalışan kesimler ve kadınlar, eşitlik ilkesinin gereği, tam yurttaşlık hakları mücadelesini yürüterek, aynı zamanda liberal yurttaşlık geleneğinde ilk gediklerin açılmasını da sağlamışlardır. Liberal yurttaşlığın mülkiyet hakkı üzerine kurulu, dışlayıcı içeriğine karşı tepkiler, ilk kez 1848 İhtilalleri sonunda işçi sınıfının oy hakkı elde etmesiyle, pozitif hakka dönüşmüştür. 1848 ile başlayan süreç bir yandan, dünyanın pek çok yerinde işçi sınıfının oy hakkı mücadelelerini hızlandırmış, diğer yandan ise, başta Fransa olmak üzere, ihtilallerin etkilediği Avrupa ülkelerinde sosyal hakların yurttaşlık hakkı olarak kabul edilmesi süreci başlamıştır. Böylelikle modern yurttaşlığın eşitlik ve evrensellik vurgusu, yurttaşlığın gidererek daha fazla toplumsal kesimi kapsaması ve bunun sonucu olarak, toplumsal bütünlük sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Siyasal ve söylemsel anlayışlar çerçevesinde kurulan modern yurttaşlık, feodalizmin hiyerarşik toplum yapısına karşılık, hukuken eşitlenmiş bir toplum yapısı oluşturulmasını olanaklı kılmıştır. Öte yandan modern yurttaşlığın ortaya çıkışı, kapitalizmin gelişimine paralel bir şekilde gerçekleşmiştir. Eşitlikçi bir söylem ile gelişen yurttaşlık kavramı ile toplumsal eşitsizliklerin kaynağı olan kapitalizmin nasıl olup da bir arada gelişebildiği yurttaşlığın temel sorularından birisidir. Kapitalizm, feodal yapıdaki hiyerarşik sınıf yapısının aksine akışkan bir toplum gerektirir. Bu akışkanlığı da kısmi bir eşitlik sağlayan hukuk kurallarıyla, yani yurttaşlık haklarıyla elde eder. Burada sosyal eşitsizliklerin kaynağı olan kapitalizm ile eşitlik söylemi üzerine kurulan yurttaşlığın nasıl olup da bir arada yer aldığı önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunu ortaya ilk koyanlardan biri T. H. Marshall'dır (2000, 52). Yurttaşlığın gelişimini Britanya'daki tarihsel süreç çerçevesinde ele alan Marshall, 18. yüzyılda hukuk mahkemelerinin kurulmasıyla sivil (bireysel) hakların, 19. yüzyılda genel oy hakkının elde edilmesiyle siyasal

hakların ve 20. yüzyılda da eğitim, sağlık, sosyal güvenlik hakları gibi haklar ile sosyal hakların kurumsallaştığını belirtmiştir. Marshall'a göre, sosyal eşitsizliklerin kaynağı olan kapitalizm ile eşitlik söylemi üzerine kurgulanan yurttaşlık, sosyal haklar sayesinde bir arada yaşayabilmektedir. Sosyal haklarla birlikte yurttaşlık son aşamasına gelmiştir.

Marshall, Britanya örneğini evrensel bir model gibi sunması ve ulus devleti tek veri olarak kabul edip farklı toplumsal dinamiklerin ve toplumsal mücadelelerin yurttaşlığa olan katkısını gözardı etmesiyle, yurttaşlığı apolitikleştirdiği şeklinde eleştirilmiştir. Özkazanç'ın (1998: 102) belirttiği gibi, Marshall, merkezi önem verdiği haklar pratiğinin içinde yer aldığı modern siyasi topluluğun niteliğine dair hiç dile getirilmeyen birçok varsayımdan hareket etmiştir. Bu nedenle sözünü ettiği üç tür hak arasındaki kavramsal, mantıksal ve ontolojik ilişkileri kuramamış ve bunlar arasındaki muhtemel çelişki ve çatışma potansiyellerini gözardı etmiştir. Böylece Marshall'ın analizinde yurttaşlık, ulus-devlet ve sanayi kapitalizminin tek veri kabul edildiği apolitik bir söylem olmuştur.

Modern yurttaşlığın evrimi incelendiğinde, yurttaşlık haklarının toplumsal iktidar mücadelelerine paralel bir şekilde geliştiği, giderek daha fazla toplumsal kesimin bu haklara dâhil edildiği görülmektedir. Ancak yurttaşlık hakları, sadece aşağı sınıflardan gelen taleplerle genişlememiştir. Kimi durumlarda, güvenlik gerekçesiyle, egemen sınıflar da çeşitli toplumsal kesimlerin yurttaşlık haklarına dâhil edilmesini sağlamıştır. Bir başka deyişle yurttaşlık haklarının doğuşu, gelişmesi ve genişlemesi kapitalist toplumda sınıf güçlerinin değişen ihtiyaç ve kapasitelerine göre belirlenmektedir (Barbalet, 1988: 43). Bu ihtiyaçlar kimi zaman, aşağı sınıfların sistemden dışlanmasını gerektirebileceği gibi, kimi durumlarda da, sisteme dâhil edilmelerini gerektirebilir. Böylece yurttaşlık hem toplumsal mücadelelere zemin hazırlayan, hem de toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bir içeriğe sahiptir. Yurttaşlığın, ortaya ilk çıkışından itibaren, kaynakların paylaşımında rol oynaması sürekli çıkar çatışmalarının merkezinde yer almasına neden olmuştur. Böylece yurttaşlığın hem yönetici sınıf, hem de ezilen sınıf stratejisi olarak ikili bir nitelik taşıdığı, bu nedenle bir yandan toplumsal bütünleşme arayışını ifade ederken bir

yandan da, yeni çatışma zeminleri yarattığı görülmektedir (Özkazanç, 1998: 83). Bunun bir sonucu olarak, yurttaşlık her dönemde farklı kesimlerin kendi çıkarları üzerinden tanımlamak istedikleri bir alan olarak belirecektir.

Modern anlamda yurttaş ı ortaya koymaya alışan Ünsal (1998: 11) da, kişi yi ulus devlete bağlayan yurttaşlık ilişkisinin, kamusal ve siyasal alanlarda, kişinin cemaat aidiyetlerini yani alt kimliklerini, ikinci plana atmasını gerektiren üst kimlik yönüne vurgu yapmaktadır. Hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar hangi soy, etnik grup, ırk, millet, din, sosyal ve ekonomik kesimden olurlarsa olsunlar, aynı hak, görev ve yükümlölükleri olan tüm yurttaşlar yasalar önünde eşittir (Turner, 1993: 18). Söz konusu belirlemeye “hangi cinsiyetten olurlarsa olsunlar” ibaresi de eklendiğinde bu anlayışın 1789 sonrası gelişmeleri de içeren belli bir tarihsel gelişimin sonucu olduğu ortaya çıkacaktır.

Tarih içinde, farklı yolda gelişen ulusçuluk (milliyetçilik) anlayışlarının, yurttaşlık (vatandaşlık) belirlemelerinde farklılıklara yol açtığı ifade edilmektedir. Klasik bir ayrım olarak, Alman ve Fransız yurttaşlık anlayışları arasındaki farklılıklar örnek gösterilir (Heater, 1990: 20-40). Söz konusu ayrıma göre, Alman yurttaşlığı, durağan ve kan bağına bağlı bir yurttaşlıkken, Fransız vatandaşlığı sadakat esasından hareket etmektedir (Kaya, 2000: 140-156). Kadioğlu’na (1999, 119-127) göre bunun nedeni, Fransa’da ulusçuluğun, ulus devletle eş zamanlı olmasına karşın, Almanya’da ulusçuluğun, 19. yy başında gündeme gelmesi ve bu ulusçulukta kurucu unsurun, etnik ve kültürel birlik olmasıdır. Fransız millet ve yurttaşlık kavramı, evrensel asimilasyonist ve devlet merkezli olmasına rağmen, Alman millet ve vatandaşlık kavramı, özel, organik ve Volk (halk, ulus, millet) merkezlidir. Bütün bunlara delil olarak da Almanya’ya gelen yabancı işçilere, geçici gözölle bakılarak, onların yabancı işçi (*Fremdarbeiter*), konuk işçi (*Gastarbeiter*) gibi sözcüklerle ifade edilmelerini göstermek mümkündür (Göze, 1989: 25). Bu fikri doğrular şekilde Schnapper (1995: 113) de, Almanya’da yabancıların yurttaşlığa kabul edilebilmesi için, önlerinde kolayca aşılamayacak, hukuki ve idari engellerin bulunduğunu belirtmektedir.

Kadioğlu (1999: 127), Alman ve Fransız yurttaşlık anlayışları arasında önemli geçişler olduğunu da vurgulamaktadır ki bu noktada verdiği örneklerden biri

ülke topraklarında doğmakla yurttaşlığın ilişkilendirilmesi esasından hareketle, Fransa’da kan ve toprak prensiplerinin bir araya getirilmiş olmasıdır. Yurttaşlık, anlayışlarına ilişkin verilen bu tip farklılaşma, farklı gelişen ulusçuluk hareketlerinin, değişik ulus anlayışlarına yol açmasından kaynaklanmaktadır. Bu ayrımında Fransız ulusu, siyasal ve yurttaşlığa dayalı ulus şeklinde görülürken, Alman ulusu, ortak bir sayı kültür ve dil inancı üzerine kurulu, etnik anlayışa dayalı ulus tarzında ifade edilmektedir (Heater, 1990: 20-40).

Yukarıda anlatılanları kısaca özetlemek gerekirse, tarihsel süreç içinde net olarak görülebileceği gibi, antik çağdan itibaren yurttaşlık, siyasal sisteme katılım pratiği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu katılımın ardında, kaynaklardan ve zenginliklerden pay alma, böylelikle toplumun ayrıcalıklı ve seçkin üyesi haline gelme mücadelesi vardır. Dolayısıyla yurttaşlık, en başından beri, bazı kurucu dışlama pratikleri üzerinde yükselme zemini bulmuştur. Antik Yunan ve Roma’da sınıf ve cinsiyet ayrımı üzerine kurulmuş olan yurttaşlık, Hıristiyanlıkla kaybolma noktasına gelmiştir. Ortaçağ kent devletleri döneminde yurttaşlığın yeniden canlanışının ardında, hem ekonomik hem de siyasal yapıdaki dönüşümler vardır. Kent devletlerinin kurulması, artan ticaret sonucu, siyasetin ekonomik ve toplumsal dönüşümlere uyumlu hale getirilmesi mücadelesini ortaya çıkarmıştır. Kent devleti içindeki yurttaşlık mücadelelerinin, bir anlamda, kentin ekonomik olarak güç kazanmaya başlayan üyelerinin, siyasete katılma, dolayısıyla kentin ayrıcalıklı üyesi olma mücadelesi olarak okunması gerekmektedir. Mutlak monarşiler dönemi ise, yurttaşlığın klasik anlamının öldüğü, bununla beraber devlet ve toplumun birbirinden ayrıldığı ve tebaanın devlet karşısında hiçbir şey olmakta eşitlendiği, dolayısıyla yurttaşlığın modern kullanımının nüvelerinin ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemden itibaren yurttaşlık, artık, tam da aristokrasinin ayrıcalıklarına karşı bir tez olarak, yükselmekte olan yeni sınıfın, burjuvazinin söylemlerinde yer almıştır. Burjuvazinin gündeminde olan yurttaşlık, tam da burjuva sınıfının çıkarları üzerine şekillenen, bir başka deyişle bir dizi kurucu dışlamayı, burjuva sınıfının lehine gerçekleştiren bir pratik olacaktır. Böylelikle, bu dışlayıcı kuruluş, 19. yüzyıl boyunca devam edecek yurttaşlık mücadelelerinin temel nedeni olmuştur.

1.4. KÜRESELLEŞME VE YURTTAŞLIK

Araştırmanın bu bölümünde küreselleşmenin yurttaşlık üzerindeki etkilerine değinilecektir. Küreselleşen dünyada sınırların önemini yitirmesi, yurttaşlığı yeniden sorgulanır hale getirmiştir. Yurttaşlığın tarihsel gelişiminde vurgulandığı gibi, kapitalizm, ulus devlet ve yurttaşlık birlikte gelişim gösteren oluşumlardır. Sınırların önemini yitirmesi ve toplumsal hareketliliğin artması sonucu Avrupa Birliği gibi ulusüstü yapılar ortaya çıkmaya başlamış ve hatta bir dünya yurttaşlığından bahsedilir olmuştur. Bu bölümde ilk olarak, küreselleşmenin ulus devlet üzerine olan etkileri anlatılacaktır. İkinci olarak, Avrupa Birliği yurttaşlık anlayışından ve üçüncü olarak da evrensel bir yurttaşlık olarak da ifade edilen, küresel yurttaşlık ya da kozmopolitan yurttaşlıktan bahsedilecektir.

Konuya girmeden önce küreselleşme hakkında birkaç söz etmekte fayda vardır. Küreselleşme başta iletişim, enformasyon ve ulaşım olmak üzere insani etkileşimin çeşitli biçimlerinin, uluslararasıdaki coğrafi sınırların önemini yitirmesine yol açacak şekilde, dünya ölçeğinde hızla yayılması ve bunun sonucunda insani gündem ve ilgilerin dünyalaşması süreci olarak tanımlanabilir. Küreselleşme, tekil bir durum olmaktan çok, insani faaliyet ve etkileşimin iktisadi, siyasi, teknolojik, hukuki, askeri, kültürel ve çevresel gibi çeşitli alanlarıyla ilgisi olan çok-boyutlu bir olgu olarak anlaşılmalıdır.

Küreselleşme, bir algı veya anlayış meselesidir. Küreselleşme, ancak böyle bir sürecin işlemekte olduğuna dair yaygın bir bilincin varlığı ile birlikte düşünülebilir. Toplumlar böyle bir sürecin bilincinde oldukları ölçüde bir dünya kamuoyunun ve ortak bir dünyalılık anlayışının varlığından söz edilebilir. Bu çerçevede, eskiden ulusal, yerel veya bölgesel olarak kabul edilen birçok sorun da artık birer dünya sorunu haline gelmek üzeredir. Öyle ki, günümüz dünyasında, bir ülkede cereyan eden olayları dış etkilere, dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen değişim ve gelişmelerden bağımsız olarak ele almak neredeyse imkânsızdır (Erdoğan, 1999: 25).

Küreselleşme, en azından iki ayrı olguya işaret etmektedir. İlk olarak, birçok siyasi, iktisadi ve sosyal etkinlik, kapsam bakımından dünyaya yayılmakta; ikinci olarak da devletler ve toplumların içinde ve arasındaki etkileşim ile karşılıklı bağıllık veya bağımlılık yoğunlaşmaktadır (Kongar, 1998). Küreselleşmeyle birlikte artan karşılıklı bağımlılık herkesin hayatını kendisinden çok uzakta meydana gelen olaylara ve alınan kararlara gitgide daha fazla bağımlı hale getirmektedir. Yirmi birinci yüzyılın başında, en güçlü devletler bile karşılıklı bağımlılığın gerekleriyle baş etmek durumundadırlar (Cangızbay, 1998). Ülke sınırlarının tayin edilmişliği esasına dayanan ulus devletler yeni iletişim teknolojilerinin, nüfus hareketlerinin, bölgesel gerilim ve çatışmaların, çok uluslu şirketlerin, sermaye akışlarının ve diğer iktisadi problemlerin sınır tanımayan etkileriyle baş etmek zorundadırlar (Kongar, 1998).

Küreselleşme denen sürecin bu adla anılmayı gerektirecek yoğunlukta bir fenomen haline gelmesi oldukça yenidir; aslında bu süreç İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini takip eden gelişmelerle kendini hissettirmeye başlamış ve Sovyet Bloku'nun çöktüğü 1989 yılından sonra ortaya çıkan olaylarla iyice belirginleşmiştir (Doğan, 2000). Böylece insani var oluşun sosyal, kültürel ve iktisadi yönleri artık büyük ölçüde ulusları aşan bir nitelik kazanmıştır. Bununla beraber, bazı sorunların dünya ölçeğinde ortaya çıkmaya ve öyle kavranmaya başlaması, günümüzdeki kadar yoğun olmasa bile çok önceden beri var olan bir gerçekliktir (Bauman, 1997).

1.4. 1. Küreselleşme-Ulus Devlet ve Yurttaşlık

1.4. 1. 1. Ulus, Uluslaşma ve Ulus-Devlet

Devlet, siyasal bir örgütlenmedir. İnsanlığın gelişimine bakıldığında örgütlenmelerin, insanların bir araya gelmesini izleyen bir sıra izlediği görülecektir. Dolayısıyla devlet, insanların toplu olarak bir araya gelmesinden sonra oluşturdukları, bir toplumdaki en üst, karmaşık, en gelişmiş siyasal örgütlenmedir.

İnsanın etkin, iradi tutumu ile başka bir anlatımla görelî bir bilinçli hareketle oluşturduğu ulusu, tüm bu özellikleri de içeren bir biçimde Schapner (1995: 33) şöyle tanımlamaktadır: “Ulus, özgül niteliklerinin kesin tanımlarla çözümlenmesi gereken özel bir siyasal birim şeklidir”. Bu tanım ile ulus öncesi veya ulus altı denilen oluşumları birlikte değerlendirdiğimizde ulusun çok daha gelişmiş, çok daha karmaşık ve çok daha iradi bir örgütlenme olduğu açıkça görülür. Yine bu tanımda ulusun doğallıktan toplumsala giderek siyasala ulaşılmış olunan bir süreçle, dinamiklerle birlikte ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla ulusun oluşumu, ulus öncesi oluşumların insan doğa ilişkilerine göre, yoğun bir insan ilişkileri çerçevesinde ve dinamizminde gerçekleşmektedir denilebilir.

Kılıçbay (1994, 48), bu tanımda ekonomi etmenine çok güçlü bir vurgu yapmaktadır. Doğanın sundukları ile yetinmeyen insan toplulukları, kandaşlık ve yerelliklerinden yani doğallıktan koparak ekonomik etmenlerin etkisi ile çok daha geniş bir pazar olanağı sunan öncekilerine göre büyük bir toprak parçasının ortak sahipliğine katılırlar ve bu toprak parçası ülke olur. Kuşkusuz giderek bu yeni ve geniş toprak parçasının üzerinde diğer yerelliklerden gelenlerin tümünün konum ve durumlarını belirlemek, düzenlemek için de yeni ve gelişmiş bir örgütlenme gerçekleşmek durumunda olacaktır.

İnsanların ulus olarak bir araya gelmesinden sonra, ilişkilerin düzenlenmesi için gerçekleştirilen siyasal örgüt yani devlet ile birlikte ulus-devlet örgütlenmesi gerçekleşmiş olacaktır. Nihayet Bottomore’un (1987, 59) ifadesi ile daha açık bir biçimde “modern dünyanın en önde gelen siyasal birimi ulus-devlettir”. Ya da başka bir ifade ile “ulus-devlet, her şeyden önce, 18 yy’dan itibaren gelişen ve günümüzde evrensel ölçekte yaygınlığa da erişen bir siyasi yapılanma biçiminin adıdır” (Erözden, 1997:122). Yukarıdaki alıntılarda ulus-devletin oluşum zamanı ortaya konmaktadır. Açıklamalardan birinde modernleşme ile birlikte değerlendirilirken, diğerinde kesin bir zaman dilimi (18. yy) verilmektedir. Modernleşme ve verilen zaman dilimi koşutluğu ulus-devletlerin ortaya çıkış koşullarını değerlendiren Bottomore’un açıklamasında da görülür.

Ulus-devletlerin, farklı toplumlarda ekonomik ve sosyal gelişmelere paralel

olarak, farklı zamanlarda ve yine farklı etmenlerin sonucunda kurulduğunu söylemek mümkündür. Farklı siyasal modernleşme aşamaları sonucunda kimi zaman İngiltere ve Fransa’da olduğu gibi (Dean, 2001:491-502) ulus-devlet örgütlenmesi toplumların iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır; kimi zaman da, Almanya örneğinde olduğu gibi ulus oluşumu, ulus-devlet örgütlenmesinden daha önce ortaya çıkmış bir olgudur ve ulus-devlet kurma çabaları milliyetçilik hareketleri ile ivme kazanmıştır. Buradan hareketle, farklı uluslaşma süreçleri ve ulus-devletlerin kuruluşu modern yurttaşlığın değişik gelenekler içinde farklı anlamlar kazanmasına neden olmuştur. Bununla beraber, hangi gelenekten gelirse gelsin, ulus-devlet ve yurttaşlık eş zamanlı olarak yükselmişler ve modern yurttaşlık, ulus-devlet sınırları içinde gelişim zemini kazanmıştır. Ulus oluşumu, sosyal çeşitlilikten birlik ve bütünlük oluşturma düşüncesiyle yakından ilgilidir; oluşturulacak mitsel varlık olarak ulus, kendisini meydana getiren unsurlardan farklı olarak özgül bir şahsiyeti yansıtmaktadır (Üstel, 1999: 54). Böylece ulus, kendisine varlık kazandıran tek tek bireylerden değil, tekil aidiyetlerden ve farklı kimliklerden soyutlanmış, yalnızca siyasal topluluğa aidiyet taşıyan yurttaşlar topluluğu tarafından oluşturulacaktır. Bir başka deyişle, yurttaş, ulus-devlet içinde yaşayan soyut ulus kavramının somutlaşmış görünümü olacaktır.

Avrupa’da uluslaşma süreçlerinin farklı siyasal dinamikler çerçevesinde gerçekleşmesi, yurttaşlığın farklı gelişim modelleri izlemesi sonucunu doğuracaktır. “İngiltere ve Fransa’da ortaya çıkan ulus anlayışında, eşit hak ve ödevlere sahip yurttaşların aynı uygarlığın bir parçası olduğu inancına dayanarak; dil, mezhep, tarikat, etnik köken gibi öğeler ikinci plana indirgenmiştir” (Aydın, 1993, 64). Almanya’da ise, ulus, etnik ve kültürel temelli gelişmiştir. Alman yorumunda, ilahileşen ve kutsal bir içerik kazanan ulus anlayışı, aslında henüz kurulmamış ulus devlet arayışlarına işaret etmektedir. Brubaker (1994, 317), Fransız ve Alman uluslarının gelişimini incelemiş ve her iki yurttaşlık geleneğini karşılaştırarak, bu devletlerin bugünkü yurttaşlık politikalarının, tarihsel gelişimin bir sonucu olduğunu belirlemiştir. Buna göre, Fransız ulusal geleneği, devletin kurumsal ve mekânsal çerçevesiyle ilişkili olarak tasavvur edilmiştir. Ulusu, ortak kültür değil, siyasal birlik kurmuştur. Siyasal birlik ise, bir anlamda, etnik farklılıklar ve göçmenler için kültürel asimilasyonu gerektirmektedir. Bundan dolayı, Fransız ulusu her ne kadar

siyasal birlik üzerinde temellenmişse de, siyasal birliğin korunması kültürel homojenliği sağlama sayesinde gerçekleşmiştir. Kültürel homojenlik ise, farklı kültürlerin bir anlamda “yok sayılarak”, Fransız kültürü çatısı altında eritilmesi pahasına sağlanmıştır.

Alman modeli ise, ferdietçi, organik, farklılıkçı ve ulus (volk) merkezlidir (Mamdani, 2002: 505). Alman ulusal bilincinin, Alman ulus devletinden önce belirmesi dolayısıyla Alman ulus düşüncesi, ne siyasaldır ne de soyut yurttaşlık idealiyle bağlantılıdır (Brubaker, 1994: 317). Almanların ulus devlet kurma çabaları, bireylerin Alman ulusuna mistik bir yolla bağlanması düşüncesini beraberinde getirmiştir; erken 19. yüzyıl boyunca Alman milliyetçi yazarları, Alman dilinin ve insanların “saflığını” dile getiren çalışmalar üzerinde yoğunlaşmışlardır (Heater, 1999: 106). Bir başka deyişle Alman ulusalcılığı etno-kültürel birlik üzerine kurulmuştur, kültürel, dilsel, ırksal bir topluluk oluşturmak ön plandadır. Böylece, yurttaşlığın dayandığı iki temel esas olan doğum yeri (*jus soli*) ve kan bağı (*jus sanguinis*) esasları birbirinin karşısı olan bu iki gelenek içinde şekillenmiştir (Heater, 1999: 06).

Ulus devletin yapısal çerçevesini oluşturan iki temel unsur “ülkesel bütünlük ve siyasal bütünlüktür” (Erözden, 1997: 116). Bunlardan siyasal bütünlük “ulusu oluşturan bireylerin yurttaşlık sıfatıyla donatılarak siyasi yapıya dâhil edilmesiyle birlikte ulus çerçevesinde bütünleştirilmeleri işlemini kapsar. Ülkesel bütünlük ise kurgulanışında vatanla eş anlamlıdır” (Erözden, 1997: 116). Ulus devletin siyasal ve ülkesel bütünlüğü sağlaması kadar önemli bir diğer bütünleşme de toplumsal bütünleşmedir.

Ulus ve uluslaşma sürecinde tebaadan yurttaşa dönüşmüş ya da erişmiş bireyler söz konusudur. Tebaa bilindiği üzere modernleşme, endüstrileşme öncesi; tarıma dayalı bir toplumsal ve ekonomik yapı içinde toprak ağaları ve din adamlarının egemen olduğu bir iktidar yapılanması ya da böylesi bir siyasal yapılanmanın üyesi olan birey ve insan demektir. Ancak giderek ulus devletin üyesi birey ve insan ortaya çıkmıştır. Bu ise, uluslaşma ve ulus devlet kurgusunun olgunlaşmasının önemini daha da öne çıkaran toplumsal bütünleşme temelinde

gerçekleşebilen bir süreçtir. Toplumsal bütünleşmede bireyin yerel, bölgesel ve orta ölçekli yapılarla olan bağları çözülürken daha geniş ve daha yaygın olan kentsel ve endüstriyel kuruluşlarla bağları güçlenir. Yani denilebilir ki toplumsal bütünleşme, ulusal bağları ve ilişkileri üretir. Ancak ulus devlet toplumsal bütünleşmeyi kendiliğinden oluşuma terk etmez, toplumsal bütünleşmenin önünü açar, zeminini hazırlar. Dolayısıyla toplumsal bütünleşme uluslaşma ve ulus devletin gelişimine, ulus devlet de toplumsal bütünleşmeye katkıda bulunur; karşılıklı etkileşim süreci işler.

Ulus devlete dair çeşitli eleştiriler de yapılmaktadır. Bu eleştirilerden biri olan, geleceğe yönelik olarak ömrünü tamamladığına dair tartışmaların, özellikle son yıllarda sıkça tartışılan küreselleşme kavramı ile birlikte canlandığı görülmektedir. Örneğin, “sermayenin enternasyonalinin büyük düşü, temel birimlerin, ulus-devletlerden çok daha güçsüz, çok sayıda bölgesel denilebilecek kuruluşun, dünya çapındaki bu yeni biçimlenmede yeni oyuncular haline gelmesidir” (Eroğul, 1997: 46).

Ulus devlete yönelik tartışmalardan biri de, ulus üstücülük akımıdır. Bu türden önerilere güncel örnek teşkil eden örgütlerden biri Avrupa Birliğidir. Ulus üstücülük akımının Avrupa Birliği özelindeki değerlendirmelerine bakacak olursak: “Avrupa Birliği bünyesinde gerçekleştirilecek olası bir siyasi bütünleşme sonucunda, “ulus” kavramının yerine geçecek bir meşrutiyet kaynağının ortaya çıkması mümkün müdür? Bu soruyu olumlu bir biçimde yanıtlama olasılığı bulunuyorsa, Avrupa Birliğinin yapılanması, ulus devletler için çanların çalmaya başladığının göstergesi olarak kabul edilecektir. Aksi olasılıkta ise, Avrupa Birliğinin bir siyasi bütünleşmeyle sonuçlanıp sonuçlanamayacağının her hangi bir önemi kalmayacaktır. Çünkü bu olasılıkta, Avrupa Birliği bir siyasi bütünleşmeye erişse bile, ortaya çıkacak olan, bünyesine aldığı ulus-devletlerin toplamı kadar bir büyüklüğe erişen yeni bir ulus devletten başka bir şey olmayacaktır” (Erözden, 1997: 128).

Kısaca yurttaşlığın gelişmesi ile ulus-devletin gelişmesi arasında paralellikler görülmektedir. Ulus-devlet, yurttaşlık hak ve görevlerini yerel olmaktan çıkarmış, ulusal niteliğe büründürerek, evrenselleşmesine neden olmuştur.

1.4. 1. 2. Ulus-Devlet Açısından Küreselleşme Yaklaşımları

Küreselleşme ile “ulus-devlet” ve “ulusalcılık” gibi kavramların öneminin giderek azalacağı, gelişen kapitalist üretim ilişkisinin uluslar arası etkileşimi artıracığı tartışılmaktadır (Tatlıdil, 2000: 121). Ancak, bu tartışmalarda bir uzlaşmadan bahsetmek henüz mümkün görünmemektedir. Çünkü küreselleşmenin getirilerine ya da götürülerine ait uzlaşmayı sağlayacak genel ölçülerde kabul gören bir yaklaşım oluşmadığı gibi, küreselleşmeye ilişkin var olan yaklaşımlar da tümüyle farklılaşmaktadır. Küreselleşmeyi tanımlama çabalarının ve oluşan bakış açılarının sürecin kendisini değil, iyi ya da kötü etkilerini tartışan bazı ideolojik kalıpları (Jameson, 2000: 39) göz önüne alması belki de bunun temel nedenidir. Söz konusu uzlaşma sağlanamaya dursun, küreselleşmenin etkileri yaygınlık kazandıkça taraftarları kadar karşı çıkanların sayısı da artmaktadır (Bozkurt, 1998).

Gelenen noktada özellikle ulus-devlet açısından küreselleşmeye ilişkin yaklaşımları, üçlü bir sınıflamaya tabi tutmak mümkündür. Bu sınıflamanın birinci kategorisini, küreselleşmenin ulus-devleti ve ulusallığı zayıflattığı/yok ettiği dolayısıyla ulusları, uluslar arası sermayenin hegemonyasına soktuğunu ileri süren yaklaşım oluşturmaktadır. İkinci kategori, küreselleşmenin dünyanın geleceği için zorunlu bir sonuç oluşunu ve küresel yenedünya düzeninin olanaklarından yararlanılması gerektiğini savunan küreselleşme yanlılarının oluşturduğu yaklaşımdır. Üçüncü kategori ise, doğal olarak ulus-devletin küreselleşme karşısındaki konumunu esas alarak, küreselleşmeye karşı ya da taraf olma konusunda temkinli olan, hatta diğer iki yaklaşımı oluşturan temel tezleri reddeden yaklaşımdır. Bu üçlü sınıflama Bozkurt’un ifade ettiği şekliyle, “küreselleşme karşıtları (kuşkucular)”, “aşırı küreselleşmeciler (radikaller)” ve “dönüşümcüler” (Bozkurt, 1998) şeklinde formüle edilebilir.

Aslında bu üç görüş arasındaki temel farklılıklar, olgulardan ziyade, temsil ettikleri dünya görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Daha küreselleşme tartışmalarının öncesinde, temelde evrenselci bir tutum içerisinde kendilerini ifade eden liberaller ve bazı Marksistler, küreselleşme sürecini, mevcut yaklaşımların bir sonucu olarak değerlendirmişlerdir. Üçüncü grupta yer alan entelektüel ya da uygulamacılar ise,

“reel-politik”e yakın duranlardan oluşmaktadır. Nitekim muhalefette daha ziyade küreselleşme karşıtı bir duruşa sahip olanların da, iktidarın gerçekleri karşında, daha ziyade, dönüşümcülere yakın bir takım politikalar izlediklerine tanık olunmaktadır (Bozkurt, 1998).

Ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki değişim küreselleşmenin maddi temelini oluştururken (Cangızbay, 1998: 166), tek bir küresel kültür, egemenliği sermayenin tekelinde olan tek bir küresel pazar anlayışı, küreselleşmenin pratiksel hedeflerini oluşturmaktadır. Politik düzeyde ise küreselleşme, diyalektik olarak ulus-devlet üzerine bir hegemonya siyaseti uygulama, ulus-devlet oluşumunu zayıflatma bilincine dönüktür. İşte bu nedenle yirmi yıl önce gelişmekte olan ülkelere anlatılan kendi kendine yetmenin ve merkezi kalkınmanın erdemleri (uluslaşma), bugün tüm yıkıcı etmenlerine karşın sınırsız serbest değişim modelinin (küreselleşme) dayatılmasına dönüşmüştür. Buradaki çelişki, gelişmekte olan ülkelerde yerleştirilmeye çalışılan ulus-devletin hala tam anlamıyla başarıya ulaşamamışken, sınırsız serbest değişimi öngören küreselleşme modelinin kabul ettirilmeye çalışılmasıdır (Sayın, 1997: 483). Bu çelişkinin açıklaması, yaşanan kapitalist krizler karşısında dünyanın içinde bulunduğu dönüş(tür)me süreciyle bağıntılı olarak yapılabilir. Dönüşüm hemen her alanda kimin lehine olursa olsun hızla sürmekte, küreselleşme bir gerçeklik olarak tüm dünyada etkisini göstermektedir. Karşı ya da taraf olanlar bağlamında yadsınamaz olan küreselleşmeyi oluşturan dinamiklerin etkilerinin günden güne arttığıdır. Yadsınamaz olan diğer bir husus ise, küreselleşmenin -bir dayatma olarak algılandığında- özellikle kendini ulus-devlet olarak niteleme çabasında olan ya da ulus-devletleşme süreci yaşayan gelişmekte olan ülkelere getirdiği yeni olumsuzluklardır. Gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelere dayatılan model olan küreselleşmenin belki de en olumsuz ancak çoğu zaman farkında olunmayan özelliği, az gelişmişliği otonomsal olarak yenilemesidir.

Kısaca, ulus-devlet genellikle etnik bir kimlik, ortak bir geçmiş, ortak bir söylenceler ve anılar dizini, ulusal bir marş, ataların uğruna öldüğü bir toprak parçası, ulusal bir ekonomi ile birlikte yasal haklar ve ödevler bütünü gibi objektif unsurlar üzerine inşa edilmiştir (Erözden, 1997). Batıda misafir işçiler, göçmenler,

sığınmacılar gibi, yabancılar, yurttaşlık hakları tam olarak kendilerine verilmediğinden, bu ulusal bütünün birer parçası olarak kabul edilmezler. Bu anlayış, uzun yıllardan beri devam eden bir seri uygulamanın ürünüdür. Yüzyılın başından itibaren siyasal alanda önemli bir yeri olan yurttaşlık kurumu, günümüz heterojen toplumlarının medeni, siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarına yeterince yanıt verememektedir. Bundan dolayı, bazı durumlarda ulus-devletler, yurttaşların sahip oldukları medeni, siyasal ve sosyal hakları hukuk dışı yollarla esirgeyebilmektedirler. Ancak bu tür durumlarda, söz konusu yurttaşların konuyu götürebilecekleri ulus ötesi yargı kuruluşları mevcuttur. Avrupa Parlamentosu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Uluslararası Tahkim Kuruluşları gibi kuruluşlar, geleneksel ulus-devletlerin yerel ve küresel olmak üzere iki karşıt gücün etkisine maruz kaldığını söylemek mümkündür. Gerek yerel merkezkaç hareketler, gerek küreselleşme yönündeki gelişmeler ulus-devletleri dar milliyetçi kalıplar içine girmeye zorlamaktadır.

Modern insan, değişen sosyo ekonomik koşullar dâhilinde günümüzde sadece içinde bulunduğu ulus devletle sınırlı değildir. Küreselleşme ile birlikte, toplumsal hareketliliğin artması ve ulusal sınırların azalması sonucu günümüz modern insanı, ulus devletin ötesinde başka ünitelere de bağlılık ve sorumluluk duyabilmektedir. Eğer birey diasporik bir özne ise, hem anavatanına hem de yaşadığı ülkeye siyasal anlamda bir aidiyet hissi besleyebilir. Bu durumda, bu kimsenin ihtiyacına karşılık verecek olan uygulama, çifte yurttaşlık (dual citizenship), uygulaması olup bir tür diyasporik yurttaşlık (diasporic citizenship), veya diğer bir deyişle ulus-aşırı yurttaşlıktır (transnational citizenship). Diasporik yurttaş, küreselleşmenin kendine sağladığı modern ulaşım ve iletişim araçlarıyla nehrin her iki yakasında (anavatan ve diyaspora) aynı anda var olmayı başaran bireydir. Öte yandan çok etnili bir toplumda yaşayan azınlığa ait başka bir birey, içinde yaşadığı ülkenin siyasal iktidarınca kendine verilen siyasal, sosyal ve kültürel haklardan yararlanarak siyasal katılımını kültürel eksen üzerinden ürettiği söylemlerle gerçekleştirmektedir. Bu durumdaki bir bireyin gerçekleştirdiği siyasal aidiyet biçimine çok kültürlü yurttaşlık (multicultural citizenship) denebilir (Kymlica, 1995; Faist, 2000).

Başka bir durumda da diğer bir birey, ulusal aidiyetin etnisite ile tamamlanmadığı, ancak anayasal değerlerin ön planda tutulduğu anayasal yurtseverlik (constitutional patriotism) (Habermas, 1994) projesi içinde ulus-ötesi yurttaşlık (post-national citizenship) (Soysal, 1994) deneyimini yaşayabilir. Böylesi anlayışta, siyasal aidiyeti asıl belirleyici olan etnisite veya kültür değil siyasal (kamusal) olandır.

1.4. 2. Avrupa Yurttaşlığı

Avrupa Birliği; ilk olarak 1957 yılında Belçika, Almanya, Fransa, Hollanda, Lüksemburg ve İtalya tarafından Roma Antlaşması'nın imzalanmasıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu adı altında kurulmuş topluluktur. Bu topluluğun temelini, II. Dünya Savaşı sonrasında sanayi açısından özellikle önem kazanan iki temel hammadde olan kömür ve çelik sektörünü güçlendirmek amacıyla 1951'de kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu oluşturmaktadır.

1958'de yürürlüğe giren Roma Antlaşması, üye ülkeler arasında önce gümrük birliğini, yani malların gümrük vergisi ödenmeksizin üye ülkeler arasında serbestçe alınıp satılmasını öngörmüştür. Ancak Roma Antlaşması'nda nihai hedef, sadece ekonomik değil ortak tarım, ulaştırma, rekabet gibi diğer birçok alanda ortak politikalar geliştirilmesi, ekonomik politikaların yakınlaştırılması, ekonomik ve parasal birlik kurulması, ortak bir dış politika ve güvenlik politikası oluşturulmasıdır.

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), ilk kez 1973 yılında İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın katılımıyla genişlemiş, bundan sonraki katılımlar ise 1981'de Yunanistan, 1986'da İspanya ve Portekiz'in üyeliğe katılımı şeklinde olmuş, üye sayısı 12'ye çıkmıştır. 1995 tarihinde ise Avusturya, Finlandiya ve İsveç'in katılımıyla üye sayısı 15'i bulmuştur. Avrupa Birliği'nin son ve en geniş kapsamlı genişlemesi 2004 yılında olmuştur. 10 yeni aday ülkenin üyelik antlaşmalarını imzalamalarıyla AB üyesi ülke sayısı Mayıs 2004'te 25 olmuştur. Romanya ve

Bulgaristan'ın 2007 yılında AB'ye üyeliğiyle bu sayı şimdi 27'dir. Ayrıca diğer devletlerle görüşmeler devam etmektedir.

Avrupa Birliği'ni oluşturan Roma Antlaşması, uluslarüstü bir karar alma mekanizmasını öngörmektedir. Bunun anlamı, Avrupa Birliği'ni yönetmek üzere oluşturulan kurumların üye uluslardan bağımsız olup birçok konuda üye devletleri de bağlayıcı durumda olmasıdır. 1986'da Tek Avrupa Senedi, 1992'de Avrupa Birliği'nin oluşturulmasına ilişkin Maastricht Antlaşması, 1997 yılında Amsterdam Antlaşması ve 2000 yılında Nice Antlaşmasıyla Avrupa Birliği'ni oluşturan kurumlar üzerinde reformlar yapılmış, üye sayıları ve karar verme mekanizması üzerindeki etkileri yeniden düzenlenmiştir.

Maastricht Antlaşması ile Avrupa yurttaşlığının oluşturulması, Avrupa yapısına uluslararası hukukta o ana kadar bilinmeyen yeni bir yasal kurum tanıtmıştır (La Tore, 1998: 327). Birlik yurttaşlığının kendine özgü statüsünü, uzun zamandır yapılan hazırlıklar ışığında ilk kez 1 Kasım 1993 tarihli Maastricht Antlaşması, hukuksal bir temelde ele almış olup, Avrupa Topluluğu Antlaşması'nın (ATA) eski 8. maddesi ve devamında bu statüyü saptamıştır. Maastricht Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 1 Kasım 1993 günü, Birliğe üye devletlerin yurttaşı olan kişiler, aynı zamanda Avrupa yurttaşı sıfatını kazanmışlardır. Bu durum, hukuksal açıdan Avrupa Birliği'nin gelişimi yolunda atılmış çok önemli bir adım olarak tarihe geçmiştir (Arsava, 1999: 301).

Amsterdam Antlaşması'nın getirdiği değişiklikle Avrupa yurttaşlığına ilişkin hükümler, ATA'nın ikinci Bölümü'nde "Birlik Yurttaşlığı" başlığı altında olmak üzere 17-22 maddeler arasında düzenlenmiştir. 1 Şubat 2003 tarihinde yürürlüğe giren Nice Antlaşmasında, ATA 17/1'e göre, AB'ye üye devletlerden birinin uyruğunda olan herkes, ulusal yurttaşlığının yanı sıra, onu tamamlayacak olan Avrupa yurttaşlığına da sahip olacaktır. Antlaşmada Birlik yurttaşlığını tanımlayan cümleler, aslında kısa ve öz şekilde yurttaşlığın kazanımını ve ulus-devlet yurttaşlığı yanındaki konumunu ortaya koymaktadır. Tüm üye devlet yurttaşları, Avrupa yurttaşlığına sahiptirler ve bu sebeple üye devletlerden birinin yurttaşı olma, Avrupa yurttaşlığına çıkan kapıyı açmaktadır (La Tore, 1998: 328).

Birlik yurttaşlığı, Birlik sınırları içinde yaşayan insanların arasında psikolojik anlamda bir toplum oluşumuna ve uzun bir sürece karşılık gelmek üzere Birlik ile yurttaşları arasında kalıcı bir uzlaşmanın şekillenmesine katkıda bulunmaktadır. Bu insanlara yönelik olarak ortak kader, ortak inançlar ve ortak değerlere bağlı “mutlu şekilde yaşayan bir topluluğa” ait olma hissinin yaratılması, Birlik yurttaşları arasında gerçek bir dayanışmanın ortaya çıkması diğer bir ifadeyle Avrupa kimliğinin yaratılması açısından son derece gereklidir (Marias, 1998: 293).

1.4. 2. 1. Avrupa Yurttaşlığının Politik Ve Hukuki Nitelikleri

Avrupa yurttaşlığı, “bağlılık ilkesi” gereği, AB ‘ye üye devletlerin yurttaşlığına bağlıdır ve ulusal yurttaşlıktan soyutlanmış, bağımsız bir Birlik yurttaşlığı yoktur. Bu sebeple sadece bu yurttaşlığa sahip olmak mümkün değildir (Tekinalp, 2000: 21).

Avrupa yurttaşlığıyla üye devlet yurttaşlıkları bir arada bulunmaktadırlar. Birlik yurttaşlığı, ulusal karakterli yurttaşlığı ikame etmemektedir (Arsava, 1999: 297)). Ulusal yurttaşlığı etkilemekten uzak olan Avrupa yurttaşlığı, onu tamamlayıcı niteliktedir. Avrupa yurttaşlığı, bağımsız üye devlet yurttaşlığını sınırlamaksızın, AET yurttaşlarına yeni bir yasal statü ve yeni yetkiler bahşetmektedir (Lippolis, 1998: 318). Diğer bir ifadeyle, Birlik yurttaşlığı ile bahsedilen statü ve haklar, tamamlayıcı nitelikte olmakla birlikte, üye devlet yurttaşlarının kendi yurttaşlıklarına bağlı haklarının yerine geçmemekte ya da bu hakları değiştirmemektedir (Graig and Burca, 1995: 709). Bu sebeple, Avrupa yurttaşlığının niteliğinden ötürü, işaret ettiği haklar da yine ulusal düzeyde sağlanmış olan hakları tamamlayıcı niteliktedir. (O’Keeffe, and Bavaso, 1998: 27).

Birlik yurttaşlığı, üye devlet uyrukluğunu temel alan ve üye devlet yurttaşlığına nazaran özel ve ikincil nitelikli bir yurttaşlık olarak karşımıza çıkmaktadır (Tezcan, 2002: 27). Ulusal yurttaşlık, birincil ve asıl olan statüyken; ondan doğan Avrupa yurttaşlığı ise ikincil nitelikte yurttaşlıktır. Bu durumda,

Avrupa yurttaşı olmak, bir kişiye üye devletlerden birinin yurttaşı olma hakkını vermemektedir. Avrupa yurttaşlığı, ulusal yurttaşlığın etrafında dönen bir “uydu yurttaşlık” olarak nitelendirilmektedir (Lippolis, 1998: 436).

Avrupa yurttaşlığının yaratılması, Birlik yurttaşları için üçüncü bir hak ve yükümlülükler alanı gerektirmektedir (Marias, 1998: 294). Birliğin, üye devletlerden ayrı bir varlık olması ve dolayısıyla da üye devletlerden birinin yurttaşlığının Birlik yurttaşlığından farklı bir yurttaşlık olmasından ötürü, Birliğe karşı sahip olunan hakları ve yükümlülükleri, üye devletlere karşı sahip olunan haklardan ve yükümlülüklerden ayırmak gereklidir (D’oliveira, 1998: 61).

Avrupa yurttaşlığı, henüz ne ulusal hukuk, ne de uluslararası hukuk anlamında bir yurttaşlıktır. Birlik yurttaşı olma sıfatı, üye devlet yurttaşlığından bağımsız olarak, bütün üye devlet yurttaşlarını Birliğin egemenlik sahası içerisinde, yabancı karşılığı olarak “yerli” yapmaktadır. Bu durumda, Birlik yurttaşlığı, günümüz için henüz bir “statü” niteliğindedir. Bu statü, yurttaşlığın izlerini taşımakta ise de, şu anda klasik anlamda bir yurttaşlıktan uzak, farklı birtakım unsurlardan oluşan, kendine özgü bir yurttaşlıktır (Nomer, 1998: 22). Avrupa yurttaşlığının, geleneksel anlamdaki yurttaşlık kavramından oldukça farklı olduğu açıktır. Hukukçular, tarihçiler ve sosyologlar, modern zamanda yurttaşlık statüsüne ait pek çok gelişim evresi bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Bu süreç, 18. yüzyılda insan haklarının ilanı sonrasında siyasal haklara ve 20. yüzyılda sosyal hakların ortaya çıkışına dek uzanan bir süreçtir. Avrupa yurttaşlığında ise, bu gelişim örneğinin büyük bir kısmı görülememektedir (Lippolis, 1998: 318).

1.4. 2. 2. Avrupa Yurttaşlığının Kazanılması ve Kaybedilmesi

Avrupa yurttaşlığını kazanabilmek için gerekli tek koşul, Avrupa Birliği’ne üye devletlerden birinin yurttaşı olmaktır. Birey tarafından bu şart yerine getirildiğinde Avrupa yurttaşlığı da kendiliğinden kazanılmaktadır. Görüldüğü üzere üye devlet uyruğunda olma, Birlik yurttaşlığının bir ön koşuludur ve Avrupa

yurttaşlığı kaynağını kendiliğinden burada bulmaktadır. AB'ye üye devletlerden birinin yurttaşı, Avrupa yurttaşıdır ve Avrupa yurttaşı olabilme koşulları ile üye devlet yurttaşı olabilme koşulları aynıdır. Koşullar yerine getirilip de bir kişi, üye devlet ulusal yurttaşlığını kazanırsa, her iki yurttaşlık da aynı anda kazanılmaktadır. Ters olarak, aynı yol, yurttaşlığın kaybında da söz konusu olmaktadır. Üye devlet yurttaşlığı kaybedildiği anda Avrupa yurttaşlığı da kaybedilmiş olmaktadır (Lippolis, 1998: 318).

Üye devlet yurttaşlığının kazanılması, her devletin kendi ulusal hukukuna bırakılmıştır. Birlik yurttaşlığından yararlanacak olanları belirleme yetkisinin üye devletlerin elinde olması, üye devletlerin Birlik yurttaşlığının kazanılmasında, kullanılmasında ve kaybedilmesinde son sözü söyleme hakkına sahip olduğu anlamına gelmektedir (O'Leary, 1998: 88).

1.4. 2. 3. Avrupa Yurttaşlığının politik, hukuki ve sosyal açıdan görünümü

Daha önce ekonomik bir faaliyete, öğrencilik durumuna ya da emekliliğe bağlanan serbest dolaşım ve yerleşme hakkı, Avrupa Toplulukları Sözleşmesi'ndeki ve ilgili yasal metinlerdeki koşullar yerine getirilmek kaydıyla, tüm Avrupa yurttaşlarına tanınmıştır (md. 18). Avrupa yurttaşlarına tanınan en önemli siyasi hak ise Avrupa yurttaşlarının ikamet ettikleri ve yurttaşı olmadıkları üye devletin yerel seçimlerinde ve Avrupa Parlamentosu seçimlerinde seçme ve seçilme hakkıdır (md. 19). Avrupa Parlamentosu'na seçme ve seçilme hakkı, ulus-devletin temel varsayımı ve Avrupa Birliği'nin devletlerarası yapısı açısından özel bir önem taşımaktadır. Zira Avrupa Toplulukları Sözleşmesi'nin 189. maddesine göre Avrupa Parlamentosu, Topluluğu oluşturan devletlerin halklarının temsilcilerinden oluşmaktadır. Bu ilke doğrultusunda, her üye ülkenin Parlamento'daki üye sayısı 190. maddede saptanmıştır. Sözleşme'nin 20. maddesine göre ayrıca Avrupa yurttaşları, yurttaşı oldukları üye devletin diplomatik olarak temsil edilmediği üçüncü bir ülkede, başka bir üye ülkeden diplomatik ya da konsolosluk düzeyinde koruma talebinde bulunabilirler. Bunun yanında her Avrupa yurttaşı Avrupa Parlamentosu'na ve

Avrupa ombudsmanına dilekçe hakkına sahiptir. Bu başvurularda, herkes Sözleşme'nin 314. maddesinde sayılan Topluluk dillerinden birini kullanma ve o dilde cevap alma hakkına sahiptir (md. 21) (Kaya, 2003: 58).

Avrupa yurttaşlığının ortaya attığı sorular, bir ikilemden çok, deyim yerindeyse, bir üçlem içermektedir. Üçlemen bir ayağı, ulus-devletin geleneksel kalıpları içinde incelenen yurttaşlık kurumudur. Avrupa Birliği üyesi ülkelerin Avrupa entegrasyon süreci açısından bu geleneksel çerçeveye artık sığmadığı açıktır. Üye devletlerin geleneksel egemenlik yetkileri, ancak Avrupa yurttaşı olmayan üçüncü ülke yurttaşları açısından geçerlidir. Üçüncü ülkelerle yapılan ikili anlaşmalara ya da yalnızca kendi iç hukukuna dayanarak her üye devlet, üçüncü ülke yurttaşlarının 'yabancı' statüsünü belirleme hakkına sahiptir. Sorunun ikinci ayağını ise, Avrupa Toplulukları/Avrupa Birliği'nin hukuki niteliği ve entegrasyon sürecinin vardığı nokta ile varması planlanan noktanın ne olduğu soruları oluşturmaktadır (Bader, 1999: 154-161). Eğer ulus-devletler klasik egemenlik haklarının birçoğundan vazgeçiyor, Avrupa yurttaşlığı yoluyla şimdiye dek yalnızca kendi yurttaşları için öngörülen siyasi hakları diğer üye ülke yurttaşlarına da tanıyorlarsa, devletlerarası bir kurum olarak düşünülen Avrupa Birliği, bir süper devlete doğru mu evrilmektedir? Ne literatürde ne de Avrupa kurumlarında kimsenin cevap vermeye gücünün ve öngörüsünün yetmediği bu soru, oluşmakta olan yeni bir siyasal kurumun dışlayıcılığının unsurlarını saptamak açısından hayati bir önem taşımaktadır. Çünkü yeni siyasi ölçütler olmaksızın, üye devletlerde yaşayan üçüncü ülke yurttaşlarının Avrupa yurttaşlarına tanınan siyasi haklardan dışlanmasını meşrulaştırmak olanaksızdır. Üçlemen son ayağını oluşturan çetrefilli sorun, halen ulus-devletlerin oluşturduğu Avrupa Birliği'nin 'yabancı' ve 'öteki' unsurları saptamak, bazı bireyleri dışarıda bırakmak için geliştirdiği ölçütlerin ulus-devletlerin mantığı çerçevesinde ortaya çıkmış olmasındadır. Bir başka deyişle yabancı olma ölçütlerinin yeni bir siyasi üst yapının varlığı kabul edilmeksizin, üçüncü ülke yurttaşları açısından rasyonel olarak açıklanmasının olanaksızlığında yatmaktadır. Üçlemen son ayağını oluşturan bu soru, Avrupa Birliği üyesi ülkelerde yaşayan üçüncü ülke yurttaşlarının Avrupa kurumlarına yönelik taleplerinin de temelini oluşturmuştur (Kaya, 2003: 60).

Çok kültürcülük meselesini ele alırken değinilen sorunlar Avrupa açısından da merkezi önem taşımaktadır (Kelly, 2000: 35). Avrupalılık kimliği geçici göçmenler, din, dil ve kültür farklılıklarını korumak isteyen etnik topluluklar, üye devletler içinde var olan ulusal azınlıklar ve marjinalleştirilmiş gruplar dikkate alınarak mı kurulacak, yoksa bütün bu gruplar yok mu sayılacak? Mevcut hukuksal düzenlemeler, tüm bu dinamiklerin reddi üzerine inşa edilmiştir. Sorun, Avrupa kimliğinin nasıl oluşturulacağı sorunudur. Avrupa kimliğinin oluşumu, yurttaşlığın içeriğini belirleyen temel etken olacaktır (Kaya, 2003).

Habermas (1994, 27), Avrupa Birliği konusunda da farklı ulusların anayasal yurtseverlik ilkeleri çerçevesinde bir arada olabilecekleri bir siyasal kültür kurulabileceğini savunur. Bu çerçevede her bir ulusal gelenek, diğer ulusal kültürlerin lehine ilişki ve bağlantı kuracak şekilde oluşturulmalıdır. Bu bağlamda Avrupa kamusal alanının oluşturulmasının Avrupalılık kimliğinin ve Avrupa yurttaşlığının içeriğinin belirlenmesi üzerinde önemli etkileri vardır. Habermas (2002, 21), farklı kamuoyları doğurabilecek altyapının yalnızca ulus-devletler içinde bulunduğunu belirtmekle beraber, Avrupa kamusal alanının, ulusal kamusal alanların kopyası şeklinde olmaması gerektiğinin önemini belirtmiştir. Buna göre, Avrupa kamusal alanı farklı ulusal bütünlüklerin birbiri içine nüfus etmesi, birbirlerine kapılarını aralamaları sayesinde doğacaktır. Böylece, Habermas, Avrupa kamusal alanının, ulus-devletler şeklinde değil, “Yurttaşlar Avrupa’sı” şeklinde kurulabileceğini belirtmektedir (Kaya, 2003: 58).

1.4. 2. 4. Avrupa Yurttaşlığının Genel Bir Değerlendirilmesi

Kısaca özetlemek gerekirse Topluluğa ait bir Avrupa yurttaşlığı yaratılması fikri, ilk olarak 1970’li yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde AET, ekonomik bütünleşmeye verdiği önem neticesinde, üye devlet yurttaşlarına dar kapsamlı bir Pazar yurttaşlığı tanımıştı. AET’nin uluslararası alanda sesini dünyaya daha etkin bir şekilde duyurabilmek için üye devlet yurttaşlarının yardımına gereksinimi vardı. AET, gelecekteki siyasal bütünleşmesini kolaylaştıracak bir

Avrupa kimliği yaratma düşüncesindeydi. Avrupa yurttaşlığı bu bağlamda, Avrupa kimliği yaratma projesinin bir parçasını oluşturmaktaydı.

1980’li yıllarda, Avrupa yurttaşlığıyla Topluluk yurttaşlarına sadece onlara özgülenmiş birtakım temel haklar tanınması gündeme gelmiştir. Topluluk organları ve siyasetçiler bu konuda çeşitli raporlar hazırlayarak, değişik görüşler öne sürmüşlerdir. Avrupa yurttaşlığı, 1993’te Maastricht Antlaşması ile resmi olarak Topluluk hukukunda yerini almıştır. Günümüzde Avrupa yurttaşlığı, hem sosyal, hem de siyasal yurttaşlığı kapsamaktadır.

Avrupa yurttaşlığı, klasik anlamdaki modern ulus devlet yurttaşlığından farklıdır. Üye devlet yurttaşlıklarına bağlı olarak kazanılmakta ya da kaybedilmektedir. Bu durumda, Avrupa yurttaşlığı, daha çok sembolik bir niteliğe sahiptir.

Avrupa yurttaşlığına bağlı haklar, AB sınırlarında serbest dolaşım ve yerleşim hakkı; AP seçimlerinde ve yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı; AP’na dilekçe verme ve ombudsmana başvurma hakkı ile üçüncü devletlerin topraklarında diplomatik ve konsolosluk korumasından yararlanma hakkından oluşmaktadır. Bu haklara ilişkin Topluluk mevzuatında gerek ATA’da, gerekse ikinci hukukta pek çok düzenleme yer almaktadır. Avrupa yurttaşlığı kavramının gelişmesinde ATAD’ın konuyla ilgili içtihatlarının da büyük etkisi vardır.

Avrupa yurttaşlığının geleceği, tamamıyla AB’nin siyasal bütünleşmesini tamamlamasıyla yakından ilgilidir. Üye devletler egemenlik yetkilerini Birliğe devrederek, siyasal bütünleşmeyi tamamlamadıkları sürece, Avrupa yurttaşlığı, üye devlet yurttaşlıklarının gölgesinde bir ikincil yurttaşlık olmaktan öteye gidemeyecektir. Avrupa yurttaşlığı, ancak bu şekilde gerçek anlamda bir yurttaşlık olarak değer ifade edecektir.

Bütün bu aktardıklarımızdan anlaşılacağı gibi, AB yurttaşlığı, ulusallık üstü bir siyasal aidiyet gerektiren (Heater, 1999; Nash, 2000) ve üzerinde henüz tam bir uzlaşma sağlanamamış tartışmalı bir kurumdur. Özellikle Habermas tarafından

geliştirilen anayasal yurtseverlik düşüncesi, Avrupa yurttaşlığının gelişim sürecinde çok önemlidir. AB kamusal alanının ve buna bağlı olarak AB kimliğinin oluşturulması, yurttaşlığın içeriğinin belirlenmesinde temel etkenler olacaktır. Yine yurttaşlık konusunda mevcut hukuksal düzenleme, AB ülkelerinde oturma izni olan yabancıları, misafir işçileri, göçmenleri yurttaşlığa dahil etmediği için dışlayıcı; yurttaşlığı kazanma koşullarını üye ulus devletlerin tekeline bıraktığı için anti demokratik ve siyasal kararların alınmasında yurttaşlara, parlamento seçimlerinde seçme ve seçilme hakkının dışında herhangi bir hak tanımadığı için pasif içeriktedir AB üzerindeki tartışmalar ve mücadeleler devam ettiği sürece AB yurttaşlığı tartışmaları da devam edecektir (Kaya, 2003: 153-156).

Avrupa yurttaşlığı, daha öncede bahsedilmiş olduğu gibi, ulus ötesi yurttaşlığın olabilirliği için gösterilen örneklerden bir tanesidir. Ama gerek siyasal, gerek sosyal ve gerekse hukuki boyutları tam olarak belirlenemediği için muğlak bir görünüm sunmakta ve geleceği tartışılmaktadır. Araştırmanın bundan sonraki bölümünde küresel yurttaşlık tartışmaları anlatılacaktır.

1.4. 3. Kozmopolitan (Küresel) Yurttaşlık

Kozmopolitan (kozmpolites) kavramı eski Yunanca'dan türeyen bir kavramdır. Dünya yurttaşlığı anlamına gelmektedir. Günümüz kozmopolitan bireyi, kendini pek çok ülkede evinde gibi hisseden bireydir. Ulusal yurttaşlıktan dünya yurttaşlığına giden yolda değişen pek çok unsur vardır. Ulusal sadakat, ulusal kültür, ulusal kimlik, ulusal çıkar ve ulusal adalet gibi kavramların yerine dünya yurttaşlığı, evrensel kültür, ulus-ötesi kimlik, evrensellik, evrensel adalet, insan hakları, eşitlik gibi kavramlara vurgu yaptığı görülmektedir. Diğer bir değişle geçmişin anlatıları yerine evrensel nitelikli anlatılar ön plandadır (Kaya, 2004).

Dünya yurttaşlığı ya da başka bir deyişle küresel yurttaşlık anlayışının gelişmesine yol açan en önemli dinamik küreselleşmedir (La Tore, 2005). Küreselleşmenin, ekonomik, sosyal, kültürel pek çok dönüşümü içinde barındırması nedeniyle, küresel yurttaşlık da çeşitli açılardan tanımlanmaktadır. Bir dünya devleti

ve dünya yurttaşlığı temelinden yükselen anlayış, küresel kapitalizmin tamamen önünün açılmasını savunan küresel yurttaşlık anlayışı ve nihayet küresel kapitalizme karşı, ulusal sınırların ötesinde, küresel bir muhalefet öneren anlayış gibi pek çok farklı perspektif, küresel yurttaşlık anlayışının içinde yer almaktadır (Beland, 2005: 32). Bir başka deyişle küresel yurttaşlığın temel çıkış noktası küreselleşme sürecidir (La Tore, 2005: 237). Bu süreci destekleyenler ve ona muhalif olanlar ya da küreselleşmenin yol açtığı çevre sorunları gibi çeşitli dönüşümleri dile getirmek isteyenler, küresel yurttaşlığın farklı boyutlarını yansıtır. Dolayısıyla tek bir küresel yurttaşlık tanımı vermek, yurttaşlık sorununu, içinde yer aldığı sosyal dinamiklerden soyutlamak mümkün olmadığı için, söz konusu olamaz.

Küresel yurttaşlık konusunda ilk yaklaşım, bir dünya devleti fikri temelinden yükselen dünya yurttaşlığı yaklaşımıdır (Bovair and Griffith, 2003: 107-111). Bu yaklaşıma göre, küresel yurttaş, dünya hükümetinin ya da dünya devletinin veya güçlendirilmiş bir Birleşmiş Milletler sisteminin, dünyada bugün mevcut siyasal parçalanmanın ve ekonomik eşitsizliklerin üstesinden gelmek için, siyasal merkezileşmenin kaçınılmaz olduğunu savunan kişidir (Falk, 1994: 132). Küresel yurttaşlığın bu türü, yurttaşlığı mekândan bağımsız olarak ele alır ve her eylemin insanlık adına gerçekleşmesini savunur. Bir başka deyişle, siyasal topluluğun, kentin ya da devletin sadık üyesi olmak değil, insanlık adına her şeyden önce dezavantajlı ve ezilmiş kitleler adına hissetmek, düşünmek ve eylemde bulunmak önemlidir (Falk, 1994: 133). Bu yaklaşım dünya kaynaklarının daha adil paylaşımını ve tüm insanların eşitliğini savunan bir küresel yurttaşlık önerisi dile getirmektedir.

Küresel yurttaşlığa yönelik bir diğer yaklaşım ise, küresel kapitalizmin gelişimine paralel olarak değişen dünya düzenini yansıtmaktadır (Purcell, 2003: 566). Bu küresel yurttaşlık anlayışı ekonomik güçlerin ve küreselleşmenin, kimlik üzerindeki etkisine vurgu yapar (Falk, 1994: 134). Buna göre, dünya, köken birliğine dayanan insanlardansa, birbirleriyle daha çok ortak olan, çıkarları ve deneyimleri aynı olan, bir işadımı/iş kadını elitinin etrafında birleştirilmiştir. Sonuç olarak ulusal bir aidiyeti olmayan ve aynı zamanda, herhangi bir küresel yurttaş sorumluluğunu dışarıda bırakan, küresel bir elit kesim doğmuştur (Falk, 1994). Bu insanlar için

devlet sınırları da yerle bir olmuştur ve olması da gerekir, çünkü bu insanların dünyanın herhangi bir noktasına rahatça sermaye transfer edebilmeleri için, önlerindeki tüm hukuksal engellerin kalkması gerekmektedir.

Bauman'ın (1999, 102) birinci dünyanın sakinleri olarak adlandırdığı bu kesim, dünyanın bir yerinden başka bir yerine dilediği zaman seyahat etme özgürlüğüne, dünyanın istediği herhangi bir yerinde ekonomik girişimde bulunma hakkına sahiptir. Diğer yanda ise, Bauman'ın ikinci dünyanın sakinleri diye adlandırdığı kesim vardır ki, pasaport yükümlülükleri, oturma ve çalışma izni sınırlamaları tam da bu kesimin seyahat özgürlüğüne, bir anlamda küresel yurttaşlık haklarına karşı getirilmiş engellerdir. Birinci dünyanın sakinlerinin aksine bu kesim, “çoğu kez yasadışı yollardan seyahat etmekte ve bazen tıkiş tıkiş içine doluştukları battı batacak pislik içindeki gemilere ötekilerin lüks içindeki birinci mevkiye ödediklerinden daha fazla para ödemektedirler; vardıkları yerde ise, çatılmış kaşlar, onları beklemektedir ve şansları yaver gitmezse, tutuklanıp hemen sınır dışı edilmektedirler”. Tam da bu noktada yeryüzünü ele geçirmekte olan merkeziz ve topraksız egemenlik aygıtına karşı, Hardt ve Negri de (2003, 401) çokluğun uzam (mekân) üzerindeki kontrolü yeniden ele geçirme hakkının sonucu olarak küresel yurttaşlık önerisini, bu kez karşıt bir anlayıştan getirmektedirler. Hardt ve Negri sermayenin, emek gücünün hareketliliğine ve ulusal sınırları aşan sürekli göç talebine karşılık, işçilere tam yurttaşlık hakkı verilmesi gerektiğini belirtirler. Bu hak, herkesin yaşadığı ya da çalıştığı ülkede tam yurttaşlık haklarına sahip olmasını gerektirir. Hardt ve Negri, bu talebin bir ütopya olmadığını, sadece insanların yasal statüsünün son yıllarda yaşanan ekonomik dönüşümlere uygun olarak yeniden düzenlenmesi olduğunu belirtmektedirler.

Küresel yurttaşlıkla ilgili bir başka yaklaşım da, 1980'ler boyunca sosyal hareketler için önemli hale gelmeye başlayan ulusötesi eylemliliğin doğuşuyla yakından bağlantılıdır (Falk, 1994: 138). Ulusötesi eylemlerin, özneleri daha çok hükümet dışı örgütlerdir (*NGO*). Bu örgütler herhangi bir devlete ya da bölgeye aidiyet göstermezler ve eylemlerini dünyanın her yerinde gerçekleştirirler. Uluslararası Af Örgütü (*Amnesty International*) ve Yeşil Barış (*Green Peace*)

eylemlerinin açıkça ortaya koyduğu gibi, bu örgütler eylemlerinde militanca bir tavır sergilerler, ama aynı zamanda tüm sivil topluma seslenirler (Kelly, 2000: 65).

Daha önceden de belirtildiği gibi, Marshall'ın çerçevesini çizdiği yurttaşlık kuramı, son derece faydalı olsa bile, günümüzdeki modern yurttaşlığı anlamak açısından yeterli değildir (Lunt, Spoonley and Mataria, 2002: 348; Turner, 1993). Savaş sonrası dönemde yaşanan toplumsal değişimler, bireylerin kamusal/siyasal alandaki haklarını, ödevlerini ve katılımlarını artırıcı yönde bir rol oynamıştır. Bu değişimleri kısaca sıralamak gerekirse, halkların kendi kaderlerini tayin hakkı (self-determination) ilkesinin kurumsallaşması; sömürgeciliğin sona ermesi yoluyla uluslararası eşitliğin kısmen sağlanması; misafir işçiler, göçmenler, diasporalar, sığınmacılar, tüccarlar ve akademisyenler gibi örneklerde görüleceği üzere, ulus-aşırı nüfus hareketlerinin yaygınlaşması; yasal, bilimsel ve popüler sözleşmelerde insan haklarına saygı ilkesinin belirleyici unsur haline gelmesi; uluslararası insani yardım ve sığınmacı kabulü konularında görüldüğü gibi ulus-devletlerin sorumluluklarının ulusal sınırları aşması; Avrupa Birliği gibi ulus-aşırı siyasal örgütlenmelerin yeni bir yurttaşlık modeli geliştirme eğilimi içinde olmaları ve küreselleşen çevre konularında bireysel sorumlulukların artması gibi değişimlerden söz etmek mümkündür (Kelly, 2000).

Bütün bu küreselleşme eğilimlerinin ardından, ilk bakışta dünya, ulusal aidiyetin önemini yitirmeye başladığı bir polis gibi algılanabilir (Bauböck, 1992). Değişen sosyo-ekonomik koşulların ulusal kapitalizmi dolayısıyla da ulus-devleti zayıflattığını iddia etmek yanlış olmayacaktır (Kaya, 2004). Bütün bunlardan hareketle yurttaşlık ile değişen, milliyetçilik, kimlik, ulusal kimlik, liberalizm ve etnik azınlıklar arasındaki ilişkiye kısaca değinmek çalışmamız açısından faydalı olacaktır.

1.5. ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE YURTTAŞLIK

Son zamanlarda yurttaşlık alanında çok tartışılan konulardan bir tanesi de çok kültürlülüktür. Günümüz toplumları, gerek ekonomik gerekse siyasal ve sosyal nedenlerden dolayı daha akışkan bir yapıya bürünmüş, homojen niteliğini kaybederek, çok kültürlü bir görünüm kazanmıştır. Bu bölümde kimlik, etnisite, milliyetçilik ve çok kültürlülük kavramlarının tarihsel gelişimleri, yurttaşlık bağlamında değerlendirilecektir.

1.5. 1. Kimlik ve Yurttaşlık

Kimlik, konumuzla çok yakından ilişkili bir kavramdır. Daha önce de belirtildiği üzere, gerek milletlerin oluşumunda gerekse etnisitenin kendini tanımlamasında kimlik önemli bir yer tutmaktadır.

Kimliğe ilişkin anahtar soru, “ben kimim” sorusudur. Kimlik bir tanımdır; insanın hem toplumsal hem de psikolojik anlamda kendisinin ne ve nerede olduğunu açıklamasıdır (Ergun, 2000: 75). Öncelikle belirtilmelidir ki, kimlik, insana özgü bir kavramdır. Kimliğin iki temel bileşeni vardır. Bunlardan ilki tanımlama ve tanınma, ikincisi ise aidiyettir (Aydın, 1998: 12). Bir kişi kimlik edindiğinde yerini de belirtmiş olur. Yani “katıldığı veya üyesi olduğu toplumsal ilişkiler ışığında bir toplumsal nesne olarak şekillenmiştir. Kimlikler, yalnızca onları tanımlayan ve organize eden toplumlarda var olmaktadır. Baumaister’in belirttiği gibi: “kimlik arayışı bir bütün olarak bireyin toplumla uygun bağının ne olduğu sorusunu da içerir. Bu arayış aynı zamanda birey düzeyinde bir topluluğa ait olma gereksinimi ile ortaya çıkmaktadır. Yaşadığımız dönemde ulus bu topluluklardan birini temsil etmektedir; ulusal kimlik onun ürünüdür (Guibernau, 1997:127).

Her kimlik, siyasal sınırların çizilmesiyle, öteki içselleştirilerek inşa edilmektedir. Kimlik oluşum süreci, salt belli bir kimliğe özgü, özellikler kümesinin geliştirilmesi açısından düşünülemez (Miller, 2000: 179). Pozitif niteliklerin sıralanması, bir kimliği bireyleştirmede ya da özünü tarif etmede yeterli olmamaktadır. İnşa sürecinde kimliğe karşıt olarak bir ötekini öne çıkarmak gibi ek

bir öge gerekmektedir. Bir ötekini öne çıkarma, bireyleşmeyi kolaylaştıran kapanmaya olanak tanıyan şeydir (Laclau, 1995: 21). Kimliği tanımlayan kriterler zaman içinde süreklilik ve ötekilerden farklılıktır. Bunların her ikisi de ulusal kimliğin temel unsurlarıdır (Miller, 2000: 179-183). Süreklilik ulusun tarihsel kökleri olan ve geleceğe uzanan bir varlık olarak kavranmasından doğmaktadır. Bireyler, bu sürekliliği zamana yayılmış bir deney birikimi aracılığı ile algılamakta ve sadece “topluluk üyelerinin” anlayabileceği ortak bir amaç tarafından birleştirmektedirler. Farklılık, ortak bir kültür, somut bir toprağa bağlılık ve bir topluluk oluşturma bilincinden kaynaklanmaktadır. Her iki unsur da o toplumun üyeleri ile “yabancılar”, “ötekiler” ve “farklı olan” arasındaki ayırımı yol açmaktadır (Keyman, 2001: 154).

Kimliği oluşturan kategori ve rolleri Smith (1999, 17-23) şöyle sıralamıştır:

En kesin ve temel olanı cinsiyet kategorisidir. Cinsiyete dair sınıflamalar değişmez olmamakla birlikte evrensel ve bütüne yöneliktir. Aynı zamanda öteki farklılık ve tâbiyetlerin kökeninde de bu tür cinsel sınıflamalar bulunmaktadır. İkincisi mekân ya da ülke toprak kategorisidir. Yerel ve bölgesel kimlik de özellikle modern öncesi devirlerde aynı ölçüde yaygınlık göstermektedir. Üçüncü kolektif kimlik türü sosyo-ekonomik toplumsal sınıf kategorisidir. Toplumsal sınıfı, sağlam bir kolektif kimliğin dayanağı olarak ele almanın güçlüğü, çağrısının duygusal bakımdan sınırlı çekiciliğinden ve kültürel derinlikten yoksun oluşundan kaynaklanmaktadır. Üstelik ekonomik etkenler zaman içinde hızlı ve kararsız değişimlere maruz kalmaktadırlar. O nedenle farklı ekonomik gurupları, sınıfa dayalı bir topluluk içinde tutma şansı pek fazla olmayacaktır.

“Dinsel kimlik”, “toplumsal sınıf” kimliklerinden oldukça farklı bir ölçüte dayanmakta ve son derece farklı beşeri ihtiyaç ve eylemlerden doğmaktadır. Sınıf kimlikleri, üretim ve mübadele alanlarından doğmakta, kültür ile kültürü oluşturan unsurlar, gelenek ve ritüeller içinde kodlanmış değerlerdeki semboller, mitler ve görenekler arasında bir hizalanışa dayanmaktadırlar. Bu nedenle, gayri şahsi olmanın yanında ampirik olanın daha üstündeki bir gerçekliğe ve seyrek olsa bile özelleşmiş kurumların nişanlarına atıflar yaparak, belli sembolik kodları, değer sistemlerini,

inanç geleneklerini ve ritüelleri müştereken paylaştıklarını düşünenleri, tek bir inananlar topluluğuna katma eğiliminde olmuşlardır.

Dinsel topluluklar, etnik kimliklerle de çoğu zaman yakından ilgilidir. “Dünya dilleri” etnik sınırları aşmaya ve kaldırmaya çalışırken, belli etnik gruplar en dindar cemaatler haline gelmektedirler.

Yurttaşlık düşüncesini bir üst kimlik olarak ele almak mümkündür. Çünkü çalışma esnasında anlatılmaya çalışıldığı gibi yurttaşlık bir bakıma kimliklendirme çabasıdır. Özellikle de çok etnili heterojen toplumlarda yurttaşlık düşüncesinin bir üst kimlik ve temel birleştirici malzeme olarak kullanıldığını söylemek abartılı olmayacaktır.

1.5. 1. 1. Ulusal Kimlik (Milli Kimlik) ve yurttaşlık

Milli kimlik, zayıf da olsa belli anlamda bir siyasi topluluğu gerektirmektedir. Siyasi bir toplulukta, topluluğun bütün fertleri için en azından belli ortak kurumların, hak ve görevlere dair tek bir yasanın varlığını ima etmektedir. Yine topluluk mensuplarının kendilerine özdeşleyecekleri, aidiyet hissi duyacakları belli bir toplumsal mekân, az çok hatları kesin ve sınırlanmış bir toprak parçasını da akla getirmektedir (Smith, 1999: 24).

Guibernau (1997, 130), milli kimlik konusunu üç yönlü incelemektedir. Birincisi, matbaacılığın gelişimi ve bunu anadillerin yayılması ve konsolidasyonu üzerindeki etkileri yönünden incelemiştir. Eğitimin XIX. yy. Avrupa’sında okuma yazma oranlarına etkisini inceleyerek, onları ulusalcılığın ilerlemesiyle ilişkilendirmiştir. İkincisi, ulusalcılık tarafından sömürülen temel faktör olan bireylerin kendi kültürlerinin unsurlarına yaptıkları duygusal yaptırımın altını çizerek anlatmaya çalışmıştır. Aynı zamanda kimliğin rolü ve özelliklerini de inceleyerek bunları ulusal bilincin yaratılması ile bağlantılandırmıştır. Guibernau, son olarak da, ulusalcılığın gücünün grup üyeleri arasında ortak bir kimlik yaratma yeteneğinden

kaynaklandığını öne sürerken, ulusal duyguları oluşturma ve artırmada sembolizm ve törenlerin oynadığı rolü incelemiştir.

Milli kimliğin temel özelliklerine dair aşağıdaki listeyi yapmak mümkündür (Smith, 1999:32);

1. Tarihi bir toprak/ülke ya da yurt
2. Ortak mitler ve tarihi benlik
3. Ortak bir kitlesel kamu kültürü
4. Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler
5. Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi

Milli bir kimlik temelde çok boyutludur. Şu ya da bu milliyetçi hizip tarafından bile asla tek bir unsura indirgenemeyeceği gibi, bir halkın bünyesine yüzeysel yollardan kolay ve hızlı bir şekilde içselleştirilmeye çalıştırılabilmesi de mümkün değildir (Miller, 2000: 192-193).

Milli birliğin bu çok boyutlu yönünü, grup ve bireyler açısından yerine getirdiği işlevlerden bazılarını izleyerek görmek mümkündür. Bu işlevler, “dışsal” ve “içsel” nesnel sonuçlar şeklinde bölümlenebilmektedir. Teritoryal, ekonomik ve siyasi alanlar, dışsal işlevlerdir. Milli kimlikler, topluluk içindeki bireyler için daha samimi, içsel işlevler de yerine getirmektedirler. En bariz olanı fertlerin “uyruklar” ve “yurttaşlar” olarak toplumsallaştırılmalarıdır. Müşterek değer, sembol ve geleneklerden bir repertuar oluşturmak sureti ile bireylerle sınıflar arasında toplumsal bir bağ kurabilmek için de yine millete müracaat edilmektedir. Bayrak, para, marş, üniforma, anıt ve kutlama gibi sembollerle topluluk fertlerine ortak mirasları, kültürel yakınları hatırlatılmakta; ortak kimlik ve aidiyet duyguları güçlendirilmektedir (Smith, 1999: 35).

Habermas (1995: 34), yaşadığımız süreçte, ulusal kimlik ile yurttaşlık arasındaki ilişkiyi sürekli değişmekte olan üç tarihsel akım altında incelemiştir. İlk olarak, ulusal devletin geleceği sorunu, hiç kuşkusuz Almanya’nın kendi ulusal

birliğini sağlamasından sonra temel sorun olarak gündeme gelmiştir. Bu sıralarda Doğu Avrupa’da baştan başa cereyan eden ulusallık çatışmaları ile Merkezi Doğu Avrupa ülkelerinin liberalleşme süreci yaşanmaktaydı. İkinci olarak, Avrupa ülkelerinin yavaş yavaş birlikte büyümeleri durumu, 1993 yılında oluşturulacak olan Ortak Pazar’ın ilan edilme süreci yaklaştıkça, ulus-devlet ile demokrasi arasındaki ilişki, ekonomik birleşme ile ulusal ötesi bir görünüm kazanan ulus-devletin gerilemesi sonucunu da doğurmuştur. Üçüncü olarak, Avrupa ülkelerine gittikçe artan bir şekilde güneyin ve doğunun fakir bölgelerinden gelen çok büyük bir göç akımı, ilerleyen yıllarda iltica hakkı isteyenler probleminin yeni bir önem ve aciliyette doğmasına da vesile olmuştur. Bu süreç, bir tarafta alışmış oldukları yaşamlarını sürdürmek isteyen toplulukların talepleri ile diğer taraftan da kurumsal demokrasinin evrensel ilkeleri arasındaki çatışmayı daha da şiddetlendirmiştir. Bu konular, ulusal kimlik ve yurttaşlık arasındaki kompleks ilişkinin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracak bazı normatif perspektiflerin kavramsal açıklaması için uygun bir zemin hazırlamıştır.

1.5. 2. Milliyetçilik ve Yurttaşlık

“Milliyetçilik; üyeleri bir simgeler dizisi, inançlar ve yaşam tarzları ile özdeşleşmiş ve kendi ortak siyasal kaderlerine ilişkin karar verme iradesine sahip bir topluluğa ait olma” duygusudur (Guibernau, 1997: 92). Milliyetçiliği, potansiyel olarak bir “milleti” kuracağı bazı mensuplarınca farz edilen bir halk adına özerklik, birlik ve kimlik edinmek ve bunu sürdürmek için oluşturulan ideolojik bir hareket olarak da tanımlamak mümkündür (Smith, 1999: 118).

Milletin “modernist” imgesine göre, milli kimliği yaratan milliyetçiliktir. Gellner (1964: 168), “milliyetçilik milletin öz-benlikleri konusunda uyanmış olması değildir; milliyetçilik olmadık yerde milletler icat etmektedir ama daha önce de değinildiği gibi tamamen olumsuz bile olsalar kendisinin işleyebileceği, o milleti farklı kılan bazı önceden mevcut emarelere ihtiyacı vardır...” görüşünü savunmuştur. Kedourie (1960: 2) ise milliyetçiliğin “icat edilmiş” bir doktrin

olduğunu ileri sürmektedir; ona göre milliyetçilik, XIX. yüzyılın başlarında Avrupa’da icat olunmuş bir doktrindir. Giddens (Esgin, Giddens, the nation state and violence) ise, hem ulusu hem de ulusalcılığı modern devletlerin ayırt edici ürünleri olarak anlamakta ve ulusalcılığın ortaya çıkışını on sekizinci yüzyılın sonlarına ve sonrasına yerleştirmektedir. Habermas (2002: 37) ise ulusçuluğu, kültürel birleşmenin modern bir fenomeni olarak ele almaktadır. Habermas’a göre ulusal bilinçlilik, sosyal hareketlerden biçimlenmekte ve halk, bir kez bireyler olarak ayrıştığı ve mobilize olduğunda görülen modernleşme sürecinden kaynaklanmaktadır. Ulusçuluk, sadece temel iletişim kanalları yoluyla yayılan ve tarih yazıcılığı aracılığıyla filtrelenen kültürel geleneklerden meydana gelen kolektif bilincin görünümüdür.

Simith (1999: 119) milliyetçilik ifadesinin farklı anlamlarda kullanıldığını belirtmiştir:

- 1- Millet ve milli devletlerin kurulma ve kendini idame etme süreci;
- 2- Bir millete ait olma bilinci ve milletin güvenliği ve refahıyla ilgili özlem ve hissiyata sahip olmak;
- 3- Millet ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm;
- 4- Milletler ve milli irade hakkında bir kültürel doktrin ile milli emellerin ve milli iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji;
- 5- Milletin amaçlarına ulaşacak ve milli iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasi hareket.

Milliyetçiliğin önemi, insanlara kendi siyasal kaderlerini tayin edebileceklerini göstermesinde, onların kendi kültür ve kişiliklerini geliştiren insanlar olarak iradelerine saygı duyulmasını sağlamasında yatmaktadır. Bunlar aidiyet gereksinimi ve sosyal ve psikolojik bütünlük duygusu fonksiyonlarının özellikleridir. Kùltürler arasında iyi ilişkilerin olduğu, güçlü devletlerin küçükleri alt etme gereksinimi duymadığı bir dünyada milliyetçilik hiçbir anlama sahip olmayacaktır. Ancak barışçı bir çok kültürlülük yerine, milletlerin kendilerini ilhak

edilme tehdidi altında hissettikleri az gelişmiş ülkelerin, yabancıların sömürüsüne karşı savaşmak zorunda olduğu ve kendi halklarının açlıktan ölmesini önlemek için yoğun bir mücadele yürüttüğü veya onlara neden aç kaldıklarını anlatmak zorunda kaldığı bir dünyada milliyetçilik çok güçlü ve yararlı bir araç olarak kültürü korumaya devam edecektir. Bu özellikle güçlü homojenleştirme eğilimi taşıyan ulus-devletlerden oluşmuş bir uluslararası topluluk bulunduğu durumda geçerlidir ve küreselleşme süreçlerinin sonuçlarının bir yanını ifade etmektedir. Geleceğin dünyasında milliyetçiliğin olmaması, ancak çok kültürlülüğe saygı duyan ve onu teşvik eden barışçı bir uluslararası topluluğa ulaşılmasının sonucu veya dünyada başarılı bir kültürel homojenizasyon sürecinin işareti olacaktır (Guibernau, 1997: 94).

Günümüz ulus-devletlerinin önemli bir kısmı etnik, dinsel ve diğer tür azınlıkları dışlayabilmek için yurttaşlığın kapsamını daraltma eğilimlerine girmişlerdir. Yabancılar yurttaşlık hakkı tanımayan bu tür anlayışların ardında, milliyetçilik ideolojisinin olduğunu görmek mümkündür. Milliyetçilik ideolojisi, etnik ve dinsel azınlıkları dışlarken, aynı zamanda sınıfsal farklılıklarla kadın ve erkek arasında var olan eşitsizlikleri gizleyen bir söylem olarak da karşımıza çıkmaktadır (Bauböck, 1992: 3). Bu bağlamda Marshall'ın söylemleri günümüze uyarlanacak olursa, modern yurttaşlık kurumunun da aynı şekilde, siyasal elit tarafından yabancı işçiler, göçmenler ve sığınmacılar gibi bazı grupların dışlanması sürecinde kullanıldığını söylemek mümkün olabilir. Burada altı çizilmesi gereken konu, milliyetçilik ve yurttaşlık ideolojilerinin biz ve onlar arasındaki sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sınırların çizilmesi sürecinde birbirlerini tamamlamaları ve aynı amaca hizmet etmeleridir (Kaya, 2000: 146).

Yurttaşlık kurumu günümüzde, önemli bazı dönüşümler geçirmektedir. Son yıllarda yaşanan kültürel milliyetçilikler, dini milliyetçiler ve etnik çatışmalar siyasal sistemlerin bazı grupları daha fazla dışlaması sonucunu beraberinde getirmiştir. Böyle bir durum, daha dışlayıcı bir karaktere sahip olan daraltılmış bir yurttaşlık kurumunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Yerel milliyetçi gelişmeler karşısında diğer bir unsur olan küreselleşme rüzgârları ise, yurttaşlığın ulusal

niteliğini gün geçtikçe tehdit eder bir duruma gelmiştir. Dolayısıyla, ulusal yurttaşlık hakları bir taraftan iç tehditler nedeniyle genişletilemezken, diğer taraftan küreselleşme nedeniyle meşruiyetini kaybetmektedir (Kaya, 2000: 150). Milliyetçiliğin derin bağlarla bağlı olduğu etnisite olgusu da yurttaşlık hak ve sorumlulukları üzerinde belirleyici etkilere sahiptir.

1.5. 3. Etnisite ve Yurttaşlık

Etnisite, basit bir biçimde sınırların çoğunun çakıştığı, örtüştüğü ve aralarında sınırlar bulunmayan insanların ırksal benzerliğe (ethnomy) ve güçlü duygulara sahip oldukları durumun adıdır (Gellner, 1998: 59).

Etnik bir topluluğun altı ana niteliği şöyle sıralanabilir:

- a- Kolektif bir özel ad;
- b- Ortak bir soy miti;
- c- Paylaşılan tarihi anılar;
- d- Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur;
- e- Özel bir yurtla bağ;
- f- Nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu (Smith, 1999: 42).

Belli bir nüfus, bu niteliklere ne kadar sahipse veya paylaşıyorsa ideal etnik topluluk ya da etnik tipine o ölçüde yaklaşmaktadır. Böyle bir topluluk, grubun zihinsel niteliklerini belirleyen benzersiz kalıtsal biyolojik özelliklere sahip olduğu savunulan bir toplumsal grup anlamında ırktan kesin olarak ayırt edilmektedir.

Milliyetçi mitolojilerde aile ile millet arasındaki bu bağ yeniden ortaya çıkmakta ve etnikliğin bu özelliğinin merkeziliğini sürdürmekte olduğunu kanıtlamaktadır (Laclau, 1995). Böyle bir soy miti olmadan etniklerin hayatta kalması

son derece güçtür.”.....den geldik” duygusu “kim olduğumuz” un tanımlanmasında esastır.

Millet bir etnide olduğu gibi, tanım gereği olarak mitleri ve anıları olan bir topluluktur. Aynı zamanda teritoryal bir topluluktur. Ancak etnide, bir ülke ile bağ sadece tarihî ve sembolik kalabilirken, millete bağ fiziki ve fiilidir. Milletlerin ülkeleri vardır. Başka bir deyişle milletler her zaman etnik “unsurları” gereksinmektedirler. Elbette bu unsurlar yeniden işlenebilmektedir. Ama teritoryal bir yurda dair ortak mit ve anılar olmaksızın milletleri kavramak olanaksızdır. Bu durum milletlerin etnik çekirdek temelinde oluştuğu savında belli bir çevrimsellik olduğunu düşündürmektedir. Aslında etniler ile milletler arasında tarihi ve kavramsal bakımlardan gözle görülür bir çakışma söz konusudur. Etnik topluluklar, bir milletin sahip olduğu pek çok nitelikten yoksundur. Etnilerin “kendi” teritoryal memleketlerinde ikamet ediyor olmaları gerekmez (Kastoryano, 2000). Ortak bir iş bölümü ya da ekonomik birliktelik göstermeleri gerekmez, çoğu durumda da göstermezler zaten. Ne de herkes için geçerli hak ve görevler tayin eden ortak yasal kodlara ihtiyaç duymaktadırlar (Yalvaç, 2001). Milletlere özgü bu nitelikler, geçmişteki etnik azınlıklar üzerinde etkide bulunmuş özerk toplumsal ve tarihi koşulların ürünüdürler (Canning and Rose, 2001).

Modern milletlerin herhangi bir etnik çekirdekle olan ilişkilerinin sorunlu ve belirsiz olduğunu gözlemlemek mümkündür. O halde bir milletin kökenini, her modern milletin gerisinde etnik bir temel bulamayacağı modern öncesi bağlarda aramak gerekir. Bunun üç nedeni olduğu öne sürülebilir. Birincisi; tarihsel bakımdan ilk milletler, modern öncesi etnik çekirdekler temelinde oluşmuştur. Kültürel açıdan etkili ve güçlü olan bu milletler, sonraları dünyanın başka pek çok yerinde modern çağa dek varlığını korumuş olan topluluğun modern öncesi topluluk biçimine oturmak çok kolay olduğu için de, giderek popüler ve yaygın bir nitelik kazanmıştır. Başka bir deyişle etnik model sosyolojik bakımdan bereketlidir. Üçüncüsü, bir millet olmakla övünç duyulabilecek önemde bir etnik evveliyatın olmadığı ve etnik bağların bulanık veya uydurma olduğu yerlerde bile eldeki malzemeden tarihi ve kültürü olan bir toplulukla ilgili tutarlı bir mitoloji ve sembolizm yaratma ihtiyacı her

yerde milli beka ve birliğin koşulu olarak yüce bir hale gelmiştir. Etnik bir köken olmadan millet olma (süreci) yarım kalmış gibi bir görünüm sunmaktadır (Smith, 1999: 39-45).

1.5.4. Çok Kültürcülük Ve Yurttaşlık

Son yıllarda yurttaşlığa yönelik ulus-devletlerin kimlik politikalarının daha çoğulcu ve farklılığa saygı duyan yapıda şekillendirilmesi talepleri dile getirilmektedir (Diner, 1998: 294-305). Modern ulus-devletlerin din, dil, etnik köken gibi çeşitli bireysel aidiyetleri özel alana terk edip, kamusal alanı kimlik ve aidiyetlerden arınmış bir şekilde kurması çok kültürcülük tartışmalarının temel nedenini oluşturur (Rogers, 1998: 208). Ulus devletlerin homojen bir kültür, yani bir ulusal kimlik yaratma politikaları, toplumdaki çeşitli kültürlerin görmezden gelinmesi ve kimi durumlarda da, ortadan kaldırılması anlayışına dayanır. Devletlerin ulusal kimlik politikalarının muhatabı, ulusal kültürü benimseyen çoğunluk gibi görünse de, aslında bu politikalar en çok, ulusal kimlikten farklı kültürel özellikler gösteren toplulukları etkilemektedir (Parekh, 1997: 54-60).

Ulus-devletlerin bugün karşı karşıya kaldıkları çok kültürcülük eleştirilerinin ortaya çıkışında, birincisi ulus-devletlerin tarihsel süreçte oluşumlarından, ikincisi ise, özellikle 19. yüzyılda yükselen milliyetçilik hareketlerinden kaynaklanan iki temel dinamik vardır. Tarihsel süreçte ulus-devletlerin kuruluşu, dil, din ve etnisite farklılıklarını ortadan kaldıran, bir üst kültürün oluşumunu gerektirmiştir. Özellikle 19. yüzyılda yükselen milliyetçilik hareketleri ise, ulus-devletlerin kendi içlerine kapanmasını beraberinde getirmiş ve ulusal kültür politikaları, “kendinden olmayan” ı dışlayan bir içeriğe bürünmüştür. Ulusal dayanışmayı ve ulusal birliği besleyen soğuk savaş döneminin sona ermesi ve Avrupa’da göçmen nüfusun yoğunlaşması gibi gelişmelerin sonucunda devletler, çeşitli toplumsal kesimlerin yurttaşlığa dâhil olma veya yurttaşlık haklarının kimlik siyaseti çerçevesinde yeniden tanımlanması talepleriyle karşı karşıya kalmışlardır (Parekh, 1997). Bir başka deyişle, devletlerin gündemine genel bir nitelendirmeye “azınlık” sorunu girmiştir. Belirttiğimiz gibi, bugün azınlık olarak adlandırdığımız topluluklar, ulus devletlerin Avrupa sahnesine çıkışıyla birlikte siyasal gündeme girmişlerdir. Azınlık olgusu, bir ulusun

(çoğunluğun) siyasal organizasyonu içinde yaşayan, özel bir ulusal karaktere sahip olan, ancak siyasal süreçte eşit katılımdan, dolayısıyla siyasal hakların kullanımından dışlanan-insan topluluklarını ifade etmek için kullanılmaktadır. (Üstel, 1999: 37).

Bugün ise azınlık olgusunun içeriğinde bir genişleme gözlenmektedir. Çoğunluk nüfus yanında farklı ulusal karakterleri benimseyen toplulukların yanı sıra, göç hareketleri ya da iltica akınları sonucu, bir devletten başka bir devlete gelerek orada yaşayan insan gruplarının ve hatta kimi durumlarda ekonomik, sosyal, fiziksel açıdan farklılık gösteren kadınlar, yaşlılar, eşcinseller, uyuşturucu bağımlıları, evsizler gibi grupların da azınlık olarak nitelendirildikleri görülmektedir.

Azınlıkları, Kymlicka'nın (1998, 38) hareket ettiği iki temel ayırım ile tanımlamak yerinde olacaktır. Kymlicka, bir devlette yaşayan azınlık topluluklarını ulusal azınlıklar ve etnik topluluklar olarak ayırmaktadır. Kymlicka'nın ayırımına göre, ulusal azınlıklar, genellikle kendi dillerini çoğunluk kültürü yanında ayrı toplumlar olarak korumak isterler ya da ayrı toplumlar olarak varlıklarını sürdürmelerini sağlamak üzere çeşitli özerklik talep ederler. Bu gruplar, Amerikan yerlileri ve Avrupa'daki ulusal azınlıklar gibi, işgale uğramış ve sömürgeleşmiş halkları ifade etmektedir. Ulusal azınlıklar, özellikle 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren, ikili antlaşmalar ile devletlerin gündemine girmiş, Birinci Dünya Savaşı sonrasında azınlıkların korunması uluslararası bir boyut kazanmış ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Birleşmiş Milletler sistemiyle, azınlıklar insan hakları içinde ele alınır olmuştur (Özdek, 2000: 215-216).

Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından, ulusal azınlıklar sorunu yine gündemde önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Etnik azınlıklar ise, daha çok bireysel ve aile olarak göçten doğar ve genel olarak büyük toplumla bütünleşmek ve toplumun tam üyeleri olarak kabul edilmek isterler. Bir başka deyişle, etnik azınlıklar, kendi özyönetimlerini kurmaktan ziyade, toplumsal kurum ve yasaların kültürel farklılıklara daha saygılı hale getirilmesi talepleriyle, büyük toplumla bütünleşmek isterler. Bu tanımlamayla Kymlicka (1998, 51), hem ulusal azınlıkları hem de etnik azınlıkları, kendi ulusal ya da etnik toplulukları içinde azınlık konumunda olan ve yeni toplumsal hareketler tarafından temsil edilen kadınların,

eşcinsellerin, engellilerin, yaşlıların, sakatların, evsizlerin ve diğer marjinalleştirilmiş grupların oluşturduğu azınlık kavramından farklı bir yere koymuştur.

Genelde devletlerin tek ulusal kültür ve ulusal kimlik üzerine yoğunlaşmaları ve bu kültürü yayma siyasetleri, etnik topluluk kültürlerinin asimilasyonunu beraberinde getirmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletlerin yabancı işçileri kabul etmeleri, göçmen sorununu gündeme getirmiştir (Everitt, 2001: 64-73). Devletlerin göçmenlere yaklaşımı yurttaşlıkla ilgili bazı problemlere yol açmıştır. Öncelikle ikinci kuşak olan ya da uzun yıllardır bir devlette yaşayan göçmenleri, devletlerin yurttaşlığa kabul etmesi sorunu söz konusudur. Burada yine, farklı geleneklerin farklı yurttaşlık politikalarıyla karşılaşmaktadır (Preuss, 1998).

Almanya, Alman olmayan göçmenleri tam yurttaşlık statüsüne kabullenmekte gönülsüzce davranırken, Fransa göçmenler konusunda asimilasyonist politikalar izleme eğiliminde olmuştur (Heater, 1999: 106). Bunun yakın tarihlerdeki örneği Almanya'nın neredeyse dört yüz binden fazlası Almanya'da doğmuş olan, yaklaşık bir milyon Türk'e yurttaşlık hakkı vermezken, Eski Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa devleti yurttaşı olup da, Alman soyundan gelenlere kısa sürede yurttaşlık hakkı tanınmasıdır (Brubaker, 1994:317). Fransa ise, özellikle ikinci kuşak göçmenlere otomatikman yurttaşlık hakkı tanımakla beraber, uyguladığı kültür politikaları bu toplulukların tamamen Fransız kültürüne uyum sağlaması yönündedir.

Bir başka deyişle, devletlerin göçler ya da iltica hareketleri sonucu oluşan etnik azınlıkları yurttaşlığa dâhil etmesi bu toplulukların ekonomik, kültürel ve sosyal sorunlarını çözmemektedir. Kamu kurumlarında tek bir ulusal dilin kullanılması, zorunlu askerlik, tek bir kültür politikasını kabullenme zorunluluğu etnik toplulukların karşılaştığı sorunlardan bazılarıdır. Yani bu topluluklar yurttaşlık hakkı kazanabilmek için, kendi kültürlerinden vazgeçip, yeni ülkelerinin egemen dilini, tarihindeki temel olguları ve siyasal kurumları öğrenmek zorundadır (Kymlicka, 1998: 298). Bunun yanı sıra, devletlerin göçmen nüfusun ülkeye girmesini sınırlandırma politikaları ve yine bu topluluklara karşı gittikçe artan ayrımcı ve ırkçı saldırılar yeni gerilimler yaratmaktadır. Bir yandan ulus-devletler kendi homojen yapılarını koruma ve ulusal kimliği asimilasyonist yollardan da olsa

ülkedeki tüm etnik topluluklara dayatma siyasetinde ısrar ederken, etnik topluluklar da yaşadıkları ülkede ayrımcılığa uğramadan kendi kültürel varlıklarını tanıyacak yurttaşlık haklarını elde etme arayışı içinde bulunmaktadır. Kymlicka, etnik toplulukların bu arayışlarının özerklik talebi, yani büyük toplum yanında ayrı bir ulus oluşturmak değil, aksine kendi kültürel farklılıklarına daha saygılı bir siyasal örgütlenme çerçevesinde çoğunlukla bütünleşme talebi olarak görülmesi gerektiğini belirtir (Kymlicka, 1998: 38).

Çok kültürlü yurttaşlık talepleri temelde ulus-devlet ile çatışmaktadır (Kukathas, 1997: 406). Dolayısıyla yurttaşlığın çok kültürcülük çerçevesinde yeniden tanımlanması da ulus-devletlerin din, dil, etnik köken gibi unsurlar üzerine kurulu homojen kültür anlayışında çözümlüğe işaret etmektedir. Çok kültürlü yurttaşlığın liberal teorisyenlerinden Kymlicka (1998: 276), Kanada’da uygulanan farklılaşmış üç tür yurttaşlık biçimine dikkat çeker: Özyönetim hakları, çok etniklik hakları ve özel temsil hakları. Özel temsil hakları, bir siyasi grup içinde bazı grupların dezavantajlı oldukları iddiasına; çok etniklik hakkı, siyasi topluluğun kültürel açıdan farklılıklar taşıdığı iddiasına dayanır. Özyönetim hakları ise, birden çok siyasi topluluk olduğu ve büyük devletin otoritesinin kurucu ulusal toplulukların üzerinde olamayacağı iddiasından hareket etmektedir.

Kymlicka, etnik topluluklar ve ulusal azınlıklar ayrımının tüm toplumsal kesimleri yansıtmadığı gerekçesiyle eleştirilmektedir. Buna göre bu ayrım, yasadışı göçmenler ve misafir işçiler sorunlarını görmezden gelmektedir. Ayrıca bazı göçmenler, yurttaşlık hakkı elde edemezken Kymlicka, tüm göçmenleri yurttaşlık statüsüne sahiplenmişçesine değerlendirmiştir. Bir başka açıdan Kymlicka’nın önerdiği yurttaşlık hakları değerlendirildiğinde, bu hakların bazı sorunlara çözüm olmadığı görülmektedir. Özellikle Kymlicka’nın çok etniklik hakları arasında saydığı ve toplumsal yaşamın kültürel farklılıklar gözetilerek yeniden düzenlenmesi talepleri kimi durumlarda yeni sorunlara yol açma potansiyelini barındırmaktadır. Özellikle kamusal yaşamın dinsel inançlara saygı çerçevesinde yeniden düzenlenmesi, ilk anda demokratik bir talep gibi görünmekle beraber, inançların, kamusal yaşamı tehlikeye atması durumunda ne yapılacağı sorusunu cevapsız bırakmaktadır (Tok, 2003).

Örneğin hayvan kesimi düzenlemelerinden muaf tutulma, motosiklet kaskı takmama gibi talepler sadece bu talepte bulunanların değil, bütün toplumun hayatını tehlikeye atacaktır sonuçlar doğurma potansiyeline sahiptir. Yine bazı tarikatların çocuklarını zorunlu eğitimden muaf tutma talepleri, kimi dini inançların kız çocuklarını okula göndermemesi talepleri aslında, sonuçları bütün bir toplumu etkileyecek hak talepleridir. Bu noktada, çok kültürcülüğün ulus-devletten ödün vermeden de gerçekleşebileceğini savunan Schnapper (1998: 149), kamusal alan - özel alan ayrımının önemine dikkat çeker. Modern devlet, dinsel inançların çeşitliliğini aşmayı, inanç ve ibadetlerin özel alana geçmesinin benimsenmesini, kamu alanını bağlı bulundukları dinsel cemaat hangisi olursa olsun, tüm yurttaşların ortak ve dinsel açıdan tarafsızlaşmış mekânı haline getirmeyi olanaklı kılar.

Bir başka deyişle, kamusal alan, ancak her türlü inanç sisteminden bağımsız bir alan haline geldiği oranda, farklı inançlar açısından ortak bir mekân haline gelebilir. Schnapper (2001: 4) ayrıca, Kymlicka'nın, farklılaşmış yurttaşlık hakkı önerisinin aksine, bireylerin farklı topluluk ya da gruplara "doğuştan aidiyet"lerinin tehlikesine işaret eder. Bireysel özgürlüğün aksine, çeşitli alt grup ve kimliklere ilişkin hakların varlığının kabulü, bireyi kendi özel alanı içine hapsetme ve belirli bir grupla sürekli özdeşleştirme tehlikesini de içermektedir. Schnapper'in dikkat çektiği bir diğer tehlike de, farklılaşmış yurttaşlık biçimlerinin bireyleri ait oldukları topluluklar içine kapatma ve yurttaşları birleştiren ortak değerlerin yok olmasıdır. Buna göre, birbirlerine kapalı olan topluluklar toplumsal parçalanmaya yönelme riskini taşıyacaklardır. Schnapper (1998: 151), tüm bu tehlikeleri aşmanın yolunun demokratik ulus olduğunu belirtir. Demokratik ulus, dinsel aidiyeti ya da kökeni ne olursa olsun, kişilerin eşit yurttaşlığı fikrine dayanır. Eğer tekil grupların kültürel özgüllükleri ortak yaşamın gereklilikleriyle bağdaşıyorsa, ulusal sınırlar içinde düzenli olarak yerleşmiş yabancıların ve yurttaşların, tekil aidiyetlerini geliştirme hakları vardır ve bu hak da ancak ulusal bir cemaat olan, yurttaşlar cemaati içinde kullanılabilir.

Sonuç olarak, ortaya çıktığı şekliyle çok-kültürcülük ideolojisi, komüniter yaklaşımın bir ürünüdür. Her ne kadar, komüniteryan bir tasarım olarak görünse bile,

asında çok-kültürcülük ideolojisi de yurttaşlık ideolojisi gibi, ulus-devlet düzenini korumayı amaçlayan yeni tarz bir milliyetçiliktir (Kaya, 2000: 150). Batıdaki şekliyle çok-kültürcülük ideolojisi, önceden var olan “kültürleştirme” (*culturalisation*) sürecini derinleştirmektedir. *Çok kültürlü yurttaşlık* (Kymlicka, 1995) projesinin hayata geçirilmesini sağlayan bu süreç, etnik azınlıkların varlıklarının sadece folklorik açıdan kabul edilmesine, öte yandan bölüşüm ve paylaşım süreçlerinde dikkate alınmamasına yol açan bir süreçtir. Özellikle etnik azınlıkların maruz kaldıkları toplumsal eşitsizliğin yok sayılmasına yol açan *kültürleştirme* tarzı yaklaşımlar, Batı Avrupa’da son dönemde yaygınlık kazanmıştır (Alund, 1992; Alund ve Schierup, 1991). Bu yaklaşım toplumsal eşitsizlik, dışlanma, ayrımcılık, ırkçılık ve diğer sınıfsal farklılıkların kültürel farklılıklara indirgenmesi sonucunu beraberinde getirir. Bu açıdan bakıldığında, Batı Avrupa’da var olan çok-kültürcülük ideolojisinin, toplumsal eşitsizliği kültürel farklılıkların bir sonucu olarak göstermeyi amaçladığı sonucuna ulaşmak mümkün olabilir (Alund ve Schierup, 1991: 139).

Çok-kültürcülük eleştirileri, bu zamana kadar tartışılmaz olarak kabul edilen ulus-devlet kimliğinde ve modern yurttaşlık anlayışında önemli bir aşama olmuştur. Bireyleri, ulus-devlet yurttaşlığı altında birleştirmenin kökeninde aslında farklı ayrımcılık politikaları olduğu çok kültürlü yurttaşlık eleştirileriyle dile getirilmiştir. Çok kültürcülük politikaları yeni çatışma zeminleri yaratma potansiyelini de taşımaktadır. Ulus-devlet yurttaşlığının çok kültürlü bir anlayışla yeniden tanımlanması, özel-kamu ayrımının yeniden kurulmasından geçecektir. Özel alan ve kamusal alan yeniden kurulurken neyin özel alanda kalacağı, neyin kamusal alana taşınacağı, ancak çok kültürlü bir anlayışla yeniden tanımlandığı takdirde, farklılıklara saygı duyan, çok kültürlü toplumlar oluşabilecektir. Bütün bunlardan hareketle bundan sonraki bölümde, kamusal alan ve yurttaşlık ilişkisi, anlatılacaktır.

1.6. DEVLET-KAMUSAL ALAN ve YURTTAŞLIK

Bu bölümde devlet, kamusal alan, özel alan ve yurttaşlık ilişkisi açıklanmaya çalışılacaktır. En genel tanımıyla yurttaşlık, bireyin bir devlete siyasal aidiyeti anlamına gelmektedir. Bu aidiyet, bireye bir takım haklar verdiği gibi bir takım sorumluluklar ve ödevler de getirmektedir. Yurttaşlık, sadece siyasal bir mahiyet içermemektedir. Aynı zamanda bireyin topluma eklemlenmesi ve siyasal-kamusal alanla kurduğu ilişkinin de ifadesidir.

Son zamanlarda üzerinde çok tartışılan bir konu olan kamusal alan, yurttaşlık kavramsallaştırmasında önemli bir yere sahiptir (Rogers, 1998: 207). Günlük dilde yaygın olarak kullanılmakta olan kamusal-özel ayrımı kökeni itibariyle hukukidir. Hukukun kamu hukuku ve özel hukuk olarak ikiye ayrılması Roma-Germen hukuk geleneğinin bir özelliğidir. Bu bağlamda kamusal olan esas itibariyle devletle, özel olan ise kişiler ve kişi topluluklarıyla (sivil toplumla) ilgilidir. Bu çerçevede, kamu hukukunun, devlet faaliyetinin hukuki çerçevesini çizdiği, buna karşılık özel hukukun sivil-medeni ilişkilerin kurallarını tanımladığı düşünülmektedir. Bu anlayış çerçevesinde, devlet, kamusal olarak nitelenen her şeyin asıl aktörü, vasisi veya temsilcisi olarak görülmektedir. Buna göre, sözgelisi, kamu yararı, esas itibariyle devlet tarafından korunması gereken bir değerdir ve devlet faaliyetlerinin kamu yararına hizmet ettiğine dair yaygın bir kabul vardır (Özbek, 2004: 19-29).

Liberal teorisyenler ise kamu alanını devlet faaliyeti alanı kapsamında, içinde grupların ve bireylerin farklı ve çatışan özel çıkarlarının nötralize edildiği alan olarak tanımlamaktadırlar (Thiemann, 1996: 140-150)). Liberal öğretinin kamusal alan anlayışı, katılımcıların doğuştan gelen kimi özelliklerini ya da servet eşitsizliklerini bir kenara bırakıp birbirleriyle sosyal ve ekonomik açıdan aynı haklara sahip olduklarına inandıkları bir alandır (Fraser, 1992)

Kamusallığın tarihsel olarak ortaya çıkışı ve dönüşümü hakkında ilk derli-toplu çalışmayı yapmış olan Habermas'a (2002: 21) göre, kamu alanı sosyal hayatın içinde kamuoyunu oluşturabildiğimiz alandır. Kamu alanına giriş, ilke olarak bütün yurttaşlara açıktır (McCarthy, 2004). Özel kişilerin bir kamu oluşturmak üzere bir

araya geldikleri her konuşmada (conversation) kamusal alanın bir parçası kurulmuş olmaktadır. Bu durumda o kişiler ne kendi özel işlerini yürüten iş adamları veya meslek mensupları olarak ne de bir devlet bürokrasisinin hukuki düzenlemelerine tabi ve itaatle yükümlü hukuki topluluklar olarak hareket etmektedirler. Yurttaşlar, zorlamaya tabi olmaksızın genel çıkar meseleleriyle ilgilendikleri zaman bir kamu olarak hareket etmiş olmaktadırlar (McCarthy, 2004).

Habermas'ın kamu alanıyla ilgili açıklamasında üzerinde önemle durulması gereken bazı noktalar bulunmaktadır. İlk olarak, kamu alanı genel çıkarla ilgili kamusal tartışmaların cereyan ettiği ve bir kamusal kanaatin (kamuoyu/public opinion) oluşmasını sağlayan bir mekândır. İkinci olarak, kamu alanı genel çıkarla ilgili olduğu için bütün yurttaşlara açık olmakla beraber, yurttaşlar kamusal alanda özel kişiler olarak değil, kamunun birer üyesi olarak konuşmaktadırlar (Lara, 2002: 208). Bu nedenledir ki, kamusal kanaat, özel kanaatlerden mahiyeti itibarıyla farklı bir kategoridir. Yine, doğaldır ki, yurttaşlar kamusal tartışmaya herhangi bir zorlama altında olmaksızın, serbestçe katılabilmelidirler. Bunun için de, yurttaşların serbestçe toplanabilme ve birleşebilme, kanaatlerini serbestçe ifade edebilme ve açıklayabilme güvencesine sahip olmaları gerekir.

Kamu alanının sivil toplum içinde ayrı bir alan olarak ayırt edilmesinin asıl anlamı, genel çıkar veya ortak iyiyle ilgili bir tartışma/müzakere ortamına duyulan ihtiyaçtır. Kamusal olan şeyler kısaca ortak çıkar ve ilgi meseleleridir; ortak çıkar ise her bireyin başkalarıyla paylaştığı çıkardır. Ortak çıkarın ne olduğunun yurttaşların müzakeresi yoluyla tespiti, her şeyden önce, Habermas'ın (2004: 10-40) da dikkat çektiği gibi, kamusal iletişim kanallarının açık olmasını gerektirir.

Bugünkü demokrasi anlayışının önemli bir boyutunu teşkil eden müzakereci demokrasi anlayışında, kişisel özgürlük ve siyasi eşitlik, bireysel özerkliği sağlamada; kişilerin kendi hayatlarını rasyonel düşünme yoluyla şekillendirme isteklilik ve yeteneğini ifade etmesi veya desteklemesi ölçüsünde değerlidir. Müzakereci demokrasi, halk yönetimini bütün kişilerin özerkliğini göstermek ve desteklemek üzere kullanır. Bir müzakereci demokraside halk, kendi politikasını ikna edici muhakeme yoluyla kolektif olarak biçimlendirir. Politikayı özerk kişiler

idealini gerçekleştirmenin zemini olarak gördüğü için, insanların birbirleriyle sırf kendi arzularıyla veya önceden belirlenmiş çıkarlarına göre temas kurmalarını değil, birbirlerini gerekçeli akıl yürütme, kanıtlama, değerlendirme ve iknaya dayanan, kamusal olarak etkilemelerini öngörür. Özerklik, yurttaşları siyasi meseleler üzerinde düşünmeye teşvik eden bir demokratik sistemi gerekli kılar (Gutmann, 1996: 417-18). Müzakereci bir demokrasi düşüncesi, bir araya gelmenin şartlarının ve ilkelerinin kamusal tartışma ve eşit vatandaşlar arasındaki muhakemeye yürütüldüğü demokratik bir ortaklığın sezgisel idealinde kökleşmektedir. Böyle bir düzende yurttaşlar, kamusal muhakeme aracılığıyla kolektif seçim sorunlarının çözümüne ait bir taahhüdü paylaşır ve temel kurumlarını özgür bir kamusal müzakere çerçevesi tesis ettikleri ölçüde meşru sayarlar (Erdoğan, 1998).

Kamusal alan dâhilinde gerçekleştirilecek müzakereler, elbette dini argümanlara da açık olacaktır. Eğer ahlaki argümanların siyasi müzakereye girmesi hoş karşılanıyorsa, o zaman dini argümanlara da müsaade edilmelidir. Fakat bütün bu argümanlar -siyasi, ahlaki ve dini- kamusalığa açıklık, karşılıklı saygı ve ahlaki dürüstlük ölçütleri tarafından yönetilmelidir (Thiemann, 1996: 140). Derin dini ve ahlaki inançları olan kişiler çoğulcu bir demokraside kamusal tartışmaya önemli bir katkı yapabilirler. Dini görüşler kamusal argümana demokrasinin temel değerleriyle bağdaşabilir biçimde, yani siyasi ve ahlaki pozisyonların çeşitliliğiyle uyumlu ve kamusalığin temel standartlarına uygun olarak, dâhil edilebilirler (Çiğdem, 2004). Bir cumhuriyetin temel değerlerine (özgürlük, eşitlik ve karşılıklı saygıya bağlılık) uymakta mutabık oldukları sürece dini seslerin demokrasinin çoğulcu müzakeresine/conversation katılmaları hoş karşılanmalıdır. İnsanlar bu değerleri - ister dini ister başka gerekçelerle- ihlal ettiklerinde, onları dışlamaya veya onlara zor kullanmaya çalışmak yerine, onların pozisyonlarını dikkate alarak ortak demokratik mirası yeniden teyit etmekte fayda vardır. Kamu alanında dini argümanlara yer açmak bağnazlığı teşvik etmek değildir, aksine her türlü inanca mensup yurttaşın demokraside ortak bir zemin bulabilmesini sağlayacak ölçütleri bulmak çabasıdır (Erdoğan, 1998).

Kamusal normların çoğulculukla bağdaşması oldukça önemli bir konudur. Bu ise kamusal ahlakiliğin, tek tek birey veya gruplarda olduğu gibi, kapsayıcı bir dünya görüşü veya değerler manzumesi niteliği taşımamasıyla mümkündür. Kamusal tartışmanın amacı bütün toplum için kapsayıcı bir değerler manzumesi geliştirmek olmayıp, birlikte var oluşu karşılıklı saygı ve tanıma şartları içinde mümkün kılacak asgari bir moraliteyi oluşturmaktır (Köker, 2004). Aksi durumda, toplumun çoğulcu yapısına aykırı davranılmış ve kamusal ahlaka uygun olmayan dünya görüşleri mensuplarının meşru olarak var olma imkânı son derece daraltılmış olur. Oysa amaç yurttaşların bir kısmını ortak var oluşa yabancılaştıracak bir model inşa etmek değil, tam aksine farklılıklara saygılı bir birlikte var oluşun şartlarını yaratmaktır (Berktaş, 2004). Aksi halde söz konusu süreç bir müzakere ve diyalog süreci olmaz, deyim yerindeyse, dogmaların tokuşturulmasından ibaret kalır ve bundan hiç bir makul anlaşma çıkmaz. Bu nedenle, bireylerin müzakereye girmeden önce doğal haklara sahip olmaları dünya görüşlerinin birbirinden etkilenmesine ve gözden geçirilmesine engel değildir. Kaldı ki, bu tür bir etkileşim olmasa veya çok az olsa bile, ortak çıkarın varlığı devam eder (Erdoğan, 1998).

1.6. 1. Kamunun Ölçekleri

Kamu alanı ile ilgili tartışma tek bir kamu söz konusu imiş gibi bir izlenim doğurmaktadır. Gerçekte ise bu terim tekdüze bir gerçekliği işaret etmez, çünkü kamunun birbirinden farklı alanları ve ölçekleri bulunmaktadır (Bora, 2004). Sözgelisi, geçişme alanları bulunmakla beraber, eğitim kamusu ayrı bir alandır, güvenlik kamusu ayrı. Dolayısıyla bunların her birinin ilgilendirdiği kişiler de birbiriyle tam olarak örtüşmemektedir. Ayrıca, kamular arasında ölçek farklılıkları da bulunmaktadır. Örneğin, milli eğitim hizmeti bakımından kamu bütün yurttaşlar iken, belediye hizmetleri bakımından hemşerilerdir. Bu alan ve ölçek farklılığının ortaya çıkardığı önemli bir sorun, bunların somut durumdaki sonuçlarıyla ilgilidir. Şüphesiz, kamunun yurttaşlardan oluşması ile hemşerilerden oluşması arasındaki fark, öncelikle bunlarla ilgili hizmetlerin tabi olacağı kuralların belirlenmesine katılması gereken kişilerin kapsamı bakımından açık bir fark ortaya çıkaracaktır.

Birincisinde hiç bir yurttaş dışlanamazken, ikincisine bütün yurttaşların değil sadece hemşerilerin katılması söz konusudur (Erdoğan, 1998).

Bir etkinliğin kamusal olması ilgili kamunun bütün üyelerinin ona katılmaya zorlanmalarını haklı göstermez. İlgili herkesin bir ortak etkinliğe bir biçimde müdahil olması değerli olmakla beraber, bu değer kişileri kendi iradelerine aykırı olarak zorlamamanın değerinden daha yüksek değildir. Bu ilke, aynı zamanda, gerçekte kamusal olmayan, sektörel bir çıkarın veya çoğunluğu oluşturan grubun kendine mahsus (particular) değerlerini farklı görüşte olanlara dayatmasına karşı da bir güvencedir. Örneğin, kamuya açık bir müzakerenin sonucunda kararlaştırılmış olmayan ve sadece bir kısım hemşerinin özel müzik zevkine uygun bir belediye konseri (yerine göre, mehter müziği veya senfonik müzik gibi), belediye tarafından icra ettirildiği için veya çoğunluğun ihtiyacını karşıladığı için, prensip olarak, kamusal sayılamaz. Gerçi, bu tür bir etkinlik bir kısım hemşeriye estetik tatmin sağlayabilir, ama bu gibi özel zevklerin tatmin yeri özel alandır. Bu türden bir etkinliğin bedelinin estetik zevki farklı olanlara yüklenmesi doğru değildir. Dolayısıyla, böyle bir kolektif etkinlik yüzünden o müzikten hoşlanmayanlara ek külfet getirilemez.

Ronald Thiemanndan (1996: 124-135)'a göre, kamusalığın (publicity) şartları geniş tanımlanmalıdır. Öyle ki bir çoğulcu kültürün ihtiva ettiği çeşitli sesleri azami ölçüde içine alabilmeli, böylece bu kültürün ortak veya paylaşılan inançlarını gözetmelidir. Değerleri kapsayıcı şemalar tarafından biçimlendirilen yurttaşlar açısından görüldüğünde, kamusalığın şartları aynı zamanda her bir yurttaşın inanç ve kanaatlerinin özgüllüğüne saygı göstermelidir. Eğer liberal demokrasiler yurttaşlarının çeşitli çıkar ve inançlarından bir anlamda ortak amaçlar türetmeye çalışan, oluşum halinde, kendi kendini eleştiren toplumlar iseler, o zaman onlar kaçınılmaz olarak kamusal tartışmaya girecek argümanları geniş tutmaya yüksek değer atfedeceklerdir. Öncülleri kamusal inceleme ve sorgulamaya açık olan argümanlar, çatışma ve anlaşmazlığın barışçı ve makul çözümü demokratik amacına katkıda bulunurlar (Erdoğan, 1998).

Sonuç olarak anlatılanlar özetlenecek olursa kamusal alan ile özel alan arasında karşılıklı bir etkileşim ve bir sınır mücadelesi sorunu bulunmaktadır. Özel

alan ve kamusal alan arasındaki diyalektik ilişkide sürekli birbirlerine karşı alanlarını genişletme çabası söz konusudur. Refah devletinin bugünkü durumu ve küreselleşmenin etkileri sonucu eskiden var olan sınırlar, tanımlamalar değişmiştir ve değişmeye de devam etmektedir. Ülkelerin kendi iç dinamikleri, soya kültürel özellikleri de kamusal alan ve özel alanın gelişiminde belirleyici unsurlar haline dönüşebilmektedir. Marshall'ın yurttaşlık kuramına dair eleştiriler yapılırken, Turner'ın yurttaşlık kuramındaki iki temel eksene değinilmişti. Hatırlanacak olursa bunlardan biri etken/edilgen (pasif/aktif) ekseni, diğeri ise özel/kamusal (private/public realm) alan eksenidir. Etken/edilgen ekseni yurttaşlığın aşağıdan mı yoksa yukarıdan mı geliştiğine dairdir. Özel alan ve kamusal alan sorunsalı ise, bireyin özel alanı ile siyasal davranışın kamusal alanı arasındaki gerilime işaret etmektedir. Örneğin Almanya'da özel alana atfedilen önem devletin tek kamusal otorite olduğu görüşüyle birleştirilmiştir. Fransa'da ise bireyin iç dinamiklerinden çok kamusal alandaki kimliğine önem verilmiştir.

Turner'ın kuramında özel alan ve hakların yukarıdan verildiği edilgen yurttaşlık noktasında Almanya yer almaktadır. Bunun tam karşısında kamusal alanın önemli olduğu ve hakların aşağıdan devrimle kazanıldığı Fransa bulunmaktadır. Turner, özel alan ve çoğulculuğun kesiştiği yere Alman Liberal çoğulculuğunu koyar. Çünkü Amerika'da yurttaşlık hem etken bir özellik göstermekte hem de kamusal nitelikler barındırmaktadır. Amerikan federal sistemi, yerellik ve bireyselliğe dayanan bir yurttaşlık kavrayışına işaret etmektedir. Edilgen ve kamusal alanı öne çıkaran yurttaşlık kavramı ise, İngiliz yurttaşlarının tebaa (subject) olarak tanımlanmasında ifadesini bulmaktadır (Kadıoğlu, 2004: 61)

Turner'a (1993, 55) göre, Fransa'da devrimci ve etken bir yurttaşlık, aile ve din gibi özel alanlara da saldırarak gelişirken, İngiltere'de onyedinci yüzyılda yurttaşlık tabiiyet olarak yukarıdan aşağı verilmiştir. Liberal demokratik çözümde katılıma önem verilirken, bu sürekli özel alanın ve bireyin kutsallığına vurgulama yapılmıştır.

Araştırmanın bundan sonraki bölümünde yurttaşlık teorileri anlatılarak genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

1.7. YURTTAŞLIK TEORİLERİ

Çağdaş siyaset kuramcıları, yurttaşlığa dair teorileri genel olarak üç başlık etrafında toplamaktadırlar. Bunları, liberal-sözleşmeci yurttaşlık, toplulukçu yurttaşlık ve cumhuriyetçi yurttaşlık olarak adlandırmak mümkündür.

1.7. 1. Liberal-Sözleşmeci Yurttaşlık

Kökleri, John Locke ve Thomas Hobbes’a kadar uzanan ve en çağdaş yorumunu John Rawls’un temsil ettiği liberal-sözleşmeci yurttaşlık yaklaşımının en ayırt edici özelliği, bireyi özgül bir toplulukla değil, bir kategori ya da “etiketle” (yurttaşlık) olan ilişkisi içinde ele almasıdır (Budge ve McKay, 19994: 36).

“Liberal” ya da “liberal-demokratik” anlayış, temelde liberalizmin görüşlerini yansıtmaktadır. Birey, bağımsız ve özerk oluşumlar gibi görülmektedir. Bu anlayışta önemli olan bireydir, yani topluluk, bireyden önce gelmemektedir (Kymlicka and Norman, 1995: 355). Bu anlayışta haklar ön plandadır. Oldfield’e göre haklar, bireyselliğin doğasında bulunmaktadır. Çünkü bireyler hem mantıken, hem de ahlaken toplumun ve devletin önündedir (Stewart, 1995: 78). Bu nedenle, birey ile devlet arasındaki sosyal sözleşme, özerk ve bağımsız bireylerin haklarının korunması olarak nitelendirilebilecek devletin rolüne bağlıdır. Diğer taraftan birey yurttaşlar, bireysel haklara saygı göstermek bağlamında, diğer yurttaşlara karşı her hangi bir sorumluluk duymazlar.

Heater (1999: 107), liberal anlayışta devletin herhangi bir organik varlık olarak önemli bir konumda bulunmadığını belirlemekte ve devletin yurttaşlarla ve her bir diğeriyle bir arada tutulduğuna işaret etmektedir. Liberal anlayış, temelde bireyin kamusal alana katılması bağlamında özel bir kavramsallaştırma ortaya koymaktadır. Bu konuda Heater şunları belirtmektedir: Yurttaş statüsünü kazanma, bireysel çıkarın terk edilmesini gerektirmez. Kamusal ve özel alanlar birbirlerinden ayrı tutulmaktadır ve eğer yurttaşların kamusal alana katılmaları konusunda eğilimleri yoksa bu konu da hiçbir baskı ve zorlama altında değildir.

Başka bir ifadeyle, liberal anlayış, ödev ve sorumluluklara oranla haklara daha fazla önem vermektedir. Bireyin topluluk karşısında ödevleri, zorlamaları ya da sorumlulukları tamamen sınırlanmıştır.

Liberal anlayışta bireyin aktif bir konumda olduğunu söylemek mümkündür. Birey, cinsiyetine bakılmaksızın devletten daha fazla hak ve çıkar talep etme konumuna sahiptir ve bunu gerçekleştirmek için de daha fazla aktivitede bulunması da gerekmemektedir. Ayrıca, modern dünya tarihinde liberal demokratik yurttaşlık anlayışının gelişimine şöyle bir bakılacak olunursa, hakların, insanların devlet karşısında yaptıkları uzun mücadeleler sonucu elde edildiğini söylemek mümkündür. Başka bir ifade ile söylenecek olursa, bu durum aşağıdan gelen bir gelişmenin sonucudur.

Liberal demokratik anlayışla kapitalizm arasındaki ilişki kaçınılmazdır. Heater, aşağıda kapitalizm ile yurttaşlık arasındaki benzerlikleri feodalizmle karşılaştırarak üç grupta toplamıştır:

- 1) Pre-kapitalist toplumlar, bireysel itaat etmeye dayalıdır. Kapitalist sistemde ise, durum bunun tam tersidir. Yani önemli olan bireysel girişimlerdir.
- 2) Feodal yapı, hiyerarşi üzerine kuruludur. Kapitalizm ise buna zıt olarak sosyal hareketliliği gerektirmekteydi. Yurttaşlık kavramı, mantıksal olarak statülerin eşitliği sonucuna yönelik bir değişim ortaya çıkarmıştır.
- 3) Eski rejimle yönetilen toplumlar, dini yönetimlere ve küçük idari bölgelere ayrılmışlardır. Bu toplumlar, parçalanmış vaziyetteydiler. Kapalı bir sisteme sahiptiler. Oysaki kapitalist sistem, serbest piyasa ekonomisine dayanmaktaydı. Ulus devletin kurulması ve ulusal kimlik taşıyan yurttaşların varlığı gerekmektedir (Barbalet, 1988: 328).

Yurttaşlık haklarının homojen bir sosyal düzenlemeler bütünü olmadığı iddiasından hareket eden Anthony Giddens, burjuva mücadelelerinin bir sonucu olan liberal hakların, sosyalizm ya da diğer emekçi sınıf eylemleri tarafından geliştirilen refah talepleriyle karşılaştırılamayacağını savunmuştur. Giddens'a göre parlamenter

sürece ilişkin liberal haklar, özel mülkiyetin emek üzerindeki sosyal ve siyasal egemenliğini doğrulamaya ve kesinleştirmeye yönelikken, refah hakları en azından ilkesel olarak, kapitalizmin ekonomik sistem olarak işleyişine yönelik potansiyel bir tehdit oluşturmıştır. Dolayısıyla XIX. yüzyılın liberal burjuva hakları ile XX. yüzyıldaki eşitlik yönündeki sosyalist talepler arasında zorunlu hiçbir benzerlik bulunmamaktadır (Üstel, 1999: 63).

Liberal-sözleşmeci kuram kendi içindeki tüm farklılıklara rağmen, bireyi kendi yaşam planını seçme, yargılama, inceleme ve yeniden gözden geçirme yönünde düşünsel yeteneklere sahip bir benlik (self) olarak algılamaktadır. Liberal-sözleşmeci kurama göre, yarara ilişkin bir kamu tanımı, dolayısıyla da kamu zorlaması olamaz, zira bireyin yaşamı belirlenmemelidir. Toplum, bireyin yararına ilişkin farklı ve birbiriyle rekabet eden anlayışlara imkân tanımalı ve sosyal kurumlar iyi yaşam sağlama konusundaki görüş çeşitliliğine bir çerçeve oluşturmalıdır (Üstel, 1999: 64).

1980’lerden başlayarak liberal yurttaşlığa, toplulukçu yaklaşım olarak tanımlanabilecek bir başka düşünce akımı tarafından, şiddetli eleştiriler gelmeye başlamıştır. Charles Taylor, Micheal J. Sandel, Alasdair MacIntyre ve Benjamin Barber başta olmak üzere toplulukçu yaklaşımın savunucuları, liberal paradigmayı farklı nedenlerle hedef almışlardır. Toplulukçular, liberalizmi “bedenden ayrılmış benlik”i savunmakla (Sandel), “çevre ve koşullardan soyutlanmış” benliğe dayanmakla (Taylor), topluluğa ilişkin rehber ilkelerinin eksikliğiyle (MacIntyre) ve bireye ilişkin “cılız” bir anlayışa sahip olmakla (Barber) eleştirmişlerdir (Alejandro, 1993: 6).

1.7. 2. Toplulukçu Yaklaşım

Çağdaş siyaset kuramında toplulukçuluk; metodolojik ve normatif olmak üzere iki düzeyde ifade edilmektedir. Metodolojik düzeyde toplulukçular, eleştirilerini liberal-bireyci kuramın doğru ve yanlış arasında özgürce seçim

yapabilen rasyonel bireyi etrafında yoğunlaştırırken, insan davranışlarını anlamının tek yolunun onları tarihsel, kültürel ve doğal bağlamı içinde tanımlamak olduğunu ileri sürmektedirler. Normatif düzeyde ise toplulukçular, liberal bireyciliğin öncüllerinin ahlaki açıdan tatminkâr olmayan bir ortama yol açtığını savunmaktadırlar. Toplulukçu yaklaşımın kuramcıları, gerek topluluğu tanımlamada kullandıkları ölçekler (aile ve klandan, ulus ve toplumsal sınıfa kadar uzanan), gerekse topluluk üyeliğine yükledikleri anlamlar açısından farklılık gösterirler. MacIntyre gibi muhafazakâr eğilimli kuramcılardan Walzer'in eşitlikçiliği ya da Miller'in piyasa sosyalizmine kadar çok geniş bir ideolojik yelpaze içinde yer almalarına karşın, ortak özellikleri kamu yaşamına topluluklar aracılığıyla etkin katılım yönündeki yaklaşımlarıdır. Dolayısıyla söz konusu “aracı” yapılara attettikleri önem nedeniyle toplulukçular, ortak yarar politikasının hoşgörüsüzlüğe ya da baskıcı yönetimlere yol açacağı yönündeki bireyselci eleştiriye, totalitarizmin kökenlerinin toplulukçu yaklaşımın öncüllerinde değil, ama siyasal alanı daraltmada halkı siyasal etkinlik ve kamu tartışmasından yabancılaştırmakta olduğu gerekçesiyle karşı çıkmaktadırlar (Avineri ve De-Shalit, 1992: 3-9).

Toplulukçular için topluluk, eşit ve özgür insanlar toplamından daha farklı ve öte bir şeydir. Başka bir anlatımla paylaşılan pratikler ve anlayışlardır. Geleneksel liberal adalet, hak ve ilkelerinin, her toplum içindeki ortak pratik ve kavrayışları dikkate alacak biçimde yeniden düzenlenmesi ve düzeltilmesi gerektiği konusunda hemfikir olan toplulukçular, söz konusu ilkelerin düzenlenme biçimlerine ilişkin farklı yaklaşımlarıyla üç ana grupta toplanmaktadırlar. Kimi toplulukçular, topluluğun adalet ilkelerine olan ihtiyacın yerini aldığını savunurken; diğerleri, adalet ve topluluğun birbiriyle tümüyle uyumlu olduğunu, ancak topluluğun anlamına ilişkin uygun bir değerlendirmenin bizim adaletin ne olduğu konusundaki anlayışımızda bir değişiklik yapmamızı zorunlu kıldığını ileri sürmektedirler. İkinci grupta yer alan toplulukçular ise, iki farklı anlayış doğrultusunda ayrılmaktadırlar. İlk grup, topluluğun bizzat kendisinin adalet ilkelerinin kaynağı olarak görülmesini öngörmektedir. Başka bir anlatımla adaletin evrensel ve tarih dışı ilkelere değil, toplumun ortak kavrayışlarına gerektiğini ileri sürmektedir. İkinci grup ise topluluğun adalet ilkelerinin içeriğinde ve belirlenmesinde daha fazla rol oynaması

gerektiğini, adaletin ortak yarara daha fazla, bireysel haklara ise daha az ağırlık vermesi gerektiğini savunmaktadır (Kymlicka, 1993: 367). Dolayısıyla toplulukçu yaklaşımın farklı değişkenlerinin topluluğun dayandığı adalet ilkelerine yüklediği anlam, yurttaşlığa atfettiği özellikleri de belirlemektedir.

Walzer'in yurttaşlık anlayışı ise, yurttaşların paylaştıkları ortak değer ve anlamların alanlarını ifade eden “siyasal topluluk” a dayanmaktadır. Yurttaşlığı, birbirlerine karşı özel bir taahhüde ve ortak yaşamlarına ilişkin özel bir kavrayışa sahip kadın ve erkek birliktelikleri olarak tanımladığı “karakter toplulukları” içinde gelişen ve onlar tarafından biçimlendirilen tarihsel olarak istikrarlı “kolektif bilinç” le açıklayan Walzer'in, topluluğun önceliği konusundaki vurgusu, demokrasinin kamusal alandaki önceliği ve üstünlüğü ile doğrudan ilişkilidir. Bütün bu görüşlere paralel olarak ortaya çıkan yurttaş tipi, özgül geleneklerin sosyal anlamlar üzerindeki ortak kavrayışların biçimlendirdiği, topluluğunu savunmakla yükümlü (bu anlamda katılımcı) bireydir. Devletin her yurttaş üzerinde yatırımı söz konusudur; dolayısıyla siyasal toplumu terk etmek isteyen yurttaş söz konusu yatırımı “para ya da çalışma” ile geri ödemelidir (Alejandro, 1993: 23-26).

Toplulukçu yaklaşımın “sol” değişkenini temsil eden David Miller, ulus ve yurttaşlığın birbirini tamamlayıcı özelliği üzerinde dururken, ulusun, insanlara dünyalarını birlikte biçimlendirmelerine imkân tanıyan ortak kimliği, yurttaşlığın ise, bu amacı gerçekleştirmek için gerekli pratik araçları sunduğunu ileri sürmektedir. Miller’a göre, yurttaşlık bir milletin yasalarına tabi olmaktan öte, haklar bağlamında tanımlanmış bir toplumsal rol ve en önemlisi bir inanç ve tutum sorunudur. Yurttaş, içinde yaşadığı toplumun geleceğini belirlemede etkin bir rol üstlenmeli, alınan ortak kararlarda sorumlu olduğunu hissetmelidir. Başka bir anlatımla yurttaş “gibi” yani kendini topluluğun ortak yararını geliştirmeye adanmış bir üyesi gibi davranmalıdır (Miller, 1992: 96).

Toplulukçular, bireyciliğin son kertede bir atomizasyona yol açan, topluluk yaşamını tahrip eden etkisine karşı, belirli kamu ruhuyla harekete geçen, görev ve sorumluluklarla donatılmış etkin ve katılımcı yurttaş tipini yeniden tesis edecek, yurttaşın katılımını yönlendirecek bir “ortak yarar anlayışı” nı çeşitli ölçeklerdeki

aidiyet ve topluluklarla temellendirmektedirler. Dolayısıyla toplulukçular, modern devletin yurttaşlığı bir hak ve talepler sistemine tutsak eden ve bu anlamda depolitize eden yapısına karşı, yurttaşlığı bir topluluğa aidiyetle ifade bulan sorumluluk ve taahhüt yoluyla politize etmeyi amaçlamaktadırlar (Üstel, 1999: 63-69).

1.7.3. Cumhuriyetçi Yurttaşlık

Toplulukçu yaklaşımın bir değişkeni olarak tanımlanabilecek olan “cumhuriyetçi yurttaşlık” (civic republicanism) yaklaşımı içinde yer alan Barber ve diğerleri ise, yurttaşlığı bireyler arasındaki ilişkileri sözleşmeye dayandıran liberal-bireyci anlayışa karşılık, yurttaşlığa bir “pratik” olarak yaklaşmaktadırlar. Cumhuriyetçi gelenek, bireyleri birbirinden ve topluluktan farklılaştıran değil, ama diğer bireylerle paylaştıkları ve onları toplulukla bütünleştiren özellik ve bağlar üzerinde durmaktadır. Rousseau ve Tocvqueville geleneğinin uzantısında yer alan cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışında yurttaşlık, taahhüt ve bağlanmayla anlam kazanmaktadır (Oldfield, 1990: 145).

Bireyin merkezde bulunduğu liberal anlayışa zıt olarak, cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışı, topluluğa daha fazla vurguda bulunmaktadır. Bu anlayışı savunanların ileri sürdükleri temel düşünce “sosyal sözleşme”dir. Yurttaşlık pratikleri topluluk tarafından kabul edilirse, bireylerin yurttaş olarak kimlikleri de zaman içinde korunmuş olmaktadır. Cumhuriyetçi yurttaşlık kavramsallaştırması, yurttaşlığı bir pratik olarak kabul etmektedir. Bu vurgu “hak”tan daha çok “görev” üzerinedir.

Yurttaş, kavramsal olarak değerlendirildiğinde, sosyal olarak tanımlanmış amaçlarla birlikte bir takım görevleri de beraberinde getirmektedir. Liberal-sözleşmecî anlayıştan farklı olarak cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışında, sosyal sınırlar, hayatın ortak paylaşımına dayalıdır. Birey, yurttaşlık görevlerini yerine getirmeye başladığı zaman bir yurttaş haline gelmektedir (Oldfield, 1994: 188-189).

Cumhuriyetçi yurttaşlıkta bireyler topluma göre öncelik tanımazlar. Toplumsal bütün içinde anlam kazanmakta ve kimi kez toplumsal olarak tanımlanmış rolleri seçmektedirler. Cumhuriyetçi yurttaşlıkta belli bir siyasal topluluğun kimliği ve sürekliliğine ilişkin ortak sorumluluk söz konusudur. Bu, bireylerin yurttaş olarak yerine getirip getirmemekte özgür oldukları bir sorumlulukları değildir. Tam tersine sorumluluğun yerine getirilmesi sayesinde yurttaş olur ve kalırlar. A. Oldfield, cumhuriyetçi yurttaşlık ile liberal-bireyci yurttaşlık arasındaki en temel farkın özgürlük, dolayısıyla da özerkliğin anlamı ile ilgili olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Liberal bireycilikte bireyler özerk ve özgürken, cumhuriyetçi yurttaşlıkta bireyler ancak görev ve çıkarları örtüştüğünde özgür olabilmektedirler (Oldfield, 1994: 189-195). Liberal bireyci modelde yurttaşlar, kamusal işlere katılma konusunda hiçbir yükümlülük altında değildirler; katılım bir hak olmakla birlikte bir görev olarak tanımlanamaz (Marquand, 1994: 244). Yurttaş cumhuriyetçiliği ise bir yandan katılımı bir görev haline getirerek yurttaşlığın merkezine yerleştirirken, diğer yandan da katılımı tanımlamaktadır (Üstel, 1999: 69-71).

Cumhuriyetçi yurttaşlık, insan yaşamının evrenselliğinin bir ifadesi, özel ihtiyaç, çıkar ve arzuların heteronom alanına karşılık bir ussallık ve özgürlük alanının ifadesidir (Oldfield, 1990: 148).

Cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışının yakın tarihteki önemli filozoflarından biri de Machiavelli'dir. Ona göre iyi yurttaş, etkin bir güzel sanatlar eğitimi almış olmalı ve gerek sivil gerekse askeri alanda aktif bir hayat üstlenmelidir. Sivil hayatta yurttaş, kamu işlerinde görev almalı, genel kamu çıkarı taahhüdü bağlamında huzur, refah ve sağlığın özel hayattaki öncelikli konumu yeniden sağlanmalıdır. Askeri hizmetler, doğal olarak ahlaksız insanları, erdemli vatansever yurttaşla dönüştürme konusunda gerekli bir disiplin sağlamaktadır (Heater, 1994: 57).

Barber'ın "temsili" ya da cılız demokrasi olarak tanımladığı sistemlerin, yurttaşlık bağını egemenin bireyleri onlar adına ve yararına yönetmesine olanak tanıyan özgün bir sözleşme olarak tanımlaması nedeniyle yurttaş, aktif olmaktan çok pasif konumdadır. Somut siyasal statüden çok soyut yasal statüyü ifade etmektedir.

Barber'ın savunduğu “güçlü demokrasi” ise, demokratik süreci yurttaşlık tanımının merkezine yerleştirmektedir. Bu bakış açısından, gönüllü irade, siyasetin sürekli ve aktif bir işlevidir. Yurttaşlar birbirlerine ne kanla ne de sözleşmeyle bağlı olan, ama ortak çelişkilere ortak çözümler üretme saikıyla ortak çıkarlarının ve katılımlarının bir araya getirdiği “komşu”lardır. Böylece Barber’a göre, günümüzün demokrasilerinde karma bir yurttaşlık söz konusudur. Toprak ve doğum, yurttaşlığın koşuludur, sözleşme birlikçi demokrasideki tek meşru roldür. Öteki kimlikler ona hemen hemen tabidir. Yurttaşlık devletle özdeşleştiğinden, “hainler”in sayısı da çoktur (Üstel, 1999: 72).

Cumhuriyetçi yurttaşlık perspektifini özellikle yücelttiği cumhuriyetçi (cesaret, bağlılık, sadakat, askeri disiplin vb.) ve eril erdemler açısından “tehlikeli” bulan H. Van Gunsteren, söz konusu anlayışın bir topluluğu (kamu topluluğu) mutlaklaştırırken, diğer toplulukların özel anlamları ve çeşitliliğine karşın son kertede kuşkulu davrandığını ileri sürmektedir. Van Gunsteren’e göre, her üç yurttaşlık anlayışı da siyasal ve sosyal kimliklerin giderek daha çeşitli ve değişken hale geldiği günümüz toplumlarını açıklamada yetersiz kalmaktadır. Van Gunsteren, her üç yurttaşlık anlayışından da unsurlar içeren “Yeni Cumhuriyetçi Yurttaşlık” anlayışını savunmaktadır. Yeni cumhuriyetçi yurttaşlıkta, yurttaş kamu topluluğunun, cumhuriyetin bir üyesidir. Bu sıfatla yurttaş için topluluk, merkezi bir önem taşımaktadır. Birey bakış açısından bu topluluğun özel bir yeri olmakla beraber, diğerlerinden biridir. Bu nedenle kamu topluluğunun görevi, öteki toplulukların faaliyetlerini geliştirmeyi sağlayacak yapıyı kurmak ve korumaktır. Bu anlamda cumhuriyetçiliğin görevi, çoğulculuğu düzenlemektir (Van Gunsteren, 1994: 142-143).

Üstel’e (1999, 69-73) göre, toplulukçu yurttaşlık anlayışının temel sorunu, topluluk kimliğine ilişkin özcü ve değişmez bir tanım getirmesinin yanı sıra, söz konusu kuşatıcı kimlik ve değerlerin tekil yurttaşlar açısından da geçerli olduğu ve olması gerektiği iddiasıdır. Dolayısıyla toplulukçu yurttaşlık anlayışı, topluluk aidiyetini “rıza” temelinde değil, topluluğu tanımlayan adeta “organik” özelliklerin tekil üyelere dayatıldığı bir zihniyet temelinde inşa etmektedir. Özcü ve değişmez

topluluk özellikleri, tekil yurttaşlar açısından da özcü ve değişmez üyelik özelliklerini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla toplulukçu yurttaşlık anlayışı, kimlik ve aidiyetini çok geniş bir seçenekler bütünü içinden kurgulayan günümüz modern birey yurttaşının özgürlük ve özerklik alanını sınırlama sakıncasına sahiptir (Üstel, 1999).

Liberal-sözleşmeci yurttaşlık yaklaşımının “minimalist” yurttaş anlayışı ise, yaşanan yurttaşlık açısından önem taşıyan bir dizi unsuru bilinçli olarak sorunsalının dışında bırakmaktadır. Başka bir anlatımla, liberal-sözleşmeci yurttaşlık perspektifinin özgür ve özerk yurttaş anlayışı, siyasal katılım ve kamusal taahhüt konularında tekil yurttaşları özgür bırakmaktadır. Yurttaşlar topluluğu açısından önem taşıyan “dayanışma” unsuru ve yaşanan yurttaşlığın niteliğini belirleyen fırsat eşitliği ve eşit başlangıç ilkesi gibi konular, liberal-sözleşmeci yurttaşlığın sorunsalının dışındadır.

Bütün bunlara karşılık gerek klasik, gerekse modern versiyonu içinde cumhuriyetçi yurttaşlık, katılımı, yurttaşlık erdem ve faaliyetlerinin merkezine yerleştirmektedir. Ancak klasik cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışının “öteki”nin tarifi ve konumlanması konusundaki son kertede “kuşkucu” tavrı, toplumların yalnızca giderek heterojen hale gelmekle kalmayıp, aynı zamanda heterojenliğin hak taleplerine dönüştüğü bir ortamda cumhuriyetçi perspektifin sınırlılıklarını tartışmaya açmıştır.

Bütün bu çelişkiler göz önüne alınarak bu çalışma esnasında gerek hak temelli yurttaşlık anlayışı gerekse topluluk temelli yurttaşlık anlayışı arasında bir sentez yapma çabasına girişilecektir. Bundan sonraki bölümde, klasik yurttaşlık akımına alternatif olarak ortaya çıkan ve ona meydan okuyan farklı yurttaşlık yorumları anlatılacaktır.

1.8. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLERİN MODERN YURTTAŞLIĞA MEYDAN OKUYUŞU

Yurttaşlığa ilişkin klasik tartışmalar, sınıf mücadelesi içinde gelişmişken, ilk kez, yeni toplumsal hareketler, yurttaşlığın kimlik politikaları çerçevesinde yeniden tanımlanması talepleriyle ortaya çıkmıştır. Yeni toplumsal hareketlerin kadın hareketi, ekolojik çevre hareketi, barış hareketleri ve çeşitli etnik, dinsel kimliklere dayanan cemaat hareketleri olarak ortaya çıkmasının ardında, liberal demokrasilerin kanuni eşitlik ilkesine ve parlamenter temsil sistemine duyulan tepki vardır. Bu hareketler, modern yurttaşlığın, ‘insan hakları’ söylemiyle birlikte” toplumsal grupları iktidardan dışlayan eşitsizliklerin ve farklılıkların görülmesini engellediğini belirtmişlerdir. Böylece yeni toplumsal hareketlerin dile getirdiği siyasal tepkiler öncelikle, modern yurttaşlığı hedef almıştır. Her hareket kendi söylemi etrafında yurttaşlığın yeniden tanımlanması talebiyle ortaya çıkmıştır. Böylelikle yurttaşlık zemininden yola çıkarak haklar ve aidiyetler katalogunun yeniden tanımlanması, modern liberal yurttaşlığın çeşitli özelliklerinin eleştirilmesi sonucunu doğurmuştur ((Gündoğdu, 2003: 51).

Yurttaşlık haklarının gelişimi, bir anlamda çeşitli hak mücadeleleri sonucu yurttaşlık haklarının daha geniş kesimleri kapsamıyla gerçekleşmiştir. Yeni toplumsal hareketlerin yürüttüğü mücadele sonucunda da, kadın hakları, çevre hakkı, barış hakkı gibi hak kategorileri pozitif hukuka girmiştir. Bu hakların özelliği, hak sahibinin sadece tek bir kişi ya da birey değil tüm insanlık olmasıdır.

Yeni toplumsal hareketlerin her birinin kendi içinde özerk nitelikler taşıdığını söylemek mümkündür. Her biri ayrı bir tezle yola çıkmakta ve siyaset yapmaktadırlar. Yeni toplumsal hareketlerin en önemli özelliği işçi sınıfı hareketlerinden farklı, çeşitli toplumsal aidiyet, toplumsal yoksunluk veya toplumsal duyarlılıklar temelinden yola çıkmasıdır. Esnek bir örgütlenme tarzına sahip bu hareketler kimi muhalif söylemlerde ve eylemlerde işbirliğine gidebilirler. Bu hareketler, işçi sınıfı hareketlerinden farklı olarak, bir anda çok geniş kitleleri harekete geçirebilme potansiyeline sahiptir. Bu hareketlerin yurttaşlık konusundaki yaklaşımları da, yine kendi özerklik vurgularına dayanmaktadır. Feminist hareket,

ekolojik hareket, barış hareketleri, etnik ve dinsel cemaatlere dayanan hareketler kendi duyarlılık noktalarını yansıtan siyasal muhalefetin yanı sıra, daha katılımcı bir demokrasi talepleriyle yurttaşlığı kendi duyarlılık noktalarıyla yeniden tanımlamaktadırlar. Bir başka deyişle yeni toplumsal hareketlerin siyasal söylemleri, kendi duyarlılık noktalarına odaklanmakla birlikte, bu duyarlılıklar üzerinden eşit ve katılımcı bir siyaset kurma noktasında birleşmektedir (Gündoğdu, 2003: 51).

1.8. 1. Ekolojik Yurttaşlık

Çevrecilik doğaya karşı gelişen özel bir “özen” şeklinde son otuz yıl içinde doğmuştur. Genel söylemi kapitalizmin doğaya karşı telafi edilemez tahribatlarını önlemek, üretim ve tüketimi kaynakların adil dağılımı çerçevesinde gerçekleştirmek ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek şeklinde özetlenebilir. Ekolojik yurttaşlık anlayışı da, yurttaşlığın doğa ve insan kavramlarının yeniden tanımlanması ve hak ve sorumlulukların bu yeniden tanımlama üzerinde temellenmesi anlayışına dayanmaktadır (Işın ve Wood, 1999: 114). Küresel çevre hareketi içindeki çeşitli hareketlerden çıkan, birbirinden farklı ve zaman zaman çakışan üç farklı ekolojik yurttaşlık yaklaşımı vardır: Birinci yaklaşımda, sadece ergin insanoğlunun yurttaş olabilmesine meydan okunmaktadır. Bu, özellikle hayvan hakları hareketlerinin iddialarıyla dile getirilmiştir (Van Steenbergen, 1994: 143). İkinci yaklaşım, insanoğlunun doğaya karşı sorumluluğu üzerine odaklanır. Ulusal ya da yerel yeşil partilerin ve çevre hareketlerinin çoğu, yurttaşlığın sadece topluma karşı sorumluluğu değil, aynı zamanda doğaya karşı sorumluluğu da içerdiğini belirtirler (Van Steenbergen, 1994: 143-144). Üçüncü yaklaşım ise, ekolojik yurttaşlığın küresel boyutunu vurgular. Son yıllarda, çevre hareketi daha çok küresel bir hareket haline gelmiştir. Bununla beraber, küresel ekolojik yurttaşlık nosyonu, standart küresel yurttaşlıktan, yani uluslararası kapitalizm ve sermayenin çıkarlarını ön plana koyan küresel yurttaşlık anlayışına alternatif olarak geliştirilmiştir (Van Steenbergen, 1994: 144).

Bugünkü insanların ötesindeki varlıkları da yurttaşlığa içermek olarak

adlandırabileceğimiz ilk ekolojik yurttaşlık yaklaşımının gelişiminde, iki anlayış ön plana çıkmaktadır: Birincisi, insan haklarının bugünkü insanların haklarından da öte, henüz doğmamış insanların haklarını da kapsadığı, bu nedenle, gelecek nesillere “yaşanabilir bir dünya” bırakma yükümlülüğü olduğu anlayışıdır. Bu anlayış mevcut hukuk sistemlerinde, çevre hakkının öznelere arasında gelecek kuşaklara da yer vererek düzenlenmiştir. İkinci yaklaşım ise yurttaşlığın sadece toplumsal sınıflar ve kapitalizmle ilgili olmadığı, aynı zamanda hayvanların sosyal haklarını da içerdiği anlayışını öne sürerek, hayvanları da hak sahibi ve kullanıcısı konumuna getirmektedir. Böylece bu iki yaklaşım, hakların öznesini mevcut insanlardan öte bir özne olarak tanımlamışlardır. Bu yaklaşım çevre hareketinin tarihsel misyonunun çevreyi sadece insanoğlunun yararı için korumak değil, aynı zamanda doğanın haklarını da savunmak olduğunu yansıtır (Van Steenbergen, 1994: 144-145).

İkinci ekolojik yurttaşlık yaklaşımı “sorumluluk” üzerine vurgu yapmaktadır. Çevre hareketi ve diğer özgürleşme hareketleri arasında önemli bir fark da, işte, sorumluluk noktasında ortaya, çıkar. Siyahlar, işçiler, kadınlar ve diğer gruplar, kendi hakları için mücadele ederlerken, doğa hakları, başkaları - insanlar - tarafından savunulmak durumundadır. Böylece ekolojik yurttaşlığın bu boyutunda, yurttaşlığın görev ve sorumluluk boyutu öne çıkar. Burada ekolojik yurttaşlık doğal dünyaya karşı sorumluluğun artması anlamına gelir. Bu anlayış, toplumun doğa karşısındaki önceliğine meydan okumaktadır ve her türlü insani amaç, biyosfere entegrasyona tabi olarak görülmektedir (Van Steenbergen, 1994: 146).

Ekolojik yurttaşlığın üçüncü boyutu küreselliğe vurgu yapar. Ancak küresel ekolojik yurttaşlık, pek çok küresel yurttaşlık türünden, özellikle de küresel kapitalist yaklaşımlardan ayrılmaktadır. Burada diğer global söylemlerin aksine, kapitalizmin gerekleri değil, doğanın korunması söz konusudur. Her türlü üretim ve tüketim faaliyetleri doğal dengeler göz önüne alınarak düzenlenecektir, yani amaç kapitalist işletmelerin doğa üzerindeki tahribatına son vermektir (Gündoğdu, 2003: 83).

Ekolojik yurttaşlık önerisinin, modern yurttaşlığa yönelttiği en temel eleştirisi, modern yurttaşlığın öznesinin birey olmasıdır. Ekolojik yurttaşlık, gelecek nesilleri, hayvanları ve hatta daha geniş bir anlamda tüm doğayı hakların öznesi konumuna

getirmektedir. Böylece modern yurttaşlık haklarının ve görevlerinin tek sahibi ve muhatabı “birey” olmaktan çıkmıştır. Hak sahibi olan öznenin genişlemesi, bireye hem doğanın ve gelecek nesillerin haklarına sahip çıkmak gibi yeni görevler yüklemiş, hem de özne konumunu bu yeni aktörlerle paylaşmak durumunda bırakmıştır (Gündoğdu, 2003: 84).

1.8.2. Kadın Hareketi ve Yurttaşlık

Kadın hareketi, ilk ortaya çıktığından beri, kadının toplum içindeki yerini sorgulayarak liberal yurttaşlık kavramını eleştirmiştir. Kadın hareketinin ortaya çıkışı liberal yurttaşlık ve özel-kamu ayrımında önemli bir krizin oluşmasına neden olmuştur. Liberal-feministler, kadınların medeni ve siyasal hak elde etmeleri, eğitim ve meslek hakkı kazanmaları ve evlilik içinde kadının durumunun iyileştirilmesi gibi konularda hak mücadelesinde bulunmuşlardır. Liberal feminist hareket sadece, kadınların erkeklerle aynı hakları elde etmesi mücadelesini vermiş ve kadınların “kadın” kimliğini ihmal etmiştir. Bununla birlikte, liberal yurttaşlık anlayışının eleştirilmesinde feminist yaklaşımın önemli etkileri olmuştur (Gündoğdu, 2003: 55).

Feminist analizler, liberal yurttaşlık ve özel-kamu ayrımının oluşumunda, cinsiyet ayrımcılığının kurucu rolü olduğuna işaret etmişlerdir. Carole Paternan (1989, 213), liberal kuramın temelinde yer alan toplum sözleşmesinin, bilinenin aksine eşitlik değil dışlayıcılık getirdiği görüşünü savunmuştur. Kadınlar, ataerkil toplum düzenine karşı girişilen mücadelede eşit bireyler olarak algılanmazlar, sadece erkekler birey sayılmaktadır. Ataerkinin babanın oğul üzerindeki egemenliği ve kocanın karısı üzerindeki egemenliği olmak üzere iki boyutu vardır. Bununla beraber, toplum sözleşmesi kuramcıları, ataerkillikle giriştikleri mücadelede, yalnızca babanın oğul üzerindeki egemenliğini kaldırmak için çaba sarf etmişlerdir. Kocanın karısı üzerindeki egemenliği ise, tam da liberal düzenin temellerinin, yani özel mülkiyetin korunması için korunması gereken bir egemenlik biçimi olmuştur. Bu yüzden egemen devlet ile birey arasında imzalandığı varsayılan toplum sözleşmesi, gerçekte mülk sahibi erkekle imzalanan bir sözleşme varsayımına

dayanmaktadır. Böylelikle, toplum sözleşmesi taraftarlarının, oğulların yetişkin oldukları zaman, babaları gibi özgür ve onlara eşit oldukları, bu nedenle adil olarak yalnızca kendi iradeleriyle yönetilebilecekleri iddiası tam da bu argümandan kadınların dışlanması üzerine kurulmuştur

Kadınların kocalarına tabi oldukları düşüncesi, gerek erken dönem, gerekse geç dönem liberal kuramcılarda hâkim olacaktır. Locke'un ve sonraki liberal kuramcıların bakış açısına göre, hayatları, servetleri ve mülklerinin korunması için toplumsal sözleşme yapan "bireyler", hane halkının efendisi olan erkeklerdir. Kurucularına göre, Amerika Birleşik Devletleri Temel Haklar Bildirisi'nde anılan, kişiler, her biri kendi patriarkal (ataerkil) alanını kuran, ailelerin erkek efendileridir. Dahası yurttaşlık için birincil niteliğin kamusal olaylara katılım hakkı ve rasyonellik olduğu ortaya konmuştur. Erkek çocuklar, ancak yetişkin akılculığa ulaştıkları zaman yurttaş olabilirler. Kadınlar akıldan yoksun oldukları için, yurttaşlık rolüne layık görülmezler (Danoven, 2001: 22).

Kadın merkezli feminizm ya da kültürel feminizm, liberal feministlerin kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olmaları gerektiği söylemini eleştirerek, liberal eşitlik ilkesinin gerçek anlamda eşitliği gerçekleştirmesinin mümkün olmadığını belirtir. Kadınlar için, tam eşitliğin sağlanması, dolayısıyla hakların kullanılabilir bir içerikle donatılması, ancak yeni bir özel-kamu tanımlamasıyla, kadının "kadın" kimliğiyle girebileceği, kamusal alan sayesinde mümkün olacaktır (Danoven, 2001: 352).

Feminist yaklaşımın radikal demokratik bir yorumla yeniden tanımlanması gerektiğini öne süren Mouffe (1993: 79-83), demokratik yurttaşlığın, kolektif, dahil edici ve genel nitelikte olduğu görüşündedir. Cinsel farklılığın yurttaşlık tanımıyla ilişkilendirilerek yapılmamasını, cinsel farklılığın etkili bir şekilde konu dışı bırakıldığı yurttaşlığın yeni bir şeklini kurarak yapılmasını belirtmektedir.

Mary Dietz (1993: 87) ise kendi yurttaşlık yorumunu, Marksist ve maternalist feminist yurttaşlık anlayışlarının eleştirisi üzerine kurar. Marksist feminist yurttaşlık anlayışı erkekleri burjuvalar ve kadınları da proletarya olarak konumlandırarak

yurttaşlığa, genel üretim ilişkileri çerçevesinde yaklaşır. Dietz, Marksistlerin bu tutumunun yurttaşlığa gereken önemi vermediğini belirtmektedir. Yurttaşlık Marksist feministlerin sözlüklerinde öteki benzer kavramlardan, yani, katılım, eylem, demokrasi, halk ve siyasi özgürlükten çok daha az yer tutmaktadır.

Dietz (1993: 88-93), Marksist feminist yurttaşlık yaklaşımının emek, sınıf mücadelesi, sosyalist devrim, toplumsal değişimlerin arasında kaybolduğunu, daha doğrusu, yurttaşlığın ancak bu eylem ve olgular sayesinde anlam kazandığını belirterek bu yaklaşımın yetersizliğini vurgular. Maternalist yaklaşım ise, bir anlamda liberalizmin özel kamusal ayrımını kabul ederek feminizm anlayışını özel alanın yüceltilmesi üzerine kurar. Bir başka deyişle maternal feministler, devletçi politikaları ve bireyci kişileri eleştirir ve onların yerine görebildiği tek alternatifi, yani özel alanın erdemlerini ve başkası için endişelenmeye adanmış bir kişilikle şekillenmiş bir politika önerir. Maternalist yaklaşımın bir diğer öne çıkan yönü, kadınları yüceltmesi ve yüceltmenin yol açtığı sorundur. Maternalistler için kadınlar erkeklerden daha ahlaklı olurlar, çünkü onlar annedirler, annelik zorunlu ve evrensel olarak kendisi bizzat duygusal, şefkatli ve sevgi dolu bir etkinliktir. Böylece, yurttaşlık anlayışının da temelinde eşit yurttaşlar arasındaki ayırt edici siyasi bağ değil, anne ve çocuk arasındaki içten bağ yer alır. Dietz, maternal yaklaşımın, politikayı gayrı şahsi bir alan olarak algılayan liberalizmin düştüğü açmaza düştüğünü belirtir, yani, maternalistler politikanın gerçek kaynağı olmayan kişisel alandan oluşturduğu bazı reçeteleri politikanın yerine geçirmek isterken aynı açmaza düşmektedir (Gündoğdu, 2003: 59).

Kısaca özetlenecek olursa, Feminist yaklaşımlar, liberal yurttaşlığın kanuni eşitlik ilkesinin yeni bir ayrımcılık yarattığı ve kadınları ikinci plana ittiği görüşleriyle liberal yurttaşlığın kapsayıcılık özelliğine duyulan güvenin bir anlamda sarsılmasını sağlamışlardır. Farklı yaklaşımların birleştiği nokta, yurttaşlığın, gerçek anlamda eşitlik sağlayabilmesi için kadınları kadın kimliğiyle tanıyan özel-kamu ayrımına dayana yurttaşlığın yeniden oluşturulmasıdır (Gündoğdu, 2003: 60).

1.8. 3. Kent Yurttaşlığı

Kent yurttaşlığı, ulus-devlet yurttaşlığına alternatif olarak getirilen yurttaşlık önerileri arasında yer almaktadır. Kent yurttaşlığı yaklaşımının çıkış noktasını, ulus-devlet yurttaşlığının kökeninin kent devletlerinden gelmesi oluşturmaktadır. Bu konuda pek çok farklı yaklaşım bulunmakla beraber, ortak noktaları yurttaşlığın ulus-devlet aidiyeti boyutunun yerini, kent aidiyetinin almasıdır. Kent yurttaşlığı, önerileri kentte yaşayan herkesin, ulusal devletin yurttaş olup olmamasına bakmaksızın, kentin yönetimine katılmaları gibi demokratik bir yaklaşımla hareket edebilecekleri gibi, kent zenginlerinin, kent yoksullarından ayrıldığı ayrı birimler içinde yaşamaları gerektiği gibi dışlayıcı hareket tarzları da benimseyebilmeleridir (Gündoğdu, 2003: 79).

Baubock (2003: 149), kent yurttaşlığının ulus-devlet yurttaşlığına alternatif olarak daha demokratik içeriğine vurgu yapmaktadır. Kentlerin ulus-devlet yurttaşlığından ayrı ve bağımsız bir yurttaşlık geliştirmeleri demokrasinin, çoğulculuğun ve katılımcılığın da bir gereğidir. Baubock, bütün ulus-devletlerin sınırlarının kendi yurttaşları dışındaki insanlara kapalı olduğunu; oysa seyahat hakkının, sadece yurttaşlara tanınan bir ayrıcalık değil, insan hakkı olduğundan hareketle, kent yurttaşlığının ulus-devlet yurttaşlığına göre daha katılımcı bir yurttaşlık sunma potansiyeli olduğunu belirtmektedir. Kent yurttaşlığının kurulmasıyla doğum yeri, kan bağı ve kazanma esaslarının yanı sıra, yurttaşlığın ikamete göre verileceğini, böylelikle yurttaşlığın ulus-devletin sınırlayıcı düzenlemelerinden kurtulacağını belirtmektedir.

Işın ve Wood (1999: 117) ise, kentlerde ulus ötesi sınıfların hegemonyalarına işaret ederek, kentlerde zengin kesimin tüketim ve değişim ilişkilerinde belirleyici olduğunu ifade etmişlerdir. Kentlerdeki düzenlemelerin bu sınıfların çıkarlarına göre yapılması, kentin geri kalan kesiminin dışlanması tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Kentin geri kalanında ise etnik, dinsel azınlıklar, göçmenler, işçiler, sınıf dışına itilenler durumundadır. Böylece kentin bu iki kesimi arasında yaratılacak ayrımcılık, kent yurttaşlığının demokratik, katılımcı içeriğini değil, dışlayıcı içeriğini zenginleştirecektir (Gündoğdu, 2003: 80).

1.9. YURTTAŞLIK OLGUSUNUN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Kapitalizmin ve demokrasinin gelişmesine paralel olarak önem kazanan yurttaşlık olgusu, içeriğini Batı siyasal düşünce tarihindeki bir dizi tartışma ve Batı'nın toplumsal yaşam deneyimlerine bağlı olarak ortaya çıkan evrimin sonucunda kazanmıştır. Yurttaşlık, genel anlamıyla bir siyasal topluluğa aidiyetten kaynaklanan hak ve görevler bütünü olarak ifade edilir. Yurttaşlığın hak ve aidiyet boyutu genel hukuksal açıdan ifade edilirken, sosyolojik boyutunu siyasal özellikle vurgulamak gereklidir. Çünkü yurttaşlık, salt devlet merkezli bir tanımlamanın ötesinde hem farklı çıkarların/çatışmaların birbirleriyle hem de devletle olan mücadelesi sonucunda kazanılmıştır

Tarihsel süreçte toplumsal iktidar mücadelelerinin konusu olan yurttaşlık, bir yandan aşağıdan talep edilen bir haklar kategorisi olarak gelişirken, bir diğer yandan da yukarıdan, yani devlet tarafından verilen bir statü niteliğindedir. Bu da yurttaşlığın pratikte içerme ve dışlama politikalarında merkezi öneme sahip olduğunu göstermektedir. Modern yurttaşlık, ulus devlet sınırlarında anlam kazanmıştır. Yurttaş, ulus devletin meşruiyet dayanağı olan soyut 'ulus'un somutlaşmış görünümünü oluşturmaktadır. Bu durum, devlete yurttaşlık koşullarını belirleme yetkisi vererek, bazı kesimleri siyasal sistemin dışında tutma seçeneği tanımaktadır. Kimlerin ulus devlet sistemine dâhil edileceği, kimlerin sistemin dışında tutulacağı, uluslararası toplumun çeşitli dönemlerde etkilendiği siyasal gelişmelere paralel olarak değişiklik göstermiştir. Böylece yurttaşlık konusundaki temel çatışmalar, aslında ulus devletlerin yaşadığı siyasal dönüşümlerle iç içe gelişmiş, hatta bu siyasal dönüşümlerin bir parçası olmuştur.

Dolayısıyla yurttaşlık en başından beri, bir takım dışlayıcı pratikleri beraberinde getirmiştir. Özellikle modern dönem öncesinde yurttaşlığın ayırt edici özelliği, sınıf ve cinsiyet ayrımcılığı üzerine kurulması ve bu ayrımcılığın gelenek hukukuyla perçinlenmesidir. Yurttaşlığın çeşitli dönemlerde toplumsal mücadele alanının merkezine taşınmasının nedeni, toplumlarda meydana gelen ekonomik ve siyasal değişikliklerdir.

Buradan hareketle modern yurttaşlığın gelişimi de, toplumda meydana gelen köklü ekonomik değişikliğin, siyasal sistemi dönüştürmesi arayışları içinde gerçekleşmiştir. Modern yurttaşlık, ilk ortaya çıkışıyla, aristokrasinin ayrıcalıklarına karşı bir tez olarak, yükselmekte olan yeni sınıf, burjuvazinin söyleminde yer almıştır. Ancak modern yurttaşlığı, klasik yurttaşlıktan ayıran “kanun önünde eşitlik” ilkesi sayesinde, Yurttaşlık hem sınıf temelli içeriğini gizleyecek, hem de çeşitli dönemlerde farklı sınıfların yurttaşlık haklarını elde etmeleri potansiyelini taşıyacaktır. Başlangıçta yalnızca bireysel hakları içeren yurttaşlık hakları, hem hak kategorilerinin sosyal ve kültürel hakları kapsayan bir nitelik kazanmasıyla, hem de farklı toplumsal sınıfların yurttaşlık hakkı elde etmesiyle genişlemiştir. Bir başka deyişle, modern yurttaşlık, sınıf temelli ve dışlayıcı bir içerik taşımasına rağmen kanun önünde eşitlik ilkesi ile çeşitli dönemlerde dönüşüme uğrayarak farklı kesimleri kapsayan bir özellik göstermiştir.

Yurttaşlık kavramı modern dönemde modern siyasetin ‘katılım’, ‘temsil’, ‘özyönetim’, ‘özdenetim’ kavramları ile harmanlanarak, modern öncesi çağlardaki anlam ve içeriğinden önemli bir farklılık sergilemiştir. Bu da göstermektedir ki modern yurttaşlık kavramı, modern siyaseti oluşturan temel kavramlarla iç içe gelişmiş, hatta bu kavramlarla birlikte anlam kazanmıştır. Bir başka deyişle modern demokrasilerin merkez kavramlarından biri olan yurttaşlık, uluslaşma süreçleri, ulus devletlerin kuruluşu ve liberal demokrasilerin gelişimi içinde anlam kazanmıştır. Tüm bu süreçlerin dünyanın farklı coğrafyalarında farklı gelişim çizgisi izlemesinin bir sonucu olarak da, yurttaşlık farklı geleneklerden beslenmiştir.

Machiavelli, Rousseau gibi kuramcılar yurttaşlığın cumhuriyetçi geleneğine kuramsal temel hazırlarlarken, İngiltere iç savaşının çıkmazları, Locke’a liberal yurttaşlık anlayışının temellerini teorileştirme ortamı sağlamıştır. Bu gelişmelere paralel olarak 1789’un sert ve jakoben ulusçuluk anlayışı siyasal topluluğa karşı görevleri ön plana çıkaran cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışını doğururken, 1688 İngiliz Büyük Devrimi’nin parlamentonun egemenliğini yumuşak bir geçişle sağlaması ve 1776 Amerikan Devrimi’nin millerce uzaklıktaki bir egemene karşı bağımsızlık mücadelesi şeklinde gelişmesi, daha çok haklara vurgu yapan liberal

yurttaşlık anlayışını doğurmuştur.

Kapitalizmin uluslararası boyut kazanmasıyla, sermaye akışı ulus-devlet sınırlarının dışına çıkmıştır. Bunun sonucunda, ulus-devlet çözülme sürecine girmiştir. Küreselleşme süreciyle ulus-devlet egemenliğinin çözülmesinin yurttaşlığa yansımaları ise, yurttaşlığın birlik ve bütünlük oluşturma işlevinin ortadan kalkması ve ulus-devletlerle yurttaşlar arasında temsil krizinin ortaya çıkması şeklinde olmuştur. Küresel kapitalizmde ulus-devletlerin çok uluslu şirketlerin ya da çeşitli uluslararası girişimlerin aldıkları kararları uygulama birimleri haline gelmeleri, yurttaşların devlet politikalarını etkileme şanslarının ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ayrıca, küreselleşmeyle birlikte yerel kimlik ve aidiyetlerin ön plana çıkması, ulusal kimliklerin farklılıklar temelinden yeniden tanımlanması taleplerini beraberinde getirmiştir. Tüm bunlar ulus-devletler ve yurttaşları arasında yaşanan temsil krizinin göstergeleridir. Bu krizin aşılması girişimleri ise, yeni yurttaşlık önerileri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yeni yurttaşlık önerilerinin her biri, modern yurttaşlığın kapsamadığı bir alandan eleştiri yönelterek, yurttaşlığın kendi söylemlerini de içerecek şekilde yeniden tanımlanmasını dile getirmektedirler. Özellikle birleşik Avrupa ideali, yurttaşlık kimliğine ilişkin yeni bir anlayışın, başka bir anlatımla ulus-devlet ötesi yurttaşlığın olabilirliği tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, bir yandan yeni toplumsal hareketler, ulusal ve etnik azınlıklar, kimlik politikaları çerçevesinde bir tanımlama talep ederlerken, diğer yandan ise, yurttaşlığın ulus-devlet aidiyeti dışında küresel ve yerel aidiyetler belirtmesi gerektiği talepleri ortaya çıkmaktadır. Böylece, yurttaşlığın bağlamsal tariflerine yönelik, feminist yurttaşlık, ekolojik yurttaşlık, kent yurttaşlığı, Avrupa yurttaşlığı ve küresel yurttaşlık tartışmaları da son zamanlarda popülerlik kazanmaya başlamıştır.

Yurttaşlığın son zamanlarda çok tartışılma nedenlerinden biri de göç olgusudur. Özellikle, ekonomik nitelikli göçlerle gittikçe heterojenleşen Batı toplumları, devlet-yurttaş ilişkisini çözümlerken hukuksal, siyasal ve sosyal nitelikte bir takım sorunlarla da karşılaşmışlardır. Özellikle çok hızlı bir artış gösteren Müslüman nüfusun kültürel haklar, eğitim kurumları ve başörtüsü gibi talepleri

karşısında Batılı toplumlar ciddi sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Bu sıkıntıları aşmak için çok kültürlü yurttaşlık, anayasal yurttaşlık gibi bir takım yeni arayışlara girilmişse de bu sorun günümüzde varlığını daha da şiddetlenerek hissettirmektedir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bir batı kavramsallaştırması olan yurttaşlık olgusunun Türkiye gerçeklerine uyup uymadığı araştırılacaktır. Yurttaşlığın tarihsel gelişim süreci Türkiye şartlarında incelenerek, yaratılmak istenen yurttaş ve yurttaşlık olgusunun günümüzdeki görünümü sunulmaya çalışılacaktır.

II. BÖLÜM: OSMANLIDA YURTTAŞLIK

2.1. OSMANLI TARİHSEL ARKA-PLANI

Türkiye’de yurttaşlık olgusunun toplumsal, tarihsel arka-planına eğilebilmek, bunların demokratikleşme sürecindeki etkilerini inceleyebilmek için, Osmanlı’nın toplumsal ve siyasal düzeninde devlet-toplum ve birey ilişkilerine genel hatlarıyla göz atmak gerekir. Cumhuriyet dönemindeki oluşumlara ve ilişkilere ışık tutabilecek olan bu inceleme, hem devlet geleneğini, siyasal kurumları ve siyasal kültürü, hem de ekonomik-kültürel ilişkileri ve toplumsal muhalefeti içermektedir. Bu nedenle, aşağıdaki alt başlıklarda sosyo-ekonomik, siyasal-kültürel bağlamda yurttaşlık potansiyeli taşıyan somut oluşumlar düzeyinde devlet-siyaset ve yurttaşlık ilişkisi ele alınacaktır.

2.1.1. Osmanlı’nın Sosyo-Ekonomik Düzeni

Osmanlı İmparatorluğu, Selçuklu-Bizans sınır bölgesinde Osman Gazi etrafında toplanmış hudut kuvvetlerinin 13. yüzyılın sonlarına doğru siyasi bir varlık olarak ortaya çıkması sonucu, tarih sahnesine girmiştir. Gerek siyasal ve gerekse toplumsal arka planında eski Orta-Doğu İmparatorluklarının, Orta-Asya Türk Hanlıklarının ve İslamiyet’in fikri katkılarının karışımı olduğunu söylemek mümkündür (Uzunçarşılı, 1954: 26). Osmanlı İmparatorluğunda I. Bayezid (Yıldırım) ile başlayan ve II. Mehmet (Fatih) ile birlikte bütün kurumları ile yerleştirilmeye çalışılan bir merkezi idare uygulaması söz konusudur. Bu sistem en genel biçimleri ile XVIII. Yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürebilmiştir. Ancak XVII. yüzyılla birlikte sistem, bölgesel unsurların ağırlık kazandığı bir görünüm almıştır.

Osmanlı Devletinin gelenekçi yönetimi, XIV. yüzyılın sonlarına doğru genel hatları ile oluşmuştur. Osmanlı toplumunun bu kendine özgü yapısı, iç işleyişi bakımından hassas dengelere dayanan, merkeziyetçi-misyoncu (görevci) bir karakter

taşıır. Osmanlı devletinin temelinde, zengin bir dini gruplar mozaigini, aşiret birliklerini, etnik unsurları refah (veya yarı refah) içindeki şehirleri bir bütün olarak örgütlemeyi başarmış olan bir merkez bulunmaktadır. (Mardin, 1995: 111). Osmanlı yönetiminde hükümdar, merkezi bir rol oynamaktadır. Otoriteyi sağlayabilmek için doğrudan hükümdarın emrinde ve daima harekete hazır bir Yeniçeri ordusu kurulmuştur. Ülkeyi yönetmeye ilişkin yetkiler, “Enderun Sistemi” ile saray okullarında yetişen ve dolayısıyla bağlılıkları ve konumları sadece hükümdara ait olduğu için “kul taifesi” olarak tanımlanan bir memurlar sınıfı arasında paylaştırılmıştır. Yargı erkini yürüten ve görece özerk kabul edilebilecek “ulema” sınıfına mensup kadıların merkeze bağlılıkları “memur” statüsüyle sağlanmaya çalışılmıştır (Yücel, 1974: 40)

Osmanlı klasik düzeninin özünü, tımar sisteminin oluşturduğunu söylemek çok da fazla iddialı olmaz (Kılıçbay, 1985: 361). Tımarlar büyüklüklerine göre; has, zeamet ve tımar olmak üzere üçe ayrılmaktadırlar. Tımar sahibi (sipahi), reayadan toprak rantı karşılığında vergi toplamakta ve karşılığında orduya belirli sayıda teçhizatlı savaşçı sağlamaktadır. Bu askerlere “cebelü” denilmektedir. Tımar sahibi (sipahi), toprağın mülk sahibi değildir. Toprağın mülkiyeti padişaha aittir. Tımarlar padişahın, yani merkezi idareden çıkan bir imtiyaz fermanıyla ihsan edilir. Bu belgeye “berat” veya “teksire” denir (Yerasimos, 1986: 203). Tımar sahibi, S. Divitçioğlu’nun (1981, 52-53) belirttiği gibi devletin bir memuru, bir temsilcisidir. “Devlet adına topraktan yaratılan rant üzerinden vergi toplar ve devlet adına asker toplar. Tımar sahibi verilmiş bir bölgede devlet otoritesinin yerine kaim olan bir asker-memurdur.” Bir diğer ifadeyle, sipahi, toprağı işleyen bir devlet memurudur ve reaya üzerinde herhangi bir tasarruf yetkisi bulunmamaktadır (İşpirli, 1999: 241).

Toplumun önemli unsurlarından biri olan reaya ise, irsi olarak toprağına bağlıdır. Kanunnamelerde bu durum “raiyyet oğlu raiyyettir” formülüyle ifade edilmektedir. Reayanın farklı statüde olması kanunnamelerde “reaya ata binüb kılıç kuşanmak yoktur” ibaresiyle anlatılmaktadır. Ülkedeki üretimin tek kaynağı olan reaya, yönetici sınıftan daha güvencededir. Padişahın berat alarak bir göreve atanan herkes Osmanlı sisteminde, askeri sayıldığından padişahın kulu da olmaktadır.

Padişahın iradesi karşısında mal ve canlarının herhangi bir güvencesi yoktur. Oysa reaya padişaha ait sayılmakla birlikte, onun kulu olmadığından hem mal hem de can güvenliğine sahiptir (Kılıçbay, 1985: 389).

Osmanlı toplumunda, devletin-özel mülkiyete sık sık müdahale etmesi ve özel servetlerin müsadere tehlikesi ile karşı karşıya bulunması, vakıf kurumunun gelişip yaygınlaşmasına neden olmuştur. “İslam hukukuna göre vakıf, özel mülkiyet altındaki bir malın gelecekteki gelirinin kamu yararına veya hayır amacıyla tahsis edilmesi demektir” (Pamuk, 1988: 93).

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı toplumsal-siyasal yapısı katı bir yöneten-yönetilen ayrımına ve bu ayrımın oturduğu hassas dengeye dayanmaktaydı. Bir yanda siyasal merkezi oluşturan Sultan ve onun asker-sivil bürokratları, diğer yanda reaya bu eşitsiz ilişkinin taraflarıydı. Toplumsal düzeni sağlamak adına benimsenmiş olan bu ayrımlaşmada, iktidarı toplumdan kaynaklanmayan askeri kesimin temsil ettiği devletin, toplumun (reaya) üzerinde baskın bir güç olarak hâkimiyeti XVII. yüzyıldan sonra daha da artmıştır.

Osmanlı devletinin İstanbul’u fethederek Doğu Roma’nın mirasına sahip çıkması ve imparatorluk haline gelmesiyle Osmanlı Devletine özgü bir millet sistemi olgunlaştırılmıştır. Bu yapı temel olarak, her farklı din ve mezhebin kendi dini otoritesi çevresinde örgütlenmesi ve bu yolla Osmanlı hanedanına bağlanması olarak tanımlanabilir.

Osmanlı’da şeriata dayanan devlet anlayışında dilsel farklılıklara göre toplum gruplandırılmış, Millet sistemi içinde her dilli grubun içinden seçilmiş en yüksek rütbeli din adamı o topluluğu düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiş, birer devlet memuru gibi Sultana karşı sorumlu kılınmıştır. Bu sistem içinde, “farklı olana yaşam hakkı ancak İslam’ın üstünlüğünü ve otoritesini kabul ederse tanınmıştır. Yani farklı olanı kendisi ile eşit saymamakta bir kast sistemi içinde ikinci sınıf yurttaş olarak yaşamaya mahkûm bırakmıştır. Modern anlamda bireye ve bireyin özgür iradesi ile karar vermesine olanak tanınmamıştır” (Akçam, 1992: 124).

Osmanlı devlet geleneğinin bir sonucu olarak yönetilenlerle, yönetenler arasındaki ilişki, yukarıdan aşağıya doğru inen “düzenleyici ve buyurucu” bir ilişkidir. Yani yönetilenler, yönetenler tarafından kendilerine “buyrulanlara” uygun hareket etmek zorundadırlar. Yönetilenlerin, karar alma ve bu kararları uygulama süreçlerine katılmaları söz konusu değildir.

Osmanlı toplumunun kendine özgü şartları içinde yönetilenleri, yaşama biçimleri bakımından aşağıdaki şekilde tasnif etmek de mümkündür:

1-Şehirliler 2-Köylüler 3- Göçebeler

Bu gruplandırma tamamen yaşama biçimlerine göre düşünülmeyle beraber, göçebelerin çok büyük bir bölümünü Müslümanların oluşturduğunu hatırd tutmak gerekmektedir. Modern toplumun temelini oluşturan yapıların omurgasını, şehirliliğe ve bir bakıma denetimi kolay alanlara dayalı yapılar oluşturmaktadır. Osmanlı devletinin modern hayata intibak edememesinin gerisinde, azalan askeri güçle paralel olarak artan denetim dışı alanların çoğalması yatmaktadır denilebilir.

Osmanlı devletinin zaman içinde değişen demografik yapısına herhangi bir dinsel ya da etnik ayrım yapılmaksızın yüzeysel olarak bakıldığında bile karakteri itibarıyla Osmanlılar, “köylü” bir toplum görüntüsündedirler (Mc Carthy, 1995: 54).

Osmanlı toplumsal yapısını anlayabilmek için loncalardan da bahsetmek gerekir. Şehirlerdeki zanaat üretimi sıkı devlet düzenlemeleri altındaki loncalar tarafından yapıldı. Devlet üretim sürecini, hammaddelerin dağıtımını, ürünlerin nitelik ve niceliğini denetler ve fiyatları saptardı. Şehir üretimi üzerindeki bu denetim kısmen, devletin iç ticaret üzerinde kurduğu kontrol mekanizmasıyla gerçekleştirilirdi. İç ticaretin örgütlenmesi, bölgesel ve bölgeler arası pazarlar yoluyla olurdu. Devlet bu pazarları teşvik eder, ticaret yollarında ve pazarlarda tüccar ve malının güvenliğini sağlar ve ticari işlemleri sıkı sıkıya denetlerdi (Keyder, 1983: 120-122). Üretimin merkezi bir anlayışla kesin kurallara bağlanması, malın kalitesinin, fiyatının arz ve talep dengelerine göre oluşmasını engellemekteydi. Devlet, temel malların standart kalitesini ve fiyatını belirleyici bir görev üstlenmiş ve

bunun dışına çıkılması kesin şekilde yasaklanmıştı (Öztürk, 1999: 141).

Kısaca, Osmanlı'da bireyden söz etmek mümkün değildir. Kul, tebaa anlayışı bağlamında ilişkiler gelişmiş, kutsal devlete, dolayısıyla padişaha itaat, en önemli unsur haline gelmiştir. Osmanlı toplum yapısı, Tımar sistemi üzerine inşa edilmiştir. Devşirmecilik, yönetici kadroların yetiştirilmesinde başvurulan yoldur. Osmanlı'da özel mülkiyet olmadığı için vakıflar gelişmiş, önemli bir unsur haline gelmiştir. Ticaret de localar tarafından düzenlenerek, koordine edilmiştir. Sonuç olarak Batıdaki yurttaşlığın tarihsel gelişimi, klasik dönem Osmanlı toplumsal yapısında görülmemektedir.

2.1.1.2. Klasik Toplumsal Düzenin Çözülüşü:

Kendi içerisinde belirli bir tutarlılıkla işleyen Osmanlı sistemi, 16'ncı yüzyılın sonlarına doğru eski işleyişini yitirerek çözülmeye başlamıştır. Braudel (1994, 86), 16'ncı yüzyılın ortasından öncesine ait bir oluşum olarak büyük mülkiyetin geliştiğini ve 1550-1570 yılları arasındaki dönemin belirleyicisi olduğunu belirtmiştir.

Osmanlı toplumunda 16'ncı yüzyılın son çeyreğinde başlayan bunalım ve gerileyişin, en önemli nedeni ekonomiktir. Batıdan ticaret ve değerli maden girişi yoluyla ekonomik bunalım baş göstermiş ve fiyatlar hızla yükselmeye başlamıştır (Pamuk, 1988: 123). Ortaya çıkan mali kriz, merkezin kırsal alanlardaki merkezkaç eğilimi durdurabilecek zorlayıcı aygıtı harekete geçirmesini önlemiştir. Vergi gelirlerini artırma girişimlerinin, tarımsal yapının dengesini daha da bozarak durumu ağırlaştırdığı görülmektedir (Keyder, 1993: 124).

Düzenin bozulması ve parasal ekonominin getirdiği fiyat artışları, askeri sipahi sistemini işlemez hale getirmiştir. Askeri hizmetten kaçılmaya başlanmış ve merkezi yönetimin emrettiği denetimler komedi haline dönüşmüştür (Braudel, 1994: 87). Merkezi yönetimin tarımsal artığın daha büyük bir bölümüne doğrudan el koyma çabalarının ikinci ve en uzun dönemde daha önemli sonucu ise, dirlik

düzeninin ya da tımar sisteminin gerilemesi ve iltizam düzeninin tarımsal kesime yayılması olmuştur (Pamuk, 1988: 127). İltizam usulünde, devletin ticaretten, tarımsal üretimden ve diğer kaynaklardan aldığı vergilerin bir bölümünün toplanması işini açık artırma yoluyla mültezim adı verilen aracılara bırakması söz konusudur.

Bu durum taşrada, ayan olarak adlandırılan kesimin güçlenmesini sağlayarak, ayanların, merkezi otorite karşısında yeni tavizler elde etmenin yollarını aramasına neden olmuştur. Bu süreç, 1808 yılında, padişahın ayan ile anlaşmasını gösteren ve “*Sened-i İttifak*” olarak anılan belgenin imzalanması ile sonuçlanmıştır. Bu belge ile padişah, iktidarının mutlak olmadığını ve bu iktidarı mahalli güçlerle paylaşmayı kabul etmiştir. Ancak bu belge, sonun başlangıcı olmuş ve sonraki dönemde merkezi otorite ayan üzerinde iktisadi ve siyasal egemenliğini yeniden oluşturmuştur. Bu evrede topraksız serfler veya tarım işçilerinin henüz oluşmadığı, köylülüğün çözülmesini destekleyecek hiçbir hukuki ve siyasi kurumun olmadığı görülmektedir. Aynı zamanda devletin bütün aygıtları bağımsız köylü statüsünü desteklediğini söylemek hiç de abartılı bir iddia gibi görünmemektedir (Keyder, 1993: 28).

Tanzimat’tan sonra yeni idari anlayış gelince, ayanların üstlendiği görevler başka makamlara devredilmiş, ayanlara ise meclis üyelikleri veya bazı devlet hizmetleri verilerek ayanlık sessizce ortadan kaldırılmıştır. Böylece 200 yıl kadar devam eden bir kurum kendiliğinden ortadan kalkmıştır (İşpirli, 1999: 238). Mahalli güçler karşısında padişahın ve merkezi otoritenin hâkimiyetinin kurulması, batıdaki oluşumların gerçekleşmesini engellemiştir. Batıdaki anlamda sermaye birikimine sahip bir burjuva sınıfı oluşmadığı gibi, bu sınıfın karşısında topraksız köylü ve tarım işçileri de oluşmamıştır (Keyder, 1993: 39).

17’inci yüzyılda Osmanlı tarım düzeninin bozulmasıyla, şehir hayatı da yozlaşmaya başlamış; bir yandan köylerden kaçarak şehirleri dolduran işsiz-güçsüzler ordusu, diğer yandan da yeniçeri-esnaf ilişkilerinin yarattığı toplumsal sorunlar şehir hayatını da altüst etmiştir (Timur, 1994: 259).

15’inci yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa’daki gelişmelerin Osmanlı

ekonomisini etkilemesi ve bunalım sürecini başlatmasına karşın, bunun etkileri 18'inci yüzyılın başlarına kadar pek hissedilmemiş ya da bunun farkına varılmamıştır.

Osmanlı toplumunda gerileyişin en fazla hissedildiği alan ordudur. Ordunun donanım ve teknik düzeyinin gerilemesi, Osmanlı ilerleyişinin durması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Savaş kazanamayan ordu, ekonomi üzerinde yük olmaya başlamış ve kazanılan zaferler sonucunda sağlanan ganimetler de ortadan kalktığından, ekonomi üzerindeki yük daha da ağırlaşmıştır. (Lewis, 1998: 25-26). Türkiye'nin Avrupa devletleriyle yaptığı savaşlarda yenilgiye uğraması kaçınılmaz olmuştur. Bu yenilgiler Osmanlı-Türk toplumunun özel yapısına dayanan, geleneksel sosyo-ekonomik ve politik kurumlarının yıkılmalarına yol açmıştır (Steinhaus, 1999: 45).

Osmanlı'da dış dünyaya karşı tutum değişikliği, içeride bazı yenilikler (ıslahat) yapılması gerekliliği, Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşların sonucunda yapılan iki barış antlaşmasından sonra anlaşılmıştır. Bunlardan birincisi 1699'da yapılan Karlofça Antlaşması, ikincisi 1718'de yapılan Pasarofça Antlaşması'dır (Berkes, 1978: 39). Lewis (1998, 37), 26 Ocak 1699'da imzalanan Karlofça barış antlaşması bir devrin bittiği ve bir diğerinin başladığını ileri sürmektedir.

Başlayan bu dönem, Osmanlıların gelişen Batı kapitalizmi karşısındaki gerileyişinin kendini hissettirdiği bir dönemdir. Bu gerileyişin Osmanlı yöneticilerince kabulü kolay olmamıştır. Dolayısıyla, çözüm olarak nelerin yapılabileceği yönündeki çalışmalar daha sonraları, 18'inci yüzyılın sonlarına doğru başlayacaktır. Artık, Osmanlı yönetimi, bu geri kalıştan nasıl kurtulabileceğinin hesaplarını yapar hale gelmiştir. Eski güçlü Osmanlı toplumsal sistemini yeniden yaratmak temel hedeftir. Yaşanan son iki yüzyıllık tarih, bu hedef çerçevesinde Osmanlı-Türk modernleşmesi Batılılaşma sürecidir (Toynbee, 1999: 52).

Araştırmanın bundan, sonraki bölümlerinde, Osmanlı-Türk modernleşmesinin serüveni ele alınacak ve bu serüvenin ne ölçüde başarılı olduğu ve bugün yaşanmakta olunan durumun yurttaşlık açısından genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

2.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE YENİLEŞME HAREKETLERİ

1683-1699 süreci yenilgileri ve Avrupa karşısında sürekli kaybedilen savaşlar modernleşme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Böylece, Avrupa'dan bireysel kültür unsurlarının bilinçli bir şekilde taklitlerine Lale Devri ile başlanmıştır. Lale devri, Türkler için parlak bir uyanma dönemi olmuş ve Avrupa medeniyetinin esaslı bir şekilde Doğu'da yayılmasını sağlamıştır. Bu açıdan bakılınca III. Selim dönemi (1789-1808) serbest değişmelerle zorunlu değişmeler arasında bir tür geçiş dönemi olarak kabul edilmelidir.

Batılılaşmada ilk geniş kapsamlı zorunlu değişmeler hiç şüphesiz II. Mahmut dönemiyle başlamıştır. Osmanlı Devleti'ndeki bu kültür ve medeniyet değişimlerini şöyle değerlendirebiliriz:

Serbest Değişimler Dönemi: Bu dönem toplumda belli başlı herhangi bir değişimi meydana getiremeyen ve başlangıcı kesin olarak tespit olunamayan tek tek maddi unsurların ithal edildiği (gemicilik, ilaç, silah, askerlik ve maliye gibi) dönem ile bunların bilinçli bir şekilde taklit edildiği dönemden oluşan ve XIX. yüzyıla kadar devam eden dönemdir.

Geçiş Dönemi: Bu dönem III. Selim Dönemi planlamaların yapılmaya başlandığı ara dönemi ifade etmektedir.

Kapsamlı ve Zorlayıcı Dönem: Bu döneme geniş kapsamlı, zorlamacı kültür değişmelerinin ancak zorlayıcı bir şekilde meydana getirilebileceği kanısının belirmeye başlamasıyla geçilmiştir. Değişimin devlet eliyle yapıldığı zorlayıcı dönemi II. Mahmut ile başlatarak devrelere ayırmak gerekir (Çağdaş Türkiye Tarihi, 2002: 28).

II. Mahmut' tan Tanzimat' a kadar (Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanına kadar), Tanzimat'tan I. Meşrutiyetin ilanına kadar,

I. Meşrutiyetin ilanından, II. Meşrutiyetin ilanına kadar,

II. Meşrutiyet'ten, Cumhuriyet'in ilanına kadar,

III. Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar devam eden süreç.

2.2.1. Serbest Değişimler Dönemi (Düzenli Olmayan İslahatlar)

Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi, modernleşmenin klasik tanımındaki az gelişmiş bir toplumun modernleşmesi olarak alınmamalıdır. Devlet güçlü zamanlarda bütün haşmet ve ihtişamı ile döneminin en ileri bilgi, teknik ve medeniyet unsurlarını kullanmıştır. Fakat Avrupa XVI. yüzyılda başladığı Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler ve daha sonraki medeni hamlelerle atılım yapıp çağı yakalama yarışına kalkıştığı zaman Osmanlı; kendini bu yeniçağın gereklerine göre şekillendirmek gereğini hissetmemiştir. Osmanlı aydınları ve devlet adamları geri kalmanın nedenlerini 16. yüzyılda uygulanan sosyo-ekonomik politikada aramaya başlamışlardır. Böylece Osmanlı modernleşmesi, mevcut olan değişimin de sürekli değişmesi olgusunu gerçekleştiremediği için kendi sonunu hazırlamıştır. Aynı zamanda imparatorluğun değişmelere dirençli Nizam-ı alemci yapısı da devletin ve toplumun çağa uyum sağlamasını engelleyen önemli bir etkidir (Karal, 1983, 144-151).

İlk dönem ıslahat ve modernleşme anlayışında Türkler için Lale Devrinin parlak bir uyanma devri olduğu söylenebilir. Avrupa medeniyetinin köklü bir şekilde Doğu'da yayılabilme çalışmaları, bu dönemde başlamıştır.

Dönemin karakteristik özelliklerini Fransız mimarı tarzına uygun olarak inşa edilen Sadabat Köşklerinde görmek mümkündür. Dönemin en büyük yeniliği ise İbrahim Müteferrika'nın Sait Efendi ile birlikte 1727 yılında kurdukları matbaadır. Bu dönemde Batı ve kurumları örnek alınarak bir takım ıslahatlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ordunun modernizasyonu için de bazı girişimlerde bulunulmuştur.

2.2.3 Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e (1839-1908)

19. Yüzyılın ilk üççeyreğinde, yönetim ve toplumda, demokratikleşme hareketinin hazırlayıcısı olarak kabul edebileceğimiz bir dizi devinim yer almıştır. Bütün bu devinimler Batı kurumlarının, değerlerinin ve bunlara paralel özlemlerin topluma yerleştirilmesine yöneliktir. Kuşkusuz devinimler tek yönlü bir etkileşimin sonucu kabul edilmemelidir. Her aşamada varılan somut düzey, kendinden sonrakileri belirlemektedir. Söz konusu devinimleri iki grup altında incelemek mümkündür. Birinci grupta yasal çerçevenin oluşturulmasına yönelik dönüşümler ele alınacaktır. Bu dönüşümlere Osmanlılar “İslahat Hareketi” adını vermişlerdir. İkinci grupta ise, Batı kültürünün Osmanlı aydını üzerindeki etkisini ve bu etkinin somut sonucu olan “Yeni Osmanlılar” hareketi ele alınıp değerlendirilecektir. Bu iki olgu, 1876 Anayasası'na uzanan yoldaki en önemli işaret taşlarıdır (Çavdar, 1995: 20-21).

Tarih kitaplarında “İslahat Dönemi” diye adlandırılan ve 18. yüzyılın son çeyreğiyle başlayan dönem, bir yerde Batılılaşma hareketlerinin yer aldığı zaman aralığıdır. İslahat ve Batılılaşma, birbirlerinin eş anlamlısı gibi kullanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ve hatta Türkiye, Batılılaşma, çağdaşlaşma denilen soyut kavramlara yol alırken, somutta kapitalistleşmeyi arzulamıştır (Çiçek, 1999: 175-180).

Batı Avrupa burjuvazisinin yasal çerçeveleri kendi çıkarlarına yönelik düzenleme çabalarının arkasında, önce (iktidarı) egemenliği paylaşmak, sonra da devralmak amacı yatar. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ndeki anayasal gelişim ve değişimlerin de temelinde aynı amaç bulunmaktadır.

Konu yasal çerçeveyi egemenliğin paylaşımı biçiminde değiştirme olunca, anayasa oluşumuna yönelik dönüşümler 18. yüzyılın son dönemlerinden itibaren başlamıştır demek yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Egemenliğin paylaşımını içeren dönüşümleri şu sırayla ele almak mümkündür.

a) Şer'i Hüccet

- b) Sene d-i İttifak
- c) Tanzimat
- d) Tanzimattan sonraki “İslahat”lar.

2.2.3.1 Şer’i Hüccet

Bu deyim, şer’i sözleşme olarak Türkçeleştirmek mümkündür. Bu şer’i sözleşme, Padişah IV. Mustafa’nın tahta çıkışında, Nizamı Cedit’in kaldırılması sırasında, Sultan ile kulları arasında kurulacak yeni ilişkilerin ana koşullarını belirleyen bir nevi ant niteliğindedir. Şer’i sözleşmenin bir ve ikinci maddeleri Yeniçerilerin öncülüğüyle gerçekleşen ayaklanmanın ve bu ayaklanma sonucu, Nizam-ı Cedit’in ortadan kaldırılmasının gerekçelerini sergilemektedir. Üçüncü madde, ulemanın eylemlerine ilişkin hükümleri getirmektedir. Maddeye göre: “Ulema arasında dinimizin gereği olan, bilinenin uygulanması, istenmeyen önlenmesi kuralına aykırı gelmek eğilimi, Devlet adamları arasında şeriat ve kanuna uymayan işlere girişime kalkma gibi haller görüldüğü için bundan böyle bunların ordu isteklerine uygun, doğruya yönelmiş yolda gitmelerini sağlamak gerekir.” Hüccetin son maddesi ise, ordunun devlet işlerine karışmayacağına dairdir. Şer’i sözleşme incelendiği zaman Sultan’ın, kullarına karşı egemenliğin paylaşılmasına yönelik bazı ciddi sözler verdiği görülmektedir. Bilinenin uygulanması ve istenmeyen önlenmesi yaklaşımı, Sultan’ın iradesi dışında bir iradenin varlığına işaretler. İstenmeyen uygulanması deyim, ister istemez kim ya da kimler tarafından istenmeyen deyimini akla getirmektedir. Bu noktada, söz konusu iradenin halkın iradesi olduğu belli belirsiz anlaşılmaktadır. Bu iradenin isteği doğrultusunda birtakım işlerin yapılması ise, gene aynı sözleşme tarafından ordunun (yeniçerilerin) gözetimine bırakılmıştır. Şer’i sözleşmenin yasal gücü olup olmadığı çok tartışılmıştır (Çavdar, 1995: 20). Araştırmamız açısından “Şer’i Hüccet”in egemenliğin paylaşımına yönelik ilk adımlardan biri olduğu noktasının altının çizilmesi yeterlidir.

2.2.3.2. *Sened-i İttifak*

XVII. yy'da oldukça sık görülen ayaklanmalardan sonra, Anadolu ve Rumeli'de ayanlar bir anlamda otonom beylikler kurmuşlardı. Başlarına buyruk hareket eden Osmanlı toprakları içindeki hanedanların yetki ve hakları ile merkezi hükümet arasındaki ilişkilerini belirlemek amacıyla bir meşveret (danışma) meclisinin toplanmasına karar verilmişti. (Çavdar, 1995: 21). Tartışmalar sonunda Sened-i ittifak adlı belge imzalanmıştır.

Sened-i İttifak merkezi otoritenin keyfi davranışlarını sınırlamak yolunda ilk yazılı belgedir. Bu belgedeki en göze çarpan taraf, keyfi bir merkezi uygulamaya karşı ayana verilmiş olan direnme hakkıdır. Diğer yandan merkezden kendilerine bir saldırı olduğunda ayanlar birbirlerine destek olacaklardı. Böylece merkezi yönetim yani Padişah bir çeşit denetime tabi tutulmuş olmaktaydı. II. Mahmut tarafından istenmeyerek imzalanan Sened-i İttifak, belgenin hazırlanmasını sağlayan ve kendisi de ayan olan Alemdar Mustafa Paşa'nın tasfiyesi ve devlet merkezinde ayan etkisinin ortadan kaldırılmasıyla uygulama fırsatı bulamadan hükümsüz kalmıştır. Belge düşünce boyutunda kalmasına ve sadece ayanların haklarını güvence altına almasına rağmen merkezi otoritenin sınırlanabileceğini gözler önüne sermesi açısından Türk siyaset tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Sened-i İttifak ile Türk siyasi hayatında ilk kez yeni bir gücün farkına varılmakta ve onunla anlaşma yapılarak ülkeyi daha iyi yönetmek imkânı araştırılmaktaydı. Ayrıca güçler arasında bir denge kurulacak, tarafların hak ve menfaatlerini bağdaştıracak ve garanti altına alacak bir haklar ve görevler belgesinin de kabulü sağlanmıştı (Baysan, 1997: 49)

Kısaca, tüm eksiklerine rağmen bu senet, anayasal düzene yönelik atılmış bir adımdır ve Osmanlı padişahının egemenliğinin paylaşılabilceği, bu senetle belgelenmiştir (Çavdar, 1995: 22). Burada belirtilmesi gereken diğer önemli bir konu da, bu belgenin, II. Mahmut'un kendi isteğiyle değil, Anadolu ve Rumeli beylerbeyinin güçlenmesi ve hükümdarı zorlamaları ile imzalanmış ve ilan edilmiş olmasıdır (Öztekin, 1993: 51).

Osmanlı yenileşme hareketlerinin en önemli aşamalarından bir tanesi de, Tazminat Fermanı'dır. Aşağıdaki bölümde Tazminat Fermanı anlatılacaktır.

2.2.3.3. Tanzimat Fermanı

Padişah II. Mahmut'un ölümünden sonra tahta geçen ve babası gibi yenilikçi bir padişah olan Abdülmecit, 1839 yılında Tanzimat Fermanını yayınlamıştır. Fermanla Sened-i İttifaktan sonra bir kez daha padişahın yetkileri sınırlanarak devletin demokratikleşmesini ve ilk kez anayasal hayata geçmesini sağlayan süreç başlatılmıştır. Tanzimat Fermanı aslında yenilikçi bir padişahın hoşgörüsünden çok dış mihrakların baskısıyla ilan edilmiştir (Karpas, 1996: 34).

Ferman üç temel noktaya işaret etmektedir. Bunlardan birincisi padişahın kendi iradesini sınırlaması, ikincisi can, mal ve namus güvenliğinin yasalar çerçevesinde korunması ve üçüncüsü yönetimin kendi iradesine göre değil, Mevâd-ı Esasiye olarak nitelendirilen ilkeler doğrultusunda yapılacak yasalara göre çalışmasıdır. Fermanda yer alan bu hükümler, temellerini II. Mahmut döneminde belirmiş düşüncelerden almaktadır. Aradaki fark fermanın yazılı olarak yayınlanmasında, daha önce gördüğümüz senette olduğu gibi Padişahla ayan arasında kalmış bir sözleşme olmak yerine Padişahla hükümet arasında ve ilan edilmiş, kamuya açıklanmış bir sözleşme olmasıdır (Berkes, 1973: 114).

Tanzimat Fermanı ile birlikte siyasal yapıda yeni oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bu yeni oluşumlardan biri de yasama görevini yürütecek meclislerdir (Baysan, 1997: 52-53). Üyeleri devletin itibarlı kesimleri olan ulema, bürokrasi ve ordu içinde Padişahça atanıp görevden alınan meclisler, bu açıdan tam bağımsız olmamakla beraber halkı da temsil etmekten uzaktırlar (Çavdar, 1995: 22-23).

Bu ferman tebaanın eşitliği savını dile getirmiştir. Din esasına dayalı millet kavramının yerine "Osmanlılık" fikrini ikame etmiş ve hâkim millet anlayışını değiştirmiştir. Bütün devlet makamları ve rütbeleri, gayrimüslimlere açılmıştır. Böylece gayrimüslimler, siyasi bakımdan Müslümanlara eşit hale gelmişlerdir. İmparatorluk içinde Türk unsuru, idari, askeri ve ilmi sahada daima etkin olmuştur

ancak Tanzimat fermanıyla Türk unsuru dikkate alınmadığı gibi, inanç ve düşünce özgürlüğü faktörü de ihmal edilmiştir (Eryılmaz, 1992: 55). Bu bağlamda Tanzimat fermanıyla laik devlet düzeni için de ilk adım atılmış demek mümkündür. Bu fermanda, İslam dininin üstünlüğü vurgulanmakta, Müslümanların menfaat ve refahın sağlanması için yapılması gerekenler sıralanmakta ise de, devletin dini gruplara dayanan ve homojen olmayan yönetiminin ılımlı bir tasfiyesi de göze çarpmaktadır. Açık yargı, tebaanın eşitliği, gayrimüslimlere daha fazla kamusal hak ve ödevler verilmesi, askerlik ve memuriyet de fermanın belirgin nitelikleri arasındadır. Şer'i karakterine rağmen ferman sayesinde batı hukukunun bazı temel kanunları ilk defa İslam toplumunun içine girmiştir (Ortaylı, 1993: 181-182).

Tanzimat döneminin hem yönetim yapısı, hem de yönetim zihniyeti veya şekli üzerinde etkisi büyük çaplı olmuştur. Mutlakıyetçi bir yönetimin keyfi uygulama ve cezalandırma sistemi yerine, yasalara ve mümkün olduğunca keyfi olmayan ve hukuktan kaynaklanan temellere dayalı bir yönetim oluşturma çabaları böylece başlamış olmaktadır (Akşin, 2000: 122-130). Tanzimat, Osmanlı devletinde o zamana kadar hüküm sürmüş olan keyfilikten hukukiliğe, kanunsuzluktan meşruiyete, emniyetsizlikten emniyete geçişi ifade etmektedir (Çavdar, 1995: 22).

Yukarıda yazılanlar kısaca özetlenecek olunursa, Tanzimat fermanı, Osmanlı devlet geleneğinin bir sonucu olarak, yöneticilerin tebaa karşısında yerine getirmeye söz verdikleri tek taraflı bir vaatler demetidir. Fermanda bahsedilen hususların gerçekleşmesini denetleyebilecek herhangi bir iç siyasal mekanizma yoktur. Vaatlerin hayata geçirilmesi için kurulan meclisler, halkın katılımıyla değil; ulema, bürokrasi ve seçkinlerinin atanmasıyla oluşturulmuştur. Ancak Tanzimat olarak adlandırılan 1839-1876 devresi, Osmanlı Devleti ve toplumu açısından tam bir yeniden yapılanma devresi olmuştur. Böylece III. Selim tarafından 'batı kurumlarının alınması' şeklinde gelişen modernleşme hareketi siyasal ve kültürel alana da taşınmakta ve artık 'batı fikirleri' de (Çavdar, 1995: 23) Osmanlı toplumuna etkide bulunmaya başlamıştı demek mümkündür.

2.2.3.4. *Islahat Fermanı*

Islahat fermanı 1853-1856 Kırım savaşı sonunda Paris Barış antlaşmasından (15.4.1856) hemen önceki günlerde, Hristiyan dünyayı memnun etmek için ilan edilmiştir. Amaç savaş nedenlerinden birini (Osmanlı toplumundaki Hristiyan tebaanın haklarının korunması) ortadan kaldırıp Rusya'yı barışa ikna etmek ve batı Avrupa'nın en fazla hassasiyet gösterdiği konuda Hristiyanlar için daha iyi hayat şartları oluşturmaktır (Lewis, 1996: 115).

Islahat Fermanı, yerel yönetimler ve cemaat meclislerinde halkın temsil edilmesi düşüncesini tartışmaya başlayan ilk resmi bildirgedir. Ferman, ayrıca bütçe yapılmasının sağlanması, banka kurulması, dış sermayeye olanak sağlanması, karma mahkemeler kurulması ve Müslüman-Hristiyan eşitliğinin sağlanması gibi birçok vaatler içermektedir. Islahat fermanı, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak daha çok Müslüman olmayan tebaa için etkindi. Bu özelliğinden dolayı ferman ülkede yaşayan değişiklik uluslardan oluşan tebaayı Osmanlılık denen bir ulus duygusu içinde toplama çabası içinde olmuş, hak ve hürriyetlerden bahsederken bunlardan yararlanacak olanları yurttaş olarak nitelemiştir. Müslüman ve Hristiyan halkın devlet hizmetlerinde, askerliğe alınmada, yasalar ve mahkemeler önünde, siyasi hak ve hürriyetler açısından eşit olacağı özellikle vurgulanmıştır. Yabancı tebaa hakkında bu derece düzenleme yapılması nedeniyle ferman Hristiyanlara yönelik bir reform hareketi olarak nitelenmektedir (Çavdar, 1995: 23).

Islahat fermanı, o zamana kadar “millet-i hâkime” olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu almış, din farkı gözetmeksizin bir Osmanlı yurttaşlığı kurmaya çalışmış demek mümkündür. Ancak amaçlanan beraberliğin tersine, gayrimüslimlerle yabacıların kendilerine sağlanan hukuksal imkânları Müslüman tebaayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları görülmüştür (Mardin, 1994: 14).

Yine bu belge Tanzimat'la getirilen ilkeleri yeniden teyit etmiş ve ondan özel ve kesin ifadelerle dine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasının tam eşitliğini vurgulamıştır (Baysan, 1997: 53).

Bu ferman yirmi maddeden oluşmaktaydı. Fermanın özellikle “haklar” yönünden getirdiği yenilikler şu şekilde özetlenebilir:

Bütün tebaa için can, namus ve mal emniyeti, kanun önünde eşitlik, kişi ve kurumlara ait mülkiyete saygı, bütün tebaanın kamu ve askerlik hizmetlerine kabulü bazı idari kayıtlarla sağlanmıştır. Din ve eğitim hürriyeti, vergilerde eşitlik, iltizamın kaldırılması vergilerin doğrudan devletçe tahsili, yargılamada açıklık, adalet önünde tanıklık etmede eşitlik, cezalandırma ile ilgili insancıl hükümleri içermektedir (Baysan, 1997: 54).

Bu fermanla gayrimüslimler tarım, ticaret ve sanatta kendilerini daha da geliştirmek imkânını elde etmişlerdir (Baysan, 1997: 54). Ayrıca gayrimüslimler askerlik yapmak ve savaşa katılmak gibi serbest çalışma düzenlerini aksatacak bir durumla karşılaşmamışlardır. Bu düzenlemelerle gayrimüslimlerin nüfus ve ekonomi bakımından bir kayba uğramadıkları görülmektedir. Bu nedenlerle onların kentlisi ve köylüsü Müslümanlardan zengin bir görünüm sunmaktadır (Eryılmaz, 1992: 64).

Islahat Fermanı Osmanlı Devleti’nde meşru yönetime geçişi hızlandıran, buna karşılık ülkedeki yabancı sermayenin etkisini ve Avrupa müdahalesini artıran yeni bir siyasal ekonomik sürecin başlangıcı olmuştur (Sencer, 1984; Karpat, 1967: 36). Hristiyan halka tanınan haklar, Türk halkını memnun edemediği gibi, diğer taraftan büyük Avrupa devletlerinin istek ve dayatmalarına zemin harlandığı ve Osmanlı Devleti’nin zayıflamasını da beraberinde getirdiği için kimi tarihçiler tarafından eleştirilmektedir (Lewis, 1996: 115).

Tanzimat Fermanı gibi Islahat Fermanı da toplumu tatmin etmemiştir. Müslüman halk Hristiyanları koruyucu hükümler getirdiği için, Hristiyan halk ise tanınan hakların yanı sıra askerlik gibi yükümlülüklerden dolayı fermanın yayınlanmasına sevinememiştir. Bir süre sonra Abdülmecit’in ölümü ve Abdülaziz’in tahta geçmesiyle otoriter rejim tekrar kurulmuş, Islahat Fermanı da diğer belgeler gibi uygulanmayan bir belge olarak kalmıştır (Eryılmaz, 1992: 67).

Bu iki fermanla (Tanzimat, Islahat) Osmanlı imparatorluğu da yeni bir siyasal

görüş şekli almaya başlamıştır. İmparatorluk toprakları üzerinde yaşayan herkese tek yurttaşlık sıfatı altında, fakat imparatorluğun İslami geleneklerine zarar vermeden eşit hak ve vazifeler tanımak bu dönemde görülen temel fikri unsurdur (Karpas, 1967. 36).

2.2.3.5. Yeni Osmanlılar Muhalefeti ve I. Meşrutiyet

23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı Kanun-ı Esasisi (Anayasa) ilan edilmiştir (Armağan, 1978). Böylece 1808'den başlayarak devam eden gelişmelerle Anayasa'lı bir rejim noktasına gelen Türkiye, parlamenter yönetimle tanışmıştır (Kılınçkaya, 2005: 78).

Kanun-ı Esasi, Ayan ve Mebusan Meclisi adı altında iki meclisin kurulmasını öngörmekteydi. Halkın siyasete, yani ülke yönetimine katılması süreci, Anayasa'nın teminatı altında sürdürülmek istenmiştir.

İlk Osmanlı Parlamentosu 19 Mart 1877'de toplanmıştır. Bu meclis 28 Haziran 1877'de dağılmış ve yeni seçimlerden sonra ikincisi 13 Aralık'ta toplanmıştır. Nisan 1877'de başlayan ve 3 Ocak 1878'de sona eren Osmanlı-Rus savaşındaki ağır mağlubiyetin sorumlusu olarak görülen üç nazırın Meclis karşısında hesap vermesi istenince, Sultan, bunu bahane ederek 14 Şubat 1878'de meclisi dağıtmıştır. Meclis 30 yıl boyunca bir daha toplanamayacaktır. Hükümetin ve padişahın denetlenmesini amaçlayan aydın muhalefeti ise bu dönemde yeniden yeraltına inmiştir (Kuran, 1959: 55).

2.2.3.5.1. 1876 Anayasasının Özellikleri:

1- Devletin başşehri İstanbul' dur. İstanbul'un diğer şehirlerden ayrıcalığı yoktur (Madde 2).

2- Hükümlanlık ve hilafet Osmanlı soyuna aittir. (Madde 3-4).

3- Padişahın kutsal olan kişiliği dokunulmaz ve kanun önünde sorumsuzdur (Madde 8).

4- Bakanları tayin ve azletmek; rütbe, makam, memuriyet ve nişan vermek; para basmak, savaş ilan etmek ve barış yapmak; başkumandanlık yetkisini kullanmak; devlet işlerini düzenleyen tüzükler çıkarmak; kanunla verilmiş cezaları hafifletmek, affetmek; Mebuslar Meclisini toplantıya çağırarak, dağıtmak, gerekirse yeniden seçim yapmak üzere meclisi kapatmak padişahın kutsal haklarından (Madde 7).

5- Osmanlı Devleti'nin dini İslam'dır (Madde 11).

6- Padişah, Sadrazam ve Şeyhülislamı güvendiği kimseler arasından seçer. Diğer bakanların da iş başına gelmeleri onun irade ve isteğine bağlıdır (Madde 27).

7- Önemli iç ve dış sorunlarda, hükümetin kararları padişahın uygun görmesinden sonra yürürlüğe girer (Madde 28).

8- Devletin güvenliği söz konusu olduğu ve meclisin toplantıda bulunmadığı zamanlarda, hükümetin alacağı kararlar; padişahın onayına bağlı olmak ve anayasaya aykırı olmamak şartıyla meclis toplanıp karar alınıncaya kadar kanun yerine geçer (Madde 36).

9- Bakanlar, görevlerine dâhil olan durum ve görevlerinden sorumludur (Madde 30).

10- Mebus seçilebilmek için; Osmanlı uyruklu olmak, yabancı bir devletin hizmetinde bulunmamak, Türkçe bilmek, otuz yaşını doldurmuş olmak, seçildiği sırada bir kimse veya bir kurum hizmetinde bulunmamak şarttır. Müflis, taciz altında bulunanlar vs. mebus seçilemezler (Madde 68).

11- Parlamento iki meclisten oluşur. Yan Meclisi ve Mebuslar Meclisi. Yan Meclisine üye olmak için kırk yaşını doldurmuş, toplumun güvenini kazanmış, devlet işlerinde başarılı hizmetler yapmış olma şartları aranır. Bu meclis üyelerini ömür

boyu Padişah tayin eder (Madde 48-61).

Anayasada bu önemli güvencelerden başka, resmi dilin Türkçe olduğu, can güvenliği, din ve ibadet hürriyeti, basın hakkı, dilekçe hakkı, mesken dokunulmazlığı, eğitim hürriyeti, kanun önünde eşitlik, mülkiyet hakkı, angarya ve işkencenin yasaklığı, kanunsuz vergi konulamayacağı gibi hususlar da yer almaktadır (Çağdaş Türkiye Tarihi, 2002: 36-39).

2.2.3.6. II. Meşrutiyet

İkinci Meşrutiyet Devri, Osmanlı Anayasası'nın, 29 yıl askıda kaldıktan sonra, 24 Temmuz 1908'de yeniden ilân edilmesiyle başlayan ve 5 Kasım 1922'de Osmanlı Devleti'nin tasfiyesiyle sona eren dönemdir (Akşin, 2000: 28). Birinci Meşrutiyet resmen hiç sona ermemiş ve anayasa değişmemiş olduğu için, bazı tarihçiler tarafından, bir tek Meşrutiyet döneminin ikinci faslı olarak da değerlendirilmektedir (Kılınçkaya, 2005: 89).

Toplam 14 yıl süren bu dönemde , parlamenter demokrasi, seçim, siyasi parti, askeri darbe ve diktatörlük olgularıyla tanışmış, iki büyük savaş (Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı) yaşamış ve 600 yıllık imparatorluğun dağılmasına tanık olmuştur. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra derhal seçimlere gidildi. Seçimlerin başlıca iki partisi İttihat ve Terakki ile liberal görüşlü Ahrar Fırkası'dır. Seçimleri İttihatçılar kazanmıştır. Seçimlerin ardından oluşan yeni Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908'de çalışmalarına başlamıştır.

Bunu izleyen dönemde, ülkeyi perde arkasından yöneten İttihat ve Terakki yönetimine karşı bazı çevrelerde gitgide artan bir hoşnutsuzluk görülmüştür (Mardin, 1994: 98). 6 Nisan 1909 günü muhalif gazeteci Hasan Fehmi Bey'in bir İttihat ve Terakki fedaisi tarafından öldürülmesi, İstanbul'da büyük bir protesto gösterisine yol açmıştır. Sonunda 13 Nisan 1909'da bazı askerî birliklerin ve medrese öğrencilerinin katıldığı bir ayaklanma başlamış, bazı subaylar ve bazı milletvekilleri linç edilmiş ve İttihatçı olarak bilinen gazeteler yağmalanmıştır. Eski takvimle yeni takvim

arasındaki 13 günlük farktan dolayı 31 Mart Olayı olarak anılan bu ayaklanma, Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından 24 Nisan'da bastırılmıştır. 27 Nisan'da yeniden toplanan meclis, II. Abdülhamit'i bu ayaklanmadan sorumlu tutarak tahttan indirilmesine ve yaşlı şehzade Reşat Efendi'nin V. Mehmet Reşat adıyla yerine geçirilmesine karar vermiştir (Akşin, 2000: 29).

8 Ağustos 1909'da Kanun-i Esasi üzerinde yapılan bir dizi radikal değişiklikle padişahın yetkileri “sembolik” bir düzeye indirilmiştir. Artık vekiller heyeti (bakanlar kurulu) meclise karşı sorumluydu. Meclisten güvenoyu alamayan vekillerin ve hükümetin görevi sona ermekteydi. Meclis başkanını padişah değil, meclis kendisi seçmekteydi. Padişaha meclisi kapatma yetkisi tanınmakla birlikte, bu yetki koşullara bağlanmış ve üç ay içinde yeni seçimlerin yapılması zorunlu hale getirilmişti. Bu değişikliklerle ilk defa parlamenter sistem uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca toplantı özgürlüğü gibi temel hak ve özgürlüklerden bazıları anayasaya eklenmiştir. Ancak gerek Meşrutiyeti sahiplenene halk kitleleri ve gerekse ordu içindeki subaylar tarafından Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Bundan sonraki süreçte Osmanlı devletinde padişahlık sadece sembolik düzeyde kalmıştır.

Kısaca genel bir değerlendirme yapacak olursak, siyasi partiler, iktidar ve muhalefet olarak, bütün eksikliklerine karşın, bu dönemde ortaya çıkmışlar ve çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu yönüyle de, II. Meşrutiyet dönemi, Batı düşüncesi ve kurumlarına sonuna kadar açık olmuştur. Bu dönemin otoriter özellikleri yanında, reformların milli, laik ve otarşik bir devlet formülüne varmak istediği açıkça görülmektedir. Böylelikle, II. Meşrutiyet, uzun zamandır bir türlü cesaret edilemeyen kararları almıştır. Ancak, II. Meşrutiyette yapılması düşünülen ve yapılan reformlar, muhafazakâr kesimlerin muhalefeti ve engellemesiyle karşılaşmıştır.

II. Meşrutiyet ile ilk defa yurttaşlık anlayışının geliştiğini söylemek mümkündür. “Tebaa-i Şahane'nin yurttaşlığa yükselişi tarihimizde önemlidir. Yurttaş, bu dönemde yaratılmak istenen Batı tipi toplum modelinin en önemli unsurlarından biridir (Tunaya, 1997: 26). Gerek iktisadi ve sosyal alanda yapılmaya çalışılan değişiklikler, gerekse siyasal alandaki değişimler, Türk modernleşmesinin önemli yapı taşlarındandır.

Araştırmanın bundan sonraki bölümünde Osmanlı'nın son dönemlerinde etkili olan fikir akımları anlatılacaktır. Bu fikir akımları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nde de etkili olmuştur. Türkiye'deki yurttaşlık olgusunun tarihsel gelişiminde bu fikir akımlarının etkisi önemlidir.

2.2.3.6.1. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'te Görülen Fikir Akımları

Osmanlı ülkesinde Avrupa'daki gelişmeleri izlemek amacıyla yenileşme hareketleri görülmesine rağmen; bu yenileşmeler aydınlanma ürünü olmayıp tek tek kurumlarda reform/ıslahat yapılmasına yöneliktir. Osmanlı, XVI. ve XVIII. yüzyılda Avrupa'nın aydınlanma döneminde Avrupa ile hiçbir fikri temasa girmediği gibi yeniliklere kapalı ve içine kapanık bir durum sergilemiştir. Aydınlanma, Osmanlı'da doğal bir fikri evrimin sonucu değil, XIX. yüzyılın ortasında birden bire dışarıdan gelen bir fikir akımının ürünü olarak doğmuştur (Ülken, 1992: 64).

I. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan ve kökleri Tanzimat'a kadar uzanan birbirine zıt dünya görüşleri, II. Meşrutiyetin hürriyet havası içinde daha çok karşı karşıya gelme ve çatışma imkânı bulmuştur. Aslında bütün Tanzimatçılarda az çok görülen, aynı zamanda hem yeni hem eski, hem şarklı hem garplı olma özelliği; pek az sayıda bir aydın zümreye özgüydü. Bu insanlar savunulan yeni fikirlerle saklanmak istenen eski fikir arasında, kökten bir çelişme olup olmadığını düşünmeden, Doğu'nun ve Batı'nın çekici buldukları taraflarıyla sıfatlarını süslemekteydiler (Çağdaş Türkiye Tarihi, 2002: 51).

II. Meşrutiyet dönemi her bakımdan kendisinden sonraki dönemi çok derinden etkileyen bir dönemdir. Bu dönemde ortaya çıkan tecrübeler ve kazanılan yeni siyasal ya da fikri gelenekler, yapılan münakaşalar, gerçekleştirilmeye çalışılan reform hareketleri, cumhuriyet döneminde yapılan inkılâplara ışık tutmuştur. Bu akımların ve genel program ve hedeflerinin bilinmesi bu bakımdan faydalı olacaktır.

İmparatorlukların dokusu bir bakıma genel ve özel vatanlardan örülüdür.

Huzur ve barış bu iki doku arasındaki uyumla yakından ilgilidir. Oysa milliyetçilik çağında bu uyumun sürdürülmesi mümkün olmamıştır. Tanzimat ve ıslahat dönemlerinde gelişen Osmanlıcılık fikri, işte bu uyumu sağlama çabasının ideolojisidir. Hiçbir etnik ve siyasi ayrım gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaasının vatandaşlık bağıyla birbirine bağlanması düşüncesi devletin bütünlüğünü koruma isteğinin resmi ideolojisi olarak geliştirilmiştir. Başlangıçta teorik olarak hayli cazip görünen bu fikir, hayatın gerçekleri karşısında anlamsız hale gelmekten kurtulamayacaktır. Fakat her şeye rağmen, yıkılışına kadar Osmanlı Devleti'nin resmi politikası olmaya devam etmiştir. Ancak Meşrutiyet devrinin hayli renkli ve hareketli ortamında resmi ideoloji dışında ülkenin kurtuluşu için ortaya atılan reçeteler ve gelişen fikir hareketleri içinde Batıcılık İslamcılık ve Türkçülük fikirleri “ana akımlar” olarak ön plana çıkmaktadırlar. Elbette dönemin fikri ve siyasi akımları bu üç düşünceden ibaret değildir, fakat hemen hemen her akım, bu üç temel fikri hareketinden az ya da çok etkilenmiştir.

Osmanlı ıslahatlarının Tanzimat döneminde hız kazanmasıyla birlikte, batı fikirlerinin de Osmanlı aydınlarını etkilediği üzerinde durulmuştur. Esasında modernleşme konusunda dönemin fikir akımları arasında az-çok bir mutabakat vardır. Fakat bunun derecesi konusunda münakaşalar yürütülmektedir. Genel çizgileri itibarıyla dönemin fikir akımlarını aşağıdaki kategorilerde değerlendirebiliriz (Kılınçkaya, 2005: 98).

2.2.3.6.1.1. Osmanlıcılık

Osmanlı kelimesi bir değerlendirmede yansıtıldığı gibi bir devlet, yeni bir siyasi birlik adıdır. Bu kelime Tanzimatçıların yorumladığı gibi dinde, lisanda ve netice olarak duyguda ortak bir milleti tanımlamaz. Osmanlılık demek, Türklüğün, Araplığın, Rumluğun, Ermeniliğin vs. toplu bir şekilde birlikteliğidir (Köprülü, 1987: 38).

Osmanlıcılık akımının amacı, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için idaresi

altındaki çeşitli milletleri Osmanlılık adı altında toplayıp; bir Osmanlı Milleti meydana getirmektir (Hanioğlu, 1985: 1389). Asıl amaç, Osmanlı memleketinde bulunan Müslim ve gayrimüslim halka aynı siyasal hakları tanımak ve görevleri yüklemektir. Böylece aralarında tam eşitlik meydana getirmek, fikirce ve dince tam serbesti vermek, bu eşitlik ve hürriyetten faydalanarak söz konusu toplumlar arasındaki din ve soy anlaşmazlıklarına rağmen bir ötekine karıştırarak ve temin ederek bugünkü ABD hükümetlerindeki Milliyetlere benzer bir Osmanlı milleti meydana getirmektir. Bütün bu zor ameliyatın neticesi olarak da Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'yi asıl şekliyle yani eski hudutlarıyla muhafaza etmektir (Sevinç, 1999: 450).

Osmanlıcılık fikri, ilk olarak II. Mahmut zamanında telaffuz edilmeye başlanmıştır. 1839 Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit Paşa tarafından Sultan Abdülmecit döneminde ilan edildiği zaman; Osmanlı uyruğundan gayrimüslimlere de bazı hakların verilmesi, 1856 yılında Islahat Fermanıyla bu hakların daha da genişletilerek Avrupa devletleri ve kamuoyuna deklare edilmesi yukarıda bahsi geçen kaygıları içermektedir.

Osmanlı idaresindeki tüm uluslara dini inançlarına bakmaksızın tanınan; kanun önünde eşitlik; gümrük, vergi, banka, ulaşım, haberleşme ve idari yapıyı batı normlarına uygun hale getirme çabaları tamamıyla Avrupa Milletler Ailesinin eşit bir üyesi olarak kabul edilmek arzu ve isteğinden kaynaklanmaktadır.

Osmanlıcılık, bugünkü ABD modelinin prototipi olmakla birlikte Osmanlı yurttaşlarının arasındaki köklü düşmanlıkların nasıl çözülmesi gerektiği konusu netleştirilememiş; özellikle Balkanlar'da din ayrılığı ve geçmişte yaşanan Haçlı Seferleri milletlerin hafızasında canlılığını ve tazeliğini korumaya devam etmiştir.

Fransız devriminden sonra Türk olmayan Müslümanlar arasında Milliyetçilik akımları yayılmaya başlamış, bu yüzden Osmanlı milleti oluşturma işi çok geç kalmış bulunmaktadır. Tanzimat Fermanı ile verilmeye başlanan tavizler azınlıkların Osmanlı'ya bağlılıklarını arttırmamış; aksine muhtar (özerk) devlet kurma ve sonra bağımsızlıklarını elde etme yolunda ilerlemelerine zemin hazırlamıştır (Sevinç,

1999). Buna paralel olarak, Batılı devletler ve Rusya azınlıklara verilen tavizlerin denetlenmesi bahanesiyle Osmanlı Devletinin içişlerine karışmayı da ulusal politikalarının bir gereği saymışlardır.

Osmanlıcılık ideolojisinin başarısızlığında; Müslümanların ve özellikle Türklerin diğer milletlerle karışmak istememeleri, böyle bir siyasetin Müslümanlığa uygun olmadığı, aynı zamanda gayrimüslim halkın Türklerle karışmak ve kaynaşmak istememeleri etkili olmuştur.

Bir taraftan Fransız İhtilali'nin Balkanlara etkisi, diğer taraftan çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyen devlet yapısı; etrafında saldırgan devletlerin onu paylaşma hesapları arada bir müddet daha yaşamaya çalışacaktır, 19. yüzyılda Batı'dan ulusal bağımsızlık düşüncesi azınlıkların da Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma ve bağımsız devlet kurma düşüncelerini kamçılamıştır. Osmanlıcılık politikaları etkilerini İmparatorluğun sonuna kadar sürmüştür (Çağdaş Türkiye Tarihi, 2002: 52).

2.2.3.6.1.2. Batıcılık

Batıcılar (Hanioğlu, 1981; Tunaya, 1989), batı medeniyetini bir bütün olarak görmekte ve medeni olabilmek için bütün bu değerlerin benimsenmesi gerektiğini savunmaktadırlar. İctihad, İleri gibi gazete ve mecmualar etrafında toplanmışlardır. Bu fikri savunan kimseler, Osmanlı birliğini ve saltanat rejimini koruyarak, radikal ıslahatçı girişimlerle kurtarmak amacındaydılar (Berkes, 1983: 252).

Bu hareketin öncülerinden Abdullah Cevdet'in çıkardığı İctihad Mecmuası'nda yayınlanan ve Kılıçzade Hakkı'nın kaleme aldığı "Pek Uyanık Bir Uyku" başlıklı iki yazıda batıcıların bütün hedefleri özetlenmiştir. Bu makalede özetle şunlar sıralanmıştır:

- a- Bütün şehzade ve veliahtların eğitim ve terbiyesine özen gösterilecek.
- b- Padişah tek kadınla evlenecek ve cariye kullanması yasaklanacak.

c- Harem ağalarının telkin ve yönlendirmeleri engellenecek.

d- Fes yerine serpuş (şapka) kullanılacak, mevcut yerli kumaş fabrikaları geliştirilip, padişah dahil, herkes yerli kumaş giymeye mecbur tutulacak.

e- Kadınlar diledikleri gibi giyinecekler, kadınlar vatanın en büyük velinimetini sayılarak herkes tarafından hürmet edilecek.

f- Görücülük usulü ile evlenme kaldırılacak, her erkek bizzat beğendiği kızla evlenecek.

g- Kızlar için açılmış diğer okullardan başka bir tıp okulu açılacak.

h- Bütün medreseler ortadan kaldırılıp yerine Avrupa tarzında okullar açılacak.

i- Sarık ve cüppe yalnız büyük ulemaya tahsis edilecek, evliyaya ve türbelere adak yasaklanacak, üfürükçülük, büyücülük ve hastalıklara okuma yasaklanacak.

j- Halkın dine aykırı bazı softa ve cahil şeyhlerin telkinleriyle oluşan batıl itikatları tashih olunacak.

k- Her mahallede okula gitmemiş veya gidememiş yaşlılar için eğitim seferberliği başlatılacak ve okuma öğretilecek.

l- Dil bilimcileri ve ediplerden kurulacak bir bilim heyeti tarafından Osmanlı Lügati hazırlanacak, Osmanlı lisanı muhafaza edilecek fakat Turan diline geri dönülmeyecek.

m- Osmanlı halkı, hükümet ve yabancı devletlerden bir yardım ve destek beklemeksizin yollarını limanlarını ve fabrikalarını kendi çaba ve imkanlarıyla yapacak.

n- Arazi ve vakıf kanunları dahil bütün kanunlar ıslah edilecek, Şer'i Mahkemeler kaldırılıp Nizami Mahkemeler kurulacak, mecelle kaldırılacak veya

değişiklik yapılacaktır.

o- Osmanlı alfabesi kaldırılıp yerine Latin harfleri kabul edilecek.

p- Avrupa medeni kanunu kabul edilip bugünkü evlenme, boşanma şartları değiştirilecek. Birden fazla kadınla evlenmek ve bir sözle kadın boşamak usulü kaldırılacaktır (Safa, 1997: 58; Turhan, 1969: 202).

Esas metne bağlı kalınarak özetlenen bu düşüncelere eklenebilecek sistemli başka şeyler olduğu pek söylenemez. Bu düşünceler dönemin aydınları arasında yapılan münakaşaların esasını oluşturmaktadır. Dikkat edilecek husus, özellikle İslamcılarla Batıcılar arasındaki münakaşalarda, birincilerin sürekli savunma halinde bulunmalarıdır ki, bu husus günümüzde bile pek fazla değişmemiştir (Kılınçkaya, 2005: 100).

2.2.3.6.1.3. İslamcılık

İlk defa Genç Osmanlılar arasında gündeme gelen bu görüş, II. Abdülhamit döneminde faydacı bir politika olarak değerlendirilmiştir. Ekonomi ve askeriye düzene sokmak için kendisinin zamana ihtiyacı olduğunu şeklinde anılarına yansıyan düşünceye göre II. Abdülhamit'in; İslamcılık politikasını Osmanlı Devleti'nin problemlerini en iyi çözecek yol ve yöntem olarak gördüğü belirtilmektedir (Vehbi, 1984: 114).

İslamcılık, hareketinin iki temel çizgisi olan İhyacılık ve Selefiyecilik oluşturmaktadır. Bunlardan İhyacılık dinin Asr-ı Saadette, peygamberimizin hayatta olduğu dönemdeki haliyle yaşanması gerektiğini savunmaktadır. Buna karşılık Selefiyecilik ise dinin kuralları değişmemekle beraber yeni içtihatların yapılabileceği ve Müslüman hayatının yeni şartlara göre tanzim edilebileceği görüşünü benimsemektedir. Bu iki ana gruba mensup olan aydınlar Sırat-ı Müstakim, Sebnürreşat gibi dergiler etrafında toplanmışlardır.

19. yüzyıl Avrupa devletlerinin, İslam Ülkelerini sömürme ve doğrudan işgal ve ilhak etme politikalarının uygulandığı dönemdir. Endonezya, Orta Asya ve Hindistan bu süreci yaşayan ülkelerdir. Sömürge ülkelerinde yaşayan Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşlardır. Hilafet anlayışından güç ve ilham alan bu yöneliş, Osmanlı aydınlarının dikkatini sınır ötesi İslam dünyasının gerçeklerine çevirmiş ve İslam dayanışması fikrinin olgunlaşmasını sağlamıştır. Böylece İslamcılık; ilk defa bu süreçte dönüşümü temsil eden ve siyasi niteliği ağır basan bir tez olarak ortaya çıkmıştır.

İslamcılığın ideolojik yapısı doğuş devresinde iki farklı boyuttadır. İlk boyutta dinin genel ilkelerini yorumlayıp formüle eden tezler yer alırken ikinci boyutta; modern anlamda bir Milliyetçilik olarak sonuçlandırılabilir tarzda geliştirilen, İttihad-ı İslam (İslam Birliği) düşüncesinin ortaya çıkması şeklinde yansımıştır.

İslamcılar; modern Batının sosyal ve siyasal alanın merkezine yerleştirdiği kavram ve kurumları dikkate alarak bunları reddetme, kabul etme, kendi kavram ve kurumlarıyla yorumlama çabası içine de girmişlerdir.

Genç Osmanlılar, öngörülen siyasi değişimi evrensel bir açılımla desteklemek ve tamamlamak için Batıda kullanılan Pan-Slavizm, Pan-Cermenizm kavramlarından esinlenerek İttihad-ı İslam (Pan-İslamizm) kavramını kullanmışlardır. Pan-İslamizm, İslam dünyasının Osmanlı Devleti liderliğinde bir araya gelerek kurtuluşa ereceği, Müslümanların geri kalmasını ve yabancı boyunduruğu altına girmesini engelleyecek tek çare olarak sunulmuştur. Bu fikrin gerçekleşmesinin ön şartı müstebit yönetimlerin yıkılarak meşruti yönetimlerin kurulması ve halk hâkimiyetinin gerçekleşmesi olarak görülmüştür.

İslamcılar, Batı tarihi ve düşüncesinin ürünü olan kavram ve kurumlarla İslam düşüncesini birleştirmeye çalışarak, Müslümanlığın akılcı ve gelişmeci bir yorumunu geliştirmek istemişlerdir. Bu kimseler durağan toplumla özdeşleşen Ortaçağ Klasik İslam'ında elverişsiz buldukları yerleri bir yana bırakarak İslam'ın saf biçimine ve asıl kaynaklarına yönelerek, akılcı kanıtlar için de İslam felsefesine başvurmuşlardır.

İslamcılar, modern anlamda ideolojik bir hareket hüviyetini kazanamamış, buna rağmen belirli konularda bir birinden farklı düşünebilen kişilerin dâhil olduğu geniş anlamli bir platform olarak da görölmüşlerdir (Çağdaş Türkiye Tarihi, 2002: 55).

2.2.3.6.1.4. Türkçülük

Türkçülük akımı, kökeni Tanzimat’a kadar giden, günümüzde de etkisini sürdüren bir akımdır.

Türkçülüğün programı kısaca; Irk, din, dil ve adetleri ortak olan bütün Türkleri birleştirmek suretiyle büyük Türk Birliği meydana getirmek (Pan-Türkizm) ve böylece diğer büyük milletler arasında kendini korumaya muktedir, kuvvetli bir siyasî birlik kurmak olarak ifade edilebilir. (Pan-Türkizm 19. yüzyılda İngilizlerce ve I. Dünya Savaşı’nda ise Almanlarca istismar edilmiştir.)

Türkçülerin programlarını da Milli Tetebbular, Halk’a Doğru ve Türk Yurdu mecmualarından ve hayli geniş yayınlardan derlemek mümkündür. Bu program şu şekilde özetlenebilir:

* Büyük Türk Birliği: Dilleri, ırkları, adetleri hatta çoğunun dinleri bir olan bütün Türklerin birleşmesidir. Osmanlı Devleti bu camia içinde merkezi bir yer işgal edecektir. Gaspıralı İsmail Bey bunu “dilde, fikirde, işte birlik” şiarıyla ifade etmektedir.

* Türk Tarihi ve Kültürü: Türk tarihi Osmanlı Devletinin kuruluşu ile başlamaz. Ondan evvel de büyük bir Türk mazisi ve medeniyeti vardır. Türk milletinin Osmanlılardan evvel başlayan tarihini, ahlak ve adetlerini, lisan ve edebiyatlarını, iktisadi durumlarını araştırmak şarttır.

*Türk Dili: Türk dili, Arap ve Acem dillerinin tesirinden kurtarılacaktır. İstanbul Türkçesi ortak yazı ve konuşma dili haline getirilmelidir. İsimler konulurken Türkçe

adların yaygınlaştırılmasına önem verilmelidir. Ziya Gökalp bunu Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak şeklinde formüle etmiştir.

*Milli İktisat: Yoksulluktan ve yabancı baskısından kurtulmanın yolu, milli istihali (üretimi) artırmanın çarelerini bulmak ve Türk iktisadi hayatını yabancı maliyecilerin pençesinden kurtarmaktır.

*Milli Edebiyat: Halk dilinin ve folklorunun araştırılması, milli vezin olan hece vezninin kullanılması ve halka inilmesi (Safa, 1997: 69).

2.2.3.6.1. 4.1. Türkçülüğün Doğuşunu Hazırlayan Etkenler

- Milliyet fikirlerinin Hristiyan tebaa arasında yayılması;
- Muhtar ve bağımsız devletlerin kurulması;
- Anadolu ve Rumeli'ye, devletin diğer bölgelerinden Türklerin göç etmesi;
- Devlet adamlarının zihniyetinde ulus-devlet anlayışının yaygınlaşması;
- Türk gençlerinin Avrupa ile teması (Karal,1983: 288);
- Rusya Türklerinin yapmış olduğu çalışmalar;
- İslam öncesi Orta Asya Türk Tarihi araştırmalarının önemi ve Türk Medeniyetinin varlığı;
- Fransız İhtilali'nin etkileri;
- Avrupa'da Türklüğe ait dokuma, çini, tezhip(süsleme), Türk ahlakı gibi eserlerin oryantalistler tarafından araştırılması (Kafesoğlu, 1977: 27) olarak belirtmek mümkündür.

Osmanlı'nın son dönemlerinde görülen bu fikir akımları, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da etkili olmuştur. Özellikle Batıcılık ve Türkçülük, yeni kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim anlayışının temel felsefesini oluşturmuştur demek yerinde bir ifade olacaktır.

Hukuk metinlerinde görülsün ya da görülmesin, II. Meşrutiyet'le beraber

gelişen Türk milliyetçiliği, sonrasında tüm sömürge ülkelerine örnek olacak bir kurtuluş savaşı yaparak, yeni bir devlet kurmuştur. Kurulan Türk Devleti'nin anayasası da (1924) “laik” Osmanlılığın yurttaş anlayışı gibi Türk yurttaşlığını, Türk ırkı ya da İslam dini esasıyla tanımlamamış, Türkiye ahalisi olmayı Türk yurttaşlığı için yeterli görmüştür. Araştırmanın bundan sonraki bölümünde Türk tarihindeki ilk yurttaşlık yasası olan Tabiiyyet-i Osmaniye Kararnamesi (TOK) anlatılacaktır.

2.3. TABİİYYET-İ OSMANİYE KANUNNAMESİ YÜRÜRLÜĞE GİRİŞİ VE KANUNNAMEYE GENEL BİR BAKIŞ

Tabiiyyet-i Osmaniye Kanunnamesi (11 Kanun-i Sanı 1284- 10 Şevval 1285) 23 Ocak 1869 tarihinde Osmanlı Devleti'nin ilk “yurttaşlık kanunu” olarak yürürlüğe girmiş ve 1 Ocak 1929'a kadar, 60 yıl yürürlükte kalmıştır. Kanunun gerekçesinde de, yürürlüğe girme sebebi olarak gayrimüslim tebaanın gayri meşru olarak yabancı tabiiyetine geçmesi gösterilmektedir (Unat, 1966: 9-12).

Gerekçesi ne olursa olsun bu kanunname ile Osmanlı Devleti de çağdaşı batılı devletler gibi davranarak, yurttaşlık statüsünü düzenleyen ayrı bir kanunu yürürlüğe sokmuştur. Zira batıda Adam Smith'in öğretisi üzerine kurulmuş iktisadi özgürlüğün ilkelerinin yayılımının, insanların daha çabuk ve daha sık yer değiştirmelerine neden olması ve 19. yy'da milli düşüncenin yükselişinin homojen devletlerin oluşumunu sağlaması, yurttaşlığın hukuku olarak çerçevesinin çizilmesini, kurallara bağlanmasını da beraberinde getirmiştir. Böylece yurttaşlık 18. yy'ın sonunda ve 19. yy'ın başında ayrıntılı yasal düzenlemelerin konusu olmuş ve kaybedilmesi, kazanılması gibi durumlar, bu düzenlemelerde ele alınmıştır.

TOK'nin hazırlanmasında 1851 tarihli Fransız Yurttaşlık Kanunu'nun örnek alındığını ifade eden Bozkurt, Ayter ve Üstel, söz konusu belirlemeye ilişkin başka bir esere atıfta bulunmamışlardır (Osmanağaoğlu, 2003: 160).

2.4. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YURTTAŞLIK ANLAYIŞININ GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Osmanlı toplum yapısı incelendiğinde, modern anlamda yurttaştan bahsetmek zordur. Daha öncede belirtildiği gibi, yurttaşlık, Batıdaki sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmelerin ürünüdür. Yani, sanayileşme, kentleşme ve demokrasi olgusunun gelişmesi sonucu, yurttaşlık kavramı modern görüntüsüne kavuşmuştur. Oysaki Osmanlı İmparatorluğu, bu aşamalardan geçmemiş; gerileme nedenlerini, genelde askeri sebeplere bağlamıştır. Bu bağlamda, gerçekleştirilmeye çalışılan ıslahat ve reformlar, yeterli olmamış, çöküşü engelleyememişlerdir. Bütün bunlara rağmen, Osmanağaoğlu'nun da (2003: 226) belirttiği gibi Osmanlı yurttaşlığına dair şunları söylemek mümkündür:

Klasik Dönem itibariyle, geleneksel Osmanlı Devleti'nin insan unsuru “yurttaş” kavramı, “hukuki ve siyasi eşitlik”, “insan hak ve özgürlükleri”, “modern (ulus) devlete aidiyet” ölçütlerinden biriyle tanımlanırsa, Klasik Dönem tebaası (reayası) için kullanılamaz. Fakat bu noktada çalışmanın içeriğinde Osmanlı Devleti'ni (Klasik Dönem'i bakımından) “modern devletin habercisi” olarak ifade eden görüşlerin varlığına da dikkat çekildiği hatırlatılmalıdır. Yine yurttaş kavramının batıdaki tarihi gelişimi (orijini) dikkate alındığında, eski Yunan'dan gelen, Feodalite'nin şehir devletlerinde (cite) görülen -daha çok kendi kendisini yönettiği düşünülen- farklı bir statüyle karşılaşılmaktadır ki Osmanlı Devleti'nin şehirlerinde benzer bir özel statünün varlığı söz konusu değildir.

Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde, devlet, tebaasını tanımlamada bir değişikliğe gitmemiş; bu statüye bağladığı hükümleri değiştirmek zorunda kalmıştır. Devlet sona erene kadar hem devlet adamlarının hem de düşünürlerinin ortak hedefi olan “devletin bekası” için, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı yurttaşlığı eşit koşullara bağlanmaya çalışılmıştır. III. Selim ve II. Mahmut'tan itibaren gelen süreçte, Tanzimat Fermanı ile Müslim ve gayri Müslim tebaanın hukuki eşitliği ilan edilirken, Islahat Fermanı ile bu ilke tekrarlanıp tebaanın siyasi eşitliği de kabul edilmiş ve yine her iki fermanla da tebaanın can, mal, ırz gibi bir takım güvencelerinden bahsedilmiştir. Bu anlamda yurttaşlığın, batıdaki şehir

devletlerinden itibaren gelişimi dikkate alınmayıp, kavram olarak “hukuki ve siyasi eşitlik ilkesi” ile tanımlanması halinde, bu gelişmelerle beraber Osmanlı yurttaşından söz edilebileceği sonucuna varmak mümkündür.

Tanzimat Dönemi fermanlarının ve TOK’nin belirlediği Osmanlı yurttaşlığı, devletin ilk anayasasında (1876) da tanımlanarak anayasal hükmün konusu olmuştur. Osmanlılık ideolojisini yansıtan söz konusu anayasal hükmün yurttaş (Osmanlı) tespiti, devletin sona ermesine kadar aynı kalmıştır. Devletin ideolojisinde zaman zaman İslamcılık ya da Türkçülüğe kaymaların olduğu ifade edilse de, bu kaymalar dönemin yurttaş politikasında herhangi bir değişiklik meydana getirmemiştir.

Yurttaş kavramının, “insan hakları” ya da “ulus devlet”le tanımlandığı noktada, Osmanlı Devleti açısından bakılması gereken dönem, II. Meşrutiyet sonrasıdır. II. Meşrutiyet öncesi muhalefetin söylemi, II. Meşrutiyet’i ilan eden nutuk, 1909 Anayasa değişiklikleri dikkate alındığında, teorik olarak, bu dönemde insan hakları bağlamında da Osmanlı yurttaşından söz edilebilir. Yurttaşın ulus devlete aidiyetle açıklandığı durumda ise milli egemenlik ilkesi açısından konuya yaklaşılması gereklidir ki II. Meşrutiyet’in ilanı ile beraber, teoride milletin iktidara ortak olmaya başladığı da görülür. Ancak burada iktidara (egemenliğin kullanılmasına) ortak olan milletin “Osmanlı milleti” olduğu da ifade edilmelidir.

Osmanlılık ideolojisinin tanımladığı Osmanlı milletine, Fransız ve Alman milliyetçilikleri arasında sıkça yapılan karşılaştırma açısından bakılırsa, Osmanlı milliyetçiliğinin “millet” anlayışının, milleti yurttaşlık bazında hukuki ve siyasi cepheden tanımlayan Fransız millet anlayışını hatırlattığı, Alman milliyetçiliği gibi milleti ırk (kan esas) uyarınca tanımlamadığı görülür. Bu anlayış, ideolojinin yurttaş belirlemesine de yansımış, ırk ve kan esasını içeren bir yurttaş tanımına yanaşılmamıştır (Osmanağaoğlu, 2003: 226-232).

Kısaca özetlemek gerekirse, Osmanlı devlet düzeninde, imparatorluğun uyruğunda bulunan herkes padişahın kulları ve ülke toprakları da onun mülkü olarak bilinirdi. Daha öncede belirtildiği gibi, kulluktan vatandaşlığa geçiş 1839 Tanzimat Hareketi ile başlayan ve “Yeni Osmanlılar” la devam eden bir süreçtir (Ateş, 2001:

414). Düşünsel plandaki gelişmelere bağlı olarak aydın çevrelerde vatan kavramı geliştiği ve vatandaşlık duygusu uç verdiği halde, toplumda henüz özgür bireylerden oluşan eşit haklı vatandaşlık düşüncesi oluşmamış ve kulluk ilişkileri son bulmamıştır. Bu gelişmelere karşın merkezde padişah adına devlet yetkisini kullanan askeri ve mülki erkânla saraya mensup şahısların ve taşrada padişahı temsil eden ayan ve eşrafın kullar karşısındaki ayrıcalıkları devam etmiştir. Kulluk ilişkilerinin son bulması ve bireyin vatandaş olma süreci cumhuriyetin ilanından sonra belirginleşmiş ve ivme kazanmaya başlamıştır.

Araştırmanın bundan sonraki bölümünde, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yurttaşlık anlayışı anlatılacaktır. Milli mücadele döneminden başlayarak, günümüze kadar geline süreçte, yurttaşlık olgusunun ülkemizdeki görüntüsü sunulacaktır.

III. BÖLÜM: MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE YURTTAŞLIK

Bu bölümde kurtuluş savaşı esnasında yürütülen yurttaşlık politikaları anlatılacaktır. Sevr Antlaşması, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi, Misak-ı Milli ve Lozan Antlaşması, yurttaşlık kararları açısından incelenecek ve genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Cumhuriyetin öncü kadroları, kurtuluşa ve kuruluşa farklı olmak üzere iki vatandaşlık politikası izlemişlerdir. Kurtuluş Savaşı boyunca, imparatorluktan miras kalan ümmet anlayışı belirleyici olmuştur (Tunçay, 1992: 60). Henüz gerçek anlamda bağımsız birey düşüncesine gelinmediği için dinin birleştirici rolüne önem verilmiştir (Ekinci, 2000: 138).

Ülkeyi ele geçiren Hristiyan işgal kuvvetlerinin hilafet makamı ile padişahlık makamını baskı altında tutması, kurtuluşa birleştirici tek öge olarak, din faktörünü ön plana çıkarmıştır (Özbudun, 1997: 28). Ülkedeki gayri Müslimlerin de önemli oranda işgalci kuvvetlerle işbirliği yapmaları dinin önemini daha da arttırmıştır. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı boyunca, Müslüman Türklerle, Türk olmayan Müslümanların (Kürtler, Çerkezler, Lazlar, Araplar, vb.) kurtuluş cephesine kazanılması amacıyla din faktörüne ağırlık verilmiştir. İşgal altındaki kutsal vatan topraklarının, hilafet ve padişahlık makamlarının kurtarılması için tüm Müslümanların birleşmesi çağrısı yapılmış ve birlik sağlanmıştır. Ayrıca, ulusal ve kültürel kimlikleri konusunda duyarlı olan Kürtlerin haklarının tanınacağı ve onlara özerklik verileceği taahhüt edilmiştir (Ekinci, 2000: 138). Vatandaşlık kavramı henüz açıklık kazanmadığı, ümmetçiliğin ağır bastığı bu süreçte Kürtlere özerklik tanınacağı sözü, gelecek için çok kültürlü bir toplum modelini düşündürmüştür. Kurtuluş Savaşı'nın başından itibaren Lozan Konferansı'nın bitimine kadar hep gündemde kalan bu çok kültürlü İslami toplum düşüncesi, cumhuriyetin ilanından sonra terk edilerek tek kültürlü, homojen ulus-devlet modeline geçilmiştir (Özbudun, 1997: 28).

Çok kültürlü toplum modeline savaş boyunca bağlı kalındığını gösteren, önemli tarihsel belgeler vardır. Bunların incelenmesi, dönemin nesnel tarihsel

özelliklerini ve bu modelin benimsenme nedenlerini aydınlatması bakımından öğretici olacaktır. Başka bir ifadeyle, yabancı politikası uygulamaları ve kararları, politik yurttaşlığın özel bir kavramsallaştırması içinde yer alan ulusallık unsurunun üstünlüğünün yeniden üretilmesi konusunda merkezi bir öneme sahiptir. Yani, ulusal yurttaşlık kimliğinin özü olarak tek bir etnik bilinci güçlendirmeye hizmet etmektedir.

Cumhuriyet kurulmadan önce, modern Türk yurttaşlığının ulusal birlikteliğinin temel dayanak noktası, ulusalcı hükümetin ardı ardına aldığı yabancı politikasına dair kanun ve kararlarla net bir görünüm kazanmıştır. Daha önceden de belirtildiği üzere, ulusal devletin kurucuları, İmparatorluk fikrinden vazgeçerek yeni bir toplumsal yapılandırma projesine girişmişlerdir. Bu bağlamda elbette ki yurttaşlık anlayışını da yeniden değerlendirmekte fayda vardır.

İmparatorluk sonrası yeni bir toplumsal yapı ve yurttaşlık anlayışının inşa edilmesinde Sivas Kongresi ve Misakı Milli'nin her ikisi de önemli etkilerde bulunmuştur (Avcıoğlu, 1995: 920). Geleceğin toplumu Müslüman yurttaşlardan oluşacaktı. Ulusalcı elit, geleceğin toplumunu din temelinde bir arada bulunan homojen bir toplum olarak tasarlamıştı. Oysa Osmanlı imparatorluğu çok etnili çok kültürlü ve çok dinli bir toplum yapısı sergilemekteydi. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun millet sistemi de bu farklılıklar üzerine oturmuş bir görünüm sunmaktaydı. Bununla birlikte belki de daha da önemlisi, gerek Misak-ı Milli gerekse Sivas Kongresi Osmanlıdaki İmparatorluk anlayışından bir kopmayı getirmiştir (Steinhaus, 1999: 120). Bu süreçte imparatorlukta çok kültürlü, çok dinli bir sistem yerine homojenlik esasına dayalı millet anlayışı ön plana çıkmıştır.

Ulusalcı oluşumun bu erken sürecinde iki temel sonuçtan bahsetmek mümkündür. Birincisi, önceki Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşları (Yahudiler, Rumlar, Ermeniler vb.) farklı kökenlerden meydana gelmekteydi ve bu Gayr-ı Müslimler geleceğin toplumu yaratılırken dışarıda bırakılmışlardı. İkinci olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu da farklı etnik ve dinsel bir görünüm (Türkler, Araplar, Afrikalılar, Lazlar vb.) sunmaktaydı ve hatta Osmanlı Müslümanları kendi içlerinde küçük mezhep ve tarikatlar halinde

örgütlenmişlerdi (Özbudun, 1997: 78). Osmanlı, Müslüman nüfusunda homojen bir görünüm sunmamasına rağmen geleceğin toplumunu inşa ederken bu Müslüman nüfus temel unsur olarak değerlendirilmiştir.

Birinci görüşe bağlı olarak, Gayr-ı Müslimlerin, geleceğin politik toplumundan ve tam bir üyelikten dışlanmaları “ulusal güvenlik” anlayışının azınlıkların özgürlük taleplerini Müslüman çoğunluğun güvenliğine dair belirgin bir tehlike olarak algılamasından kaynaklanmaktaydı (Özbudun, 1997: 78). Misak-ı Milli sadece Müslüman çoğunluğun kurtuluşuna vurgu yaparken, Sivas Kongresi, Ermeni ve Rum taleplerini, “ulusal hayatta kalma karşısında bir tehdit” olarak tanımlamıştır (Çavdar, 2004: 180). Başka bir şekilde ifade edilecek olunursa, ulusalcıların algıladıkları bu tehditler “ulusal”ın sınırlarını yaşanan süreçte belirlemiştir (Akşin, 2000: 81). Müslüman çoğunluğun tehdit olarak algıladıkları Osmanlı’da yaşayan Gayrı Müslimlerden gelmekteydi ve o ana kadar bu tür bir sıkıntı yaşanmamıştı. Bu nedenle, ulusalcı yabancı politikalarının ilk dokümanlarına bakıldığında, ulusal bir kapanmadan bahsetmek mümkündür. Algılanan tehditlerin ulusal güvenlik bağlamında değerlendirildiğini ve bu tehditlerin de yurttaşlık fikrinin şekillenmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür (Esendemir, 2003: 311).

İkinci olarak, gerek kültürel gerekse politik yönden toplumla tamamen bütünleşmiş durumda olan Anadolu’daki Müslüman halkın temsil edilmesi, dinsel sadakatin ötesinde ve Müslüman çoğunluk içindeki etnik ve kültürel farklılıkların reddi anlamına gelmekteydi. Bu görüşe göre, ulusal mücadele esnasında batı düşüncesine göre bir ‘ulusal birlikten’ bahsetmek zordur fakat ulusal topluluğu oluşturmaya yönelik önemli girişimler söz konusudur (Esendemir, 2003: 311). İlk olarak ulusalcılar, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki çok kültürlü ve dinli çoğulculuktan farklı olarak, din temelli homojen bir toplum yaratma fikrini benimsemişlerdir. Gelişen süreçte, Türk ulusal kimliği temelinde üniter bir yapı oluşturmak için dinsel kaynaklı homojenlik yerine ‘ulusallık ilkesi’ bağlamında Türk kimliği yaratma zorunluluğu ile karşı karşıya kalmışlardır. Bundan dolayı gelecekteki ulusal yurttaşlık kavramsallaştırması, güçlü bir dinsel bölünmeyi de beraberinde getirecektir (Özbudun, 1997: 77). Yeni Türkiye cumhuriyetinde İslam, resmi söylemin kültürel

normlarını oluşturmaya ve kültürel kimliğin temel belirleyicisi olmaya devam etmiştir.

Sevr Antlaşması, toplum içindeki kültürel sınırların belirlenmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bir taraftan, Müslüman olmayan halkın özellikle de Ermenilerin kesin olarak dışlanması iddiasını kuvvetlendirirken, diğer yandan da Türk kökenli olmayan Müslüman toplumların özellikle de Anadolu'daki Kürtlerin, tam üyelikten dışlanmaları sonucunu doğurmuştur (Ekinci, 2000: 138). Sevr Antlaşması'nın kararları sonucu Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan ve Güneydoğu Anadolu'da özerk yönetimli bir Kürdistan kurulması, gelecekte yaratılmak istenen ulusal yurttaşlar topluluğu projesinde açık bir şekilde dışlanan bu toplumlarda ulusal hareket liderlerinin 'ulusal' betimlemelerini etkilemiştir. Başka bir deyişle, Sevr Antlaşması, gelecekteki yurttaşlık kimliğinin bileşenlerini oluşturan, 'Türk etnisitesinin ve kimliğinin' belirginleşmesine katkıda bulunmuştur (Özbudun, 1997: 78).

Ermenilere dair işaret edilmesi gereken bir nokta da teritoryal bozulmanın Müslüman olmayan azınlıklarla ilgili Osmanlı-Türk resmi politika ve fikirlerini biçimlendiren temel faktör olduğudur. Bu süreçte, Sevr Antlaşması'ndan sonraki süreçte Ermeni varlığının politik kamusal alanda tanınmasına gelecekte kurulacak devlette izin verilmemiştir. Sevr antlaşması Türk ulusalcıları tarafından, gayrimüslimleri resmi eşit yurttaşlık ya da tam yurttaşlık kapsamının dışında tutabilmek için referans alınmıştır. Bundan dolayı, bütün diplomatik sözleşme ve düzenlemelerde ulusalcı Türk hükümeti Ermenileri hiç hesaba katmamışlardır (Çavdar, 2004: 95). Bu bağlamda, Sevr deneyimi, ileride kurulacak olan Cumhuriyet hükümeti için Müslüman ve Türk olmayanları dışlama konusunda kaynaklık etmiş demek mümkündür.

Aynı zamanda Sevr Antlaşması, tam üyeliğin temel kriteri olarak sunulan etnisite unsurunun ortaya çıkması ve modern Türk yurttaşlığının ulusal temellerde belirlenmesi sürecinde bir dönüm noktası olmuştur (Çağdaş Türkiye Tarihi, 2002: 160- 170). Sevr Antlaşması sayesinde, ileride kurulacak olan cumhuriyetin yurttaşlığa dair politikaları şekillenmeye başlamıştır. Aynı zamanda, Sevr

Antlaşması, tek etnik unsura dayalı bir toplum oluşumunun başlangıcına ve dine dayalı toplum anlayışından etnik temelli toplum anlayışına dair bir dönüşüme de işaret etmektedir.

Bu süreçte, ulusalcı elitlerin Kürt sorununa yönelik iki temel yaklaşımı bulunmaktaydı. İlk olarak, Kürt ulusalcılığının yükselmesi ve uluslararası alanda Kürtlere verilen desteğin artması, Türk ulusalcılarının gözünde, Kürtler tarafından dile getirilen isteklerin bir ulusal güvenlik sorunu olarak algılanmasına neden olmuştur (Ekinci, 2000: 138). Emperyalist Batı'dan gelen dış tehditler, ayrılıkçılığın iç tehdidine dayanması olarak anlaşılmaktaydı. Kürt sorunu yeni görülen bir sorun değildi, tarihsel bir sorundu ve Kürt sorunu reaksiyoner politikalarla tanımlanmıştı. Ulusalın güvenliği karşısında bir tehdit olarak algılandığından beri, Kürt kimliği Ulusalın sınırları dışında bırakılmıştı (Esendemir, 2003: 312).

İkincisi yukarıdaki görüşe bağlı olarak, yabancı desteği bu süreçte, tamamıyla politize olmuş Kürt ulusal varlığı ve kendi bilincinde ve benzer olmamasına rağmen tamamen bir ulusal kimlik olarak biçimlendirilmiş ve başkası ile uyumlu olarak Kürt hareketi üzerine düşünen ulusalcı liderleri yaratmıştır (Esendemir, 2003: 312). Bu sürecin sonunda Kürtlerin ulusal bir topluluk oluşturma sürecinin sonuna geldiğini söylemek mümkündür fakat Türk ulusalcıları bütün bu gelişmelere rağmen Kürtlerin ulusal gelişim aşamalarını tamamlamak üzere oldukları gerçeğini hiç kabul etmemişlerdir (Ekinci, 2000: 138). Bu bakış açısı, Türk etnik kökenlilerden oluşacak geleceğin devletin hakiki/tam üyeleri anlamına gelen resmi yurttaşlıktan farklı bir şekilde etnik kriter bağlamında tam üyelik anlayışını üretmiştir (Özbudun, 1997: 78). Bu nedenle, Sevr, aslında hiç var olmayan diğerleri karşısında Türk yurttaşlığının tek etnik temelde şekillenen ulusal birliğinin tarihsel kökenlerini oluşturmaktaydı. Milli mücadelenin liderleri, tamamen Osmanlı Müslüman kimliğinden farklı bir şekilde Türk etnik kimliğine dayalı kendi kavrama tarzlarını geliştirmişlerdir (Esendemir, 2003: 312).

Sevr Antlaşmasından sonra, bölücü etnik talepleri engellemek isteyen Türk ulusalcıları, uluslararası alanda Kürt sorununa dair resmi bir söylem kullanmaya başlamışlardır (Kirişçi-Greth, 1997: 71- 75). Bu söylemin temel odağını, Kürtlerin

Orta Asya Türklerinin bir kolu olduğu ve aslında onlar Türk'tür söylemi oluşturmaktaydı. Bu aynılık iddiası, Londra konferansının hazırlık aşamaları çerçevesinde Türk ulusal topluluğu tartışmalarının ilk zamanlarında resmi olarak sistemleştirilen bir söylemdi (Ekinci, 2000: 150). Aynılık iddiası, Türklerin ve Kürtlerin ortak tarihsel kökenlerini bilimsel yollarla desteklemiş ve ayrı bir Kürt politik varlığına gereksinim olmadığını altı çizilmiştir (Kirişçi-Greth, 1997: 71- 75).

Bu nedenle, Londra Konferansı esnasında gözlemlenebilecek Türk Yurttaşlığının ilk oluşumları, Fransız Modeli yurttaşlık anlayışına yakındır. Bu bağlamda din anlayışı batı modeline uygun olarak yurttaşlığın kültürel bileşenlerinden biri olan ulusallık anlayışı ile yer değiştirmiştir. Londra Konferansı'nda Türk delegasyonu, doğuda Kürt taleplerini aza indirgeyebilmek, Batı Anadolu'da Yunan ulusal varlığını karşılayabilmek için, özellikle Anadolu'da ve Trakya'daki Müslüman halkın resmi kimliği olarak, Türk kimliğini deklare etmişlerdir (Akşin, 2000: 121). Türk delegasyonu, ilk defa, orjinal, üniter ve kompakt bir varlık olarak, Türk ulusundan bahsetmişlerdir. Bu nedenle, Osmanlı Müslüman çoğunluğu yerine Türk çoğunluğundan ve Türklerden bahsedilmesi, Londra Konferansı esnasında diğer kimlik taleplerine karşı, yeni devletin kurucularının son konumlanışlarını göstermektedir (Özbudun, 1997: 78).

Modern Türk ulusal yurttaşlığının temel dayanak noktaları, Lozan Antlaşmasında netleşmiş ve tam ifadesini bulmuştur. Osmanlı Müslüman çoğunluğun güvenliği karşısında en önemli tehdit olarak algılanan Kürt talepleri ve gayrimüslim azınlıkların belirlediği ulusal mücadele esnasındaki ulusal güvenlik kavramının ikili yapısı, antlaşmadaki nüfus değişimi uzlaşımında ve de azınlık hakları ile ilgili maddede daha da bir görünür olmaktadır (Akşin, 2000: 110). İlk gruba ilişkin olarak, İstanbul ve Anadolu'daki tüm Katolik ve Ortodoks mezhebindeki Yunanlıların zorunlu göçünü kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bundan dolayı Lozan Barış Antlaşması, Türk ulusal yurttaşlığının temel unsuru olarak, dinin hâkimiyetini pekiştirmiştir. Antlaşma imzalanmadan önce Türk delegasyonu başkanı İsmet İnönü, ulusal güvenliği sağlamak için gayrimüslimlerin yabancı unsurlar

olduğunu ve Anadolu sınırlarının dışına taşınmaları gerektiğini açıkça ifade etmiştir (Çavdar, 2004: 277).

İkinci olarak, savaş zamanı tasarlanmış politik bütünlüğün temeli, Müslüman çoğunluğun organik kültürel birliğine dayalı toplumsal kurgulanışı, Lozan Konferansı'ndaki azınlık alt grupları ile yapılan görüşmelerde netleşmişti (Çavdar, 2004: 277). Türk delegasyonu, daha önceden savaş esnasında çeşitli diplomatik belgelerde ve platformlarda kabul etmiş olmalarına rağmen, dil, din ve etnisite ayırımına dayalı uluslararası standartlarda bir aynılık tanımını kesin olarak reddetmişlerdir (Akşin, 2000: 110). Sivas Kongresi ve Misakı Milli'de ve Londra Konferansı ve Ankara Antlaşması esnasında Ankara Hükümeti uluslararası standartlarda ve kurallarda azınlık haklarını tamamen tanımayı kabul etmişti. Oysaki Lozan'da Türk delegasyonu, Türk kökenli olmayan Müslüman topluluklarının azınlık olarak kabul edilmesi fikrine şiddetle karşı çıkmışlardı (Tanör, 1997: 178). Bundan dolayı, Lozan Antlaşması, Türkiye'de özel bir koruma gerektiren bölgesel, dinsel ya da ayrı etnik, kültürel topluluklar olmadığı savına dayanan Türk tezinin uluslararası alanda bir tanınmasıydı.

1919-1923 döneminin sonlarında, toplumu bir arada tutabilmek için politik bütünlüğü ve ulusal güvenliği sağlamaya yönelik karşılıklı güvene dayalı politik söylemler de oluşturulmaya başlanmıştır. Bu söylemler, 1920'lerin ikinci yarısından sonra devlet ideolojisi haline gelen Kemalizm'in netleşmesine paralel olarak Türk Cumhuriyetçiliği'nin ikili yapısını daha da sağlamlaştırmıştır.

1919-1923 döneminin temel karakteristik özelliği, gelecekte kurulacak olan devletin ilk izlerini taşımasıdır. Fakat burada ne rejim değişikliği konusunda açık bir saptama ne de yeni bir politik kimliğin felsefi temellerini oluşturacak uygun bir politik ideoloji görülmemektedir. Tam tersine, gerek Sivas Kongresi gerekse Misak-ı Milli'de padişahın dolayısıyla halifenin kurtarılmasının gerekliliği ulusal mücadelenin temel amaçlarından biri olduğu önemle vurgulanmıştır (Özbudun, 1999: 78). Bu nedenle, Padişaha bağlılık, gerek bireysel gerekse kolektif politik kimliğin kesişme noktasıydı. Aynı zamanda bireyin devlete bağlılığı da olmazsa olmaz unsurlardan biriydi. Padişaha bağlılıktan ulusal hâkimiyet anlayışına geçiş aynı

zamanda uluslararası bir gereklilikti. Çünkü değişen dünyada yeni kurulan devletin uluslar arası alandan tanınması gerekmektedir (Selek, 1968: 99).

Londra Konferansı süreci, halk egemenliği kavramının anlamıyla ve yeni rejimin temel karakteristik görünümü arasındaki tartışmayı daha da kuvvetlendirmiştir. Yaşanan bu gelişmelere paralel olarak, Ankara Hükümeti 20 Ocak 1921’de yeni bir rejime geçişin ilk aşamalarından biri olan Teşkilat-ı Esasiye olarak adlandırılan yeni anayasasını resmen ilan etmiştir ve halkın egemenliği kavramı, anayasanın ilkelerinden biri olmuştur (Çavdar, 2004: 277).

Lozan Konferansı görüşmeleri esnasında Türk tarafı gelişen iç ve dış koşulların etkisiyle Batı tipi üniter yurttaşlık kimliğine dayalı bir ulus devlet kuracağını açık olarak belli etmişti. Lozan’da, üç temel görüşmede Türk delegasyonu, yurttaşlık hak ve ödevleri aracılığıyla bütün yurttaşlarının eşit olacağı kapsayıcı bir kimliğe dayalı, teritoryal, seküler ve üniter bir şekilde değerlendirilebilecek modern Türk yurttaşlığını biçimlendirmiştir. Birincisi azınlıkların bireysel ve aile statüleri ile ilgili bir sorundu, ikincisi, diğerine benzer bir şekilde, Türkiye’de yaşayan yabancı yurttaşların birey ve aile statüleri üzerindeki bütün alanları kapsayan hukuki kapitülasyonların kaldırılması üzerineydi ve üçüncüsü de azınlıkların askerlik görevinden muaf tutulma talepleri idi.

Kısaca özetlemek gerekirse ulusalcı elit, kurtuluş savaşı boyunca, komşu ülkeler, yabancı ülkeler ve uluslararası organizasyonlarla ideolojik-politik etkileşimler yoluyla uluslararası bir birleşme sürecine girmesinden dolayı, sosyal yapıda yeni bir görünüm ve politikalar oluşturmak zorunda kalmıştır.

1919-1923 arası dönemin temel karakteri yeni yurttaşlık kimliğinin ve “topluluk içi” politik sınırların ve ulusal, toprağa bağlılık gibi birincil oluşumlara paralel olarak biçimlenen tamamen ulusalcı bir yabancı politikasının gelişimi üzerinedir. Bu süreçte, ulusalcı elit, diğer etnik gruplar ve politik güçler üzerinde İslami birlik ve Ermeni tehlikesi söylemlerini kullanarak ulusal bir bilinci uyandırmayı başarmıştır. Daha da önemlisi, Wilson ilkelerinin doğal sonucu olarak gelişen Anadolu halkının birliği kapsamında kültürel çoğulculuk hareketlerine

dayanarak ulusal birlik bilinci oluşturulmak istenmiştir. Ulusalcı hareketin ilk yabancı politikasına dair dokümanlar, açıkça, ırksal (etnik) kültürel ve dinsel unsurların farklılığına yasal, sosyal, kültürel ve çevresel koşullar bağlamında saygı duyulduğunu göstermektedir. Wilson ilkeleri, bu erken süreçte, ulusalcı hareket için gerek ulus içinden gerekse uluslararası bağlamda bir temel kazandırarak politik semanın oluşmasına katkıda bulunmuştur.

IV. BÖLÜM: TEK PARTİLİ DÖNEMDE YURTTAŞLIK

Tek parti dönemi 1923-1950 yıllarını kapsayan bir dönemdir ve bu dönem, geleneksel Osmanlı yapısından sonra modern bir toplum ve devlet yapısına geçişi ve bu amaca yönelik yeniliklerin yapıldığı bir zaman dilimini kapsamaktadır. Türkiye’de yurttaşlık olgusunun gelişimi açısından Tek Parti Dönemi önemli bir aşamadır. Devletin meşruiyet temelleri yeniden biçimlenirken, toplumun devlet karşısındaki konumu ve devlet ile toplum arasındaki alanın özellikleri de değiştirilmiştir. Osmanlı’da sosyal sistemin meşruiyetini şeriat sağlamaktaydı. Osmanlı toplumsal sisteminde her şey devlete aitti ve din, devletin toplum ile paylaşması gereken bir olgu olarak ortaya çıkmıştı (Mahçupyan, 1994: 26). Cumhuriyet rejimine geçiş ile kabul edilen laiklik ilkesi, devlet ile toplum arasındaki alanı ve ilişkiyi de ortadan kaldırmıştır. Şeriat düzeninden hukuk düzenine geçerken topluma ait olması gereken hak alanı, devletin imtiyaz alanı haline gelmiştir (Mahçupyan, 1994: 26). Devletin, toplum üzerindeki bu etkisi günümüzde de gözlemlenmektedir.

Kurulmak istenen rejime karşı tepkiler genellikle din kökenli olmuş, mevcut otoriteye karşı, çoğu zaman İslamcı muhalefet ve liberal muhalefetin ortak bir noktada birleşmeleri kaçınılmaz olmuştur (Gevgilli, 1987: 213). Yönetime karşı meydana gelebilecek her türlü muhalefetin dikkate alınması ve gerektiğinde uzlaşmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Türk tarihinde toplumsal muhalefet hareketlerini örgütlemeyi yalnızca Mustafa Kemal başaramıştır. Demokratik yönetime geçiş sürecinde uzlaşmaların çözülmesiyle yeniden ortaya çıkan çatışmalar, özerk sivil toplumun olmadığı bir ortamda üstesinden gelinemeyerek, bastırılmaya çalışılmıştır (Erdoğan, 2000: 258).

Osmanlı Devleti’nden devralınan devlet nitelikleri 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile bütünüyle değişmiştir. Meşrutî sistemin yerini, bütün yetkilerini Büyük Millet Meclisine veren halk egemenliğine dayalı cumhuriyet sistemi almıştır. Devlet-padişah anlayışı, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile yerini devlet-ulus anlayışına bırakmıştır (Tanör, 1999: 256). Daha sonra 1924 Anayasası ile haklar ve özgürlükler

meselesi Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre daha esnek olarak düzenlenmiştir. 1924 Anayasası'ndaki bu esneklik, gerek Tek Partili Dönemde gerekse Çok Partili Dönemde rahat uygulanabilirliği sağladığı, aynı zamanda daha sivil bir görünüme sahip olduğu görüşü kabul edilmiştir (Aliefendioğlu, 1993: 4).

4.1. 1924 ANAYASASI VE YURTTAŞLIK

Vatandaşlık, 1924 Anayasası'nın 84/1 maddesi ile ilk olarak şöyle düzenlenmiştir: “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur” (Kili, 1982: 41). Bu Cumhuriyet sisteminin, laik ve çağdaş bir yurttaşlık anlayışıdır. Maddenin öteki fıkralarında, Türk vatandaşlığının kazanılması ve yitirilmesine ilişkin ilkeler belirtilmiştir.

30 Kasım 1925 tarihli Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Kanunu; insanların dinsel inançlarını sömürerek bilgisizliklerinden ve zayıflıklarından yararlanarak baskı altında tutan çıkar çevrelerinin varlığına son vermeyi amaçlamaktadır. Böylece insanların Cumhuriyete yaraşır özgür yurttaşlar olarak kendilerini geliştirmeleri sağlanmıştır. Bu kanunla insanların; özgür düşünen, Cumhuriyet'in meşruluğunun temeli olan ulus egemenliğinin oluşmasına bilinçli biçimde katılan varlıklar olmasının önündeki engellerin kaldırılması amaçlanmıştır.

TBMM tarafından kabul edilen ilk vatandaşlık yasası 1928 yılında yayınlanmıştır. Bu yasa, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki nüfus azlığının psikolojik etkisiyle olabildiğince çok kişiye Türk vatandaşlığı verme isteğini yansıtır. Buna göre Türk ana-babanın Türkiye veya yabancı memlekette doğan çocuğu Türk'tür. Kanunun ilginç bir özelliği ise, Türk'le evlenen yabancı kadın, kendiliğinden Türk vatandaşı olur. Buna karşılık yabancıyla evlenen Türk kadını, Türk vatandaşlığını korur. Bu kanun 1964'te çıkarılan yeni bir kanunla yürürlükten kaldırılmıştır.

1934'te kabul edilen efendi, bey, paşa gibi lakap ve unvanların kaldırılması ile ilgili yasa da, Cumhuriyet'in yurttaşları arasındaki eşitliğin sağlanması bakımından önemlidir.

1961 Anayasası Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkesin Türk olduğunu belirtmiştir. Bu 1924 Anayasasındaki hükmün değişik bir anlatımla yenilenmesidir. 1961 Anayasası vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılması hükmü ile bu kanunun hükümet tasarrufu sayılamayacağını belirtmiştir. Yine bu anayasaya göre “Hiçbir Türk vatana bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz”. 12 Eylül 1980’den sonra kabul edilen Türk Vatandaşlığı Kanunu’nda vatandaşlıktan çıkarma çok yaygın kullanılmıştır. Ancak 1992 de TBMM de bu yasada yapılan değişiklikle vatandaşlıktan çıkarmayı siyasal iktidarın insafına bırakan anlayış sona erdirilmiştir.

Tek parti döneminde toplumsal yapıyı değiştirmek ve dönüştürmek için düşünülen oluşumlardan bir tanesi de halk evleridir. Halk evleri, modern bireyi yaratma aşamasında önemli bir unsurdur.

4.2. HALKEVLERİ

Halkevleri 19 Şubat 1932’de kurulmuştur. Temel amaç Türk inkılâbını köylü, gençlik başta olmak üzere halk yığınlarına benimsetmekti. Ancak Halkevi fikrinin kökeni 19. yüzyıla, yani “Türk Ocakları”na kadar uzatılabilir. Gerek Türk Ocakları, gerekse Halkevleri bir zorunluluk sonucu meydana gelmiş, ülkeye hayli yararlı olmuşlardır.

Halk Evlerinin kuruluş amacı, köylünün rejimin ilkeleri doğrultusunda aydınlatılması, halk-devlet yaklaşmasını sağlaması ve yeni rejimin daha yaygın bir hale getirilerek kabul edilmesini kolaylaştırmaktı. Bu amaç toplumun eğitilmesi ile gerçekleştirilecek, “eski topluma yeni elbise olarak giydirilen Cumhuriyetin, bedene uyması” sağlanacaktı. Halk Evleri, ülkenin her yerinde devlet-parti desteğiyle örgütlenerek köylere kadar ulaşmıştır (Çeçen, 308). 1932-1950 yılları arasında ülke çapında dört yüz yetmiş sekiz Halk Evi ve köylerde faaliyet gösteren Halk Evlerinin şubesi konumunda dört bin üç yüz yirmi iki Halk Odası açılmıştır (Tunçay, 1990: 114).

Halk evleri Türk Ocakları'nın devamı niteliğindedir. Türk ocaklarının tarihsel gelişimi ve arka planı aynı zamanda halk evlerinin tarihsel görüntüsünü sunacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Dış güçlerin İmparatorluğu dağıtmak için kullandıkları, destekledikleri milliyetçi akımlar Balkan savaşı ile İmparatorluğu dağılma noktasına getirmiştir. 1912'den sonra Osmanlı-Türk aydını, kökleri Tanzimat'a varan milliyetçiliği kendi amacı için, yani devleti kurtarmak için kullanmaya başlamıştır. Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin düşün politikasını yönetmeye başlaması, bu dönemin zorunlu kıldığı bir sonuçtur. Hatta Turan'a yönelik ideolojik hedef Osmanlı İmparatorluğu içinde sağlanamayan birliği, milli bir bütünleşmeye dönüştürme isteğinin bir göstergesidir.

Türk Ocakları 1913'ten (İttihat ve Terakki'nin tek parti iktidarı) sonra etkin bir dil ve dünya görüşünün oluşturduğu örgütler haline gelmiştir. Türk Ocakları'nın en etkin olduğu dönemlerde bile İttihat ve Terakki bu kuruluşla olan ilişkisini, maddi kaynaklar bulmanın ötesinde organik bir bağa dönüştürmemiştir.

Türk Ocakları, faaliyetlerini cumhuriyetin ilk döneminde de sürdürmüştür. Bugün Resim ve Heykel Müzesi olan, Etnografya müzesinin yanındaki bina Türk Ocağı binası olarak inşa edilmiştir. Halkevlerinin kurulmasıyla birlikte Türk Ocakları lağvedilmiş ve varlıkları bu yeni kuruluşa devir olunmuştur.

Kısaca Türk ocaklarının genel bir değerlendirmesi yapılacak olunursa, II. Meşrutiyet yıllarında kurulan Türk Milliyetçiliğini savunan Türk Ocakları, yeni rejimin kültür temellerinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır demek mümkündür. Önceleri devlet ve partiye bağlı bir kurum olmayan Türk Ocakları'nın, 10 Nisan 1931 yılında toplanan olağanüstü kurultayda CHP'ye katılması ve malvarlığının da devredilmesi kararı alınmıştır (Karaer, 1992: 35-40). Türk Ocaklarının kapatılması ve Serbest Cumhuriyet Fırkasının kapatılması aynı zaman içerisinde olmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın, beklenenden daha çok ilgi görmesi ve CHP iktidarına ve uygulamalarına muhalif olanları çatısı altında toplamaya başlaması kapanma nedeni olmuştur. Bu gelişmenin ardından Cumhuriyet Halk Partisi, yeni bir toplumsal örgütlenme modeli olarak, devlet ve parti denetiminde Halk Evleri'ni kurmuştur (Alkan, 1998: 121).

Halkevlerinin CHP'nin ilke ve ideolojisini yayma, benimsetme ve hatta geliştirme çabası öncelikli bir hedeftir. Halkevlerinin dokuz çalışma kolu bulunmaktadır. Bu kolların faaliyet konuları şöyle özetlenebilir:

i) Dil ve Edebiyat Kolu: Bu kol halkın genel bilgisinin artmasına, parti ilkelerinin köklenmesine, yurt sevgisinin, yurttaşlık ödevleri duygusunun yükselmesine yarayacak konuşmalar, konferanslar, törenler hazırlar ve genel olarak dil ve edebiyat konularıyla yakından ilgilenir. Dil devriminin gelişmesine çalışır. Halkevlerinin çıkaracağı dergilerin yönetimi de bu kolun görevleri arasındadır.

ii) Güzel Sanatlar Kolu: Güzel sanatlara halkın ilgisini ve sevgisini artırmak, güzel sanatların gelişmesine çalışmak amacını güder. Garp müziğinin ve garp müziği tekniğinin kökleşmesine, garp tekniğine göre Türk müziğinin yaratılmasına ve gelişmesine çalışmak.

iii) Temsil Kolu: Halkevlerinin amaçlarından önde geleni halkın eğitimi olduğuna göre, temsil kolu bu eğitimin önemli bir aracıdır. Bu kol ülkede tiyatro sevgisini ve tiyatro zevkini kökleştirmeye, ahlaki, terbiyevi ve milli temsillerle halka iyi şeyler telkin etmeye çalışır.

iv) Spor Kolu: “Sağlam düşünceler sağlam insanlarda bulunur” yaklaşımında hareketle spor alanında halka ve gençliğe yararlı olmaya çalışır. Sporun milli karakteri kökleştirmeye, milli bünyeyi sağlamlaştırmaya, ülkeye sağlıklı, ahlaklı, mert insanlar yetiştirmeye yarar bir araç sayan halkevleri çalışmaları bu ana ilkeye göre düzenlemektedir.

v) Sosyal Yardım Kolu: Gerçek ihtiyaç içinde bulunanlara yardım etmek, dispanserler ve gezici doktorlarla hastaların imdadına koşmak; okullardaki çalışan ve yetenekli yoksul aile çocuklarına kitap, elbise, yiyecek sağlamak; işsizlere iş bulmak, ülkeye sosyal yardım düşüncesini yaymak bu kolun başlıca amaçları arasındadır.

vi) Halk Dershaneleri ve Kurslar Kolu: Okuma yazmayı halk arasında yaymak; halkın bilgisini artıracak dil ve uzmanlık kursları açmak; teknik bilgileri halk

arasında yaymak, el sanatlarını teşvik etmek gibi çeşitli işlevle görevlendirilmiş olan bu kol halkevlerinin en etkin faaliyetlerini yapmıştır.

vii) Kütüphane ve Yayın Kolu: Halkevleri çalışma yönergesinin 89. maddesinde şu nokta belirlenmektedir: “Kütüphaneler, halk bilgisinin ilerlemesine başlıca amildir. Bu sebeple her halkevinde bir kütüphane ve okuma odası bulunması Halkevinin ilk kurulma şartlarından sayılır”. Bu kollar aynı zamanda gençler arasında kitap özetleme yarışmaları düzenlemek, gezici kütüphaneler kurmak, kitap sergileri açmak, okuma odaları kurma gibi uğraşları da yapmaktaydı.

viii) Köycülük Kolu: Halkevleri yönergesinin 104. maddesi bu kolun görevlerini şöyle belirler: “Köycülük Kolu’nun temel vazifesi, köylerin toplumsal, sağlık ve estetik açısından geliştirilmelerine ve köylü ile şehirli arasındaki karşılıklı sevgi ve dayanışma duygularının güçlendirilmesine çalışmaktır.” Aynı yönergede bu amacın gerçekleştirilmesi için Halkevleri üyelerinin sık sık köylere gitmeleri, uygun mevsimlerde köylerde çeşitli törenler düzenleyerek temsiller vermeleri, köyün gelişimi için ellerinden gelebilecek tüm çabaları göstermeleri de istenmektedir. Özetlersek zengin ve temiz Türk köyünün yaratılması Halkevlerinin önde gelen hedefi olarak kabul edilmişti.

ix) Tarih ve Müze Kolu: Yurdumuzun tarihini araştırmak, tarihi anıtları halka tanıtmak ve sevdirmek, yerel tarihler üzerinde incelemeler yapmak, hatta tarih kültürü ve terbiyesi vermek, gittikçe azalan güzel Türk eserlerini, etnografik değeri olan eşyaları toplama, folklor araştırmaları yaparak bunları yayımlamak vb. görevler bu kola verilmişti.

Medeni haklarına sahip her Türk yurttaşı halkevi kollarından birine yazılabilirdi. Halkevlerinde seçimler iki yılda bir yapılırdı. Diğer taraftan, yılda bir kere, halkevinin tüm üyeleri toplanarak başkanın yıllık faaliyetlere ilişkin raporunu dinlerdi. Halkevlerinin gelirleri bulundukları yörenin parti örgütüne karşılanırdı. Halkevleri hiçbir zaman kendilerine bir gelir sağlamak için çalışmazlardı. Her Halkevi yıllık faaliyetlerine uyumlu bütçe yaparak bunu bağlı bulundukları yörenin parti örgütüne onaylatırlardı. Halkevleri başkanları, yörenin parti yönetim kurulu tarafından seçilirlerdi. Bunun tek istisnası Ankara’ydı. Ankara Halkevi Başkanı parti

genel idare heyeti tarafından seçilirdi.

Bilindiği gibi ilk Halkevi 1932’de açılmış, o yılın sonuna kadar Halkevi sayısı 34’e ulaşmıştır. Halkevlerinin kapatıldığı tarihte yurt düzeyinde 478 Halkevi ve 4322 Halk Odası bulunmaktaydı.

Halkevlerinin nicel ve nitel açıdan hızlı geliştiği dönem 1932-1940 yılları arasındır. Bu dönemde Halkevleri partinin tartışmasız demir yumruklu bir ideoloji merkeziydi. Aynı dönem, içerisinde 23.750 konferans verilmiş, 12.350 temsil sahneye konmuş, 9.050 konser icra edilmiştir. Üye sayısı % 506 artmıştır. Halkevi kitaplıklarından ilk yıl 149.949 yurttaş yararlanırken okuyucu sayısı 1940 yılında 2.557.853’e çıkmıştır.

Halkevlerinin 1932-1950 arasındaki faaliyetleri gözden geçirildiğinde yaygın eğitimin kuramsal ilkeleriyle, propaganda amaçlı iletişim kuramları doğrultusunda ilginç bir uyumun sağlandığı görülmektedir. Ne var ki, sağlanan bu uyum sadece yüzyeide kalmıştır. Özellikle dil ve tarih öğelerine verilen ağırlık. Batılı öğeleri yoğun olan sanat yapıtlarının özendirilip sergilenmesi, köye yönelik biraz tepeden inmece diye niteleyebileceğimiz araştırmalar ve bunların getirdiği öneriler üzerine bina edilen konferans ve yazılı eserlerin içeriği bu yargıyı kanıtlayan eğilimlerdir.

Toplumsal yapı değişikliklerinin, ancak toplumun ortak çıkarları bulunan kesimleri arasında organik bir bütünleşme ve ittifakla gerçekleşebileceği doğrusu bir yana bırakılarak, üst düzeydeki kültürel girişimlerle böylesine dönüşümler gerçekleştirmek için Halkevleri bir yaygın eğitim aracı olarak kullanılmıştır.

Halkevlerinin demokratikleşme süreci açısından bir değerlendirmesi yapıldığı zaman şu noktalar öne çıkmaktadır:

- Halkevleri tek yönlü, asker-sivil bürokrasinin önderliğinde ve yukarıdan yönetilen, katılım kanalları ancak resmi ideoloji doğrultusunda açık olan, halkın ve köylünün kültürel düzeyini (Batılılaşma yönünde) yükseltmeye çalışan kuruluşlardır. Bu özellikleri başarısızlıklarının da temel nedeni olmuştur. Öğretici, yol gösterici olarak ortaya çıkan hoşgörüsüz bürokrat yaklaşımı halkı bir itişe, bilgisizliğe

sarılmaya adeta özendirmiştir.

- Tek parti döneminin tarih ve dilde öztürkçeleştirme biçiminde somutlaşan resmi ideolojisi (bir anlamda ırkçı öğeleri de içeren) Halkevlerinde ve onun çeşitli kollarında başat bir eğilim olarak ortaya çıkmıştır.

- Çağdaş uygarlık düzeyine çıkmayı yüzeysel bir Batılılaşma olarak ele alan ve yorumlayan Halkevleri, Türk halkını üstün kılabilecek iç dinamikleri hiçbir zaman sezinleyememiştir. Oysa tarih sürecinde Türk insanı, bir yandan toplum mutluluğunun üstün tutulduğu düzenleri yaratırken, öte yandan da bu düzene özgü ve aktif bir biçim olan katılım yollarını da zaman zaman aramıştır.

- Halkevleri ikili niteliklerinden ötürü, Batı uygarlığının kültürel uzantısı olan aydınların ve bürokratların etkisine rağmen, toplumun sağlıklı güçlerini yanına alabilen çalışmaları da zaman zaman gerçekleştirebilmiştir.

- Halkevleri, olumlu ve olumsuz yönleriyle, Türk toplumunun geçirdiği önemli bir deneydir.

Kaynaklarının ve insan gücünün Halkevlerine aktarılması amacıyla siyasal iktidarın baskısı sonucunda kapatılan bir diğer dernek de Türk Kadınlar Birliği'dir (Çaha, 2000: 203). Yine II. Meşrutiyet döneminde kurulmuş olan ve Tek Partili Dönemde sivil alanın önemli bir kanadını oluşturan Türk Kadınlar Birliği, Cumhuriyet ile birlikte, kadınların tüm haklarını elde ettikleri gerekçesiyle kapatılmıştır (Tunçay, 1990: 114). Yine aynı şekilde Mason Derneği de Atatürk'ün emri ile 1935'de kapatılmış, malları Halkevlerine devredilmiştir. Çok Partili hayata geçinceye kadar da bu dernek kapalı kalmıştır (Alkan, 1998: 123).

Tek Partili Dönemde toplumsal kalkınma ve modernleşmenin sağlanması amacıyla gerçekleştirilen bir diğer proje "Köy Enstitüleri"dir. Köy Enstitülerinde yetiştirilen öğretmenler kırsal alandan seçilmekteydi. Seçilen bu kişilere hem öğretmenlik mesleği öğretiliyor hem de ekonomi ve tarım konularında da eğitim veriliyordu. Böylece hem Cumhuriyetin ilkeleri benimsetiliyor hem de ekonomik ve sosyal kalkınma da hedef alınmış oluyordu (Çeçen, 1995: 310).

4.3. KÖY ENSTİTÜLERİ

Klasik ilk öğretmen okullarının yanı sıra Cumhuriyetin çok tartışılan değişik bir öğretmen yetiştirme modeli 1940'da kurulan “Köy Enstitüleri”dir. Köy enstitüleri, yakın tarihin en hararetli tartışılan kültür projelerinden biridir. Olumlu ve olumsuz yargılar, önyargılar adeta kemikleşmiştir ve nesnellikten belli ölçüde uzaklaşmıştır. Enstitülere karşı olanlar ne kadar suçlayıcı ve acımasızca yaklaşmışsa; enstitü yandaşları da konuyu aynı ölçüde idealize etmişlerdir. Üzerinde Köy Enstitüleri kadar çok yayın yapılan, toplantı düzenlenen bir başka eğitim-kültür sorunu görülmediği gibi, belki herhangi bir iktisadi projenin de bu kadar yankı uyandırdığına rastlanmadığını söylemek yanlış değildir.

Köy Enstitülerinin hedefleri ve özellikleri şöyle özetlenebilir (Akşin, 2000: 428): Birinci sorun, kırsal alanı kalkındırmak, insanına bilinç kazandırmak, ulusal hedeflerin dayanağı haline getirmek için belli düzeyde bilgi ve beceri sahibi kılmaktır. Bunun yöntemi olarak da bu amaç için rehberlik, önderlik yapacak insan gücünü yine kırsal alanın içinden seçmek ve kendi sosyal çevresinde yetiştirmek esastır. O halde yapısıyla, öğretmen kadrosuyla, öğretim sistemi ve programıyla köy enstitüleri bir çeşit “özel öğretim” kurumuydular. Enstitülerde öğrenci yalnızca yöreden yani kırsal kesimden seçilen gençlerden meydana gelmekteydi. Mezunlar, köy öğretmeni olarak mezun olacaktı. Yani yine tanımlanmış bir istihdam modeli bulunmaktaydı. Köyden kaçmayacak, oranın şartları ve geleceği için yetiştirilen, yine orada görev yapacak olan misyonerler yetiştirmek köy enstitülerinin temel amaçlarındanıdır.

Bu durumda eğitim elbet yalnızca kuramsal olamamış; aynı ağırlıkta bir “iş-beceri” eğitimi de birlikte yürütülmüştür. Kitap, kalem, kâğıtla beraber, her türlü tarım aleti, zanaatkârlık, çiftçilik, araç-gereç kullanma, üretim, yetiştirilecek insanların benliğinde kaynaştırılmıştır. Zihin ve beden hayata uyum içinde hazırlanmak istenmiştir. Kısacası, kültür dersleri, tarım ve teknik meslek dersleri programda eşit ağırlıkla yer almaktaydı. Öğretim sistemi de buna göre ayarlanmıştı. Kız ve erkek öğrencilere bir arada eğitim verilerek geleceğin bireylerini yetiştirecek çok yönlü eğitimler yaratılmak istenmiştir.

Enstitülerin çevrelerine ve topluma birçok etkisi olmuştur. Bir kere, eğitim hayatına bir dinamizm getirmişlerdir. Birçok yetenekli gencin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Çok sayıda ünlü sanatçı, yazar, eğitimci, politikacı, Köy Enstitülerinin ürünü olarak toplum hayatında ön plan çıkmışlardır. Buradan yetişen öğretmenler Enstitüler kapandıktan sonra da uzun süre geldikleri kurumun meşalesini taşıyarak, sosyal hareketlerde yerlerini almışlardır. Birçok kavramın, kırsal kesimin sorunlarının Türkiye gündeminden bir daha çıkmamasında Enstitü ve buradan yetişenlerin payı vardır.

Yine Köy Enstitüleri, demokratik çok partili hayata geçildikten sonra, siyasal gündemin ve yaklaşımların bir unsuru olmuştur. İlerleyen yıllarda Enstitü çıkışlılar, siyasal iktidarlarca genellikle hor görülmüşlerdir. Eğitim dünyasında ve aydın kesimlerde bir “Enstitülü” ayrımı yaşanmıştır. Merkezci siyasal yaklaşımların yanı sıra bazı sol anlayışlar da enstitüleri eleştirmiş, uygulamanın ve ürünlerinin sol düşünceyle bağdaşmazlığını vurgulamışlardır. Bu düşüncenin özünü kırsal kesim insanını, kırsal kesimde yaşamaya mahkûm etmek biçiminde formülleştirmek belki eksik ama yanlış olmayan bir tanımlamadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki yurttaşlık anlayışını daha iyi değerlendirebilmek için, ders kitaplarında yurttaşlık olgusunun nasıl ele alınıp, değerlendirildiğine de bakmak gerekmektedir. Aşağıdaki bölümde Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ders kitaplarında yurttaşlığın nasıl işlendiği anlatılacaktır.

4.4. TEK PARTİ DÖNEMİ DERS KİTAPLARINDA YURTTAŞLIK

Cumhuriyet, ilanından üç yıl sonra kabul edilen ilk mektep müfredat programında benimsenen “iyi vatandaş” yetiştirmeyi, eğitim politikasının temel amaçlarından biri saymıştır. Bunu gerçekleştirmenin başlıca aracı, programın yanı sıra, adı da Cumhuriyet sonrasında değiştirilen “Yurt Bilgisi” ya da “Yurttaşlık Bilgisi” olmuştur. 1926 ve izleyen yıllarda uygulanan programlarda yetiştirilmesi hedeflenen bu “iyi vatandaş” kimdir, nasıl tanımlanmıştır, nasıl yetiştirilecektir? Bu amaçla, hangi program ve yöntem uygulanacak, hangi ders ya da dersler, bu hedefe ulaşmada başlıca araç olacaktır? Programların, “iyi vatandaş”ı yetiştirecek amaç, hedef ve ilkeleri nelerdir ve nasıl bir evrim geçirmiştir? Yaklaşımında ortaya çıkan değişiklikler var mıdır ve nelerdir? Bu evrimin, siyasal dönüşümlerle bağlantısı var mıdır ve onlara koşut bir çizgi izlemiş midir? Demokratik açılımlardan ya da anti-demokratik gelişme ve daralmalardan etkilenmiş midir?

Cumhuriyet’ten üç yıl sonra kabul edilerek, ilk on yılında uygulanan 1926 ilkokul programı dönemi, gerek program ilkeleri gerekse Yurt Bilgisi kitaplarının içeriği yönünden, sonraki on yılına oranla hem daha liberaldir, hem de hak ve özgürlüklere daha geniş yer vermiştir. Program ve kitaplarda demokrasi sözcüğü kullanılmamakla birlikte, programın Türkiye’yi “demokratik bir devlet” olarak nitelemiş ve öğrencilerin okul yaşamına katılımını öngörmüş olması dikkat çekmektedir. 1924 Anayasası ile aynı tarihte yazılan Yurt Bilgisi’nde, yasaların eleştirilebileceği, düşünce açıklama özgürlüğü ve düşüncenin sınırlandırılmasının doğru olmayacağı belirtilmiştir. 1927/28’de yazılan Yurt Bilgisi’nde, yine anayasadaki kişi hak ve özgürlüklerine yer verilmiştir, ancak öğrencilerin okul kurallarına uymaları ve öncelikle derslerini düşünmeleri istenmiştir. 1932/33’te yazılan kitapta da, birinci kuşak haklar açıklanırken, Bakanlığın 1933 tarihli kitabında bu haklar hiç yer almamıştır. Böylece, “iyi vatandaş”ı yetiştirmede “pek büyük vazife” üstlenen Yurt Bilgisi kitaplarındaki ilk yılların liberal yaklaşımı giderek zayıflamıştır (Alkan, 1989: 314).

Ancak, ilkokul Yurt Bilgisi kitaplarına girmeyen “demokrasi”, ikinci muhalefet deneyimini izleyen yıllarda, ilkokul sonrası için yazılan ve Atatürk’ün,

“okutulacağı sınıfların yukarısına geçmiş olan talebeye de mekteplerini bitirmeden evvel programlara ilave olarak okutulmasını çok faydalı bulduğu *“Vatandaş için Medeni Bilgiler’de*, “yükselen bir dehliz” olarak tanımlanan demokrasiye geniş yer verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin “demokrasi” temeline dayandığı vurgulanmıştır. Öte yandan, 1938 ortaokul 3. sınıf Yurt Bilgisi programında da, demokrasiye yer verilmiştir (MEB *Ortaokul Programı*, 1938: 63 -64).

Tek Parti Dönemi’nin çok partili düzene geçilmesinden önceki, ilk on yıldaki hazırlıksızlık ve deneyimsizlik evresinin artık aşıldığı ikinci on yılının ilkökul programı ise, rejimin 1932’de çıkarılan devletçi ekonomi yasaları ile bunları sosyal alanda tamamlayan ve Recep Peker’in yerinde bir nitelemeyle “rejim yasası” olarak adlandırdığı (Gülmez, 1995: 176) - 1936 İş Yasası gibi bir “rejim programı”dır. Program ideolojik çerçevesini Altıok’un belirlediği “rejim yurttaşı” ya da “Altıok yurttaşı” yetiştirmeyi amaçlamıştır. CHP’nin eğitim ve öğretim ilkelerinin gecikmeli biçimde aktarıldığı 1936 programı dönemi ilkökul Yurt Bilgisi kitaplarında; demokrasiye yer verilmediği gibi, tek parti propagandası yapılarak demokrasinin ilk temel koşulu çoğulculuk eleştirilmiştir. Bu yaklaşım, Recep Peker’in, “ya demokrasi ne oldu” diyerek demokrasi söyleminin geri plana itilmesi konusunda dile getirilen eleştirileri; demokrasinin “şekillerinin, usullerinin, yollarının, tatbik edileceği yurdun ve ulusun karakterine, tabiatına, iklimine göre çeşitlendiğini”, yani her ülkenin demokrasisinin öznel koşullarına göre değişebileceğini anlatarak, 1935 Kurultayı’nda verdiği yanıtta yaklaşımına koşuttur (Peker, 1935: 20-21).

Türkiye, çok partili siyasal düzene, tek parti ideolojisini öven, siyasal çoğulculuğu yeren, “kuvvetli” Altıok yurttaşı yetiştirme amacı taşıyan, çoğulcu siyasal kültürden yoksun insan yetiştiren bir eğitim anlayışını benimseyerek Cumhuriyet’in başlangıcındaki görece liberal yaklaşımdan uzaklaşan 1936 programı ile geçmiştir. Üstelik çok partili dönemin 1948 tarihli birinci İlkokul Yurttaşlık Bilgisi Programı’nda da; okulun “dayandığı demokrasi prensiplerini öğrenci, okulda ve dershanede uygulayarak ve yaşayarak benimser” denilmiştir. 5. sınıf programında “Demokrasi” başlığı altında ders konularının sayılmış olmasına karşın, Milli Eğitimin amaçları arasında “Türk Devriminin ilkelerine bağlı[lık]” yer aldığı gibi, bu

dersin amaçlarından birinin “öğrencileri Cumhuriyetçi, Ulusçu, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci birer yurttaş olarak yetiştirmek için ilk adımı atmak” olduğu yinelenmiştir. Dördüncü sınıf programında da Altıok ilkeleri sıralanmıştır (*İlk Okul Programı*, 1948: 1,6, 155157). CHP, çok partili dönemin başlarında, örneğin 1947’de sendika hakkını düzenlerken ve hatta 14 Mayıs 1950’den üç-dört ay önce İş Yasası’nda kimi değişiklikler yaparken de 1936 felsefesinden kopamayışı gibi (Gülmez, 1995: 236-287), eğitim alanında da Tek Parti Dönemi’nin ilkelerini sürdürmektedir.

Yukarıda da görüldüğü gibi, ders kitaplarında yurttaşlık, Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda işlenmiş, rejimi benimseyen bireyler yetiştirilmek istenmiştir.

4.5. TEK PARTİLİ DÖNEM’DE CUMHURİYET KİMLİĞİ

1929-1930’larda yaşanan Dünya Ekonomik Bunalımı nedeniyle, yerli müteşebbisler ve gönüllü bireysel iktisadi faaliyetler, dolayısıyla ekonomik hayat ve sivil toplum örgütlenmeleri, sekteye uğramış, bunun sonucu olarak da devlet vasıtasıyla sanayileşme hamlesi öncelik kazanmıştır. Bireysel girişimler, azınlıklar eliyle yapılmadığı sürece, engellenmek bir yana devlet tarafından hoş karşılanmıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan Varlık Vergisi’nin sadece azınlıklara yönelik olarak uygulanmasını, bu anlayış ile açıklamak da mümkündür. Fakat bütün savaş zenginlerini tehdit eden bu durum siyasal hayatımız üzerinde de oldukça etkili olmuştur. Tek Partili Dönemde, muhalefetin güçlenmesi ve yeni liderler etrafında örgütlenmesi, devletin Varlık Vergisi uygulamalarının bir sonucudur (Kalaycıoğlu, 1998 118). Varlık Vergisi’nin uygulanması sonucunda azınlıkların elindeki büyük sermayenin önemli bir kısmı Türk girişimcilerinin eline geçmiştir. Bu durum devletin sosyal ve kültürel alanın dışında ekonomik alanda da etkin bir kontrol sağlamasını kolaylaştırmış, aynı zamanda da ulusal burjuvazinin yaratılması amacına yönelik girişimler gerçekleştirilmiştir.

Modernleşme ve Batılılaşma sürecinde, Tek Partili Dönemin özellikle ilk on yılında ekonomik, kültürel, ideolojik, toplumsal ve siyasal olarak, yeniden yaratılan toplumun, bu duruma alışması çok güç olmuştur. Küçükömer (1986, 249), Türkiye'nin modernleşme sürecinde bürokrasinin batılılaşması ve sivil toplumun yaratılması çabalarından “yerli üretim tarzından kopuk ya da onunla bütünleşemeyen sözde kültür devrimi” olarak bahsetmekte ve toplumsal muhalefetin daha ziyade İslami bir görünümde ortaya çıkmasının dikkat çekici olduğunu belirtmektedir. Türkiye’de yurttaşlık olgusu, batılılaşma taraftarı yöneticilere ait bir ideal olmuş, yurttaş yaratılabilmesi için topluma ve bireye özerklik verilmesi tehlikeli görülmüş, dolayısıyla sivil toplum yapıları ve yurttaşlık kısmen yerleştirilebilmiştir (Belge, 1986: 1320). Bu bağlamda Sivil toplumdan çok bürokratik toplum olarak nitelendirilebilecek yeni bir toplum modeli ortaya çıkmıştır. Tek Partili Dönemdeki modernleşme çabaları, bu durumun nedeni olarak görülmüştür. Çünkü dönem, toplumu halk ve aydınlar ya da bürokratik elit olmak üzere iki gruba ayırmaktaydı. Modernleşme; halkın, bürokratik elitin yaptığı düzenlemelere uyması ile mümkün olacaktır, (Şaylan, 1986: 74) düşüncesi üzerinde şekillendirilmiştir.

Tek Partili Döneme ait bir diğer tartışmalı konu da, Kemalizm olarak adlandırılan düşünce sisteminin demokrasi anlayışıdır. Kapani (1995, 108), Tek Partili Dönemin demokrasiye hazırlık aşaması olduğunu savunmuştur. Gerçekleştirilen devrimler liberal demokrasinin egemen olduğu bir topluma hazırlık amacı taşımaktaydı. Bu sebeple Kapani, Tek Parti Dönemine yöneltilen baskıcılık suçlamalarını dönemin totaliter sistemleri ile mukayese ederek kabul etmemektedir. Atatürk dönemi, hiçbir zaman totaliter bir devlet amaçlamamıştır. Köker (1992, 198) ise, Kemalizm’in tek parti döneminin demokrasiye hazırlık aşaması olduğu görüşünü kabul etmemektedir. Kemalizm, Çok Partili bir demokrasiyi amaçlamamıştır. Bu durum sonradan yapılan bir zorlamadır. 1930’lardaki büyük ekonomik kriz, Kemalizm’e göre liberalizm ve demokrasinin iflasıdır. Dayanışmacı, sınıfsal bölünmeyi reddeden bir görüş olma iddiasındaki Kemalizm’in, sınıf çatışmasına dayalı, sosyalist ideolojilerde olduğu gibi sınıflı toplumsal yapıyı meşru sayan demokratik rejimlerle bağdaşması mümkün değildi. Köker, 1930’lu yılları liberalizmin değil faşizmin yükseldiği bir dönem olarak nitelemektedir. Köker,

faşizm ve Kemalizm'i birbirinden ayrı tutmaktadır ve Tek Partili Dönemde faşizmin oluşması için gerekli olan kapitalist ve işçi sınıfın bulunmadığını belirtmektedir.

Bu dönemin demokrasi anlayışına ait bir diğer yorum da Duverger tarafından yapılmıştır. Duverger, “amaç ne olursa olsun Türkiye’de Tek Parti Sistemi daima bir vicdan azabı içinde yaşanmış ve mevcut durum hiçbir zaman ideal şekil olarak kabul edilmemiştir. Bu sebeple diktatörlüğün hâkim olduğu bir bünyede demokrasi tohumlarının mevcudiyetlerini muhafaza edebilmeleri kabil olmuştur” demektedir (Erdoğan, 2000: 268). Tek Partili Döneme bu açıdan bakılacak olursa, demokratikleşme ve yurttaş yaratma çabalarının sonucunda ulaşılan Cumhuriyet’in ilk dönemi olduğu, daha sonraları Çok Partili Dönemin sivil ve siyasal yapısının hazırlayıcısı olduğu söylenebilir (Erdoğan, 2000: 268). Başka bir açıdan bakıldığında ise, tek parti yönetimin geçici değil kalıcı bir sistem olduğu, bu görüşe sevk eden nedenlerinse, bu dönemdeki kurumsallaşma, yöneticilerin amaçları, davranışları ve açıklamalarıyla, yine döneme ait belgeler olduğu ifade edilmektedir. Çok Partili hayata geçiş aşamasında da, yöneticilerin kendi aralarındaki mücadele etmeleri ve mücadele sonucunda iktidara sahip olmak için toplum desteğinin sağlanması gerektiği düşüncesi etkili olmuştur (Demirel, 1994: 609).

Tek Partili Dönemde, gerçekleştirilen modernleşme çabalarında baskıcı bir yönetim uygulandığı inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak, bu durumu geçmişten gelen “güçlü devlet otoritesi” geleneğinin bir sonucu olarak değerlendirmek de yanlış olmaz. Tek Parti Döneminin sürdürüleceği ifadesi hiçbir zaman Atatürk tarafından savunulmamış, fakat dış dünyada değişen dengeler sonucunda demokrasiye geçiş süreci hız kazanmıştır (Doğan, 200: 293)

Türkiye’de cumhuriyet kimliği, bir anlamda altı ilke ile belirlenmek istenmiştir. Eski Osmanlı topraklarında yaşayan ve göç ederek Anadolu ve Rumeli bölgelerine gelen halk toplulukları Türklük üst kimliğinde bir araya getirilmek istenmiştir. Etnik ve dinsel alt kimliklerin bölücü ve bölgesel çatışma çıkarıcı yaklaşımları devre dışı bırakılmak için, Türklük üst kimliği oluşturulmuştur. Aslında, eski Selçuklu ve Osmanlı topraklarında yaşayan ve Orta Asya kökenli Türkmen topluluklarının çoğunluğu dikkate alınarak bir Türklük kimliği oluşturulmuştur.

Batılı ülkelerin bilimsel olarak tanımladıkları gibi, Türkmen boyları ve Türk asıllı kavimlerin hepsi yeni bir ulus kavramı olarak Türklük adı altında bir araya getirilmek istenmiş ve yeni devleti oluşturan halk toplulukları böylece yepyeni bir üst kimlik ile daha uyumlu bir toplumsal ve siyasal yaşama yönlendirilmişlerdir.

Ulusal sınırlar içinde yaşayan herkes, din ve etnik köken farkı gözetmeksizin; “Ne mutlu Türküm diyene” anlayışı çerçevesinde Türk olarak kabul edilmiştir. Vatanseverlik anlamında, ulusal sınırlar içindeki bölgeyi esas alan, bir anlamda yurt milliyetçiliği benimsenmiş ve toplumu oluşturan kesimler arasında hiç bir fark gözetmeden, ülkede birlikte var olmayı ve dayanışmayı esas kılan yeni bir halkçılık anlayışı ana politika olarak izlenmiştir (Çeçen, 1995: 26). Ulusal sınırlar içinde bir araya gelen halk toplulukları, göçmen olarak geldikleri bölgelerden sahip oldukları kültürel yapılarını ve yaşamlarını günlük yaşamlarında sürdürmüşler ama bu özellikleri onların toplumsal ve siyasal yaşama eşit vatandaşlar olarak katılımlarını engellememiştir. Her türlü etnik köken ve dinsel kökenden gelen yurttaşlar toplumun ve devletin en üst noktalarına kadar gelebilmişler ve yarım yüzyıllık bir süre içinde istenen kaynaşma sağlanabilmiştir.

Ekonomik bunalım dönemi, devletçiliği ilke olarak getirmiş ve devletçi uygulamalarla, ülke Batının düzeyine ulaşmağa çalışmıştır. Laiklik bir başka ana ilke olarak kabul edilmiş ve bu doğrultuda bir laik yaşam düzeni topluma egemen kılınmaya çalışılmıştır. Devlet kurulduktan bir süre sonra cumhuriyet rejimi ilan edildiği için, cumhuriyetçilik siyasal bir anlayış olarak topluma yansıtılmıştır. Kısa zamanda önemli reformlar yapılmak istendiği için de, devrimcilik bir başka ana ilke olarak uygulamaya konulmuştur. Böylece, İslam ve Sovyet kampları dışında, Batı uygarlığına, Batının engellemelerine rağmen kısa zamanda ulaşmayı hedefleyen yeni bir ülke ve ulus yaratılması programlanmıştır. Yeni anayasa, parti programları, kalkınma planları, çıkarılan yasalar ve Mustafa Kemal’in konuşmaları bu durumu kanıtlayan açık belgelerdir. Cumhuriyet kimliği bu malzeme ile zaman içerisinde oluşturulmaya çalışılmıştır (Çeçen, 1997: 165-170).

V. BÖLÜM: 1946- 1980 TÜRKİYE’DE YURTTAŞLIK

Bu bölümde, 1946-1980 yılları arasında Türkiye’de yurttaşlık olgusunun gelişimi ele alınacak ve incelenecektir. Geçen bölümlere bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu’ndan itibaren incelenen yurttaşlık olgusunun, Kurtuluş Savaşı ve cumhuriyetin ilk yıllarında farklı görünümeler arz ettiğı söylenebilir. Kurtuluş Savaşı esnasında Türk kimliğine herhangi bir vurgu yapılmadan, bütün etnik unsurlara eşit mesafede yaklaşarak ortak bir katılım sağlanmıştır. Bu süreçte, din olgusuna ağırlık verilmiş, ön plana çıkartılmış ve ortak payda olan “Müslümanlık” altında toplanılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise, daha farklı bir durum göze çarpmaktadır. Bu süreçte Türk ulusu inşa edilmeye çalışılmış ve Türkleştirme politikaları güdülmüştür. Dolayısıyla yurttaş, Türk devrimi ve modernleşmesinin temel öznesi haline gelmiştir.

1946’dan itibaren çok partili hayata geçişle birlikte, ülkede bireyin konumu da değişmiştir. 1960 Anayasası, bireysel hak ve özgürlükleri ön plana çıkartmıştır. Bu anayasa ile birlikte özellikle sosyal hakların geliştiğini söylemek mümkündür. Bu bölümde çok partili hayata geçişle birlikte yurttaşlık olgusu ele alınacak ve değerlendirilecektir. 1946’dan 1980’li yıllara kadar olan süreçte Türk toplumsal yapısındaki değişim ve dönüşümler anlatılacak, yurttaşlığın genel bir görünümü sunulacaktır.

5.1. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ

Türkiye, 1946 yılına kadar tek parti ile yönetilmiştir. Ancak bu rejim, totaliter ve dogmatik ideolojilere dayanan faşist ve komünist tek parti sistemlerinden temelde farklıdır. Türkiye’de bir tek parti olgusu mevcut olmuş, fakat tek parti sürekli ve arzulanır bir model olarak meşrulaştırılmamış; aksine, zorunluluklar sebebiyle başvurulmuş ve zamanı geldiğinde yerini çoğulcu demokrasiye bırakacak olan geçici bir rejim olarak görülmüştür. Çok partili siyasal demokrasi, bu alanda yapılan denemelerin de gösterdiği gibi, erişilmesi gerekli bir ideal olarak korunmuştur (Özbudun, 1992: 239).

Bunun yanında bir takım gelişmeler de çok partili sisteme geçişi gerekli kılmıştır. Özellikle dış konjoktürel gelişmeler çok partili hayata geçişte önemli bir etkiye sahiptir. Yaşanan süreçte, İkinci Dünya Savaşı batılı demokrasilerin üstünlüğü ve zaferiyle sonuçlanmış, totaliter devletler bu savaşta yenilmişlerdir. Bu gerçek, demokrasinin gücünü kanıtlayan bir olgu olarak tek parti yönetimlerinin gözden düşmesine sebep olmuş ve birçok ülkede demokratik yönetime geçiş için bir itici güç olmuştur. Gerek geline yeni ortam, gerekse Sovyetler Birliği'nin Boğazlarla ilgili olarak Türkiye'ye nota vermesi, Türkiye'yi ABD'nin önderliğindeki Batı bloğuna yaklaştırmış, bu gelişme ise burada geçerli olan demokratik rejimin alınmasını da beraberinde getirmiştir (Ekinci, 1997: 74).

Nitekim o günlerde Çiftçi Topraklandırma Kanunu Mecliste görüşülmeye başlamıştır. Buradaki tartışmalar sonucunda, CHP içinde ortaya çıkan muhalefet tarafından, 7 Haziran 1945'te Türkiye'de demokratik yöntemlerin daha geniş şekilde uygulamaya geçilmesi isteğini içeren "Dörtlü Takrir" (Goloğlu, 1974: 369) adıyla bilinen önerge verilmiştir. Önergenin CHP gurubunda 12 Haziran 1945 günü reddedilmesi üzerine gelişen olaylar sonucunda söz konusu kişiler CHP'den uzaklaştırılmış ve ayrılmışlardır. Daha sonra Türk demokrasi tarihinde bir yenilik ve uygulama olarak (Goloğlu, 1972: 84) Ocak 1946'da Demokrat Partinin kurulmasıyla (Sencer, 1971) yeni bir sürece girilmiştir (Tunaya, 2001: 649). Demokrat Parti iktidara yönelik eleştirilerini ve kendi görüşlerini Meclis içinde ve dışındaki faaliyetleriyle kamuoyuna duyurmaya özen göstermiştir. Yurt çapında giriştiği geniş örgütlenme çabası dışında, mitingler ve basın aracılığıyla halkla iletişim kurmak yoluna gitmiştir. Bu yüz yüze temas, halkın şimdiye dek karşılaşmadığı bir yöntem olarak, onun desteğini kazanmada oldukça etkili olmuştur (Turgut, 1986: 444). Halka tercih imkânı verecek yeni bir partinin kurulmuş olması 27 yıllık iktidarın arkasından Cumhuriyet Halk Partisine kendisini yeniden değerlendirme gereğini hissettirmiştir. Partilerin demokrasinin vazgeçilmez kurumlarının başında gelişinin önemi, halkın istek ve beklentilerinin yönetimi ve uygulamalarını etkilemesi, hatta yönlendirmesi esası böylelikle ortaya çıkmıştır (Akşin, 2000: 215-223). Bu gelişmeler sonucunda, 10 Mayıs 1946 tarihinde olağanüstü kongrede ve 3-14 Kasım 1947'de gerçekleştirilen 7. Büyük Kongre'de birçok önemli değişikliğe gidilmiştir. (Timur,

1995: 61). Örneğin Cumhuriyet Halk Partisi'nde İnönü'ye verilen "Milli Şef ve Değişmez Genel Başkan" unvanı kaldırılmıştır. Parti Başkanın parti kongresinde seçilmesi esası kabul edilmiş, bölge ve sınıf esasına göre parti kurmayı yasaklayan tüzük maddesi iptal edilmiştir (Toker, 1970: 128). Bunların dışında tek dereceli seçim sistemi, üniversitelere idarî özerklik verilmesi kabul edilmiş, Basın Yasası nispeten daha liberal hale getirilmiştir.

Bu ortamda 21 Temmuz 1946'de ilk çok partili seçimler yapılmıştır. Cumhuriyet Halk Partisinin üstünlüğüne karşın Demokrat Parti 65, Bağımsızlar 7 üyelik kazanmışlardır. Seçimler sonrasında iktidar-muhalefet arasında ilişkiler karşılıklı suçlamalar nedeniyle iyice gerginleşmiştir. Bu ortamda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü gerginliği gidermek için 12 Temmuz 1947'de bir beyanname yayınlamıştır (Levis, 1984: 306) Bu gelişmeler, Cumhuriyet Halk Partisi'nin kendisini yenileme çabalarına hız katmıştır. Nitekim 3-14 Kasım 1947 tarihinde yapılan 7. Kongrede CHP, ideolojisini oluşturan altı ilkeyi yeniden yorumlama ihtiyacı hissetmiştir. Delegeler parti üst yönetimini halktan habersiz ve kopuk olduklarını ileri sürerek eleştirmişlerdir. Ayrıca parti meclisi üyelerinin bütün partililer tarafından seçilmesi, Genel sekreterin parti meclisi tarafından belirlenmesi, milletvekili adaylarının yarıdan fazlasının mahallî parti teşkilâtları tarafından belirlenmesi ilkesinin kabulü, (Karpaz, 1996: 176) demokratikleşme yolunda atılan adımlar olmuştur. Siyasal yapıda ise bazı kanunların demokratik nitelik taşımayan hükümleri kaldırılmıştır. Gizli oy, açık tasnif, yargı denetimi gibi ilkeleri içeren Yeni Seçim Yasası'nın kabulünden sonra 14 Mayıs 1950'de çok partili sisteme geçişin en önemli dönemeci olan milletvekili genel seçimleri yapılmıştır ve yapılan seçimler sonucunda, iktidar değişmiştir.

1950 döneminde Demokrat Partinin üstün bir çoğunluk elde etmesiyle Türkiye'de Demokratik sistem tam bir işlerlik kazanmıştır. İktidar, seçimler sonucunda ve barışçıl bir yöntemle değişmiştir. Buna karşın demokratik rekabetin nasıl yürütüleceğine, muhalefet-iktidar ilişkilerinin nasıl düzenleneceğine, muhalefete karşı iktidarın nasıl davranacağına ilişkin ortak anlayışlar ve davranış

kuralları henüz gelişmediğinden Demokrat Parti Dönemi, halkın demokratik rekabet sisteminin işlemlerini tanıdığı, deneyimler edindiği bir dönem olmuştur.

5.2. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ 1950-1960

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimlerde elde edilen sonuçlar sonrasında DP'nin seçimi kazanmasıyla İsmet İnönü cumhurbaşkanlığından ayrılmış ve yerine Celal Bayar, Türkiye Cumhuriyetinin 3. cumhurbaşkanı olarak göreve gelmiştir. Adnan Menderes başbakan olarak atanırken, DP'nin kurucularından Fuat Köprülü dışişleri bakanı, Refik Koraltan ise Meclis başkanı olmuşlardır (Akşin, 2000: 215).

Büyük umutlar ve beklentilerle iktidara gelen DP'nin ilk yıllarında dıştan, özellikle de ABD'den gelen yardımlar sayesinde görülmemiş bir bolluk yaşanmıştır. 1952 yılında NATO'ya girilmiş ve Türkiye, ABD'nin yardımlarını daha yoğun bir biçimde almaya başlamıştır. Dış politikadaki bu gelişmenin doğal olarak iç politikaya da yansıdığı bu dönemde, DP'nin gücü ve toplumdaki aldığı destek artmıştır (Levis, 1984: 310).

On yıllık Demokrat Parti döneminin sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik alandaki görüntüsü genel hatlarıyla şöyle özetlenebilir: Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle 1923'ten beri devam eden denk bütçe ilkesinden vazgeçilmiş, para ve maliye politikası tümüyle değişmiştir. Ekonomik canlanmayı gerçekleştirmeye çalışan yeni hükümet, harcamalarını artırmıştır. Bu da ilk yıllarda ekonomik büyümenin önceki yıllara göre hızla artmasına yol açmıştır. Demokrat Parti'nin ekonomideki temel amacı tüm yurt çapında ekonomik kurumsallaşmayı gerçekleştirmek ve özel sektörün gelişmesine öncelik tanımak olmuştur. Bunun sonunda ilk yıllarda milli gelirde % 15'lik bir artış gerçekleşmiş ve ekonomide ciddi bir hareketlenme ortaya çıkmıştır. Fakat 1954 yılından sonra ekonomide, özellikle de dış ticarete denge bozulmaya yüz tutmuş ve sonuçta hükümet kaçınılmaz bir biçimde dış borçlanmaya yönelmiştir. Ancak bu borçlanma siyaseti de 4 Ağustos

1958’de devalüasyon sonucu Türk parasının değerinin düşürülmesine yol açmıştır (Çavdar, 1995: 58-62).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ihmal edilen kırsal kesim ve tarım alanları, DP’nin iktidar olmasıyla canlanmaya başlamıştır. Özellikle Marshall yardımı sayesinde, ilk yıllarda başta traktör olmak üzere, tarım aletlerinin yaygınlaştırılması gerçekleşmiştir. 1948 yılında 1800 civarında olan traktör sayısı, 1957 yılına gelindiğinde 44.000’i aşmıştır. Benzer artış biçerdöver sayısında da görülmüştür. 1950 yılında yaklaşık 1000 olan biçerdöver sayısı, 1957 yılında 6000’e ulaşmıştır (Akşin, 2000: 215-216).

Sanayileşme konusunda DP önceliği özel sektöre vermekle birlikte, devlete ait ekonomik kuruluşları genişletmek ve yeni fabrikalar açmaktan da geri durmamıştır. Bu çerçevede 1950- 1960 yılları içinde açılan bazı devlet işletmeleri şunlardır: Makine Kimya Endüstri Kurumu (1950), Denizcilik Bankası (1951), Et ve Balık Kurumu (1952), Devlet malzeme Ofisi(1954), Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (1954), Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları (1955) ve Ereğli Demir Çelik Fabrikaları (1960). Bütün bu gelişmelere karşın 1957 yılından sonra dış kredi alınmasının zorlaşması, ekonominin iyice dışa bağımlı hale gelmesi ekonomik durumu olumsuz etkilemiş ve yatırımlarda ciddi bir azalma görülmüştür (Çavdar, 1995: 63).

Demokrat Parti döneminde ulaşım sektöründe de gelişmeler görülmüştür. Ancak bu dönemde Atatürk ve İnönü dönemlerinin aksine demiryollarına değil, daha çok karayolu yapımına öncelik verilmiştir. 1950 yılında 1640 km. olan asfalt yollar, 1969 yılına gelindiğinde 7000 km. geçmiştir (Zürcher, 2004: 327).

DP dönemin eğitim politikası da ekonomik politika gibi CHP’den farklı olmuştur. İnönü döneminin ürünü olan Köy Enstitülerinin kapatılarak öğretmen okullarına dönüştürülmesi bu farklı politikanın en çarpıcı örneğidir. Bütün bunlarla birlikte ilk ve orta öğretimde okul, öğrenci ve öğretmen sayısında önemli artışlar gerçekleşmiştir. Ayrıca 1957 yılında Ankara’da Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1958 yılında ise Erzurum’da Atatürk Üniversitesi açılmıştır.

Olumlu ve olumsuz çeşitli gelişmeler karşısında DP yöneticilerinin iktidara yeterince hazırlıklı olmamaları ve CHP'nin muhalefet deneyimsizliği, iki siyasal parti arasındaki ilişkileri gün geçtikçe gerginleştirmiş ve ülke kısa zamanda kısır siyasal çekişmelere doğru sürüklenmeye başlamıştır. 1951 yılının Ağustos ayında Halkevleri ve Halkodalarının devletleştirilmesi ve kamu hizmeti yapan bu örgütlerin mal varlıklarının hazineye aktarılması; 1953 yılında CHP'nin tüm mal varlığının “haksız iktisap” olduğu iddia edilerek Hazineye geçirilmesi; yine 1953 yılında Millet Partisi'nin kapatılması; Şubat 1954'te Köy Enstitülerinin öğretmen okullarına dönüştürülmesi ve nihayet basın üzerinde baskıların arttırılması iktidar- muhalefet ilişkilerini kopma noktasına getirmiştir. DP'nin “devr-i sabık” yaratma politikası CHP'nin iyice hırçınlaşmasına yol açmıştır (Çavdar, 1995: 47).

Bu arada 1954 yılında yapılan seçimleri de DP kazanmıştır. CHP'nin meclisteki milletvekili sayısının 31'e düştüğü bu seçimlerde DP oylarını artırmış ve oy oranını % 57'ye yükseltmiştir. CHP ise oyların ancak % 35'ini alabilmiştir. DP'nin gücünü artırması, izlenen iç ve dış politikanın toplum tarafından onaylanması anlamına gelmektedir. Bu nedenle DP, muhalefet üzerindeki baskılarını 1954 yılından sonra daha da artırmıştır. Gazetecilere hapis ve para cezalarının verilmesi ve CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in bir gün gözaltında tutulması, daha sonraki günlerde 6 ay hapse mahkûm olması iktidar-muhalefet ilişkilerini büyük bir çıkmaza doğru sürüklemiştir (Gökçe, 1996: 32-33).

1954-1957 yılları arasındaki DP iktidarının belki de en önemli olayı 6/7 Eylül olaylarıdır. 6 Eylül 1955'te Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atıldığı yönünde çıkan haberler üzerine galeyana gelen bir grup, İstanbul'daki Rumların ev ve işyerlerini tahrip etmiş, mezarlık ve kiliseleri yağmalamıştır. Ordu birliklerinin müdahalesiyle bastırılan olaylar sonucunda sıkıyönetim ilan edilmişse de, Türkiye'nin dış politikada aldığı yara kapatılamamıştır (Çavdar, 1995: 48-49).

DP-CHP gerginliğinin had safhaya ulaşması ve iktidarın güç kaybetmeye başlaması nedeniyle seçimler bir yıl önceye alınarak 1957 yılında yapılmıştır. 1957 seçimlerini de DP kazanmışsa da, oylarında büyük bir düşüş gözlenmiştir. Öyle ki, bu seçimler sonucunda DP % 48 oy oranı ile 424 milletvekili çıkarırken, CHP oy

oranını % 41'e yükseltmiş ve 178 milletvekilini Meclis'e sokmuştur. Aynı seçimlerde Cumhuriyetçi Millet Partisi ve Hürriyet Partisi de 4'er milletvekili çıkarmışlardır (Gökçe, 1996: 32).

Bu yeni dönemde DP iktidarı ortaya çıkan ekonomik bunalımlar karşısında çaresiz kalmış ve IMF ile Dünya Bankasının dayatmalarına direnememiştir. Yaşanan döviz darboğazı dengeleri alt üst etmiştir. Komşu ülke Irak'ta 14 Temmuz 1958'de darbe yapılması ve ordunun yönetime el koyması, Adnan Menderes hükümetinin kuşkuya kapılmasına yol açmış ve bu nedenle potansiyel bir tehlike olarak görülen CHP ve basın üzerindeki baskılar artmıştır. Bu kuşku DP'nin 12 Ekim 1958'de Vatan Cephesi'ni kurmasıyla yeni bir boyut kazanmış, ülkedeki siyasal kamplaşma ve dolayısıyla da gerginlik geri dönülmez bir duruma gelmiştir. DP iktidarının sonunu hazırlayan gelişmelerin en önemlisi kuşkusuz 18 Nisan 1960'ta Tahkikat Komisyonunun kurulması olmuştur (Gökçe, 1996: 33). Başta CHP olmak üzere Meclis içi ve dışı tüm muhalefeti hemen her türlü siyasi faaliyetten men etmeyi hedefleyen Tahkikat Komisyonu, sorunları çözemediği gibi üniversite öğrencilerinin sokağa dökülmesine de neden olmuştur. 28 Nisan'da İstanbul Üniversitesi'nde bir öğrencinin öldüğü ve çok sayıda öğrencinin yaralandığı olaylar sonunda sıkıyönetim ilan edilmişse de, olaylar Ankara'ya sıçramıştır. 21 Mayıs'ta Ankara'da Harp Okulu öğrencilerinin yapmış olduğu yürüyüşle verilen mesajın iktidar tarafından anlaşılamamasından kısa bir süre sonra 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen bir askeri darbe sonucu DP iktidarına son verilmiştir (Kongar, 1998: 154). Demokrat Parti döneminin genel özelliklerini kısaca aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.

Demokrat parti iktidarında, iktidar-muhalefet ilişkileri büyük ölçüde gergin olmuştur. CHP'nin ülke genelindeki mal varlığına el konulmuş, halkevleri kapatılmıştır (Gökçe, 1996: 30).

1954 seçimlerinden sonra siyasi liberalleşmeyi kısıtlayan tedbirler alınmıştır. Seçim işbirliği ve muhalefet partilerinin devlet radyosundan yararlanmalarına kısıtlama getirilmiştir (Kongar, 1998: 149-153).

Hükümete, devlet memurlarını geçici olarak görevden alma ve erken emekliye sevk etme yetkisini veren bir kanun çıkarılmıştır.

1955 yılında partideki liberal demokratlar DP'den ayrılarak Hürriyet Partisini kurmuştur.

1950 seçimleriyle iktidara gelen DP, 1954 seçimlerinde oylarını % 57'ye çıkarmış, 1957 seçimlerinde ise hem oy oranında hem de milletvekili sayısında düşüş yaşamıştır.

1957'den sonra başlayan siyasi istikrarsızlık ekonomik istikrarsızlığa da yol açmıştır. IMF ve Dünya Bankasından kredi alabilmek için Türk parası devalüe edilmiş, devalüasyondan önce 1 dolar 2,80 TL iken devalüasyondan sonra 1 dolar 9 TL olmuştur.

DP İktidarının sonlarına doğru CHP'nin "kin ve husumet cephesine" karşılık "Vatan Cephesi" kurulmuştur.

1959 Nisan'ında CHP'nin Uşak'tan başlattığı Ege bölgesi propagandası sırasında iktidar ile muhalefet üyeleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. İnönü'nün kafasından yaralandığı bu olaylar siyasi tarihimize "Uşak Olayı" olarak geçmiştir.

1960 Nisan'ında yine CHP ve İsmet İnönü'nün içinde bulunduğu "Kayseri Olayı" yaşanmıştır. Bu olaydan sonra muhalefetin faaliyetlerini araştırmak amacıyla 15 DP'li milletvekilinden oluşan, geniş yetkilere sahip Meclis Tahkikat Komisyonu kurulmuştur (Zürcher, 2004: 348-349).

Devlet mülkiyetinden serbest girişimciliğe geçiş için düzenlemeler yapılarak özel sektör desteklenmiştir. Ulaşım, enerji ve haberleşmede devlet yatırımlarına ağırlık verilmiştir.

Yerli girişimci sınıfından umulan bulunamayınca yabancı sermaye yatırımlarına yönelinmiştir. Ülkenin zenginlik kaynaklarını daha hızlı üretime açmak

için yabancı sermayeden yararlanmaya gidilmiş ve bu amaçla Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmıştır.

DP döneminde toplumun 2/3'ü tarımla uğraştığı için ve milli gelirin yarıdan fazlası tarımdan geldiği için ekonomik gelişmenin stratejisi tarım üzerine kurulmuştur. Tarım makineleri (traktör, biçerdöver vb.) tarıma girmeye başlayınca, ekili alanlar iki katına çıkmıştır. Karayolu yapımına ağırlık verilmiş tarımsal ürünler pazarla buluşturulmuştur.

Din dersinin ilkökul programlarına girmesi; imam-hatip okulları ve ilahiyat fakültelerinin açılması; ezanın tekrar Arapça okunması; devlet radyosunda Kur'an ve dini programlara yer verilmesi; Atatürk heykel ve büstlerine yönelik saldırılar artınca Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun çıkarılması gibi gelişmeler DP döneminde yaşanmıştır (Çavdar, 1995: 80-84).

Demokrat Parti dönemi, tek parti dönemine oranla sosyo-ekonomik ve siyasal değişmelerin daha hızlı yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde bireylerin yurttaşlık algısı daha da gelişmiş ve yurttaşlık haklarında yetersiz de olsa iyileşmeler görülmüştür. Aşağıdaki bölümde Demokrat Parti döneminin yurttaşlık anlayışı anlatılacaktır.

5.3. DP İKTİDARI VE YURTTAŞLIK

DP iktidarı döneminde her ne kadar demokrasi açısından iktidar-muhalefet ilişkilerinin sağlıklı bir zemine kalıcı olarak yerleşmesi sağlanamamış olsa da sivil örgütlenmenin yaygınlık kazandığı söylenebilir. Örgütlenmenin gerçekleştiği alanlar o dönemin toplumsal görünümü hakkında da bir kanaat uyandırmaktadır. Demokrat Parti dindar seçmeni kendine çekmek için bilhassa cami yaptırma derneklerine devlet desteği sağlamıştır. Bunun yanında çok partili dönemde sanat ve kültür amaçlı derneklerin sayısında ciddi artış meydana gelmiştir (Yücekök, 1998: 43).

DP toplumsal taban oluşturmak için hedef kitle olarak özel girişimci kesimi ve geleneksel İslam düşüncesini benimseyen grupları seçmiştir. CHP'nin modernleşmeyi yürütme uygulamaları DP'ye kendiliğinden dine yakın parti görüntüsü kazandırmıştır. Atatürk devrimlerinin “tutan ve tutmayan” ayrımına tabi tutulması ve çıkarılan ilk yasalardan biriyle Arapça ezana izin verilmesi de DP'ye din ve geleneklere yakın parti imajı kazandırmıştı (Yücekök, 1971: 92). İzlenen bu tip politikaları DP'nin dini inanç sahibi kesime verdiği açık bir mesaj olarak nitelendirmek mümkündür. DP'nin dindar kesime ılımlı bakışı bu kesimde hızlı bir örgütlenmeyi beraberinde getirmiştir. DP dindar kesime hoşgörülü davranırken aynı zamanda ekonomideki başarısızlığını da örtmek istemiş olabilir. Ancak özellikle 1955'ten itibaren cami derneklerinde bir artış söz konusu olmuştur. Buna paralel olarak devletin doğrudan kontrolünde olmayan dini eğitim amaçlı gayri resmi örgütlenmeler de giderek artmıştır (Yücekök, 1971: 94).

Çok partili döneme geçişle beraber işçi örgütlenmeleri güçlenmeye başlamıştır. 1946'da 14 olan sendika sayısı giderek artmıştır. CHP iktidarı 1947'de çıkardığı Sendikalar Kanunu ile sendikaların siyasetle uğraşmalarını yasaklamıştı. Fakat DP döneminde de siyasette sendikaların ciddi bir ağırlığından söz etmek zordur. Bununla beraber 1950'den itibaren sendikalar kendi aralarında birlik, federasyon gibi üst düzey örgütlenmeye gitmişlerdir. DP iktidarı da sendikaların siyasetle uğraşmasını engelleyen yasal engelleri kaldırmaktan kaçınmıştır (Yücekök, 1971: 127).

1950–1960 arası döneminde giderek gerginleşen iktidar muhalefet ilişkilerinin, birbiriyle çelişen toplumsal dinamiklerle yakından ilgisi bulunmaktadır. Bu dinamikler DP'yi destekleyen, sosyal ve ekonomik gücü zamanla yükselen ticaret-sanayiciler ve köylü kesim ile; statüsü ve toplumsal konumu giderek düşme eğilimindeki sivil-asker bürokrasinin desteklediği CHP arasındaki gerginliğin taraflarıydı. 1960 müdahalesine bu iki “blok” arasındaki çekişme eşliğinde gelinmiştir. CHP bürokrat ve ordu desteğini arkasına daha kolay alabilmek için iktidarı rejimin ilkelerini ihlal ile suçlama yoluna gitmiştir (Öz, 1998: 36). Sorunun rejimin siyasal ilkeleri temelinde ortaya konması ideolojik karmaşmayı

körüklemiştir. Bu kamplaşmada laik sivil toplum örgütleri ve devlet bürokrasisini bir bakıma temsil eden üniversiteler muhalefetin yanında yer almışlardır.

1950-1960 arası dönemde yurttaşlık haklarının da oldukça sorunlu olduğu görülmektedir. Bu dönemde, yurttaşlık hakları kâğıt üzerinde kalmış, uygulamada sıkıntılar yaşanmıştır. Düşünce özgürlüğü, can ve mal güvencesi, belli kurallara bağlanmamıştır. Anayasada bu haklardan bahsedilmişse de, güvenceleri yasalarla sağlanmamıştır. Temel insan hakları ihlalleri, bu dönemde de önde gelen sorunlardan biridir (Çavdar, 1995: 82).

1950’li yılların sonu Demokrat Partinin daha baskıcı ve totaliter bir politika izlemeye başladığı dönemdir. Bu yıllarda, ekonomi kötüye gitmeye başlamış, ülke de huzursuzluk ve gerginlikler yaşanmıştır. Bundan sonraki bölümde, 1960 Askeri müdahalesi ve 1961 Anayasasının yurttaşlık üzerine etkileri anlatılacaktır.

5.4. DEMOKRASİNİN ZORA GİRDİĞİ DÖNEMLER VE SONRASINDAKİ GELİŞMELER

1950 yılında başlayan Demokrat Parti İktidarı döneminde Türkiye, demokrasi hayatında önceki sorunlardan kurtulamamıştır. Dış politika meselelerinde ve aşırı cereyanlara karşı mücadele ve işbirliği dışında iktidar-muhalefet ilişkilerini demokratik ilkeler çerçevesinde sürdürememiştir. Çünkü oyların çoğunu elde etmenin, istediği her şeyi yapma özgürlüğü olduğu şeklindeki yanlış demokrasi anlayışı, ekonomik ve siyasî dengelerin bozulduğu sıralarda daha da ön plâna çıkmış ve ülke bir kavga ortamına doğru hızla yol almıştır. Vatan Cephesi ve Tahkikat Komisyonu ile kontrol oluşturmak isteyen iktidarla, farklı sebeplerle de olsa gidişattan rahatsız bütün kesimlerin desteğini alarak karşı koymaya çalışan muhalefet arasındaki bu çekişme Silâhlı Kuvvetlerin rejimi korumak amacıyla 27 Mayıs 1960 hareketiyle (Bedia, 1976: 291) sonuçlanmıştır.

Daha müdahalenin ilk gününde yönetimi üstlenen Milli Birlik Komitesi’nce, İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar’ın başkanlığındaki bir bilim

kuruluna 30 Mayıs 1960'da yeni bir Anayasa hazırlama görevi verilmiştir. Yeni Anayasa yapılıp seçimlere gidilinceye kadar geçerli olmak üzere, hukuk profesörlerinin hazırladığı bir geçici Anayasa 12 Haziran 1960'ta yürürlüğe konulmuştur. Daha sonra bir teknokratlar hükümeti oluşturulmuştur. Hükümet Milli Birlik Komitesi'ne karşı sorumlu olmuştur (Gökçe, 1996: 33).

5.5. 1961 ANAYASASI VE YURTTAŞLIK

Demokrasi ve hukuk devleti esaslarını gerçekleştirip teminat altına alacak olan yeni bir anayasa (Gözübüyük, 1985: 123) hazırlamak üzere oluşturulan Kurucu Meclis 6 Ocak 1961'de toplanarak çalışmalarına başlamıştır. (Turan, 2002: 56). Böylece yasama yetkisi Milli Birlik Komitesi'nden Kurucu Meclis'e geçmiştir. Kurucu Meclis, Milli Birlik Komitesi ile Temsilciler Meclisi'nden oluşmuştur. Temsilciler Meclisinin yetkisi, Anayasa ve Seçim Yasalarının hazırlanması açısından geniş tutulmuştur. Temsilciler Meclisi, genel oya dayanan seçimle kurulmuş bir meclis olmakla birlikte, o günkü koşullar içinde temsil niteliği geniş tutulan bir meclis olmuştur. Bu mecliste iller, siyasal partiler, barolar, basın, Eski Muharipler Birliği, esnaf kuruluşları, gençlik kuruluşları, işçi sendikaları, sanayi ve ticaret odaları, öğretmen kuruluşları, üniversite ve yargı organları gibi çeşitli kuruluşların temsilcileri ile Devlet Başkanı ve Milli Birlik Komitesi'nce seçilen üyeler Temsilciler Meclisinde yer almışlardır (Gözübüyük, 1985: 123).

27 Mayıs İhtilali sonucunda kurucu meclis tarafından hazırlanan 1961 anayasası gerçek anlamda en demokratik Türk anayasasıdır. Bu anayasa getirmiş olduğu yenilikler ile tamamen hukuk devletine ulaşmayı hedeflemiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Bir yıl içinde hazırlanan yeni anayasa 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunulmuştur. Seçmenlerin % 81'inin katıldığı oylamada yeni anayasa % 61,5 evet oyuyla kabul edilmiştir. Böylece Türk tarihinde ilk kez bir kurucu meclis anayasa hazırlamış ve bu anayasa halkoyu ile kabul edilmiştir. (Dikici, 2002: 64).

1961 Anayasası, 27 Mayıs Harekâtı'ndan önce ülkede karşılaşılan rejim sorunlarına cevap verme, yeni anayasalardan da yararlanılarak, demokratik bir Anayasa yapma amacıyla hazırlanmıştır. Her anayasa gibi, 1961 Anayasası da yapıldığı dönemde ülkeye egemen olan güçlerin uzlaşmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çok partili döneme geçtikten sonra, özellikle 1950-1960 arası karşılaşılan tüm sorunlar basite indirgenerek bir anayasa sorunu olarak görülmüş ve her sorunun çözümü anayasada aranmıştır (Gözübüyük, 1985: 127).

Bu anayasanın başlangıcında amaçlar anlatılırken temel hedeflerden birinin “insan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını geliştirmeyi mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak...” olduğu belirtilmiştir. Anayasa'nın 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleri anlatılırken Türkiye Cumhuriyeti, “insan haklarına dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devleti” olarak betimlenmiştir (Gözübüyük, 1985: 127).

Ayrıca Anayasa, kuvvetler arasındaki dengeyi yeniden düzenleyerek, hükümetin aşırı güçlü olmasını önleyici hükümler de getirmiştir. Anayasa'ya göre evvelce tek meclisli olan parlamento, senatonun kurulmasıyla iki meclisli olmuştur. Basın özgürlüğü en geniş şekliyle kabul edilmiş, seçim sistemi değiştirilerek Nispi Temsil esası benimsenmiştir.

Bunların dışında yargı bağımsızlığı da güvence altına alınarak, yargıçların bütün özlük işlerine bakmakla yetkili bir Yüksek Hâkimler Kurulu kurulmuştur. İdarenin bütün eylem ve işlemleri de Danıştay'ın denetimine tabi kılınmıştır. Bunlar demokratik hukuk devletinin yaptırımlarıdır.

1961 Anayasası demokratik hak ve özgürlükler açısından da ileri hükümler getirmiştir. Hak ve özgürlükler sadece anayasada gösterilen belli nedenlerle sınırlandırılabilir, sınırlama anayasanın özüne ve sözüne uygun olacak, kanun ile yapılacak ve hiçbir şekilde hak ve özgürlüğün özüne dokunulmayacaktır (Gözübüyük, 1985: 126-131).

Görüldüğü gibi yeni Anayasa kalkınmayı, sosyal adaleti ve demokrasiyi birlikte gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Zaten anayasanın hazırlanmaya başlamasından bir süre sonra siyasî faaliyet ve kuruluşlara izin verilmiştir. Bunu müteakiben kurulan siyasî partilere 11 Şubat 1961’de Adalet Partisi de katılmıştır (Çavdar, 1996: 113). Halkoylamasından önce ülkedeki siyasal faaliyetler serbest bırakılmıştır. Kısa zamanda birçok siyasî parti kurulmuştur. Arkasından milletvekili ve senato seçimleri 15 Ekim 1961’de yapılmış ve 17 aylık bir geçiş döneminden sonra Türkiye’de yeniden çok partili demokratik yönetime dönülmüştür.

Sonuç olarak 1961 anayasası ile yüzyıllardan beri süre gelen çabalar kesin bir sonuca ulaştırılmıştır. Otoritenin bir tek kişinin elinde toplanması önlenmiş, ayrıca bir grubun elinde yoğunlaşması da istenmemiştir. Otorite çeşitli kurumlar arasına dağıtılmış ve 19. yüzyıldan beri istenen, bir türlü ulaşılamayan yürütme gücünün yetkilerinin sınırlandırılması başarılmıştır. 1961 anayasası Osmanlı İmparatorluğu’ndan bu yana hukuk devleti ilkesini gerçekleştirme yolunda yapılan çalışmaların en başarılısıdır. 1961 anayasası 1971 yılındaki değişiklikleri ile birlikte 1980’de yapılan ikinci bir askeri darbeye kadar yürürlükte kalmıştır.

1961 Anayasası, her şeyden önce çoğulcu bir demokrasiyi amaçlamıştır. Bu çoğulcu yapı anayasanın üstünlüğünü garanti altına alan yargı denetimi ve yargı bağımsızlığıyla sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Sivil topluma örgütlenme yollarının açılmasının yanında özerk anayasal kuruluşlara yer verilmiştir. Anayasanın beslendiği özgürlükçü anlayış hem siyasette hem de sivil örgütlenmede çok sesliliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Çavdar, 2004: 98-101).

1961 Anayasası, 1924 Anayasasında bulunan eksiklikler giderilmeye çalışılarak hazırlanmıştır. DP dışında siyasal partiler, barolar, basın, Eski Muharipler Birliği, esnaf kuruluşları, gençlik kuruluşları ve işçi sendikaları, üniversiteler, ticaret odaları, öğretmen kuruluşları tarafından belirlenen temsilcilerin de katıldığı bir Kurucu Meclis oluşturulmuştur. Bu üyelerin yanında Milli Birlik Komitesi ve Devlet Başkanı tarafından atanan temsilciler de bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle Anayasayı hazırlayan Kurucu Meclis genel oya göre belirlenmemiş olsa da toplumun örgütlü kesimlerinin temsilcilerinden oluşmaktaydı (Soysal, 1968: 150). 1961

Anayasası hukuk devletinin gelişimi yönünde önemli kurumsal kazanımlar sağlamakla beraber, milli egemenliği kullanmakta yasamanın tekeli önemli oranda daraltan bir anlayışa sahiptir. Bu bağlamda meslek kuruluşlarının ve üniversitelerin bazı anayasal yetkileri kullanmaları, egemenliği kullanmakta bürokratik birimleri de birer aktör haline getirmiştir.

1961 Anayasası, toplumun değişik kesimlerine örgütlenme yollarını açması ve daha önemlisi güçler ayrılığı ve anayasanın üstünlüğü ilkelerini getirmesi nedeniyle çoğulcu bir toplumu amaçlayan bir metindir (Kongar, 1998: 160-161). Ancak bu konu, çalışmayı sınırlamak amacıyla yurttaşlık açısından ele alınmıştır.

1961 Anayasası ile yeniden oluşturulan demokratik hayat ciddi bir revizyona tabi tutulmuştur. 1950'li yıllarda, yasama organını kontrol altında bulunduran siyasi parti çoğunluklarının dengelenememesi, çoğunluk diktasına ve demokrasinin bozulmasına yol açmıştı. Olumsuz gelişmelerin tekrarına engel olmak için, yasama ve yürütmeden bağımsız bir yargı ve Anayasa Mahkemesi oluşturulmuştur. Ayrıca, radyo ve televizyonla üniversiteler gibi çeşitli kurum ve kuruluşlar özerk hale getirilerek yürütmenin dengelenmesi ve denetlenmesine çalışılmıştır (Kalaycıoğlu, 1998: 119). Bu aynı zamanda bürokrasinin egemenliğin kullanılmasına çoğu kez dolaylı bazen de doğrudan dâhil edilmesi anlamına gelmekteydi. Genişleyen özgürlükler dernekleşmenin ve diğer sivil toplum oluşumlarının doğuşuna zemin hazırlamıştır. Böylece sosyo-politik ve ekonomik bireysel girişimler için uygun ortam oluşmuştur.

Araştırmanın bundan sonraki bölümünde, 1950 sonrası ders kitaplarında yurttaşlığın nasıl ele alındığı ve işlendiği anlatılacaktır.

5.6. 1950 SONRASI DERS KİTAPLARINDA YURTTAŞLIK

1950 sonrası toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmeler ortaokullar için hazırlanmış olan *Yurttaşlık Bilgisi* ders kitabına da doğrudan yansımıştır. Fikriye Sünuhi Arsan'ın yazdığı bu kitapta, örnek bir birey, iyi bir yurttaş olma yolunda, öğrenciye ailesi, okulu ve Türk ulusu için üstlendiği her görevi vaktinde ve en iyi şekilde yapması gerektiği anlatılmaktadır. Böylece öğrenci, bireysel başarılarıyla Türk ulusunun yükselmesine katkıda bulunacaktır. Sonuç olarak vatanını seven her çocuk, canla başla çalışmalıdır (Arsan, 1950: 29). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte, vatani sevmenin ölçüsü, bireysel çalışkanlık ve sorumluluk haline gelmektedir (Caymaz, 2007: 35).

Arsan'ın kitabını daha önceki dönemlerde yazılanlardan ayıran en önemli öğelerden birisi de, öğrenciye demokrasi bilincinin verilmesinin amaçlanmasıdır. Demokrasinin siyasi anlamıyla sınırlanmadığı kitapta yer alan, “okulda demokrasi”, “ailede demokrasi” gibi başlıklardan da anlaşılmaktadır. Okulda, öğrencilerin başkalarının haklarına saygı göstermeleri, hoşgörülü olmaları, okul yönetimine katılmaları ve çeşitli kurullarda görev almaları özendirilirken, ailede demokrasi çerçevesinde işbölümü ve yardımlaşmanın önemi, aile fertlerinin düşünce ve inanç hürriyetleri, küçüklere karşı zorlama ve baskının eleştirilmesi, sorunları hep beraber paylaşma anlayışı ele alınmaktadır (Arsan, 1950: 21-33).

Hemşehrilik başlığı altında, vatandaşlık bilincine sahip olan kişinin öncelikle yaşadığı yeri sahiplenmesi, günlük yaşamda medeni bir insan olarak hareket etmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Arsan, 1950: 76). Ayrıca yurttaşlığı Türk etnik kimliğini ön plana çıkartarak ulusal birliğe aidiyet düzeyinde tanımlayan, devlete ve partiye itaati ve onun koyduğu kanun ve nizamlara uymayı ön plana çıkartan tek parti anlayışı 1950’lerde dönüşüm geçirmiştir. Uygur, medeni, erdemli insan olma vasıflarıyla belirlenen yeni vatandaşlık anlayışında, yurttaşın gündelik yaşamında sosyal çevresiyle uyumluluğunun önem kazandığı görülmektedir.

Çok partili hayata geçişle birlikte, önceki dönem okutulan Yurt Bilgisi kitaplarında gözlenen ve öğrencilere dayatılan devlete karşı borçlu olma –özellikle

askerlik ve vergi gibi ödevlerde- duygusunun yerini topluma karşı sorumluluk almıştır. Böylece, milli aidiyet ve devlete sadakat etrafında tanımlanan militan-vatandaş tipinin yerini toplumsal sorumluluk bilincine sahip, katılımcı, medeni birey yurttaşın alması beklenmektedir (Caymaz, 2007: 50).

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basıldığı kapağında belirtilen, 1953 tarihli *Yurttaşlık Bilgisi Dersleri* (Kurtuluş, 1953) kitabı üç ana bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde, insanların toplu olarak yaşamak zorunda oldukları, ailenin önemi, okul, millet ve vatan sevgisi, köyde hayat, köy idaresi, tarımla ilgili pratik bilgiler, kooperatifler ve Atatürk'ün çiftçilik uğraşları anlatılmaktadır. İkinci bölüm, kasaba ve şehirdeki yaşam, belediyelerin işlevleri ve kazalarda hükümet işlerinin anlatılmasına ayrılmıştır. Son bölümdeyse, yurttaşların devlete karşı olan vazifeleri, Türk milleti, Türkiye Cumhuriyeti, TBMM, hükümetin nasıl kurulduğu ve anayasadan bahsedilmektedir.

Çok partili hayata geçildikten sonra kaleme alınan kitaptaki yurttaşların devlete karşı vazifeleri konusu, yeni dönemde yurttaşlık anlayışını yansıtmaması açısından oldukça önemlidir. Yurttaşlık ödevlerinin önemi, devletin faaliyetlerinin sürekliliğiyle ilişkilendirilmiştir. Askerlik, vergi ve seçim yurttaşın devlete karşı en temel vazifeleri arasındadır (Kurtuluş, 1953: 65).

Kurtuluş'un (1953: 70) yapmış olduğu millet tanımında, Türk bayrağı, vatan toprakları, Türk tarihi, Türklerin kahramanlıkları, Türk dili ve Türklerin daima bağımsız oldukları gibi, sembolik öğelere başvurulmaktadır. Yazara göre, kulağa hoş gelen, tatlı ve zengin bir lisan olan Türkçede ülkede yaşayan tüm insanların konuştuğu bir dildir. Türk çocuklarının başta gelen ödevlerinden biri de bu eserleri okumak ve Türk dilini zenginleştirmektir. Aynı zamanda bu kitapta, öğrencilere geleceğin yurttaşları olarak, ödev ve sorumluluk bilinci vermekten ziyade, devlet, millet, bayrak ve vatana karşı, bir tür borçluluk duygusu aşılama çalışmaktadır. Bu anlayış tek partili dönemden beri süregelen ve çok partili hayatta da varlığını devam ettiren devlet karşısında edilgen durumda olan, pasif yurttaş tipini tarif etmektedir (Caymaz, 1950: 38).

Türk Devleti ve Vatandaşlık Devlerimiz bölümüne bakıldığında, yazara göre, vatan ve milleti dış tehditlerden koruyan, memlekette düzen ve güveni sağlayan bir kuvvet lazımdır. Hâkimiyet denilen bu kuvvetin, anayasayla kayıtsız şartsız, millete ait olduğu belirtilmiştir. Bu bölümde, devletin yurttaşlara karşı üç temel ödevinden bahsedilmektedir. Devlet;

- 1- Vatani düşmana karşı koruyacak orduları hazırlar;
- 2- Jandarma ve polis kuvvetleriyle memlekete düzen ve güveni sağlar;
- 3- Yurttaşlar arasında dirlik ve düzeni sağlamak için mahkemeler kurar (Caymaz, 2007. 40).

Kitapta demokrasi bölümü incelendiğinde bu bölümün tek parti kitaplarında olmadığı göze çarpmaktadır. Demokrasi, halkın kendi kendisini idare etmesi demektir. Seçimler demokrasinin vazgeçilmez unsurudur. Halk beğenmediği idareyi bu yolla değiştirme hakkını saklı tutmaktadır.

Seçimlerin yanı sıra demokrasinin esas prensibi, başkalarının haklarına saygı göstermektir. Bu bölümde, medeni davranma zorunluluğuna da değinilmiştir. Aynı zamanda, iş bölümü ve dayanışma da, kitapta bahsedilen konular arasındadır.

Sonuç olarak, milli birlik ve beraberlik ideolojisi, demokrasi idaresinin temelini oluşturmaktadır. Çok partililik, bu çerçevede çoğulculuk ve özgürlük demek değildir. Partilerin hemen hepsi devlet partisi olarak adlandırılabilir (Caymaz, 2007: 42-48). Aşağıdaki bölümde, çok partili hayata geçişle birlikte, toplumda yaşanan siyasal gelişmelerden bahsedilerek, 1980 askeri darbesini hazırlayan etmenler anlatılacaktır.

5.7. 1980 ASKERİ DARBESİNE DOĞRU YAŞANAN TOPLUMSAL VE SİYASAL GELİŞMELER

1980'e kadar yürürlükte kalan 1961 Anayasasının toplumsal örgütlenmeye ve bireysel hak ve özgürlüklere olumlu baktığını görmek gerekir. Fakat 1971 değişiklikleri bir geri dönüşü ifade etmektedir. Ancak 1960 Askeri Müdahalesiyle beraber ordunun devlet yönetimindeki ağırlığının iniş çıkışlarla beraber arttığını kabul etmek gerekir. Bu durum 1961 Anayasasına da yansımıştır. 1961 Anayasasının 110. maddesinde Genel Kurmay Başkanlığı Başbakanlığa bağlı hale getirilmiştir. Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasal bir kurum olarak sistemde yerini almıştır (Yazıcı, 1997: 85).

Tek parti döneminde askeri ve sivil bürokrasi arasında çatışma yaşanması, beklenen bir durum değildi. Fakat DP iktidarı döneminde böyle bir sorunun varlığı fazlasıyla hissedilmiştir. Bu konuda anayasal güvence mevcut değildir. Milli Güvenlik Kurulu'nun siyasal iktidar üzerinde gözetim yetkilerine kavuşması 1982 Anayasası döneminde daha etkili bir şekilde uygulamaya konmuştur (Zürcher, 2004: 406).

Bu süreçte burjuvazinin güçlenmesiyle beraber yurttaşlık hakları ve sivil örgütlenmenin niteliğinde belirgin değişimler göze çarpmaktadır. 1970'li yıllar işveren ve işçi örgütlenmesine sahne olmuştur. Gelişen ve farklılaşan burjuvazi gibi aydınlar ile sivil ve asker bürokratlar da sivil toplum örgütlerine ciddi bir ilgi duymaya, bu konudaki gönüllü kuruluşlar içinde yer almaya başlamışlardır. Bu durum, gönüllü sivil örgüt sayısında bir patlamayı beraberinde getirmiştir (Yücekök, 1998: 119).

1961-1980 döneminde, 1971-1973 arası istisna olmak üzere, yargı bağımsızlığı güvence altına alınmış ve hukuk devleti uygulamalarına yönelik gelişmeler yukarıya doğru ivme kazanmaya başlamıştır. Türkiye'de bir gönüllü siyasal katılım patlaması yaşanmıştır. Fakat toplum kesimleri kontrol edilemediği için, siyasal katılım çatışma ve kargaşa ortamına yol açmıştır (Yazıcı, 1997: 85). Bu kargaşanın birçok nedeninden bahsetmek mümkündür. Demokratik hoşgörü

anlayışının yeterince özümselememiş olması, ekonomik buhranlar ve daha önemlisi soğuk savaş atmosferi, denklemde iç dinamiklerden daha çok süper güçlerin önemli rol üstlenmelerine neden olmuştur.

1961 Anayasası, dernekleşme konusunda oldukça liberal bir anlayışa sahiptir. 1970’lerde ortaya çıkan sağ-sol kutuplaşması siyasal partilerin sivil toplum kuruluşlarına el atmasına neden olmuştur. Partilerin amacı siyasal açıdan konumlarını güçlendirmek ve oylarını yükseltmekti. Siyasal partiler kurdukları yan örgütlerle farklı kesimlerden seçmen kitlesine ulaşmayı amaçlamışlardı. Ancak siyasal partilerin sivil toplum kuruluşlarıyla bu denli yakından ilgilenmeleri aslında ideolojiyle ilgisiz dernekleri bile sağ-sol kamplaşması içinde yer almaya zorlamıştır. Ordu 1971 Muhtırası ile birlikte ideolojik kamplaşmadan dernekleri de sorumlu tutmuştur. Bu nedenle Anayasanın 29. maddesinde dernek kurma hakkı sınırlanırken özellikle “solcu” olduğu düşünülen dernekler üzerinde baskı kurulmuştur (Turan, 1998: 201). 1971 Muhtırası sonrasında yapılan anayasa değişikliğiyle memurların sendika kurma hakkı ortadan kaldırılmıştır. Yargı denetiminde askeri yargıyı daha da özerk hale getiren düzenlemeler ayrıca dikkat çekicidir.

1971’de memur sendikalarına getirilen kısıtlamaların yanında siyasal partiler de kendi uydu işçi sendikalarını oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu yola özellikle MHP, MSP gibi küçük ideoloji partilerinin başvurdukları görülmektedir. Kamu iktisadi teşebbüslerindeki işçilerden başlayarak sağcı partiler işçi çıkarları için değil, sol sendikaları durdurma amacı güderek sendikalaşmayı desteklemişlerdir (Turan, 1998: 207).

Bu durum işçi sınıfının çıkarlarında işverenler lehinde yıpranmaya neden olmuştur. 1980 öncesi dernek ve sendika gibi gönüllü kuruluşların önceki dönemlerle karşılaştırıldığında daha özerk hale geldikleri gözlemlenmektedir. Bu özerkleşmede ekonomik gelişme sayesinde toplumun devlete ve sivil örgütlenmeye bakışının değişmesi etkili olmuştur. Daha önce devlet kalkınmayı geliştirecek ve sosyal refahı sağlayacak bir kurum olarak algılanmaktaydı. Bu nedenle 1980 öncesi kurulan dernekler devletten beklenen hizmetlere katkı amaçlıydı. Hatta çoğu zaman bu tür derneklerin kurulması devlet yetkililerince teşvik edilmişti. Örneğin okul-aile

birlikleri bu türdendi. Ayrıca aile planlaması amaçlı dernekler kamu kurumlarından daha işlevseldi (Turan, 1998: 208).

Gönüllü bireysel girişimle kurulan kültürel, ekonomik ve siyasal dernek ve benzeri organizasyonların sayısında da olağanüstü bir artış görülmüştür. Siyasi otoritelerin almış olduğu kararları etkilemek üzere, bireysel gönüllü girişimde bulunmanın örnekleri hızlı artış göstermiştir. Bu dönemde, Türkiye’de bir tür siyasal katılım yoğunlaşması, olduğu da ifade edilebilir. Her tür siyasal katılım, oy vermek gibi olağan biçimde iştirak eylemlerinden, izinsiz yürüyüş, grev ve boykota kadar varan bir çeşitlilik içinde tezahür etmeye başlamıştır. Bunlara ilave olarak, her tür siyasal eyleme katılanların sayısı askeri dönem hariç, fark edilir derecede yükselmiştir (Kalaycıoğlu, 1998: 207).

Siyasal sistemin toplumdan yükselen talep artışına yeterli düzeyde yanıt verememesi, siyasal bunalımın 1980’lere yaklaştıkça derinleşmesine ve nihayet 1980’de yeni bir askeri darbe ile demokrasinin kesintiye uğramasına neden olan en önemli faktörlerden biri olmuştur (Kalaycıoğlu, 1998: 208). Fakat karşılaşılan buhranların sivil yöntemlerle çözülmesinin ortamını oluşturmak mümkün olmamıştır. Uygulanan sıkıyönetim idaresine rağmen bu sorunların sivil iktidar tarafından çözülemeyeceği kanaati topluma hem servis edilmiş hem de her gün ölen onlarca insan ve yaşanan terör saldırıları kamu otoritesini aciz düşürmüştür.

Hükümet kurulmasında yaşanan sorunlar ve koalisyon hükümetlerinin sorunları çözmekte yetersiz kalması, sorunun demokrasi dışı yollardan çözümü lehine toplumsal beklentileri de körüklemiştir. 11 Eylül günü onlarca kişi ideolojik çatışmalarda hayatını kaybederken, 12 Eylül askeri darbesi ile olayların birden bire kesilivermesi ve daha sonraki dönemde de aynı tarz çatışmaların yaşanmaması ise darbe öncesi yaşanan toplumsal kaos tablosunun “kendiliğinden” oluştuğuna inanmayı güçleştirmektedir.

VI. BÖLÜM: 1980'DEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE YURTTAŞLIK

Bu bölümde, 1980 sonrası ülkemizde yurttaşlık olgusunun gelişimi anlatılacaktır. İlk olarak 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ve topluma etkileri ile 1981 Anayasası'nın genel nitelikleri üzerinde durulacaktır. Daha sonra 1990'lı yılların sosyo-ekonomik ve siyasal görünümü sunularak, yurttaşlığın günümüzdeki görünümünün genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

1980'li yıllar Türkiye'de önemli sosyo-ekonomik, kültürel ve politik değişimlerin yaşandığı yıllardır. Bu yıllarda Kemalist ideolojinin sorgulandığı ve eleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda 1980'lere kadar yaratılmaya çalışılan ve önemini koruyan Türk kimliği, başka kimlik unsurlarına vurgu yapan düşünceler tarafından tartışma konusu olmuştur. Bu yıllarda çifte yurttaşlık ve anayasal yurttaşlık tartışmalarının yapıldığı görülmektedir. Çifte yurttaşlık tartışmaları, yurt dışına giden Türk göçmenleri tarafından dile getirilmiştir. Anayasal yurttaşlık tartışmaları ise, 1980'lerde güç kazanmaya başlayan İslamcı ve Kürtçülük esasında örgütlenmiş gruplar tarafından dile getirilmiştir. Bu tartışmalar günümüzde de önem kazanarak varlıklarını sürdürmektedirler.

6.1. 12 EYLÜL 1980 MÜDAHALESİYLE ORTAYA ÇIKAN ANAYASAL SİSTEM

Türkiye, 1980'li yıllara oldukça sıkıntılı girmiştir. Gerek ekonomik gerekse siyasi açıdan oldukça zor bir dönemden geçen ülke içindeki sağ-sol çatışmaları da toplumsal yapıyı derinden sarsmıştır. Ülkeye huzuru ve düzeni getirme amacını güttüğünü söyleyen ordu 12 Eylül 1980'de yönetime el koymuştur.

1980 Askeri Müdahalesinin asıl gerekçesi olarak yukarıda da bahsedildiği gibi, yaşanan toplumsal ideolojik kamplaşma gösterilmektedir. Bu ideolojik kamplaşma hâlâ çoğulcu özgürlükçü demokrasi anlayışının toplum tarafından yeterince özümsemediğinin bir kanıtı olarak sunulmuştur. Demokratik hoşgörü kültürünün bir anda gerçekleşmesini beklemek gerçekçi değildir. 1961 Anayasasının

sağladığı özgürlükçü atmosfer sınıfsal farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir bakıma bu durum toplumun normal eksenine oturması olarak da değerlendirilebilir. Bu sınıfsal çıkar çatışmasının tarafları güçlenmekte olan burjuvazi ve onun karşısına örgütlü bir şekilde çıkan işçi sınıfıdır. Bununla beraber, bu çıkarların yasal zeminde ortaya konmasının ötesinde, toplumun yeniden ideolojik kamplara bölünmesi siyasal sistemi krize sokmuştur.

Askeri müdahale konusunda göz önünde tutulması gereken bir faktör de 1960'tan itibaren kendini cumhuriyet rejimini koruyup kollamakla görevli sayan ordudur. Sivil toplumda meydana gelen genişleme ve farklı seslerin duyulduğu örgütlü toplum, ordu tarafından devlete zarar verici bir gelişme gibi yorumlanmıştır. Yüzyıllardan beri, örgütlü tek ulusal oluşum olan ordu karşısında sivil örgütlenmelerin baş göstermesi, askerler tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Bunlara 1961 Anayasasının siyasal iktidarın oluşması konusundaki mekanizmaların yeterince etkin işlememesini de eklemek gerekmektedir.

12 Eylül Müdahalesi'nin, ideolojik kamplaşma sonucu devlete yönelen "fesadı" ortadan kaldırma amacıyla yapıldığı ifade edilmiştir. Söz konusu müdahale hukuk alanında devleti topluma egemen kılmayı hedeflemiştir. Aslında devletten çok bürokrasinin toplumu kontrol altına alma girişimi olarak da görülebilir. Bu düşüncenin en somut hali 1982 Anayasasının ilk metni ile getirilen ve 1990'ların sonuna kadar uygulanan sistemdir. 1982 Anayasasının oluşum döneminde 1961 Anayasasına yönelik eleştiriler toplumsal karışıklıklara davetiye çıkardığına özellikle vurgu yapılmaktaydı (Sarıbay, 1992: 38). Anayasayı hazırlayan temsilcilerin halkça belirlenmemesi, oluşturulan meclisin adı gibi yetkilerinin de "danışma" ile sınırlı olması demokrasiyi ve toplumu ikinci plana iten özelliklerdi. Danışma Meclisinin kabul ettiği hükümlerin Milli Güvenlik Konseyince çoğu zaman gerekçe göstermeden değiştirilmesi bu görüşü daha da güçlendirmektedir. Anayasanın halkoyuna sunulması sırasında sadece lehte görüşlere izin verilmesi, anayasanın kabulünün aynı zamanda darbe liderinin cumhurbaşkanı seçilmiş sayılması, çoğulcu-özgürlükçü toplumda rastlanamayacak örneklerdir.

6.2. 1980 ANAYASASI VE GENEL NİTELİKLERİ

12 Eylül öncesi var olan durumun kesin olarak ortadan kaldırılması için ve sağlıklı, sağlam bir demokratik düzene geçiş amacıyla hazırlanan 1982 Anayasası, bu koşulları sağlamak amacıyla köklü yapılanmaları gündeme getirmiştir.

1982 Anayasası, 1961 Anayasasına göre daha kazuistik anayasa anlayışı (düzenleyici anayasa anlayışı) ile hazırlanmıştır. Yani 1982 Anayasası 177 madde ve 16 geçici maddeden oluşmaktadır. Bu uzun ve ayrıntılı anayasa anlayışı, modern demokratik sistemlerde terk edilmiş bir anlayıştır.

1982 Anayasası 1961'den daha sert bir anayasa olarak yeni düzenlemeler getirmiştir. Anayasada değiştirilemeyecek ve değiştirilmesi teklif dahi edilemeyecek olan maddelerin kapsamı arttırılmıştır. Anayasanın değiştirilmesi usulüne bir onay safhası ilave edilmiştir. Ayrıca anayasa değişikliklerinin Cumhurbaşkanı tarafından halkoyuna sunulabilmesi imkânı getirilmiştir.

1982 Anayasası, otorite ve hürriyet arasındaki dengede, otoritenin ağırlığını arttırmıştır. Yani devlet ve otoriter idare kavramlarına daha fazla önem verilmiş, özellikle yürütmeyi yasama ve yargı karşısında daha da güçlendirmiştir.

1982 Anayasası, siyasal karar alma mekanizmalarındaki tikanıkları gidermek için de hükümler getirmiştir. Bu hükümlerin en önemlisi Cumhurbaşkanı anayasada belirtilen durumlarda Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerini yenileme yetkisinin verilmesidir.

1982 Anayasası, 1961'e oranla daha az katılcı bir demokrasi modelini benimsemiştir. Bunun yanında toplantı ve karar yeter sayılarında değişiklikler yapılmıştır. 1961 Anayasasında yer alan ikili meclis yapısı terk edilmiş ve Cumhuriyet Senatosu kaldırılarak yasama organının işleyişi sadeleştirilmiştir.

1982 Anayasasına göre devletin temel ilkeleri şunlardır:

- Cumhuriyetçilik İlkesi

- İnsan Haklarına Saygılı Devlet İlkesi
- Atatürk Milliyetçiliği İlkesi
- Demokratik Devlet İlkesi
- Laik Devlet İlkesi
- Sosyal Devlet İlkesi
- Hukuk Devleti İlkesi
- Üniter Devlet İlkesi

1982 Anayasası pek çok kişiye göre askerlerin anayasasıdır. Osmanlı-Türk Anayasa tarihinin en çok değiştirilen anayasasıdır. Yürürlüğe girdiği günden bugüne dokuz kez değiştirilmiştir. Son kabul edilen paketle birlikte bugüne kadar anayasanın yaklaşık üçte biri yenilenmiştir. 1995 ve 2001 değişiklikleriyle Türk anayasal sistemi evrensel olarak kabul gören liberal-demokratik değerlere biraz daha yaklaşmıştır. 12 Eylül askeri müdahalesi sonrasında Türkiye’de demokratikleşmenin yolunu açan 1995, 2001, 2004 değişiklikleri Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde de önemli bir işlev üstlenmiştir. Günümüzde de Anayasanın başta yargı olmak üzere, bireysel hak ve özgürlükler kısmında da değişiklik yapılmak istenmektedir. Bu değişiklikler için 12 Eylül 2010’da referandum yapılacaktır.

Son olarak 1982 Anayasası’nda yapılan değişikliklere baktığımızda bu değişiklikler Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde giriştiği reformların bir parçası görünümündedir. 7 Mayıs 2004 yapılan değişikliklerde halkın daha kapsamlı bir beklentisi olmasına karşın; değişiklikler, 10 madde ile sınırlı kalmıştır. Bu değişiklikleri iki kategoride inceleyebiliriz. Birinci kategorideki değişiklikler daha önce yapılan anayasa değişikliklerini tamamlar nitelikte olanlardır. Bu bağlamda ölüm cezasına, Devlet Güvenlik Mahkemelerine, basın özgürlüğüne, kadın – erkek eşitliğine ilişkin değişikliklerdir. İkinci kategorideki değişiklikler ise Türk anayasal sistemi için tamamen yeni birtakım kurumların oluşturulmasına veya mevcut kurumlarda radikal yenilikler yapılmasına yönelik düzenlemelerdir. Uluslararası Ceza Divanı’na taraf olunması, Yüksek Öğretim Kurulu’ndan asker üyenin çıkarılması, silahlı kuvvetlerin harcamalarının Sayıştay denetimine tabi kılınması,

milletlerarası insan hakları sözleşmelerine yasalar karşısında üstünlük tanınması gibi değişiklikler (Gönenç, 2004 48).

1982 Anayasası, 1961 Anayasasına bir tepkidir. Bu tepkinin nedeni 1961 Anayasasının özgürlükçü anlayışının yukarıda da vurgulandığı gibi toplumsal kargaşaya yol açtığı inancıdır. Özgürlüklerin kargaşaya neden olduğu düşüncesi, ortaya güdümlü bir demokrasi anlayışı çıkarmıştır. Bu güdümlü demokrasi anlayışı 1982 Anayasasına egemen siyasal felsefeyi yansıtmaktadır (Tanör, 1994: 131). Bu yaklaşım ortaya özgürlükleri kısıtlayıcı bir anayasa çıkarmıştır. Siyasal partilerin tümünün kapatılması toplumsal örgütlenmeye ağır bir darbedir.

Toplumsal düzeni sağlamak amacıyla yapılan bu tür müdahaleler siyasal sistemdeki krizleri günümüze kadar aktarmıştır. Toplumun depolitize edilmesinin bir çözüm getirmeyeceği anlaşılmıştır. Toplumsal kesimlerin siyaset dışında tutulması bürokrasi egemenliğinde toplumdan uzak bir anlayışla ülkenin yönetilmesi anlamına gelmekteydi. 1983'te demokrasiye geçiş anlamı taşıyan seçimlere birçok partinin katılmasının veto edilmesi, anayasadaki askeri müdahale izlerini kalıcı kılan hükümler, kısıtlı bir demokrasiye izin verildiğini göstermektedir. 1982 Anayasasında, yasamanın bir karar üretme mercii olmaktan çok bir onay makamına dönüştürülmesi dikkat çekicidir.

Yargı bağımsızlığının belirgin ölçüde budanmasına karşılık yürütme organının önemli ölçüde güçlendirilmesi, sorumsuz cumhurbaşkanına parlamenter rejimlerde pek rastlanmayan ölçülerde yetki verilmesi, 1982 Anayasasının göze çarpan diğer özelliklerindendir. 1982 Anayasası ile yürütmenin, daha doğrusu atanmışların hareket alanının olağanüstü biçimde genişletilmesi ve özerk kurumların yürütmeye bağlı birer organ haline getirilmesi esasına dayalı yeni bir yapılanma öngörülmüştür (Kalaycıoğlu, 1998: 120).

1982 Anayasasının öngördüğü hak ve özgürlükler anlayışı özgürlükçü ve çoğulcu bir toplumun taleplerini karşılamanın uzağındadır. Özgürlüklere getirilen katmerli sınırlamalar özgürlüklerin kamu otoritesi karşısındaki konumunu zayıflatmıştır. Tanör'ün (1994: 135) deyiimiyle 1982 Anayasasını "özgürlüğün kural,

sınırlamanın istisna” olmasını öngören kamu hukuku kuralı, yerini “sınırlılık kural, özgürlük istisna”ya bırakmıştır. Bu durum ancak 2001 ve 2004 yıllarında gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri ile önemli oranda değişime uğramıştır.

1982 Anayasasında 1961 Anayasası ile anayasal sistemdeki ordu ağırlığı daha da artmıştır. Geçici 2. madde gereğince 12 Eylül 1980’de oluşturulan Milli Güvenlik Konseyi’nin TBMM oluşturulduktan sonra, 6 yıl boyunca Cumhurbaşkanlığı Konseyi’ne dönüşeceğinin öngörülmesi sivil yönetime geçtikten sonra da ordunun siyasal sistem üzerindeki vesayetinin süreceğini göstermekteydi. Böyle bir tablo Türk demokrasinin güdük, rüştünü ispatlayamamış vesayete tabi durumunun sürmesine neden olmuştur.

1982 Anayasasının öngördüğü kısıtlı özgürlük ve kumanda edilir demokrasi anlayışı 1995’te gerçekleştirilen anayasa değişiklikleriyle önemli ölçüde gevşemiştir. Anayasada gerçekleştirilen değişiklikler siyasal katılım yollarını genişletici ve sivil toplum örgütlerinin güçlenmesini kolaylaştırıcı bir görünüm sunmaktaydı. Ancak burada anayasa değişikliklerinin somutlaşması için gerekli yasal düzenlemeler uzun süre uygulamaya konmamıştı. Bu durumun nedeni anayasa değişikliklerinin muhtemel sonuçlarına karşı duyulan kuşkulardı. Değişiklerle, Anayasanın 33. maddesinin 4. ve 5. fıkraları kaldırılmıştır. Böylece derneklerin siyasetle ilgilenme yasağı kaldırılmıştır. Bu maddedeki değişiklikle vakıfların da siyasetle ilgilenme yasağına son verilmiştir. 52. maddedeki değişiklikle sendikaların siyasetle uğraşma yasağı da artık söz konusu değildir. 53. maddeye eklenen III. fıkra ile “kamu görevlilerinin” sendika kurmalarına izin verilmiştir. Ancak kamu görevlileri grev hakkına sahip değildir. 67. maddedeki değişiklikle seçmen yaşı 21’den 18’e indirilmiştir. 68. maddedeki değişiklikler üniversite öğretim elemanlarının ve öğrencilerin siyasal partilere üye olmalarını anayasal garanti altına almıştır. Ancak akademisyenlere tanınan siyasi partilere üyelik hakkı diğer memurlara henüz verilmemiştir.

1982 Anayasasında ordunun sistem üzerindeki ağırlığı sürmektedir. 118. maddede Milli Güvenlik Kurulunun konumu 1961 Anayasasına göre daha güçlüdür. 1971 değişiklikleriyle oluşan eğilim 1982 Anayasasında daha belirgin bir şekilde

vurgulanmıştır. Söz konusu Kurul hükümete milli güvenlik politikalarıyla ilgili görüş bildirme yetkisine sahiptir. Ancak bu görüş bildirme çoğu zaman 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısında olduğu gibi siyasal iktidara yönelik direktif şeklini alabilmektedir (Çavdar, 1995: 263-271).

Kısaca özetlemek gerekirse, temelde 1981 Anayasası, özgürlükleri kısıtlayan, merkezi otoriteyi güçlendiren özellikler içermektedir. Bu bağlamda, yurttaşlık hakları sınırlandırılmış, sorumluluk ve ödev boyutu artırılmıştır. 1980 sonrası toplumsal ve siyasal hayattaki gelişmeler de bu yönde gelişmiştir. Yaşanan gelişmelere bağlı olarak, bu dönemdeki yurttaşlık anlayışının pasif yurttaşlık anlayışına daha yakın olduğunu söylemek mümkündür. Araştırmanın bundan sonraki bölümünde 1980 sonrası siyasal ve toplumsal gelişmeler anlatılacaktır.

6.3. 1980 SONRASI SİYASAL VE TOPLUMSAL GELİŞMELER

1981 Anayasası'nın kabulünden sonra 24 Nisan 1983'te Siyasî Partiler Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte, partiler yeniden kurulmaya başlamıştır. Nitekim 6 Kasım 1983'te Genel seçimlerin yapılması sonucu, yaklaşık üç yıl sonra MGK yönetimi sona ermiştir. Yapılan seçimlerden 211 milletvekili çıkaran Anavatan Partisi, en çok oyu alan parti olarak çıkmıştır. Turgut Özal'ın kurduğu hükümet 13 Aralık 1983'te göreve başlayarak (Akşin, 1995: 51-58). 1991'e kadar Türkiye'yi yönetmiştir.

ANAP, liberal bir ekonomik politika, serbest piyasa ekonomisi, teşebbüs özgürlüğü, devletçiliğin terk edilmesi, yerel yönetimlere inisiyatif verilmesi, bürokrasinin azaltılması gibi görüşleri modern/muhafazakar bir görüntü ile birlikte savunarak işbaşına gelmiş ve iktidarını sürdürmüştür. Bu görüşlerin yanı sıra ekonomiyi rayına oturtmak, enflasyonu ve işsizliği aşağı çekmek, yüksek kalkınma hızı, bolluk içinde bir piyasa sözleri vermiştir. Ayrıca asayişin sağlandığı bir toplumsal barış ortamı vaadinde bulunmuştur (Tosun, 2002).

1984-1991 arasındaki uygulamalarına bakıldığında serbest piyasa ekonomisi, ihracata yönelik büyüme, devletçiliğin terki, 1989'a kadar güçlü, sonra zayıf bir yerel yönetim özerkliği politikaları izlemiştir. Fiyat enflasyonu ve işsizlik konularında ise başarı sağlanamamıştır. Toplumsal muhafazakârlık ve lâiklik ile ilgili politikaları daha çok günün koşullarına göre değişen bir çizgi izlemiş ve sürekli bir çatışma ve tartışma konusu olmuştur (Kalaycıoğlu, 2000: 405-406). Bu dönemde demokrasi daha da gelişmiştir. Eski dönemin bazı yasakları kaldırılmıştır. Daha önce yasaklanan bazı partilerin 1984 yılında yapılan mahallî seçimlere katılmalarına izin verilmiştir. 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan halkoylaması ile bazı eski siyasetçilere 12 Eylül döneminde konulmuş olan siyaset yasağı kaldırılmıştır. Ayrıca yine bu dönemde Radikal Parti, Yeşiller Partisi gibi yeni partiler de kurulmuştur. İnsan hakları alanında yeni adımlar atılmıştır. Fikir özgürlüğünü sınırlandırdığı için yıllardan beri eleştirilen Ceza Kanunu'nun 141,142 ve 163. maddeleri kaldırılmıştır (Akşin, 1995: 94).

Yine 1980'li yıllarda siyasî egemenliğin kimde olduğu ve nasıl kullanılacağı, rejimin parlamenter mi yoksa başkanlık sistemi mi olması gerektiği siyasal çevrelerce tartışılmıştır. Seçim yasaları, siyasî partilerin örgütlenmeleriyle ilgili bir yasa veya farklı modeller olup olamayacağı; kamu idaresinin yapısının merkezci mi, yerinden yönetim ilkesine göre mi olacağı; yargının siyasi sistemdeki rolü ve bağımsızlığı; insan hakları ve özgürlüklerin nasıl uygulamaya konulacağı ve korunacağı konuları da tartışılmaya devam etmiş ve yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Ancak bu konular üzerinde hiçbir zaman tam olarak uzlaşma sağlanamamıştır (Kalaycıoğlu, 2000: 407).

12 Eylül askeri darbesi öncesinde 24 Ocak 1980'de Demirel Hükümeti, ekonomide liberalleşmeyi amaçlayan bir önlem paketi uygulamaya koymuştu, 24 Ocak Kararları olarak bilinen bu önlem paketi, askeri müdahaleden sonra da sürdürülmüştür. Böylece döviz sıkıntısına bir daha düşülmemiştir. Ekonomik yapı, eskiye göre daha gelişmiştir. İhracat artmıştır. Bu yapısal değişim, devletin ekonomideki payını görece azaltmıştır. Devlet sanayide yatırımcı olmaktan çıkmış, sanayi ve hizmet sektöründe özel girişimin payı yükselmiştir. Bu gelişme iş

adamlarının kamu hayatı üzerindeki etkisini daha da hissedilir hale getirmiştir (Turan, 1998: 203). Bu gelişme çizgisi dünyadaki küresel eğilimlerle de paraleldir.

Kamu politikalarının serbest ekonomi yönünde ağırlık kazanması, devletin, ekonomideki ağırlığının yanında siyasal alandaki konumunun da tartışılmasına neden olmuştur. Özal tarafından ortaya atılan ekonomik kalkınma için “devletin küçültülmesi” görüşü ilgi uyandırmıştır (Köker, 2004: 94). Zaten 1990’lara doğru devletin ekonomideki rolünün kısıtlanması yönünde (Sunay, 2007: 132) görüşler lehine dünya çapında bir yöneliş söz konusudur.

1982 Anayasasının sendikal örgütlenmeye getirdiği engeller, işçi kesiminin konumunu zayıflatmıştır. Buna karşılık, işveren kesiminin etkinliği artmıştır. TÜSİAD gibi işveren sivil toplum örgütleri kamuoyu nezdinde demokratikleşme, özgürlüklerin geliştirilmesi gibi konuların tartışılmasına öncülük etmişlerdir. İşveren örgütlerinin 1980 sonrası dönemde siyasal iktidarı etkilemede başarılı oldukları (Tosun, 2008: 206) somut bir realite olarak göze çarpmaktadır.

1980 sonrası ekonomideki değişim, devleti temsil eden seçkinler ile ekonomiye hâkim olmaya çalışan ve devleti bir anlamda ekonominin dışında tutmaya çalışan girişimciler arasında bir etkinlik çekişmesine sahne olmuştur. Aslında bu çekişme 1950’den beri göze çarpmaktadır. Fakat artık siyasal ve konjoktürel değişimle birlikte özel girişimcilerin konumu daha güçlenmiştir. 1983 seçimlerinin galibi bu ikincilerin sözcülüğünü üstlenen Anavatan Partisiydi. Bu Parti seçim çalışmalarında tıpkı liberal kuramda olduğu gibi bireyin devlete hizmet etmesinin değil, devletin bireye hizmet için var olduğu vurgusunu, öne çıkarmıştır. Bu seçimde ANAP’ın iktidara gelmesinin, aynı zamanda devletçi seçkinlerin ve 1980 müdahalesinin motor gücü olan ordunun yaklaşımının toplum tarafından onaylanmadığı anlamına da geldiğini söylemek mümkündür. ANAP’ın zaferi sadece liberal bir programla ortaya çıkması değildir. Toplum, bu partinin ortaya attığı dört eğilimi aynı çatı altında toplama görüşüne de ilgi göstermiştir. Askeri müdahalenin en önemli gerekçesi olarak sunulan ideolojik kavgadan yana olmamak, Türk toplumunda bir çekim noktası olmuştu. Buna ek olarak aydınların gözünde de ANAP

ekonomik atılım yapacak ve sivil toplumu kurumsallaştıracak burjuvaziyi yaratmaya aday bir parti olarak değerlendirilmiştir (Sarıbay, 1994: 125).

Liberalizmin Türkiye’deki savunuculuğunu yürüten Özal, Türk toplumunda varolan “baba” devlet imajını tartışmaya açmakta önemli rol oynamıştır. Bu yaklaşım devletin değil toplumun, nihai bir değer olduğu görüşüne dayanmaktaydı (Köker, 2004: 94). Devletin bir sığınak olarak değil toplumun refah düzeyini yükseltmekte yararlanılacak bir araç olarak nitelenmesi, devlete bakışı önemli oranda etkileyecek bir görüştür. Esasen “devlet babadan” beklentinin en yüksek olduğu toplumlar örgütlenememiş, kendi sorunlarını çözme yeteneğini yeterince keşfedememiş toplumlar olma özelliği göstermektedir.

Türkiye’de sağda ve solda yer alan bazı aydınlar tarafından başlatılan ve bir ölçüde kitleselleşen özgürlük ve bireysel haklar talebinin tam da 1980’li yıllara denk düşmesi tesadüf değildir. Sağa sola, her türlü iç ve dış tehdide karşı olmakla kendini tanımlayan ve bunu geleneksel çizgiye nispetle sert bir şekilde hayata geçiren askeri yönetimin iktidarı, farklı saiklara ve düşünce geleneklerine dayansalar da bu aydınlara, devlet ve toplum üzerindeki egemenlik konusunda yeniden düşünme ortamı sağlamıştır. Aydınlar, siyasal otoritenin yetki alanı dışında, sivil toplumun teşekkülünü bir proje olarak savunma gereğini ve bireysel hakların vazgeçilmezliğini derinden hissetmeye başlamışlardır. Söz konusu aydınların çoğunluğu sivil toplumun güçsüzlüğünün ve yurttaşlık haklarının eksikliğini ya da kullanılamamasının askeri darbelere davetiye çıkardığı noktasında uzlaşma içindeydiler. 1983 seçimleri öncesinde ANAP’ı sivil toplumu kuracak bir siyasal kadro olarak değerlendirip destekleyen aydınlar Sarıbay’a (1994: 126) göre daha çok Marx’ın sivil toplum yaklaşımına rağbet göstermekteydiler. Yani ANAP’ın burjuva toplumunu geliştireceği ve böylece sivil toplumu kurumsallaştıracağı ve dolayısıyla bireysel hak ve özgürlükleri daha da artıracak adımlar atması beklenmekteydi. Ancak 1983 Türkiye’sinde bu anlamda yapısal bir eksiklik söz konusudur. Bu eksiklik batı anlamında bir burjuva toplumunun gerekli unsurlarının olmaması olarak nitelendirilebilir. Ayrıca ANAP yönetiminin iktidarda zaman zaman 1980

yönetiminin uzantısı görünümüne bürünmesi de bu konudaki beklentiler açısından zaman zaman hayal kırıklıkları yaşanmasına yol açmıştır.

ANAP iktidarının bazen askeri yönetimin uzantısı izlenimi vermesi karşısında aydınlar, sivil toplumun yaratılması ve bireysel hak ve özgürlükler konusunda giderek Marx'tan çok Gramsci'nin (Doğan, 2002: 126) görüşlerine daha yakın durmaya başlamışlardır. Ortada yeterince kurumsallaşmış bir burjuva toplumunun bulunmayışı, akla burjuva toplumunun mükemmel hale gelmesini beklemeksizin sivil toplumun kurumsallaştırılması projesini getirmiştir. Böyle olunca hukuk sistemi ve devlet mekanizmasında ortaya konulan projelerle üst yapının alt yapıyı biçimlendirmesi bir amaç haline dönüşmüştür. Bu ise Gramsci'nin yöntemine daha uyumlu bir yaklaşımdır.

1983 sonrası, sivil daha doğru deyişle yarı sivil yönetime geçilmesinden sonra, beliren hak ve özgürlüklere dair arayışlar toplumun analitik özelliklerinin bir zorlaması olmanın yanında romantik bir demokrasi hedefine ulaşma arzusundan da kaynaklanmaktaydı. Çünkü demokrasiye ulaşmak ancak sivil toplum kurmak ve temel bireysel hak ve özgürlükleri sağlamakla mümkün olabilirdi. Burada toplumun sivil toplumu bir siyasal katılım ortamı olarak algılaması öne çıkmaktadır. Sivil toplumdan daha çok siyasal katılım anlaşılmaktaydı. Bir bakıma ekonomik gelişme Türkiye'de siyasal katılımın gölgesinde kalmıştır. Sarıbay (1994: 127), böyle bir genişlemenin beraberinde getirdiği bazı sakıncalara, haklı olarak dikkat çekmiştir. Buna göre demokrasiyi ve sivil toplumu özdeş görmek, devletin dışında gelişen her tür yapılanmanın sırf devlet dışı alanda bulunmasından hareketle “demokrat” sayılması sonucunu doğurmuştur. Demokrasi ve sivil toplumu eşit görmek kamusal alandaki çeşitli gruplar arasındaki iktidar mücadelesini gözden kaçırma tehlikesi taşımaktadır.

Bu süreçte, temel hak ve özgürlüklere dair bilinç artmıştır. Bu bilincin artmasında ekonomideki değişim ve dış dünya ile daha fazla bütünleşme, iletişim ve koordinasyon etkili olmuştur. Sivil topluma bu dönemde verilen önemin bir amaç haline dönüşmesinin ekonomik gelişme düzeyi ile kıyaslanamayacak derecede öne çıkmasının ardında Türk toplumunun psikolojisinin rol oynadığını öne sürmek yanlış

olmayacaktır. Gerçi Türkiye’de tek parti döneminden beri gelişen bir burjuvazi kesimi bir olgu olarak mevcuttur. Fakat yükselen bireysel hak ve özgürlükler talebini motive eden tarihsel olayların yanında değişen dünya dengeleri de etkilidir. Hem özel girişimdeki genişleme hem de toplumun diğer kesimlerinin aşırı yetkilerle donatılmış devlet yönetiminden bıkkınlığının su yüzüne çıkması bu süreçte söz konusudur. Özal’ın devlet karşıtı söylemleri dile getiren sıra dışı üslubu da, devleti bir baskı olarak algılayan çeşitli toplumsal kesimleri cesaretlendirmiştir. Bundan daha yaygın olanı ise, çok partili hayata geçişten beri siyasal partilerin çeşitli dini gruplara gösterdikleri ilginin artık bu dini grup ve cemaatlerce yeterli görülmemesiydi. Siyasal partilerin oy kaygısı ile destek oldukları topluluklar, kamusal alanda kendilerini meşru kabul edecek bir düzenin ancak sivil toplumda hayata geçeceğini daha fazla kavramaya başlamışlardır. Bu da ancak merkezi otoritenin devletin yetkilerinin kısılması ve temel hak ve özgürlükleri daha artırmasıyla mümkün olabilmektedir.

6.4. 1990’LARDA SİYASAL VE TOPLUMSAL GELİŞMELER

1990’lı yıllardaki siyasal ve sosyal gelişmelere bakacak olursak, bu yılların da oldukça hareketli ve sancılı geçtiğini söylemek mümkündür. Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in görev süresinin Kasım 1989’da dolması üzerine TBMM tarafından Turgut Özal Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Ancak 1991 yılında yapılan genel seçimlerde ANAP oy kaybetmiş, en çok oyu Süleyman Demirel’in liderliğindeki Doğru Yol Partisi almıştır. Bunun üzerine Demirel’in başkanlığında Doğru Yol Partisi-Sosyal Demokrat Halkçı Parti koalisyonu kurulmuştur. Bu dönemde hükümet ile Cumhurbaşkanı arasındaki ilişkiler genelde gergin olmuş ama yine de daha önceden Özal’ın başlattığı demokratikleşme ve ekonomide liberalleşme ile ilgili temel politikalar geliştirilmiştir (Tosun, 2002: 21).

17 Nisan 1993’te Cumhurbaşkanı Özal’ın ölümünden sonra Başbakan Demirel, TBMM tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Başbakanlığı ise Türk demokrasi tarihinde ilk kez bir kadına, kendisini DYP lideri olarak takip eden Tansu

Çiller'e bırakmıştır. Bu gelişme üzerine Erdal İnönü de SHP Genel Başkanlığı ve Başbakan yardımcılığını dönemin Ankara Belediye Başkanı olan Murat Karayalçın'a bırakmıştır. Yeni koalisyonun adı Çiller-Karayalçın Hükümeti olmuştur. Bu hükümet Karayalçın'ın SHP-CHP'nin birleşmesi sürecinde genel başkanlıktan ayrılmasıyla son bulmuştur. İki partinin birleşme sürecinde ılımlı lider Hikmet Çetin CHP Genel Başkanlığı'na ve dolayısıyla Başbakan yardımcılığına getirilmiştir. Çiller-Çetin Hükümeti 9 Eylül 1995'de yapılan olağan kongrede CHP Genel Başkanlığına Deniz Baykal'ın seçilmesiyle sona ermiştir. Yeni hükümeti kurmakla yeniden Çiller görevlendirilmiştir. Çiller'in kurduğu azınlık hükümetinin TBMM'den güvenoyu alamaması üzerine, 24 Aralık 1995'te yapılacak erken genel seçimlere kadar bir seçim hükümeti kurulmuştur (Gökçe, 1996: 44).

Bu seçimlerle birlikte Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah Partisi ilk defa toplam oyların % 21'ni alarak en başarılı olmuştur. 1994 yılında yapılmış olan yerel seçimlerin arkasından Erbakan önemli bir güç kazanmıştır (Lewis, 2003: 24). Ancak Erbakan'ın hükümeti kuramaması üzerine ANAP ile DYP arasında Dönüşümlü Başbakanlık esasına dayalı yeni bir hükümet kurulmuştur. Bu hükümetin yürütülememesi üzerine Erbakan'ın başbakanlığında RP-DYP Hükümeti kurulmuştur (Gökçe, 1996: 45). Ancak bu hükümet de bir yıldan az süre görev yaparak 16 Haziran 1997'de son bulmuştur. Bunun temelinde birkaç neden bulunmaktadır. Örneğin Türkiye'nin bu dönemdeki uluslararası duruşunda, içerikten çok tavır açısından değişiklikler gerçekleşmeye başlamıştır. Bu açıdan önemli bir gelişme 1997 yılının Şubat ayında Sincan'da yaşanmıştır. RP'li Sincan Belediye Başkanı Filistin Davasını desteklemek amacıyla "Kudüs Gecesi" düzenlemiş ve onur konuğu olarak da geceye İran Büyükelçisi katılmıştır. Bu durum Türk Silâhlı Kuvvetleri tarafından hoş karşılanmamıştır (Lewis, 2003: 25).

1999 yılında yapılan genel seçimler Meclisin yapısında önemli bir değişikliğe yol açmıştır. Bu kez Ecevit'in Başkanlığında DSP-MHP-ANAP'tan oluşan üçlü bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ancak genel durumda herhangi bir köklü değişiklik olmamıştır. Mayıs 2000'de Cumhurbaşkanı Demirel'in görev süresinin dolması üzerine Meclis O'nun yerine Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer'i

seçmiştir. Aralarında temelde farklılıklar olmasına karşın Üçlü Koalisyon ülke menfaatleri konusunda büyük bir uzlaşma örneği sergileyerek 3 Kasım 2002 tarihinde yapılmış olan erken genel seçimlere kadar ülkeyi yönetmiştir. Bu seçimlerde ise Meclisin yapısında gene çok önemli bir değişiklik olmuştur. İktidardaki partilerin tamamı Meclis dışında kalmıştır. Türk ulusu bu kez tercihini Adalet ve Kalkınma Partisi ile Cumhuriyet Halk Partisi yönünde kullanmıştır. Uzun zamandan beri ilk defa Mecliste sadece iki siyasî partinin çoğunluk sağlayabildiği bir dönem yaşanmaya başlanmıştır. Mecliste üstün bir çoğunluk sağlamış bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi tek başına hükümeti kurarak görevine başlamıştır.

Daha ilk günlerden itibaren işadamları, medya, aydınlar vb. bazı çevrelerin kendisine yönelik şüphesi ile karşılaşan Erdoğan kabinesi, bunları liberal söylemiyle aşmaya çalışmıştır. AKP'nin iktidar olur olmaz karşılaştığı en önemli mesele Amerika'nın Irak'a yönelik harekâtında Türk ordusunun ve Türk hava sahasının kullanılıp kullanılmayacağı, Türkiye'de yabancı askeri güçlerin konuşlanıp konuşlanmayacağı konusu idi. ABD heyetleri ile yapılan uzun görüşmelerden sonra, meclise konu ile ilgili tezkere getirilmiştir. 1 Mart 2003 tarihinde yapılan oylamada milletvekillerinin 264'ü kabul oyu kullanmış, ancak gerekli salt çoğunluğa ulaşamadığı için tezkere reddedilmiştir. Böylece Türkiye Irak harekâtına dâhil olmamıştır. Müdahaleden kısa bir süre sonra Türk tarafı, kendi kamuoyunda uzun zamandır şikâyet konusu olan Çekiç Güç'ün faaliyetlerine AKP hükümeti zamanında son vermiştir.

Türkiye'nin uzun yıllar süren Avrupa Birliği macerası ise 17 Aralık 2004'de önemli bir dönemece girmiştir. Bu tarihte tam üyelik sürecini başlatacak önemli bir aşama olan müzakere tarihi alınmış, uzun bir zamana yayılacağı tahmin edilen müzakereler 3 Ekim 2005 tarihinde başlamıştır. Bu sürecin öncesinde ise 24 Nisan 2004 tarihinde Kıbrıs'ta Annan Planı oylaması yapılmış, Kıbrıs Türk tarafı Anavatandaki hükümetin de desteği ile plana yüksek oranda evet oyu vermiştir. AKP iktidarı ilk dönemi boyunca gerek iç politikada gerekse dış politikada cesur adımlar atarak geniş halk kitlelerinin desteğini sağlamıştır. Bu süreçte, cumhurbaşkanının görev süresinin dolması, 27 Nisan e-muhtırası ve Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanı

seçilmesi kayda değer önemli gelişmeler arasındadır. 2007 seçimlerinde güçlenerek iktidarı tekrar ele geçiren AKP, bu dönemden sonra da ciddi bir takım sorunlarla karşılaşmıştır. Bu yıllarda görülen dünya ekonomik bunalımı Türkiye'yi de etkilemiş son yıllarda düzelmeye başlayan ekonomik göstergeler tekrar kötüleşme eğilimine girmiştir. İşsizlik artmış, enflasyon değerleri yükselmiştir. Bütçedeki açık şu an Türk ekonomisinin karşılaştığı en temel sorunlardan biridir.

AKP sık sık iktidara geldik ama yönetimi tam olarak ele geçiremedik söyleminden hareketle, kendi kadrolaşmasını yaratmaya çalışmıştır. Bu da beraberinde devletin diğer kurumları ile olan çatışmaları getirmiştir. Bir zamanlar en temel sıkıntılarından biri olan YÖK, iktidara geldiklerinden hemen sonra gündemlerinden çıkmıştır. Ordu ve yüksek yargı ile yaşanan sıkıntılar ise günümüz AKP iktidarının karşılaştığı sorunlar arasındadır.

Yukarılarda da bahsedildiği gibi AKP, cesur adımlar atarak iktidarını devam ettirmektedir. Açılım politikaları henüz netleşmemiş ve bir sonuca varamamış olsa da kayda değerdir. AKP iktidarı döneminde cumhuriyetin ilk yıllarında inşa edilmiş olunan resmi söylemin dışına çıkılmış, toplumla bütünleşme konusunda sıkıntı hissedilen alanlara el atılmaya çalışılmıştır. Alevi açılımı, Roman açılımı ve bunların içinde en önemlisi olan Kürt açılımı dikkate değer çalışmalardır. Son derece hassas olan bu konularda tam olarak toplumsal mutabakat sağlanamadığından ve gerekli alt yapısal çalışmalar yapılmadığından dolayı, açılımlar konusunda bugün gelinen nokta belirsizliğini ve karışıklığını korumaktadır.

AKP iktidarı döneminde yaşanan Ergenekon Davası da Türk siyasal hayatında yerini alacak olan önemli bir davadır. Kısaca siyasal düzeni silah zoruyla değiştirmek istedikleri suçlamasıyla toplumun önde gelen birçok ismi gözaltına alınmış ve yargılanmıştır. Yargılamaları bugün de devam etmektedir.

Araştırmanın bundan sonraki bölümünde, konumuz açısından son derece önemli olan yurttaşlık eğitiminin 1980 sonrası ders kitaplarında nasıl ele alındığı ve işlendiği, anlatılacaktır.

6.5. 1980 SONRASI DERS KİTAPLARINDA YURTTAŞLIK

1986 yılında MEB'in yayınladığı ortaokul üçüncü sınıflar için *Vatandaşlık Bilgileri Ana Ders Kitabı*, üç yazarın, Prof. Dr. Kemal Dal, Orhan Çakıroğlu ve Ali İhsan Özyazgan'ın birlikte hazırladıkları bir çalışmadır (Caymaz, 2007: 48).

Bu dönemde kurumsal olarak askeri yönetim son bulmuş olsa da, askerlerin 1980-1983 arasında medya aracılığıyla açıkladığı yaklaşımları kitapta tekrar edilmektedir. Örneğin milletin devletin ayrılmaz bir parçası olduğu görüşü vatan konusu işlenirken öne sürülmektedir. “Devletin toplumu olan milletin üstünde yaşadığı kara parçasına ülke denir.” Bu düşünce tarzı millet konusunda da tekrar edilmektedir. “Millet, devletin varlık unsurlarından biridir” (Dal, 1986: 78). Millet, maddi ve manevi unsurlarla fertlerin birbirlerine bağlı olduğu bir insan grubudur. Yazarlara göre, maddi unsurlar dil, din ve ırk; manevi unsurlar ise tarihi ve psikolojik faktörler ve kültür birliğinden ibarettir. Görüldüğü gibi askeri darbe sonrasında, geliştirilen millet anlayışında, ırk unsurunun önemli bir öge olarak ele alındığı görülmektedir. Askerlerle gelen bir diğer yenilik de, cumhuriyetçi geleneğin dışladığı dinin, millet tanımında yer bulmasıdır. Bu anlayışa göre, milleti oluşturan fertlerin aynı dine inanmaları, objektif bir faktör olarak sayılmaktadır (Caymaz, 2007: 49).

Yazarlar, günümüzde Türk Devleti'nin laiklik prensibini kabul ettiğini ve herkesin istedikleri dine inanmakta serbest olduğunu belirterek, önce öne sürdükleri, dine dayalı özcü yaklaşımı, terk eder gibi görünmektedirler. Aslında, birbirini dışlıyormuş gibi görünen bu iki iddia, Türk usulü devlet merkezli milliyetçiliğin cumhuriyetin başından beri beslediği fakat doğrudan doğruya ortaya koymadığı somut duruma işaret etmektedir. Türkiye’de yaşayan tüm fertler milletin parçasıdır fakat dini düzlemde bazıları, diğerlerinden daha fazla milleti meydana getiren gruba dâhildir. Söz konusu olan söylem, düzeyinde içerici ama pratikte dışlayıcı bir millet anlayışıdır. Bu dışlama sadece, Yahudi, Ermeni, Rum gibi dini azınlıkları değil, dini İslam olsa da devletin kolladığı, örgütlediği ve kontrol ettiği resmi İslam'ın dışında kalanları da kapsamaktadır. Bu anlamda, devletin siyasi alanı işgal ettiği 80’li yıllarda, olağanüstü koşullarda, millet olması gerektiği gibi değil zaten olduğu gibi tanımlanmaktadır. Dil, kültür ve tarih birliğinin “devleti ve ülkesiyle bölünmez bir

bütünlük teşkil etmesi” istenen milleti kurmaya ve sürekliliğini sağlamaya yetmediğini düşünen yazarlar, bunlara ırk ve dini de ekleyerek milleti daha sağlam temellere oturtmaktadırlar.

Milli hâkimiyet ve siyasi teşkilatlanma konusunda da adeta tek partili cumhuriyet idaresine geri döndüğü gözlenmektedir. Millet, kendisine ait olan hâkimiyeti yine kendi rızasıyla, devletin yetkili organlarına devretmektedir. Bu konuda seçim olgusuna değinilse de ne partilerden, ne de hükümetten, yani siyasi iktidardan bahsedilmemesi Atatürk ve İnönü döneminde okutulmuş olan Yurt Bilgisi Derslerini çağrıştırmaktadır (Caymaz, 2007: 50).

1980 sonrası yurttaşlığa dair ders kitaplarına bakılacak olursa, bu kitaplardaki egemen düşünce, Türk-İslam sentezi anlayışı olduğu görülmektedir. 1980 askeri darbesini yapanlar tarafından hayata geçirilmeye çalışılan Türk-İslam sentezi, toplumu bir arada tutmak ve kültürel bütünleşmeyi sağlamak için temel unsur olarak değerlendirilmiştir. Toplumsal bütünleşmeyi sağlamak amacıyla, bir taraftan din, bir taraftan da etnik köken ön plana çıkarılarak, bu anlayış doğrultusunda politikalar oluşturulmuştur. Bu dönemde izlenen politikalar gereği, farklı etnik kökenler ve devletin kabul ettiği resmi İslam yorumu dışında kalan dinsel figür ve anlayışlar reddedilerek yok sayılmıştır. Bu da, ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere bir takım sıkıntıları ve zoraki uygulamaları beraberinde getirmiştir. Araştırmanın bundan sonraki kısmında 1980’den günümüze yurttaşlığın genel görünümü anlatılacaktır.

6.6. GÜNÜMÜZDE TÜRKİYE’SİNDE YURTTAŞLIK TARTIŞMALARI

Türkiye’de son on yıl içinde yoğunlaşan yeni anayasal arayışlarda en fazla gündeme gelen, tartışılan ve üzerinde bir türlü uzlaşmaya varılamayan sorunlu alanların başında “yurttaşlık” konusu, gelmektedir. Konunun güncelliği, 20. yüzyılın son çeyreğinde bütün bir dünyayı, 1980’li yılların ortalarından itibaren de Türkiye’yi etkisi altına alan ve farklılıklar ekseninde sürdürülen hak arayışlarından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de, azınlıklar sorunu, Kürt sorunu, Alevi sorunu ve din (İslam) sorunu şeklinde dışa vuran hak arayışları, siyasetin ana gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır (Erdem, 2009).

Cumhuriyetin ilanından beri, gerçekleştirilmek istenen Türk modernleşmesi, günümüzde sıkça sorgulanmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra yaratılmak istenen ulus-devlet ve onun bireyi olan yurttaş da bu eleştirilerden payını almıştır. Tarihsel gelişimine bakıldığında, ulus-devletin olmazsa olmazları genelde baskın bir etnik temel üzerine oturtulmuş olan ulus ve demokrasinin vazgeçilmez koşulu olan laikliktir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti de ulus-devleti oluşturabilmek için, laikliği ve ulus olduğunun farkında olan bireyleri yaratmayı ilk amaç edinmiş, bu yönde girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler, cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar sıkıntılarla doludur. Cumhuriyet kurulduğunda baskın durumda olan etnik topluluk Türklerdi. Dolayısıyla, içinde çok farklı etnik toplulukları barındırmasına rağmen, ulus-devlet anlayışı, Türklük kavramı üzerinde şekillenmişti. Burada Türk denilince, içinde çeşitli dini, etnik ve kültürel farklılıkları barındıran bir milletin kastedildiği anlaşılmalıdır. Yani, Türklük kavramı, dışlayıcı, ayırıcı, soya dayalı olmayan; tam tersine, birleştirici, bütünleştirici ve kapsayıcı bir kültürel birlikteliği içermektedir. Türklük, bireyleri Türkiye Cumhuriyeti devletine bağlayan ve yurttaşlığı ifade eden bir tanım olarak kabul edilmelidir.

Ulus-devletlerin olmazsa olmaz diğer bir koşulu olan laiklik de, Türkiye cumhuriyetinin kurulduğu andan günümüze kadar karşılaştığı en sıkıntılı alanlardan biridir. Şeriatla yönetilen bir imparatorluktan, modern, laik bir devlete geçiş kolay olmamıştır ve bugünde bu alanda çok ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Daha önce de

bahsedilmiş olduğu gibi, Yeni kurulan Türkiye cumhuriyeti modernleşmesini tamamlayamamıştır. Dolayısıyla yeni devletin birey anlayışı, yani yurttaşlık anlayışı bir takım sıkıntılarla doludur. Bunlar genelde etnik ve dinsel temellere dayanmaktadır. Cumhuriyetin temel değerleriyle bütünleşemeyen, bir takım etnik ve dinsel kaynaklı anlayışlar, resmi yurttaşlık anlayışını şiddetle eleştirmekte ve yeni arayışlara girmektedirler.

Resmi yurttaşlık anlayışı teoride oldukça kapsayıcı, birleştirici ve eşitlikçi temellere dayansa da, uygulamada bir takım sıkıntılar göze çarpmaktadır. Gerek anayasa metinlerinde gerekse yönetici statüsündeki insanların söylemlerinde ve gerekse uygulamalarda, resmi yurttaşlık anlayışının etnik ve dinsel temellere dayandığını gösteren birçok örnekle karşılaşmaktadır. Bu durum Türk modernleşmesinin ve demokrasisinin oldukça sıkıntılı geliştiğinin göstergesi olarak da okunabilir (Erdem, 2009).

Özellikle 1980'den sonra uygulanan politikalar ve toplumsal gelişmeler yurttaşlığın yeniden yorumlanmasını gerektirmektedir. 1980 Anayasasının yurttaşlığı etnik ve dinsel temele indirgediğini söylemek abartılı olmayacaktır. Türk İslam Sentezi ile toplum bir arada tutulmak istenmiş, farklılıklar yok sayılmıştır. Bu bağlamda resmi yurttaşlık anlayışında etnik ve dinsel öğeler varlığını kuvvetle hissettirmektedir. Etnik olarak Türklük, dinsel olarak da Sünni İslam anlayışı ön plana çıkmaktadır. Bunun dışındaki etnik ve dinsel öğelerin dışlandığı, hor görüldüğü ve hatta yok sayıldığı görülmektedir.

Yurttaşlık anlayışı böyle oluşturulunca, bu anlayış, beraberinde bir takım sorunları da getirmiştir. Azınlıklar (gayrimüslimler), Aleviler, Kürtler resmi anlayışı kabul ettikleri ve ona uygun davrandıkları sürece yurttaş olarak kabul edileceklerdir. Resmi yurttaşlık anlayışı ile uyum içinde olmayan kesimlerden biri de radikal İslamcılardır. Bunlar da laik ve üniter düzenle sıkıntılı kesimlerdir.

Gayrimüslim vatandaşlara yönelik uygulamaya bakıldığında, çok da iç açıcı olmadığı görülmektedir. Her şeyden önce, Lozan Antlaşmasıyla Türkiye'deki bütün gayrimüslim unsurlara tanınan azınlık haklarından yalnızca Rum, Ermeni ve Musevi

kökenli olanlar yararlandırılmıştır (Oran, 2004: 67). Bunların dışında kalanlar (Süryaniler, Keldaniler vb.) azınlık haklarını kullanamamışlardır. Kaldı ki, pratikte bu üç gruba tanınan haklar da hiçbir zaman tam olarak kullanılamamıştır.

Gayrimüslim unsurlara karşı uygulanan kimi politikalar, çeşitli tarihlerde kitlesel göçlerin yaşanmasına yol açmıştır. 1923'te Yunanistan ile Türkiye arasında gerçekleştirilen “Zorunlu Mübadele”yle Rumlar göçe zorlanmış; 1927'de Lozan Antlaşmasının uygulanmaması sonucu Bozcaada ve İmroz'da Rumların mallarına el konulmuştur. Gayrimüslimlere uygulanan “Varlık Vergisiyle” bu topluluklar mülksüzleştirilmeye çalışılmıştır. 6-7 Eylül 1955'te Rumlara karşı gerçekleştirilen saldırılarla, Rumların yaşam mekânları tahrip edilerek ülkeyi terk etmeleri sağlanmış; 1964'te Yunan pasaportu taşıyan Rumlar ülkeyi terke zorlanmış ve mallarına el konulmuştur.

Bütün bunların yanı sıra, “1936 Beyannamesi” uygulaması sonucu, gayrimüslimlerin vakıf taşınmazlarına 1970'den sonra el konulmuştur. 1971'de Heybeliada Ruhban Okulu kapatılmış; gayrimüslimlerin güvenlik teşkilatlarında ve üst düzey devlet kadrolarında göreve alınmamalarına yönelik fiili bir yasak getirilmiştir. Gayrimüslimlere yönelik olmak üzere çeşitli aralıklarla “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları düzenlenmiş; gayrimüslim yurttaşları ülke güvenliği açısından denetim altında tutmak amacıyla 1962 yılında gizlice “Azınlık Tali Komisyonu” kurulmuştur. Gayrimüslimlere yönelik resmi ve gayri resmi bakış açısındaki olumsuzluğun bugün için de büyük ölçüde varlığını koruduğu görülmektedir (Erdem, 2009).

Türkiye'deki çoğunluğun inanç modelinden farklılaşan bir dinsel/mezhepsel/kültürel küme olan Aleviler de, farklılıklarını koruyup geliştirmede büyük sorunlar yaşamışlardır. Anadolu mozaiğinin kadim unsurlarından birini oluşturan Alevilere yönelik pratik, dışlayıcı ve ötekileştirici bir niteliğe sahip olmuştur. Bunda, Türk tipi laiklik anlayışı belirleyici bir rol oynamıştır. Şöyle ki; “(...) laik temeller üzerine kurulu modern bir ulus-devlet inşa etme projesinin paradoksal sonucu, dünyevileştirilmiş Sünni Müslümanlığın ‘millileşmesi’ olmuştur. Laik Türk ulusçuluğu temelinde yurttaşların tümünü tek tipleştirebilmek amacıyla

dinin (Müslümanlığın) yapıştırıcı ve asimile edici bir öge olarak kullanılması, Alevilerin aleyhine işleyen bir sürecin başlamasına yol açmıştır. Bu süreç içerisinde, Anadolu’da yaşayan halkların çoğunluğunun mezhebi olan Sünnilik, Sünnilik içerisinde de Hanefilik tek meşru mezhep olarak kabul edilmiş; İslam dininin bu yorumu, farklı mezhep ve inançlara mensup olan yurttaşlar arasında yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bütün bunlar, Osmanlı’nın heterodoksiye karşı tutumunun, farklı gerekçelerle ve farklı ölçülerde Cumhuriyet Türkiye’sinde de sürdürülmesi anlamına gelmiştir” (Erdem, 2002: 192).

Uygulamadan örnekler vermek gerekirse; Diyanet İşleri Başkanlığı’nda Aleviler temsil edilmemiş ve bu kesime yönelik hizmet üretilmemiştir. Alevilerin uğradıkları saldırılar ve katliamlar karşısında kayıtsız kalınmış; özellikle 12 Eylül askeri müdahalesi sonrasında devlet eliyle Alevi köylerine zorla cami yaptırılmış; zorunlu din dersi uygulamasıyla Alevi çocuklarına Sünni inanç modeli aşılarmaya çalışılmıştır. Alevilere yönelik aşağılayıcı ifadelerin kullanılmasına gereken tepki gösterilmemiş ve laikliğin aşırı bir yorumuyla kimi Alevi ve Bektaşî dernekleri kapatılmıştır. Bu ve benzeri uygulamalar, Türk vatandaşlığı kimliğinin Aleviler açısından yeterince kuşatıcı olmadığını göstermektedir. Son yıllarda bu alana ilişkin önemli gelişmelerin yaşandığı doğru olmakla birlikte, bunların yeterli olmadığı da açıktır (Erdem, 2002: 193).

Türk vatandaşlığı kavramıyla sorunlu olan kesimlerden bir başkası da “Kürtler”dir. Kürtler de kendi farklılıklarını koruyup geliştirmede çeşitli engellerle karşılaşmışlardır. Kürt dilinin özel alanda dahi kullanılması zaman zaman yasaklanmıştır. Kürtlerin yaşadıkları coğrafi mekânların isimleri değiştirilmiş; çocuklarına Kürtçe isim konulması engellenmiş; Kürtçe müzik yapımı ve icrası yasaklanmıştır. Kürt kültürünü koruyup geliştirmek amacıyla açılan dernekler ile Kürt etnisitesini merkez alan siyasi partiler kapatılmıştır. Kürt ve Kürtçe gibi sözcüklere basılı eserlerde yer vermekten kaçınılmış ve bütün bunlardan daha önemli olmak üzere, 1980’li yılların sonlarına gelinceye kadar Kürt etnisitesinin varlığı inkâr edilmiş ve bunların “dağlı Türkler” ya da “Proto Türkler” olduğu ısrarla savunulmuştur (Erdem, 2009).

Yukarıda zikredilen yasakların çok büyük bir bölümü bugün için mevcut değildir. Gerek mevzuatta yapılan değişikliklerle ve gerekse uygulamada yaşanan iyileşmelerle, Kürt kimliğinin tanınması ve yaşama geçirilebilmesi konusunda - geçmişle mukayese edildiğinde- ciddi bir mesafenin katedildiği görülmektedir. Ancak, hâlâ Kürt kimliğini tanımanın gereği olan haklardan önemli bir kısmının önünde engeller bulunduğu ve mevcut hakların kullanımında da birtakım sıkıntıların yaşandığı bilinmektedir (Erdem, 2009).

Günümüzde üzerinde önemle durulması gereken konulardan biri de etnik temele dayalı ülkenin bütünlüğüne yönelik bölücü hareketlerdir. 1980’den sonra ortaya çıkan bölücü terör örgütü, etnik temel üzerine kurulmuş bir yapıyla ülkenin bütünlüğünü tehdit etmektedir. Ayrılıkçı söylem kullanan bu terör örgütü ve onun uzantısı görünümündeki siyasi anlayış ve partiler, ülkenin *bölünmez* bütünlüğünü sorgulamakta ve tartışma konusu yapmaktadırlar.

Radikal İslamcı kesimler de, yurttaşlığa dair sıkıntılarını sık sık dile getirmektedirler. Hayatın her alanını, şerri kurallarla göre düzenlemek isteyen bu kesim, laik düzeni şiddetle eleştirmekte ve değiştirilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Gündelik hayatın dini kurallara göre düzenlenmesi ve şerri bir düzenin gelmesini istemektedirler.

Etnik ayrılıkçı akımlarla laiklik karşıtları arasındaki ilişkinin varlığı, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel ilkelerinin bu akımlarda yarattığı rahatsızlıktan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda 1980’li yıllarla başlayan İslamcı ve Etnik yapılanmadaki artış ülkenin içinde bulunduğu yeni toplumsal koşullarla da örtüşmektedir. Bu toplumsal koşullar aşırı kişiselleşmiş, kişisel kazancı sağlama eğilimi en üst düzeyde, hazzı, dünyada ve ülkesinde olanlara sadece seyirci olan bir yurttaş tipinin ortaya çıkmasına hatta kabul görmesine yol açmıştır. Bu duruma devletin izlediği resmi politika önemli ölçüde destek vermiştir.

Küreselleşme sürecinin toplumsal, kültürel ve ekonomik olarak Batı’ya bağımlı olan ülkedeki yurttaşlık olgusuna vereceği şekil de kendi istemleri doğrultusunda olacaktır. Özellikle son yıllarda ‘anayasal yurttaşlık’, ‘AB yurttaşlığı’,

‘çok kültürlü yurttaşlık’, ‘üst-alt kimlik’ ve “Türkiyelilik” gibi kavramlar tartışılır olmaya başlamıştır. Küreselleşme sürecinin etkilerini yansıtan bu tartışmaların zemini Türkiye Cumhuriyeti’ne yeni dünya düzeninin biçtiği rolü ifade etmektedir. Bu durum emperyalizmin küreselleşme adı altında yürüttüğü ezilen ulusların parçalanma ve sömürgeleştirilme saldırısının bir parçası olarak gündeme gelmektedir. Çok kültürlülük, ötekini tanıma, farklı kimliklere özgürlük ve genel olarak da insan hakları örüntüsü altında ulus-devletlerin ve uygulayıcı/aktarıcı olan ulusal yurttaşlığın sonunun ilan edildiği teorik zeminlerin döşendiği bir süreç yaşanmaktadır (Güngör, 2008: 256).

Osmanlının çok dilli, çok dinli, çok kültürlü yapısı yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin de bu güne kadar getirdiği toplumsal mirasını oluşturur (Güvenç, 1998: 120). Türkiye, bulunduğu jeopolitik konumuyla da küreselleştirmecilerin iştahını kabartacak bir devlettir. Yani etnik canlanmanın, mikro ulusçuluğun kolaylıkla yeşerebileceği zengin bir topraktır. Küreselleşme, “ulus-devletleri yavaş yavaş kendine yabancılaştırarak kendi içinden yeni kültürlere ve kimliklere açılmaya zorlamaktadır” (Habermas, 2002: 61). Dolayısıyla bu zorlama süreci esnasında ulus-devletlerin hareket kabiliyetleri sınırlanmakta, ulus ötesi kurum ve kuruluşların müdahalesine açık bir duruma getirmektedir. Bilindiği gibi etnik ve mikro ulusçuluktaki artışın yol açabildiği etno-kültürel gerilimlerin tarihsel ve toplumsal özelliklere göre iki sonuca yol açması olasıdır. Bazı ülkeler kaçınılmaz olarak parçalanmaya gidecek ve yeni ulus-devletler ortaya çıkacak ya da istikrar ve bütünleşme için yeni kültürel politikalara geçişle klasik yapısından farklı bir ulusal kimlik unsuru ortaya çıkacaktır. Bu farklı ulusal yapı ile kastedilenin ‘çok kültürlü yapı’ olduğu aşîkârdır. Her iki sonucun da ulus-devlet modelini tahrip eden, ona karşı alternatif oluşturma amacı taşımasıdır. Ayrılıkçı mikro-ulusçuluk akımları aslında daha homojen ulus-devletler oluşturma çabası taşımaktadırlar (Güngör, 2008: 257).

Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında küreselleşme ulus-devletler için sonu oluşturma yerine daha da artan ulus-devletler yaratma sürecine dönüşmektedir. “Küreselleşme, ulusal kimliği parçalama stratejisini adım adım yürürlüğe koymuş,

90'lı yıllarda yaratılan ideolojik zeminin arkasından da 1999'lardan itibaren Türkiye AB kapısına bağlanarak, uyum paketi programlarıyla iktidarlara/ hükümetlere kabul ettirilmiştir" (Ulusoy, 2006: 21). 'İkiz yasalar' adı verilen 'Halkların Kaderini Tayin Etme Hakkı'nın yasallaştırılmasıyla her türlü etnik, dinsel, cemaatsel gruba ekonomik ve siyasal geleceğini özgürce belirleme hakkı verilmiştir. Böylece ulusal devletin parçalanma zemini hazırlanmıştır. Türkiye'yi eyaletlere bölen emperyalizmin uygun bulduğu zamanda ayrılabilmesinin hukuki zemini de hazırlanmıştır. 'Kamu ve Yerel Yönetimler Yasası'yla yerel yönetimlerin yetkileri artırılıp merkezi yönetimin yetkileri azaltılarak hukuk zemini pekiştirilmiştir. AB'nin Aralık 2004 yılındaki 'İlerleme Raporu', 2005 yılında imzalanan 'Müzakere Çerçeve Belgesi' ile Türk ulusunun ve ulusal kimliğinin çözülme ve parçalanma süreci en somut haline ulaşmıştır. Hiç kuşkusuz bu oluşumun ekonomik ayağı da serbest piyasa ekonomisiyle, devletçi-planlamacı kamu ekonomisi tasfiye edilerek yaratılan bölgesel eşitsizlik, bölünmenin ekonomik zeminini yaratmıştır.

Alt kimlik-üst kimlik tartışmaları etnik canlanma ve mikro-ulusçuluk anlayışının alt yapısını oluşturmaktadır. Aslında bu tartışmanın yersizliğini Anayasa Mahkemesinin mikro ulusçuluk ve etnik ayrılıkçılığın siyasal örgütü olan HADEP'i kapatan 13 Mart 2003 tarihli gerekçeli kararında görmek mümkündür. Kararda Anayasa'nın 66. maddesine ilişkin olarak şu yorum yapılmıştır: Bu bağlamda, Anayasaya göre Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağlı herkesin hangi etnik gruptan olursa olsun Türk sayılması, onun etnik kimliğini inkâr etmek anlamında değil, devletin, 'Türk devleti', ulusuna 'Türk ulusu' ve ülkesine 'Türk vatani' denen ve toplum yapısında çeşitli etnik grupları bulunan ülkede bütün vatandaşlar arasında eşitliğin sağlanması ve çoğunluk içinde bulunan etnik grupların azınlığa düşmesini önleme amacına yöneliktir. Bu karar gerçekte Kürt kökenli Türk yurttaşların azınlığa düşmesini önleyen bir içerik taşımaktadır. Bu nedenle Anayasamıza göre siyasal açıdan önemli olan soy değil ulusal topluluktan olmak esastır (Güngör, 2008: 260).

Kimliği belirleyen aidiyettir; hangi toplumsal birimin, hangi ulusun bireyisin, parçasısın, sorularının yanıtını üst kimlik, ulusal kimlik verir. Üst kimlik Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı değil, Türk ulusuna aidiyettir. Ulusoy'un (2006: 22) da

belirttiği üzere,”Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı üst kimliğin kendisi olmayıp, onun unsurlarından birisidir. Türk milletinin yapıcı unsurları, siyasal vatandaşlık bağının ötesinde, cumhuriyeti kurmakla ortaya konan birlikte yaşama iradesi, yurt, dil ve kültür birliğidir”. Üst kimlik olarak tanımlanan ulusal kimlik bazı zorlamalarla değiştirilecek bir içeriğe sahip değildir. Ortak bir vatan, ortak bir dil, ortak bir kültür, ortak bir tarih temelinde bir ulusun ve bir ulus-devletin doğuş sürecinde ortak yaşama iradesini gösteren, çeşitli etnik, dinsel kökenlerden gelen unsurlar, bir ulusun olmazsa olmaz özelliklerinde anlaşmışlardır. Bu temel unsurlardan bir tanesinin değiştirilmesi ya da ortadan kaldırılması, ulusun dağılması ve ortadan kaldırılması demektir. Bir ulusu çözüp dağıtmak istiyorsanız, temel unsurlardan bir tanesini tartışılır hale getirmeniz yeterli olmaktadır. Türkiye yaklaşık otuz yıldır bu unsurların ayrılığının yarattığı toplumsal, ekonomik, kültürel sorunlarla uğraşmaktadır.

Küreselleşmenin yurttaşlık olgusu üzerinde yarattığı kriz alanlarından birisi de ‘din’dir. Var olan bireysel ve kolektif kimliklerin dönüşmeye zorlanmasına eşlik eden kriz, yenilerini de kolayca üretir. “Küreselleşme; ırk, din, bölge, cinsiyet vb. faktörlere bağlı yeni kimlik taleplerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özellikle yaşanan bölgeye, etnisiteye ve dine dayalı kimliklerin inşası bu süreçte hızlanmıştır” (Kaya, 2007: 22).

Dinin kimlik üzerindeki kaçınılmaz etkisini çok iyi bir şekilde analiz eden Mustafa Kemal Atatürk *Medeni Bilgiler* kitabında, dinin Türk ulusunun çimentosu değil, ancak ulusal bir bağ olduğunu belirtmiştir (İnan, 1977: 298). Emperyalizme bağımlılık ilişkileri ile feodalizmin kökten tasfiyesi tam olarak gerçekleşmediği için uluslaşma süreci ve kuldan yurttaş yaratma projesi de hedeflendiği gibi gerçekleşmemiştir. 12 Eylül darbesi ile yaratılan depolitizasyon süreci, 27 Mayıs ile ikinci bir atılım yapan Kemalizm’in kazanımlarına karşın etnik bölücülüğe karşı ‘Türk-İslam sentezi’ ile ‘dinin birleştiriciliği’ yeniden canlandırılarak, resmileştirilmeye çalışılmıştır. Küreselleşme süreciyle birlikte tarikatların ve etnik yapıların demokrasinin bir unsuru olduğu teorileri sıkça dile getirilmiştir. Dinin bir üst kimlik olduğu özellikle Büyük Orta-Doğu projesinin bir yansıması olarak ileri sürülmüştür. Türkiye dünyada artan İslami şiddetin karşısına ‘İlmli İslam’ modelinin

uygulayıcısı olarak ABD ve AB'nin biçtiği rolü oynamaya başlamıştır (Güngör, 2008: 267).

Küreselleşmenin etkisiyle oluşturulan yeni yurttaşlık anlayışlarından bir diğeri de anayasal yurttaşlık kavramıdır. Bu kavramın altında yürütülen tartışmaların kaynağı olarak, son otuz yıldır Türk siyasi tarihinin gündemini belirleyen Kürt ve İslam kimliği tartışmalarıdır. Tartışmaların kaynağının belirlenmiş olması, tartışmanın yürütüldüğü kavramların ve dilin anlaşılabilir olduğunu göstermemektedir. Örneğin, önerildiğinden bu yana bu yeni yurttaşlık tartışmasının temel kavramı olan 'anayasal yurttaşlık' semantik olarak da, hukuk terminolojisi açısından da bir anlam taşımamaktadır. Bu anlamsızlıktan önce kavramın ülkemizdeki seyrine ve içeriğine bakmakta yarar vardır.

Türkiye'de zamanın Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Macaristan'a yaptığı bir seyahat sırasında söz ettiği Anayasal Yurttaşlık kavramı tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle Kürt ve İslamcı çevrelerden destek bulan bu kavram, Cumhuriyetin başlangıç ve değiştirilemez ilkeleriyle çeliştiğinden bunun yanında Gündüz'ün (2007: 55) ifadesiyle "görünürdeki kapsayıcılığına rağmen eşit başlangıç ve fiili eşitliği karşılayamaması nedeniyle, bir yurttaşlar topluluğunun ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlayamamıştır".

"Türkiyelilik" kavramı da, 1980'lerden itibaren toplumsal ve siyasal hareketlilik ve bununla birlikte gelişen bilinç çerçevesinde tartışılan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tartışmalar, çoğu kez düşünsel, akademik bir çerçeve ve derinlik olmadan sürdürülmüştür. Kavramın tartışıldığı ve dile getirilen argümanların somutlaştığı bir zemin olarak 2000'li yılların başı gösterilebilir. Bu bağlam ve süreçte Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu bünyesinde oluşturulan "Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu" Ekim 2004'te kamuoyunda daha çok "Azınlık Raporu" olarak anılan bir rapor hazırlamıştır. Raporda öncelikle dünyada azınlık kavramı ve tanımı yapıp, Türkiye'de azınlık kavramı, tanımı, kültürel haklarla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Türkiye'deki mevzuata ilişkin bazı tespitlere yer veren raporda, Türkiye'de azınlıkları ve dolayısıyla kültürel hakları ilgilendiren mevzuatın, ülkedeki azınlık kavramı ve haklarından daha kısıtlayıcı durumda olduğu

tespiti yapılmıştır. Raporda bu durumun nedeni olarak da Anayasa'nın 3/1 maddesi gösterilmektedir (Demir, 2005: 154). Çalışma Grubu üyelerince Temmuz 2003 toplantısında imzalanan rapor, 01 Ekim 2004 itibarıyla güncelleştirilmiş ve Genel Kurulca kabul edilmiş biçimini 22 Ekim 2004 tarihinde Başbakanlığa takdim edilmiştir.

Raporda biri kuramsal diğeri de tarihsel/siyasal olmak üzere, iki temel etkenden bahsedilmiştir. Kuramsal neden, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Alt-Üst Kimlik ilişkisi" olarak belirlenmiştir. Buna göre, Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra onun yerine geçerken, onda bulunan alt kimlikleri (çeşitli etnik, dinsel, vs. grupları) olduğu gibi miras almıştır. Fakat İmparatorluktaki üst-kimlik (devletin yurttaşına verdiği kimlik) "Osmanlı" iken, Türkiye Cumhuriyeti'nde "Türk" olarak belirlenmiştir. Rapor'a göre; "bu üst-kimlik, vatandaş ırk ve hatta dinle tanımlama eğilimindedir. Örneğin; "Yurt dışındaki soydaşlarımız" dendiği zaman Türk etnik kökenden olanlar kastedilmektedir" denilmektedir:

Rapora göre, Türkiye'deki mevcut durum, kendini Türk ırkından saymayan diğer alt-kimlikleri yabancılaştırmış ve sorun yaratmış olmasıdır. Eğer bu üst-kimlik "Türkiyeli" olsaydı, bu durum ortaya çıkmazdı. Çünkü tamamen "toprak" esasına dayandığı ve "kan" esasını tamamen dışladığı için bütün alt-kimlikleri eşit biçimde kucaklayacak ve isin içine etnik, dinsel vs. özellikleri karıştırmamış olacaktı.

Rapor'un sonuç bölümünde yer alan uyarı ve öneri kısmında, vatandaşlık anlayışının yeniden gözden geçirilerek, Avrupa'daki çok kimlikli, çok kültürlü, demokratik, özgürlükçü, çoğulcu bir toplumsal modelin örnek alınmasının zorunlu olduğu belirtilmektedir. Raporun Türkiye'deki vatandaşlık algısının yanlış ve sorunlu olduğunu belirlemesi ve bu durumun çözümü için kapsayıcı bir üst kimlik ifadesi olarak "Türkiyelilik"i önermesi tartışmalara konu olmuş ve gündem yaratmıştır.

Türkiye'deki çok kültürlülük ve azınlık konularıyla ilgili olarak anakronik görünse de Osmanlı örneğini referans gösteren Türköne (2005)'ye göre; "düşmanlıktan beslenme" ile "kendi toplumuna bağlılık hissetme" arasındaki ince çizgiyi korumak çoğu zaman zordur. "İmparatorluk tecrübesi" bu bağlam içinde bu

çizgiyi yaratıcı ve yapıcı şekilde korumanın yöntemini öğretebilir. Nitekim bugün İngiltere’de İngiliz milliyetçiliğine herkes “ahmaklık” gözüyle bakarken, özenle “Büyük Britanyalılık” vurgulanması da aslında yurttaşları bir arada tutan en asgari ve en genel değerın üzerinde yaşanan toprak olduğu sonucunda varılmış olunan konsensüsün ürünüdür.

Türkiye’deki “Türkiyelilik”ın ülkede yasayan çok kimliliğı karşılayacak bir “üst kimlik” kategorisi olarak kullanılabilirliğini eleştiren görüşler birkaç grupta toplanabilir.

“Türkiyelilik” kavramını eleştirenlerin temel söylemlerinden biri; böylelikle Cumhuriyetin kurucu esaslarının, toplumsal bütünlüğün yok oluşu şeklinde olacağı ve böylesi bir manevi çöküşün, toplumsal sağlam bir zemin bulamayan devletin fiili çöküşüne de zemin hazırlayacağı yönündedir (Sezginer, 2004: 17). Türklük vurgusunu dışlayan “Türkiyelilik” söylemini, büyük bir kötülük olarak değerlendiren Sezginer (2004: 18); “Osmanlı olmak veya Türkiyeli olmak, millet kavramının yerine ikame edilmesi mümkün olmayan içi boş, anlamsız ve daha da önemlisi Türk milletinin varlığını ve siyasi hâkimiyetini yok edecek söylemlerdir” değerlendirmesinde bulunmaktadır.

“Türkiyelilik” kavramının “Türk” yerine kullanılmasını Batı/Hristiyanlık karşısındaki duruşta yetersiz kalacağı için anlamlı bulmayan bir görüşe göre de “Türk”lük kavramı batılılar tarafından kullanılmış bir isimlendirme olmakla birlikte, kullanımda eğer Türk denilince Müslüman anlaşılmazsa Türklük tahrir edilmiş olur. Bu konuda Özel’in “Türk=Müslüman” söyleminin önemli olduğu söylenebilir. Özel’e göre “Türkiyelilik” çelişkili bir durumu işaret etmektedir. Çünkü Türkiye denilen bir yerin olabilmesi için Türk’e ihtiyaç vardır. Özel söyle demektedir: “Yaşadığım, egemen olduğum topraklara ben Türk’sem Türkiye denilebilir”. Yine Özel’e göre, Türkiyeli olup da Türk olmadığını söyleyebilecek yalnız gayrimüslimlerdir (Demir, 2005: 154-160).

Türkiyelilik kavramına yöneltlen eleştirilerden biri de; geçmişe referansla, Osmanlı millet sistemi içinde yer alan farklılıkların/grupların/azınlıkların amaçlarının

Türkiyelilikle, tıpkı geçmişte Osmanlılık konusunda yaptıkları gibi bölücülük yapmak ya da bunu hedeflemek olduğudur. Başka bir ifadeyle “Türkiyelilik”ın bir art niyet tasavvuru olduğudur (Kösoğlu, 2004: 6-8).

Türkiyelilik tartışmaları bağlamında Türk vatandaşlığı ile Türk milleti/milliyeti arasındaki bağın “Türkiyelilik”le koparılmak istendiğini vurgulayan Kodaman (2004: 11)’a göre; Türk vatandaşlığını sadece Anayasal vatandaşlığa dönüştürüp, Türk milleti üzerinden milliği alarak, Türkiyelilik/Türkiye halkı/Türkiye toplumu/Türkiye mozaigi vb. kavramların konmaya çalışılması, milli-üniter TC Devletini parçalanma-bölünme sürecine sokabilir. Kodaman, Türkiyelik kavramsallaştırmasının “kötü niyetle ortaya atıldığını ve Türkiye’de gözü olan devletlerin, milletlerin kasıtlı icadı” olduğunu belirtmiştir. Buna göre, “Türkiyelilik”ın işaret ettiği şey, farklılıklardır ve bu farklılıklar üzerinden geliştirilen “Türkiyelilik” kavramsallaştırmasının bölücü olacağı düşünülmektedir. Sezginer (2004: 15-16) de “Türkiyelilik” kavramı eksenindeki durumu yeni dünya düzeninin, küresel dünyanın güçlü devletlerinin ve AB’nin Türkiye’yi “baskı altına alma”sı ve “mahcur bırakma”sı olarak değerlendirmektedir. Ona göre, yaklaşık üç asırdan beri benzer tartışmalar yapılmış, devlet için kurtuluş ve yükseliş reçetesi olarak, devletin insan unsurunu sadece tabiiyet (Osmanlıcılık), sadece din (İslamcılık) kavramları ile tanımlama çabaları olmuş; batılı ülkelerden gelen her türlü tavsiye ve zorlamaların alternatifinin olmadığı düşüncesi (baticılık) hararetle savunulmuştur (Demir, 2005: 174-193).

Ülkemizde yürürlüğe giren Kamu Yönetimi Yasası ile kamu yararı kavramından vazgeçilmekte, AB’ye uyum paketi adı altında yasallaşmakta ve ulus-devletin var olma sorunu yaratacak hukuksal düzenlemeler yapılmaktadır. Özellikle, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki etnik kökenin siyasallaştırılmasına dayanan bir partinin egemenliğindeki yerel yönetimlerin Irak’ın kuzeyindeki yerel yönetimlerle kardeş yerel yönetimler yapma, nitelikli sanayi bölgeleri, bölgesel ekonomik cazibe merkezleri yaratma ve Büyük Ortadoğu Projesi gibi projelerle ulus-devlet zayıflatılmakta, hukuki statüsü belirsiz bölgeler kurulmaktadır. Bu noktada, ulus-devletin eşit yurttaşından, aşiretlerin, dini tarikatların ya da belli etnik kümenin

içinde cemaatlere mahkûm olmuş, kullaştırılmış, değersizleştirilmiş kişiler yaratılmaya çalışılmaktadır. Küreselleşmenin yurttaşla biçtiği rol yerel, dini ve etnik cemaatler arasında yalnızlaşmaktır ve çaresizleşmektir. Yani çaresizliği öğrenen ve benimseyen bunu bir yaşam felsefesi haline getiren kişiler yaratmaktadır.

Küreselleşme sürecinin yurttaşlık olgusu üzerinde yarattığı diğer bir değişim projesi de ‘Avrupa Yurttaşlığı’ adı altında önerilmektedir. Avrupa yurttaşlığı ilkesi ulus-devletin dışında ve ötesinde bir yurttaşlık yaratılmasını amaçlayan ilk ve tek deneyimdir. Hristiyan üst kimliği ile Haçlı Seferlerinin başlaması Avrupa bilincinin oluşmasında bir dönüm noktasıdır. Çünkü böylece Avrupa, coğrafyanın ötesinde kültürel bir değer kazanarak, bir kimlik birimi haline gelmiştir. Tarihten gelen nedenlerin de etkisiyle ‘Osmanlı’, ‘Türk’, ‘Türkiye’, ‘Müslüman’ kavramları tarihi olaylar ve farklılıklardan dolayı Avrupa için olumsuz anlamalarla yüklüdür. AB’nin bir Hristiyan Kulübü olduğunu savunanlara göre, ‘Müslüman Türkiye’ AB üyesi olmamalıdır. Çünkü böylece, Hristiyanlık Avrupa için bir dayanak oluşturmayacak, ortak kimliğin unsuru olmayacaktır” (Yurdusev, 1997: 56). Sadece bu nedenle bile Türkiye’nin AB üyesi olamayacağı düşünülebilir. Avrupa Medeniyetinin unsurları arasında Hristiyan medeniyeti, Yunan demokrasisi ve Roma hukuku sayılmakta, böylece ‘Türk’ dışarıda kalmaktadır. Bu nedenler ortada olmasına rağmen Türkiye’nin AB üyesi olacağı düşü ile yatıp kalkanların rüyaları hep aksamalara uğradığı/ uğratıldığı halde inatla AB’nin verdiği ödevleri yapmamız gerektiği yönündedir. AB üyeliği bile tartışılır olan Türkiye’nin AB yurttaşlığı gibi Avrupa’nın bile sınırlarını çizemediği bir olgu içinde kabul edilmesi söz konusu olamaz (Güngör, 2008: 265).

Türkiye’de küresel yurttaşlık anlayışının ulusal yurttaşlık anlayışına etkileri yukarıda nedensel olarak açıklanmıştır. Bir ulus-devletin kuruluş felsefesi ve temel ilkeleri aslında onu diğer yıllara taşıyacak olan yurttaş yaratma felsefesi ve ilkeleridir. Türkiye Cumhuriyetinin temel ilkeleri ve felsefesi de kuldan yurttaş yaratma ilkeleriyle örtüşmektedir. Bu bağlamda küreselleşme süreci ulus-devlet yurttaşını değişik görünümeler adı altında tahrip etmeye bugün olduğu gibi yarın da devam edecektir.

VII. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Çalışma temelde iki aşamadan oluşmuştur. İlk aşamada yurttaşlık olgusunun ne anlama geldiği, tarihsel gelişimi, kuramları, yurttaşlığın yorumlanış şekilleri ve günümüzdeki görünümü incelenmiştir. Genel olarak yurttaşlık kuramları ele alınmış, Türkiye'nin kültürel, siyasi, toplumsal ve ekonomik durumu göz önünde bulundurularak, çok yönlü tartışmalar yapılmıştır.

İkinci aşamada, seçilen örneklem grubuna uygulanan anketlerin sonuçları sunulup, değerlendirilmiştir. Bu aşamada daha önce sunulmuş olan belgesel nitelikteki veriler (istatistiksel veriler, mülakatlar) de kullanılarak araştırma sonuçlarını destekleyip desteklemedikleri denetlenmiştir.

Araştırmanın konusu siyasal, sosyal, ekonomik ve hukuki açıdan ele alınabilecek oldukça kapsamlı bir kavram olan yurttaşlıktır. Bu çalışma esnasında yurttaşlık olgusu sosyolojik açıdan ele alınmış; politik, hukuki, sosyal ve siyasal görünümleri sunulmuştur.

Şehir devletinden başlayıp günümüze kadar geçen sürede “yurttaş” kavramıyla kastedilen iki farklı anlayış etkili olmuştur. Bunlardan birincisi, yurttaşlığı bir görev, bir sorumluluk, gururla kabul edilmiş bir yük olarak tanımlar. İkincisi ise, yurttaşlığı bir statü, bir yetki, bir hak veya pasif şekilde kullanılan haklar manzumesi olarak görür. Birinci anlayışta yurttaşlık hayatın çekirdeğini, ikincisinde ise hayatın dışsal çerçevesini oluşturmaktadır. Hayatın çekirdeği olarak yurttaşlıkta aktörlerin bir diğerine sıkı sıkıya bağlılığı söz konusudur. Dışsal çerçeve olarak yurttaşlıkta bu sıkı bağa rastlanmaz; aktörlerin ayrı bağılıkları vardır. Bu itibarla, yurttaşlığı bir görev olarak tanımlayan anlayış yurttaşı aynı zamanda siyasal hayatın baş aktörü olarak görür; o hem kanun yapıcıdır, hem de kendi işlerinin yönetimini ifade etmektedir. Oysa statü olarak yurttaşlık anlayışında kanun yapma ve yönetim başkalarının işidir; yurttaşın işi özeldir.

Çalışma esnasında batı kavramsallaştırması olan yurttaşlık olgusunun bireyler tarafından nasıl algılandığı incelenmiştir. Özellikle hak ve sorumluluklar bağlamında

ele alındığında yurttaşların hak ve sorumluluklarını ne kadar bildikleri ve benimsedikleri bu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır.

7.1. KAPSAM

Araştırmanın kapsamını Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Öğretim Üyeleri oluşturmaktadır.

Yurttaşlık olgusu, bu çalışmada toplumun en bilinçli kesimi olması beklenen öğretim üyelerinin Anayasada belirtilen hak ve görevlerini ne kadar bildikleri ve benimsedikleri incelenmiştir.

Bu araştırma ile Cumhuriyet Üniversitesi özelinden hareketle üniversitelerde görev yapan öğretim üyeleri örnek alınarak, toplumun geneli üzerine bir değerlendirme yapılacak bireylerin yurttaşlık algısı sorgulanacaktır. Araştırmanın varsayımları yurttaşlık bilincini ölçmek üzere kurulmuştur. Toplumda yaşayan bir birey olarak öğretim üyelerinin anayasada belirtilmiş olan hak ve görevlerini ne kadar bilip benimsedikleri ve bunlara etki eden faktörler araştırılmıştır.

7.2. YAKLAŞIM

Bu çalışmada “Eklektik Yaklaşım” kullanılacaktır. Eklektik yaklaşım, yapısal-işlevsel ve çatışma yaklaşımlarının, nesnel gerçekliği açıklamak üzere oluşturdukları sayıtlılarından birbirlerinin eksikliklerini giderecek biçimde beraber bir ele alış, genel kabul edilmeyen sayıtlıların dışarıda bırakılması ile oluşturulmuş yeni bir yaklaşım biçimidir.

Sosyolojide yapılmış araştırmalar incelendiğinde yaklaşım kısmı açık, net ve doyurucu araştırmaların oldukça sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bu durum günümüz sosyolojisinde önemli bir sorundur.

İkinci olarak çeşitli araştırmalarda yaklaşımı belirtilmiş olsa bile üstünkörü ve yüzeysel geçiştirmeler ile de karşılaşılmaktadır. Araştırmayı incelemeye başlayan

okuyucu, bu durumda araştırmasını incelediği bilim adamının hayata bakış açısı demek olan yaklaşımını direkt olarak öğrenememekte, araştırma paragrafları arasında kendisini bulmaya çalışmaktadır.

Yaklaşım konusunda sözü edilebilecek bir diğer sorun da yaklaşımların belirli ideolojik boyutlarının olmasıdır (Çalışlar, 1984: 43). Genel olarak sosyolojide kullanılan yaklaşımlar çeşitlenme gösterse de ikili bir kutuplaşma oluşturmaktadırlar. Değişik yaklaşımlar ya yapısal-işlevsel ya da çatışmacı yaklaşım çerçevesinde geliştirilmiştir ya da bu ikisinden birine dahil olmak durumundadır.

Bilim adamları bilimsel bir çalışmaya başladıkları zaman, daha önceki yaşantılarını, ideolojilerini, yerelliklerini bir kenara bırakmalıdır demek olan ve araştırmanın kavramlarına, verilerine eşit uzaklıkta olması gerektiği anlamına da gelen objektiflik oldukça tartışmalı bir konudur. Çünkü istisnalar dışında genellikle sol ideolojiye sahip olan bilim adamları çatışmacı yaklaşımı ve sağ ideolojiye sahip bilim adamları da yapısal-işlevsel yaklaşımı tercih etmektedirler. Bunun nedeni, bu iki karşıt yaklaşımın toplumsal gerçekliği anlamak ve açıklamak için oluşturmuş oldukları farklı sayıtlıdır.

Bu araştırma esnasında elden geldiğince nesnel olmaya çalışılmış, ideoloji bir kenara bırakılarak eklektik yaklaşım kullanılmıştır.

Eklektik yaklaşım kullanılmasının gerekliliği terminoloji sorununu da ortaya çıkarmaktadır. Araştırmacılar değişik yaklaşımlar kullansalar da sonuçta birbirlerinin terminolojisini kullanmak durumunda kalmaktadırlar. Çatışmacı yaklaşımı kullanan bir araştırmacı, yerine göre yapı, işlev, rol, statü, toplumsal bütünlük gibi kavramları kullanmaktadır. Yapısal-işlevsel yaklaşımı kullanan bir bilim adamı da yerine göre araştırmasında toplumsal çatışmaya dayalı değişme, anomi, sınıf, altyapı vb. kavramları kullanıp tarihsel anlatılarda bulunabilmektedir. Dolayısıyla belli bir yaklaşımı kullanma zorunluluğu gereksiz bir çabadır. İkisinin birleşimi en kolay ve rahat yaklaşım şeklidir (Güldiken, 1996: 16).

Eklektik yaklaşıma bel veren en önemli nokta, her iki yaklaşımda da bulunan toplumun yapısal bütünlüğü sayıtlıdır. Her iki yaklaşım da toplumun yapısal bütünlüğünü kabul etmektedir. Ancak, birisi ahenk ile birisi de çatışma ile bütünlüğün sağlandığını savunmaktadır. Oysaki ahenk ve çatışma olguları birbirlerine zıt olmaktan çok birbirlerini tamamlayan kavramlardır. Çünkü toplumda

hem çatışma hem de ahenk vardır. Uyuşma ve çatışmanın bir arada olması diyalektik olarak kuramsal bakımdan da olanaklıdır. Kaldı ki toplumsal gerçek hem çatışmayı hem de ahengi bir arada barındırmaktadır. Kıray'ın tampon kurumları ve tampon mekanizmalar kavramları burada hatırlanmalıdır. Kıray'ın belirttiği gibi, toplumsal bütünlük, her değişme aşamasında olanaklıdır (Kongar, 1981: 268). Toplumun işleyiş mekanizmaları üzerinde duran çağdaş çatışmacı ve yapısal-işlevselci yaklaşım bu bakımlardan birlikte bir ele alış (eklektik) yaklaşımı altında düşünülebilir.

Kısaca her iki yaklaşımın eklektik alanları şudur: Yapısal-işlevsel yaklaşım, üst yapı kurumlarına, çatışmacı yaklaşım ise alt yapı kurumlarına daha çok önem verir ki toplumsal gerçeklik her ikisine aynı önemi vermekle anlaşılabilir.

Toplumun hem dinamik hem de statik unsurları vardır. Toplumsal farklılaşma ve toplumsal değişme kesintisiz bir süreçtir ama toplum görelî de olsa denge aşamasını korumaktadır (Kıray, 1964). Toplumsal gerçeklik, hem sınıflar hem de toplumsal gruplar yoluyla irdelenebilir. Toplumsal araştırmalarda tarihsel arka plan göz ardı edilemez ancak tarihsel ayrıntılar ile de günümüz yüzeysel incelenemez. Toplum hem organik bir bütün hem de bir süreçtir. Dolayısıyla, toplumsal gerçekliği anlamak için hem ekonomik, siyasal ve sosyal kuramlara hem de değer yargısı ve norm sistemine gereğince eğilmek gerekmektedir.

7.3. YÖNTEM ve TEKNİK

Araştırmada kullanılan yöntem bilimsel yöntemdir. Bilimsel yöntemin yurttaşlık bilincine dair uygulanması aşağıdaki açıklamalar doğrultusunda yapılmıştır.

Bilimsel yöntemde öncelikle kaynak taraması yapılır ve ardından araştırmanın problemi tanımlanır. Daha sonra araştırmanın metodolojisi veya teorik (kuramsal) çerçevesi oluşturulur. Araştırmada kullanılacak kavramlar açık bir şekilde tanımlanır. Sonra metodolojik kısımda kabul edilen kavramsal ilkelere hareketle araştırmanın varsayımı kurulur. Varsayımı veya varsayımları test etmek için veri toplama tekniği tespit edilir. Sonra bu teknik kullanılarak veri toplanır. Veriler toplandıktan sonra varsayımın doğru ya da yanlış olduğunu test etmek için veriler analiz edilir. En son aşamada ise, araştırmanın sonuçları yeni bulgulara göre kurulan

orijinal kuramla bütünüyle ilişkilendirilir (yorum) ve yapılabiliyorsa ileriye dönük ön kestirimlerde bulunulur (Kızılçelik, Erjem, 1992: 65).

Daha kısa bir ifadeyle bilimsel yöntemin üç aşaması vardır. Bunlar soyutlama, somutlama ve gerçekleştirilmedir. Bu üçlü sistematığe sahip bilimsel bilgiye ulaşım sürecinde; gerçeği bilme, önce dış dünya ile yüz yüze gelme yani algılama sonra derlenen veriyi akıl ile işleme, en sonra da pratikle gerçekleştirme aşamalarından geçmektedir (Gökçe, 1988: 29).

Araştırma esnasında bilimsel yöntemin bu aşamaları sırasıyla takip edilmiştir. Kullanılan veri toplama teknikleri ise aşağıda açıklandığı gibidir.

Yurttaş ve yurttaşlık hakkında veriler elde etmek üzere kaynak taraması, anket ve görüşme teknikleri kullanılmıştır. Araştırmada yurttaşlık hakkında diğer kişi veya kurumlar tarafından yazılmış, hazırlanmış çeşitli yazı, belge v.b. eserler toplanarak incelenmiştir. Yurttaşlık ile ilgili olmak koşulu ile her türlü kitap, makale, istatistik, gazete yazısı, yasal belge, tutanak, biyografi, kişisel anı, mektup gibi eserlere ulaşılmıştır. Bu alanda yapılmış daha önceki çalışmalar incelenmiştir.

Araştırmada kullanılacak anket, Cumhuriyet Üniversitesi öğretim üyelerine uygulanmıştır. Türkiye’de yurttaşlık olgusunun özelliklerini irdeleme çabasında olduğumuz bu araştırmada evrenin tamamı araştırmamıza dâhil edilmiş ve elde edilen veriler yorumlanmıştır.

Araştırmada kullanılan soru formu, yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve meslek gibi sosyo-demografik değişkenleri kapsayan sorular dışında, esas olarak öğretim üyelerinin anayasada belirtilen hak ve görevleri ne kadar bilip benimsedikleri araştırmaya yönelik sorulardan oluşmaktadır.

Araştırma sırasında elde edilen anket verileri SPSS programı kullanılarak, sistematik hale getirilmiş ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Anket çalışmasından elde edilen sonuçlar, yurttaşlık konusunda gerek yurt içi gerekse yurt dışında yapılmış çalışmalarla karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

7.4. TEMEL ve ALT VARSAYIMLAR

Araştırmanın temel ve alt varsayımları aşağıdaki gibidir.

7.4.1. Temel Varsayım: Eski Yunan’ın kent devletinden başlayıp günümüze kadar geçen sürede, “yurttaş” kavramıyla kastedilen iki farklı anlayışın etkili olduğundan söz edebiliriz: “Bunlardan ilki yurttaşlığı bir görev, bir sorumluluk, gururla kabul edilmiş bir yük olarak tanımlamaktadır. İkincisi ise, yurttaşlığı bir statü, bir yetki, bir hak veya pasif şekilde kullanılan haklar dizgesi olarak görmektedir. Birinci anlayışta, yurttaşlık hayatın çekirdeğini oluşturmakta; ikincisinde ise hayatın dışsal çerçevesi olarak belirlemektedir (Walzer, 1989: 216).

Reel yaşamda ne denli başarılı olduğu tartışmalı olsa da, hiç şüphesiz günümüz demokrasileri yukarıda sözü edilen birinci tür yurttaşlık anlayışını esas almaktadır. Aktif yurttaşlık halk mücadeleleri ve halkın siyasal erk karşısında yerini belirleme, üretim, yönetime ve direkt olarak siyasi hakka sahip olmak için mücadeleyle elde ettiği yaşam hakkının adıdır.

Aktif yurttaşlık anlayışında bireylerin, yukarıda bahsedilen hak ve sorumluluklarını yerine getirebilmeleri için belli bir bilinç düzeyinde olmaları gerekmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, bir toplumun en bilinçli kesimi olması beklenen öğretim üyelerinin aktif yurttaşlık bilincinin yüksek olması gerektiği temel varsayım olarak alınmıştır.

7.4.2. Alt Varsayımlar:

Araştırmada Anayasada belirtilmiş olan yurttaşlık hak ve görevlerinden oluşan iki adet Likert tipi soru formu oluşturulmuştur. Bu soru formunun ilki öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve ödevlerini ne kadar bildikleri üzerineyken, diğeri de benimseme düzeyleri üzerine hazırlanmıştır. Dolayısıyla her bir soru formu için, temel varsayım aynı kalmak şartıyla, farklı alt varsayımlar oluşturulmuştur.

Öğretim üyelerinin Anayasada belirtilmiş olan hak ve ödevlerini ne kadar bildiklerini ölçmek için hazırlanmış Likert tipi soru formunun alt varsayımları şunlardır:

H₁ Öğretim üyelerinin doğum yerleri onların yurttaşlık haklarını bilme düzeylerini etkilemektedir.

H₂ Öğretim üyelerinin yaşları ile yurttaşlık hak ve sorumluklarını bilmeleri arasında ilişki vardır.

H₃ Öğretim üyelerinin akademik kariyerleri, yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeylerini etkilemektedir.

H₄ Akademisyenlerin bağlı bulundukları alanlar, yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme düzeylerini etkilemektedir.

H₅ Öğretim üyelerinin ekonomik durumları, yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme düzeylerini etkilemektedir.

H₆ Cinsiyet yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme düzeyini etkilemektedir.

H₇ Öğretim üyelerinin medeni durumları yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme düzeylerini etkilemektedir.

Öğretim üyelerinin Anayasada belirtilmiş olan hak ve ödevlerini ne kadar benimsediklerini ölçmek için hazırlanmış Likert tipi soru formunun alt varsayımları şunlardır:

H₈ Öğretim üyelerinin doğum yerleri onların yurttaşlık haklarının benimseme düzeylerini etkilemektedir.

H₉ Öğretim üyelerinin yaşları ile yurttaşlık hak ve sorumluklarını benimsemeleri arasında ilişki vardır.

H₁₀ Öğretim üyelerinin akademik kariyerleri yurttaşlık hak ve sorumluluklarını benimseme düzeylerini etkilemektedir.

H₁₁ Akademisyenlerin bağlı bulundukları alanlar, yurttaşlık hak ve ödevlerini benimseme düzeylerini etkilemektedir.

H₁₂ Öğretim üyelerinin ekonomik durumları, yurttaşlık hak ve ödevlerini benimseme düzeylerini etkilemektedir.

H₁₃ Cinsiyet yurttaşlık hak ve ödevlerini benimseme düzeyini etkilemektedir.

H₁₄ Öğretim üyelerinin medeni durumları yurttaşlık hak ve ödevlerini benimseme düzeylerini etkilemektedir.

7.5. DEĞİŞKENLER

Araştırmanın bağımlı (sonuç) değişkeni, yurttaşlık bilincidir.

Bağımsız değişkenler (sebepler) ise; sosyoekonomik, kültürel ve siyasal etkenlerdir.

7.6. SINIRLILIKLAR

Bu araştırma Türkiye’de yurttaşlık anlayışının günümüzdeki görünümü üzerine olacaktır. Yurttaşlık kavramının ne anlama geldiği ve tarihsel gelişimi anlatılarak, yurttaşlık kuramlarından bahsedilmiştir. Ülkemizdeki yurttaşlık anlayışının tarihsel gelişimi ve günümüzdeki durumu belirtilmiştir. Yurttaşlık konusu çok geniş bir alanı kapsadığından, her alanda detaylara girilmemiş, bazılarında yüzeysel bilgiler verilmiştir. Araştırmada incelenecek olan veriler genel olarak Türkiye’nin yakın geçmişine (son on yıla) ait veriler olacaktır.

Araştırma esnasında, öğretim üyelerinin Anayasada belirtilmiş olan hak ve ödevlerini ne kadar bildikleri ve benimsedikleri sorgulanmıştır. Araştırma, bütün üniversitelerde görev yapan öğretim üyelerine değil, Cumhuriyet Üniversitesi'nde görev yapan öğretim üyelerine uygulanmıştır.

Araştırma esnasında çeşitli sebeplerden dolayı bütün öğretim üyelerine ulaşılamamıştır. Bazıları katılmak istememiş; bazılarına da yoğun olmaları, izinde olmaları gibi sebeplerden dolayı ulaşılamamıştır.

7.7. EVREN ve ÖRNEKLEM

Araştırmanın evrenini, Sivas merkez ilçede bulunan Cumhuriyet Üniversitesi'nde görev yapmakta olan öğretim üyeleri oluşturmaktadır. Araştırma esnasında Cumhuriyet Üniversitesi'nde görev yapmakta olan öğretim üyelerinin tamamına anket uygulanması hedeflenmiştir.

Araştırmaya dâhil edilen öğretim üyelerinin sayısı, Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğüne başvurularak ve kampüsteki tüm öğretim üyelerinin listesi temin edilerek belirlenmiştir.

Öğretim üyelerinin sayısını ve bölümlerini gösterir liste Cumhuriyet Üniversitesi rektörlüğünden temin edildikten sonra öğretim üyelerinin tamamı araştırmanın evrenine eklenmiştir. Cumhuriyet Üniversitesi öğretim üyelerinin fakültelere olan dağılımı aşağıdaki gibidir.

TABLO 1. C.Ü. Öğretim Üyelerinin Fakültelere Göre Dağılımı

	Yrd. Doç.		Doç.		Profesör		TOPLAM
	K	E	K	E	K	E	
Tıp Fak.	20	42	10	29	19	53	173
Fen-Ed Fak.	30	43	6	17	3	24	123
Mühendislik Fak	12	31	5	10	1	25	84
Eğitim Fak.	10	26	-	2	-	2	40
İktisadi-İdari Bilimler Fak	3	20	-	8	-	5	36
İlahiyat Fak.	-	12	-	7	-	14	33
Güzel Sanatlar Fak.	1	2	-	-	1	-	4
İletişim Fak.	1	2	-	-	-	-	3
Teknik Eğt. Fak.	-	1	-	-	-	-	1
Diş Hek. Fak.	9	12	-	6	1	2	30
Sağlık Bil. Fak.	14	1	3	-	1	-	19
Beden Eğt. SYO	-	2	-	-	-	-	2
Sağlık Hiz. MYO	4	2	-	-	-	-	6
Sivas MYO	1	2	-	-	-	-	3
TOPLAM	105	198	24	69	26	125	567

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin alanlarına göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

TABLO.2 Ankete Katılan Öğretim Üyelerinin Alanlarına Göre Dağılımı

	Sayı	%
Sağlık	82	32,7
Mühendislik	45	17,9
Fen Bilimleri	33	13,1
Sosyal Bilimler	91	36,3
Toplam	251	100,0

Yukarıdaki tablolardan da görülebileceği gibi Cumhuriyet Üniversitesi'nde görev yapmakta olan 567 öğretim üyesinden 251 tanesine anket uygulanmıştır. Bunların alanlara göre dağılımı Tablo 2 de belirtilmiştir. Araştırma esnasında Cumhuriyet Üniversitesi'nde görev yapmakta olan tüm öğretim üyelerine anket uygulanması hedeflenmişse de çeşitli nedenlerden dolayı bir kısmına anket uygulanamamıştır. Bazı öğretim üyeleri ankete katılmak istememişler, bazılarını ise iş yoğunluğu (özellikle C.Ü. Araştırma ve uygulama Hastanesi'nde görev yapan öğretim üyeleri), izinli ya da görevde olmaları gibi sebeplerden dolayı ulaşılamamıştır.

7.8. GENEL ANKET ve YURTTAŞLIK BİLİNCİ ÖLÇEĞİ UYGULAMASI

Uygulamaya başlamadan önce ilgili bölüm ve fakültelerde anket çalışması yapabilmek için Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü'nden izin alınmıştır.

Temel ve alt varsayımlardan hareketle anket soruları hazırlanmış, Cumhuriyet Üniversitesi'nde görev yapmakta olan öğretim üyelerinin tamamına uygulanması hedeflenmiştir.

Ankette öğretim üyelerinin sosyokültürel, ekonomik gibi demografik niteliklerinin de dahil olduğu anayasadaki hak ve görevleri ne kadar bildikleri ve benimsediklerine dair iki farklı Likert tipi soru formu düzenlenmiş olup her ikisinde de 50 adet soru bulunmaktadır.

7.9. VERİLERİN ÇÖZÜMÜ ve UYGULANMASI

Türkiye'de Yurttaşlık olgusunun günümüzdeki görünümüne dair yapılan bu çalışmada öğretim üyelerinin anayasada belirtilen hak ve görevlerini ne kadar bilip benimsedikleri, Likert tipi soru formunda hazırlanmış ifadelerle ile sorgulanmış; elde edilen sonuçlar çeşitli başlıklar altında sunulmuştur.

Genel Bilgiler: Tanıtıcı bilgilerin bulunduğu bu bölüm, düz tablolardan oluşmaktadır.

Varsayımlarla İlgili Anova Testi Yorumları: Öğretim üyelerinin demografik özellikleri ile anayasada belirtilen hak ve görevleri ne kadar bilip benimsediklerine dair geliştirilmiş olan varsayımları test etmek üzere düzenlenen varyans analizlerinden oluşmaktadır. Öğretim üyelerinin vatandaşlık bilinç düzeyine (54) ve vatandaşlık haklarını benimseyip benimsememelerine (Tablo 55) ilişkin genel puanlarının cinsiyet, yaş, medeni durum, doğum yeri, akademik kariyer, bölüm ve gelir düzeyi gibi çeşitli özelliklerine göre farklılıkları iki kategorili değişkenlerde t testi, ikiden fazla kategoriye sahip değişkenlerde ise tek yönlü anova analizi ile incelenmiştir.

Analizler % 95 güvenilirlik düzeyinde gerçekleştirilmiş olup analizler için SPSS 14,0 paket program kullanılmıştır.

Araştırmanın son aşamasında ise elde edilen sonuçlar yorumlanmış ve rapor edilmiştir.

VIII. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Bu bölüm, genel bilgiler, çapraz tablo yorumları, lojistik regresyon ve yurttaşlık bilinci varyans analizi adı altında dört bölümden meydana gelmiştir.

8.1. GENEL BİLGİLER

Araştırmada anket uygulanan 251 öğretim üyesinin genel yapısını tanıtıcı sıklık ve % dağılımları düz tablolar halinde bu bölümde gösterilmiştir.

8.1.1. Öğretim Üyeleri Bilgileri:

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin cinsiyeti, yaşı, akademik kariyeri, alanı, gelir durumu, doğum yeri ve medeni durumuna dair bilgilerden oluşmaktadır.

TABLO 3. Araştırmaya Katılan Öğretim

TABLO 4. C.Ü. Cinsiyete Göre

Üyelerinin Cinsiyet Dağılımı			Öğretim Üyesi Dağılımı		
İnsiyet	Sayı	%	Cinsiyet	Sayı	%
Kadın	80	31,9	Kadın	155	28,9
Erkek	171	68,1	Erkek	392	69,1
Toplam	251	100,0	Toplam	567	100,0

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin cinsiyetlerine göre dağılımları incelendiğinde (Tablo 3) Erkeklerin oranı kadınların oranından 2 kat (Erkekler % 68,1; Kadınlar %31,9) daha fazladır. Bu oranların Tablo 4’de de görüldüğü üzere, araştırma evrenindeki kadın erkek dağılımına uygun olduğunu söylemek mümkündür.

TABLO 5. Araştırmaya Katılan Öğretim Üyelerinin Yaş Dağılımı

Yaş Dağılımı	Sayı	%
25-35	53	21,1
35-45	92	36,7
45-55	84	33,5
55 ve daha üstü	22	8,8
Toplam	251	100,0

Öğretim üyelerinin yaşlarına göre dağılımları incelendiğinde (Tablo 5) büyük çoğunluğun 35-50 yaş aralığında (%70,2) olduğu görülmektedir. Sayıca en az olan yaş grubu ise 55 yaş ve üstüdür (%8.8).

TABLO 6. Araştırmaya Katılan Öğretim**Üyelerinin Akademik Kariyerleri**

Unvan	Sayı	%
Prof.	63	25,1
Doçent	64	25,5
Yrd. Doç.	124	49,4
Toplam	251	100,0

TABLO 7. C.Ü. Akademik Kariyerlerine**Göre Öğretim Üyelerinin Dağılımı**

Ünvan	Sayı	%
Prof.	151	26,6
Doçent	93	16,4
Yrd. Doç	303	44,2
Toplam	567	100,0

Öğretim üyelerinin akademik kariyerleri incelendiğinde yardımcı doçentlerin %49,4 oranla büyük çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Profesör ve doçentlerin oranı ise hemen hemen aynıdır. Bu oranlar, Tablo 7’de de görüldüğü gibi araştırma evrenine uygundur.

TABLO 8. Öğretim Üyelerinin Alanları

	Sayı	%
Sağlık	82	32,7
Mühendislik	45	17,9
Fen Bilimleri	33	13,1
Sosyal Bilimler	91	36,3
Toplam	251	100,0

Öğretim üyelerinin alanlarına göre dağılımlarına bakıldığında sosyal bilimlerde görev yapanların %36,3 ile daha büyük bir katılım oranına sahip olduklarını, onları sağlık alanının %32,7 gibi bir oranla takip ettiğini en az katılımın ise fen bilimlerinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bunun nedeni de üniversitedeki fen bilimleri alanında görev yapmakta olan öğretim üyelerinin diğer alanlara oranla daha az sayıda olmasıdır.

TABLO 9. Araştırmaya Katılan Öğretim Üyelerinin Gelir Durumu

Gelir Aralığı	Sayı	%
1500-2000	3	1,2
2001-3000	109	43,4
3001-3500	40	15,9
3501 ve üzeri	99	39,4
Toplam	251	100,0

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin gelir durumlarına bakıldığında büyük çoğunluğunun %43,4 oranla aylık 2000-3000 arası gelire sahip oldukları görülmektedir. Onları %39,4'lük oranla 3500 ve üstü kazanan kesim takip etmektedir. 3000-3500 arası gelir dağılımına sahip olanların oranı %15,9'dur. Bu

verilere bakarak ğretim üyelerinin gelir durumlarının Türkiye standartlarının üstünde olduğunu söylemek mümkündür.

TABLO 10. Araştırmaya Katılan ğretim yelerinin Doğum Yeri Dağılımı

Doğum Yeri	Sayı	%
Köy	64	25,5
Kasaba	21	8,4
İlçe	65	25,9
İl	101	40,2
Toplam	251	100,0

Öğretim yelerinin doğum yerlerine göre dağılımlarına bakıldığında büyük çoğunluğunun (%40,2) il doğumlu olduğu görülmektedir. İlçe ve köylerde doğanların oranları birbirlerine yakındır. En az oranı ise kasaba doğumlular oluşturmaktadır.

TABLO 11. Araştırmaya Katılan ğretim yelerinin Medeni Durum Dağılımı

Medeni Durum	Sayı	%
Bekâr	53	21,1
Evli	198	78,9
Toplam	251	100,0

Araştırmaya katılan ğretim üyelerinin büyük çoğunluğunun (%78,9) evli oldukları görülmektedir. Bekârların oranı ise %21,1dir. Yapılan çalışmada medeni durum ile yurttaşlık arasında doğrudan ya da dolaylı olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır.

8.2 ÖĞRETİM ÜYELERİNİN ANAYASA'DA BELİRTİLMİŞ OLAN YURTTAŞLIK HAK VE ÖDEVLERİ KONUSUNDAKİ BİLGİ DÜZEYLERİ VE NE KADAR BENİMSEDİKLERİNE DAİR FREKANS TABLOLARI

Toplumun entelektüel düzeyde seçkin bir kesimi olarak kabul edilen öğretim üyelerinin içinde yaşadıkları toplumda yürürlükte olan anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumluluklarını bilme düzeyleri aşağıda frekans tabloları halinde analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

TABLO 12. Herkes Yaşama, Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	81,3	Aynen Katılıyorum	91,6
Az Biliyorum	4,8	Biraz Katılıyorum	8,4
Bilmiyorum	13,9	Katılmıyorum	-

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin anayasada belirtilen, herkesin yaşama maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahip olduğuna dair kanundan çok büyük oranda (%86,1) haberdar oldukları görülmektedir. Bu haklarından tamamen haberdar olanların oranı % 81,3 iken, az bildiklerini ifade edenlerin oranı %4,8'dir. Bilmediklerini ifade edenlerin oranı ise yaklaşık olarak %14 civarındadır. Araştırma sonuçlarına bakıldığında öğretim üyelerinin tamamının bu hakkı benimsedikleri ve büyük ölçüde destekledikleri görülmektedir. Bu sonuçların görülmesinde öğretim üyelerinin yaptıkları işlerden dolayı yeniliklere açık olmaları, sürekli kendilerini geliştirmek zorunda olmaları ve gündemi takip etmelerinin de etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Toplum içindeki konumları ve

toplumun öğretim üyelerine yükledikleri sorumluluk ve beklenti düzeylerinin de bu bilinçlenme de etkili olduğu söylenebilir.

TABLO 13. *Hiç Kimse Zorla Çalıştırılmaz. Angarya Yasaktır.*

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	73,8	Aynen Katılıyorum	82,6
Az Biliyorum	10,9	Biraz Katılıyorum	17,3
Bilmiyorum	15,3	Katılmıyorum	-

Öğretim üyelerinin anayasada yer alan, hiç kimsenin zorla çalıştırılmayacağı ve angaryanın yasak olduğuna dair haktan da yaklaşık %84,7 gibi büyük bir oranla haberdar oldukları görülmektedir. Bu haktan haberdar olmadıklarını ifade edenlerin oranı yaklaşık olarak %15 civarındadır. Yapılan araştırmada öğretim üyelerinin büyük çoğunluğu bu haklarını kabul etmekte ve onaylamaktadırlar.

TABLO 14. *Herkes, Kişi Hürriyeti ve Güvenliğine Sahiptir*

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	80,4	Aynen Katılıyorum	91,1
Az Biliyorum	6,2	Biraz Katılıyorum	8,9
Bilmiyorum	13,2	Katılmıyorum	-

Tablo 13’de görüldüğü gibi, öğretim üyeleri, kişi hürriyeti ve güvenliğine dair haklarından %80,4 oranla tamamen bilgi sahibidir. %6,2’lik bir bölümü ise bilgi sahibi olduklarını fakat bilgilerinin yetersiz olduğunu belirtmiştir. Genel olarak bu haktan haberdar olduklarını ifade edenlerin oranı ise %86,6, haberdar olmadıklarını ifade edenlerin oranı ise %13,2’dir.

Kişi özgürlüğü ve güvenliği, ikisi birlikte, insanın yasayla belirli ve sınırlı durumlar dışında hareket serbestliği ve özgürlüğünden yoksun bırakılmaması demektir. Buradaki anahtar kelimeler, gözaltına alma ve tutuklama işlemleridir (Tanör, 1994: 39).

Anayasamızın 19. Maddesine göre, herkes, kişi hürriyet ve güvenliğine sahiptir. Bu hakka göre; mahkemelerce verilmiş hürriyeti kısıtlayıcı cezaların ve güvenlik tedbirlerinin yerine getirilmesi, bir mahkeme kararının veya kanunda öngörülen bir yükümlülüğün gereği olarak ilgilinin yakalanması veya tutuklanması, bir küçüğün gözetim altında ıslahı veya yetkili merci önüne çıkarılması için verilen emrin yerine getirilmesi, toplum için tehlike oluşturan bir akıl hastası, uyuşturucu madde veya alkol tutkunu, bir serseri veya hastalık yayabilecek bir kişinin müessesede tedavi, eğitim veya ıslahı için kanunda belirtilen esaslara uygun olarak alınan tedbirin yerine getirilmesi, usulüne aykırı şekilde ülkeye girmek isteyen veya giren, ya da hakkında sınır dışı etme yahut geri verme kararı verilen bir kişinin yakalanması veya tutuklanması dışında kimse hürriyetinden yoksun bırakılamaz. (Armağan, 2000).

Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmalarını, delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek amacıyla veya bunlar gibi tutuklanmayı zorunlu kılan ve kanunda gösterilen diğer hallerde hâkim kararıyla tutuklanabilir. Hâkim kararı olmadan yakalama ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yapılabilir; bunun şartları kanunlarda belirlenmiştir. Her ne sebeple olursa olsun, hürriyeti kısıtlanan kişi, kısa sürede durumu hakkında karar verilmesini ve bu kısıtlamanın kanuna aykırılığı halinde hemen serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla yetkili bir yargı merciine başvurma hakkına sahiptir.

Bu esaslar dışında bir işleme tabi tutulan kişilerin uğradıkları zarar, Tanzimat hukukunun temel prensiplerine göre devlet tarafından ödenir (Kıncal, 2004: 142)

Araştırma sonuçlarına bakılacak olunursa öğretim üyelerinin hepsinin bu hakka tamamen katıldıklarını ve destek verdiklerini ifade etmek mümkündür. Temel insan haklarından biri olan kişi hürriyeti ve güvenliğine sahip olduğu gerçeğine öğretim üyelerinin tamamen destek vermesi ve büyük çoğunluğunun bu haklarından haberdar olması çalışmamız açısından anlamlıdır.

TABLO 15. Herkes, Özel Hayatına ve Aile Hayatına Saygı Gösterilmesini İsteme Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	81,0	Aynen Katılıyorum	95,0
Az Biliyorum	6,2	Biraz Katılıyorum	5,0
Bilmiyorum	12,6	Katılmıyorum	-

Bu haklardan da büyük oranda %87,2 bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Bu hakkından haberdar olmayanların oranı %12,6'dır. Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin tamamının bu hakka katıldığı görülmektedir.

Anayasanın 20. Maddesine göre, herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz. Adli soruşturma ve kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar hariçtir.

Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça, gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınan merciin yazılı emri bulunmadıkça, kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve

bunlara el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmi dört saat içinde görevli hâkimin kararına sunulur. Hâkim kararını el koymadan itibaren kırk sekiz saat içinde açıklar, aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar (Tanör, 1994).

Temel yurttaşlık haklarından biri olan özel hayata ve aile hayatına saygı gösterilmesi esası, öğretim üyelerinin tamamına yakın bir kısmının bildiği ve benimsediği bir haktır. Toplumun aydın kesimini oluşturması beklenen öğretim üyelerinin bu haklarını bilmesi ve desteklemesi beklenen ve olması gereken bir durumdur.

TABLO 16. *Kimsenin Konutuna Dokunulamaz.*

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	77,8	Aynen Katılıyorum	81,0
Az Biliyorum	3,6	Biraz Katılıyorum	19,0
Bilmiyorum	18,5	Katılmıyorum	-

Öğretim üyelerinin büyük çoğunluğunun (%81,4) bu haktan haberdar oldukları görülmektedir. Bu haklarından haberdar olmayanların oranı ise yaklaşık olarak %18 civarındadır.

Konut dokunulmazlığı, bireyin özel yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu anlamda, her bireyin konutunun dokunulmazlığı söz konusudur. Doğal olarak konut dokunulmazlığı ile ilgi belirli sınırlamalar mevcuttur. Konut armasıyla ilgili olarak, ülkelere göre değişebilen farklılıklar olmakla beraber genellikle, konut araması için hâkim kararı gerekmektedir.

Günümüzde yaşanan küreselleşme ve şehirleşme süreci, bir taraftan insanlara sunulan hizmetlerin niteliğini ve kapsamını geliştirirken, diğer taraftan da insanların önemli bir kesimini bu sürecin dışına itmektedir. Bugün, dünyanın pek çok bölgesinde uluslararası yoksulluk standartlarının altında yaşayan çok sayıda insan bulunmaktadır. Dolayısıyla bu kapsamda yaşayan insanların bir kısmı sağlıksız ve gereksinmelerine cevap vermeyen konutlarda yaşamakta, bir kısmı ise başlarını sokacakları konutları bile bulamamaktadırlar. Bu nedenle, konut dokunulmazlığının sağlanması kadar, insanlara insanca yaşayabilecekleri konutlara sahip olma olanağının sağlanması da önemlidir.

Konutun dokunulmazlığına dair hakka öğretim üyelerinin hepsinin katıldığını ve desteklediğini söylemek mümkündür.

TABLO 17. Herkes, Haberleşme Hürriyetine Sahiptir. Haberleşmenin Gizliliği Esastır.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	77,8	Aynen Katılıyorum	81,4
Az Biliyorum	6,0	Biraz Katılıyorum	18,6
Bilmiyorum	16,1	Katılmıyorum	-

Anayasada belirtilen bu hak da öğretim üyelerinin büyük çoğunluğunun (%83,8) haberdar oldukları haklardan bir tanesidir. Bu haklarından haberdar olmadıklarını ifade edenlerin sayısı ise %16,1'dir.

Haberleşme özgürlüğü ve haberleşmenin gizli olmasına dair hakkı öğretim üyelerinin tamamına yakın kısmı benimsemekte ve katılmaktadır.

Haberleşme özgürlüğü ve gizliliği son zamanlarda öne çıkan yurttaşlık haklarındandır. Özellikle teknolojinin ilerlemesi ve sınır tanımaması bu hakkın zaaflara uğratılmasına yol açmıştır. Ülkemizde yaşayan yurttaşların, uygulamada en fazla sıkıntıyla karşılaştıkları haklardan bir tanesi de bu haktır. Özellikle yasadışı telefon dinlemeleri yurttaşların oldukça sık karşılaştıklarını ifade ettikleri bir hak ilhaktır.

TABLO 18. Herkes, Vicdan, Dinî İnanç ve Kanaat Hürriyetine Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	86,1	Aynen Katılıyorum	92,1
Az Biliyorum	2,4	Biraz Katılıyorum	7,5
Bilmiyorum	11,4	Katılmıyorum	-

Temel yurttaşlık haklarının en göze çarpanlarından bir tanesi de bu haktır. Herkesin vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahip olması gerekliliği temel insan hak ve özgürlüklerinin başında gelmektedir. Herkesin özgürce istediği dine inanması, inançlarının gereğini yerine getirebilmesi ve bunu ifade edebilmesi anayasada belirtilmiş ve yasalarla güvence altına alınmış bir haktır. Din ve vicdan özgürlüğü ülkemizde oldukça sıkıntıyla karşılaşılan haklardandır. Yapılan araştırmada öğretim üyelerinin çok büyük bir kısmının bu haklarından haberdar oldukları görülmektedir. Haberdar olmayanların oranı %11,4'dür.

Araştırma sonuçlarına bakıldığında, öğretim üyelerinin tamamına yakınının bu hakkı desteklediği görülmektedir.

TABLO 19. Herkes, Düşünce ve Kanaat Hürriyetine Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	73,9	Aynen Katılıyorum	83,2
Az Biliyorum	7,3	Biraz Katılıyorum	16,8
Bilmiyorum	18,8	Katılmıyorum	-

Temel insan hak ve özgürlüklerinin vazgeçilmezlerinden bir tanesi de her yurttaşın düşünce ve kanaat hürriyetine sahip olması gerekliliğidir. Bu hak, anayasamız tarafından güvence altına alınmış olsa da ülkemizde en fazla sıkıntının yaşandığı hakların başında gelmektedir. Yapılan araştırmada öğretim üyelerinin büyük çoğunluğunun (%81,2) bu haklarından haberdar oldukları ve tamamının bu hakkı desteklediği görülmektedir. Temel insan haklarından biri olan düşünce özgürlüğünden araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yaklaşık %19'nun haberdar olmadığını söylemesi düşündürücüdür. Üniversite gibi evrensel ve özgür düşüncenin egemen olması beklenen bir kurumda, öğretim üyelerinin düşünce ve kanaat özgürlüğüne sahip olmanın bir hak olduğunu bilmiyorum demeleri şaşırtıcıdır.

TABLO 20. Herkes, Düşünce ve Kanaatlerini Söz, Yazı, Resim veya Başka Yollarla Tek Başına veya Toplu Olarak Açıklama ve Yayma Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	55,6	Aynen Katılıyorum	57,7
Az Biliyorum	10,1	Biraz Katılıyorum	42,2
Bilmiyorum	34,3	Katılmıyorum	-

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin %55,6'sının bu hakka dair tamamen bilgi sahibi olduğu, %10,1'inin ise az bilgiye sahip olduğu görülmektedir. Düşünce ve ifade özgürlüğünü açıklama ve yayma hakkını bilmediğini ifade edenlerin oranı %34,3'tür.

Bu hakka aynen katıldıklarını ifade edenlerin oranı %57,7 iken, büyük ölçüde katıldıklarını ifade edenlerin oranı %28'dir. Kısmen katıldıklarını ifade edenlerin oranı ise yaklaşık olarak %15 civarındadır. Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin hepsi düşünce ve ifade özgürlüğünü yayma ve açıklama dair bu hakka büyük oranda katılmışlardır. Bu hakka katılmayan ya da benimsemeyen öğretim üyesi bulunmamaktadır.

Daha önceden incelenen haklara bakıldığında, öğretim üyelerinin bu haklarından haberdar olma oranları diğerlerine oranla daha düşüktür. Bunda son zamanlarda hassas bir süreçten geçilmesinin ve bu konuya dair düşüncelerini açıklayanların karşılaştıkları sıkıntıların etkili olduğunu söylemek mümkündür.

TABLO 21. Herkes, Bilim ve Sanatı Serbestçe Öğrenme ve Öğretme, Açıklama, Yayma ve Bu Alanlarda Her Türlü Araştırma Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	69,0	Aynen Katılıyorum	87,6
Az Biliyorum	7,3	Biraz Katılıyorum	12,4
Bilmiyorum	23,8	Katılmıyorum	-

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin %69'u bu hakkı tamamen bildiklerini, %7,3'ü bu haklarını kısmen bildiklerini, %23,8'i ise bilmediklerini ifade etmelerine

rağmen, öğretim üyelerinin genelinin bu hakkı tamamen benimsediklerini söylemek mümkündür.

Gerek bilimin, gerekse sanatın daha doğrusu bir toplumdaki entelektüel birikimin en üst aşaması olması gereken üniversitelerde görev yapan öğretim üyelerinin yaklaşık %25' inin ya da başka bir ifadeyle dört öğretim üyesinden bir tanesinin bu haklarından haberdar olmadıklarını ifade etmeleri dikkate değerdir.

Burada, öğretim üyelerinin bilgi ve bilinç düzeyleri üzerinde durmak gerekir. Yukarıda bahsedilen haktan en fazla yararlanmak durumunda olan akademisyenlerin arasında az da olsa, bilmiyorum diyenlerin var olması önemlidir. Bu durumda iki nokta üzerinde durmak gerekir. Birincisi, öğretim üyeleri Anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumluluklarından haberdar olmadıkları; ikincisi ise, bu hakların verilmesi ve kullanılmasına taraftar olmalarıdır.

Anayasa, bir toplumun temel yasasıdır. Ona aykırı yasa, kararname, tüzük ve yönetmelik çıkarılamaz. Her yurttaşın temel hak ve yükümlülükleri genel hatları ile anayasaya uygun olmak koşulu ile düzenlenmiştir. İşte bu denli düzenleyici bir işlevi olan anayasayı, toplum içinde yakından izlemesi gereken kesimlerin başında entelektüel kimlikleriyle akademisyenler gelmelidir.

TABLO 22. *Basın Hürdür, Sansür Edilemez. Basımevi Kurmak İzin Alma ve Malî Teminat Yatırma Şartına Bağlanamaz.*

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	69,0	Aynen Katılıyorum	53,1
Az Biliyorum	7,3	Biraz Katılıyorum	40,6
Bilmiyorum	23,8	Katılmıyorum	6,3

Yukarıdaki tablo sonuçlarına bakılacak olunursa tamamen bilgi sahibi olanların ve az bilenlerin oranı birlikte değerlendirildiğinde, araştırmaya katılan öğretim üyelerinin %76,3'ünün bu haklarından haberdar oldukları, %23,8'inin ise bu haklarından haberdar olmadıkları görülmektedir. Bu hakka öğretim üyelerinin %53,1'i tamamen katılmakta, %25,1'i büyük ölçüde katılmakta, %15,5'i biraz katılmakta ve %6,3'ü hiç katılmamaktadır.

Basına sansür uygulanmaması ve basın özgürlüğü olması gerektiğine dair bu hakka, tamamen karşı çıkılması ve sınırlama getirilmesi gerektiğini düşünen öğretim üyelerinin oranı % 6 civarındadır. Ayrıca bu hakkı bilmediklerini ifade eden öğretim üyelerinin %23,8 gibi yüksek bir oranda olması da dikkate değerdir. (Bunda daha önce bahsedilen ataerkil değerlerini ve muhafazakâr düşünce sisteminin vb. unsurların etkili olduğunu söylemek mümkündür.)

TABLO 23. Süreli veya Süresiz Yayın Önceden İzin Alma ve Malî Teminat Yatırma Şartına Bağlanamaz.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	30,5	Aynen Katılıyorum	41,7
Az Biliyorum	23,4	Biraz Katılıyorum	46,8
Bilmiyorum	46,0	Katılmıyorum	11,5

Öğretim üyelerinin %30,5'i bu hakka dair tamamen bilgi sahibiyken az bildiklerini ifade edenlerin oranı %23,4 tür. Bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranı ise %46'dır. Anayasada belirtilmiş bir hakkı bilmemeye dair karşılaşılmış olan

bu oran şimdiye kadar ortaya çıkan en yüksek orandır. Bu hakka aynen katılanların oranı %41,7 iken kısmen katılanların oranı %46,8'dir. Bu hakka hiç katılmayanların oranı ise %11,5'dir. Bu hakka dair genel bir değerlendirme yapacak olursak; bu haktan öğretim üyelerinin büyük bir oranda haberdar olmadıkları ve benimseme konusunda çekimser kaldıklarını söylemek mümkün görünmektedir.

TABLO 24. Kanuna Uygun Şekilde Basın İşletmesi Olarak Kurulan Basımevi ve Eklentileri ile Basın Araçları, Suç Aleti Olduğu Gerekçesiyle Zapt ve Müsadere Edilemez Veya İşletilmekten Alıkonulamaz.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	40,0	Aynen Katılıyorum	50,4
Az Biliyorum	17,6	Biraz Katılıyorum	40,9
Bilmiyorum	42,4	Katılmıyorum	8,7

Bu haktan da tamamen haberdar olan öğretim üyelerinin oranı %40'larda iken, kısmen bildiklerini ifade edenlerin oranı %18'lerde görülmektedir ve bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranı %50'ye yakındır. Öğretim üyelerinin yarısı bu hakka tamamen katıldıklarını ifade etmişlerse de yaklaşık olarak %40'ının da kısmen katıldıkları görülmektedir. Bu hakka hiç katılmadıklarını belirtenlerin oranı %10 civarındadır. Dolayısıyla bu hakka dair öğretim üyelerinin diğer haklara oranla daha az bilgi sahibi olduklarını ve benimsediklerini söylemek mümkündür.

TABLO 25. Kişiler ve Siyasî Partiler, Kamu Tüzelkişilerinin Elindeki Basın Dışı Kitle Haberleşme ve Yayın Araçlarından Yararlanma Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	44,2	Aynen Katılıyorum	43,2
Az Biliyorum	12,8	Biraz Katılıyorum	51,4
Bilmiyorum	43,0	Katılmıyorum	5,4

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin bu haktan yaklaşık olarak yarısının haberdar olmadığı görülmektedir. Tamamen bu hakkı bilenlerin oranı %44,2 iken az bildiklerini ifade edenlerin oranı %12,8'dir. Bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranı ise %43'tür. Bu da yaklaşık olarak yarıya yakın bir kısma denk gelmektedir. Öğretim üyelerinin bu haklarını bilmeleri konusunda oran %50'ler civarındayken, tamamına yakın bir kısmının bu hakkı benimsedikleri görülmektedir. Hiç katılmayanların oranı ise %5,4'tür.

TABLO 26. Düzeltme ve Cevap Hakkı, Ancak Kişilerin Haysiyet ve Şereflerine Dokunulması veya Kendileriyle İlgili Gerçeğe Aykırı Yayınlar Yapılması Hallerinde Tanınır ve Kanunla Düzenlenir

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	51,4	Aynen Katılıyorum	68,2
Az Biliyorum	11,0	Biraz Katılıyorum	29,3
Bilmiyorum	37,6	Katılmıyorum	2,5

Bu hakka dair tamamen bilgi sahibi olduklarını ifade edenlerin oranı %51,4, az bildiklerini ifade edenlerin oranı %11'dir. Bu haklarını bilmediklerini ifade edenlerin oranı %37,6'dır. Öğretim üyelerinin hemen hemen tamamı bu hakkı benimsemektedir. Bu hakka hiç katılmayanların oranı sadece %2,5'dir.

TABLO 27. Herkes, Önceden İzin Almaksızın Dernek Kurma ve Bunlara Üye Olma ya da Üyelikten Çıkma Hürriyetine Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	48,4	Aynen Katılıyorum	55,9
Az Biliyorum	19,0	Biraz Katılıyorum	23,9
Bilmiyorum	32,6	Katılmıyorum	20,2

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin %48,4'ünün bu hakka dair tamamen bilgi sahibi oldukları görülmektedir. Az bilenlerin oranı %19'dur. Bu haklarını bilmediklerini ifade edenlerin oranı %32,6'dır. Öğretim üyelerinin izin almadan dernek kurma, bunlara üye olma ya da üyelikten çıkmaya dair hakkı büyük çoğunlukla (%79,8) benimsediğini söylemek mümkündür. Bu hakkı benimsemediklerini ifade edenlerin oranı ise %20,2 civarındadır. Şu ana kadar değerlendirilmesi yapılmış olan diğer haklara bakılacak olunursa, bu hakkın diğerlerine oranla daha az bilinip benimsendiği görülmektedir. Demokrasilerin vazgeçilmez haklarından biri olan örgütlenme hakkına dair öğretim üyelerinin verdikleri bu tepkiler, dikkate değerdir. Bu tepkilerin verilmesinde ataerkil toplumsal yapının hala varlığını hissettirmekte olduğunu, örgütlenme konusunda hala sıkıntılar yaşandığını, STK'ların ülkemizde tam olarak kurumsallaşmadığını ve özellikle bireylerin örgütlere katılım konusunda tereddüt ettiklerini söylemek mümkündür.

TABLO 28. Herkes, Önceden İzin Almadan, Silahsız ve Saldırısız Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	44,5	Aynen Katılıyorum	36,9
Az Biliyorum	20,0	Biraz Katılıyorum	34,7
Bilmiyorum	35,5	Katılmıyorum	28,4

Araştırma bulgularına bakılacak olunursa, en az bilgi sahibi olunan ve en az benimsenen hakkın bu hak olduğunu ifade etmek mümkündür. Öğretim üyelerinin %44,5'i bu hakkı tamamen bildiklerini %20'si az bildiklerini, %35'i ise bu hakkı bilmediklerini ifade etmişlerdir. Bu hakkı benimseyenlerin oranı %71,6 iken benimsemeyenlerin oranı da yaklaşık olarak %28,4'dür.

Bu hakka dair öğretim üyelerinin tepkileri araştırmamız açısından dikkate değerdir. Temel hak ve özgürlüklerden olan bu hak günümüz batı demokrasilerinde oldukça bilinen ve benimsenen bir haktır. Oysaki ülkemizde bu hakkın bilinmesinde ve uygulanmasında bir takım sıkıntılar göze çarpmaktadır. Bazı önemli gün ve durumlara dair düzenlenen gösteri ve yürüyüşlerde siyasal iktidarların kolluk kuvvetleri aracılığıyla gösterdikleri tepkiler oldukça sert ve acımasızdır. Ayrıca ülkemizde ataerkilliğin ve dolayısıyla itaat kültürünün etkilerinin şiddetle hissedildiğini söylemek de yanlış olmayacaktır.

Yurttaşlığın tarihsel gelişiminde de belirtildiği üzere, günümüzde varlığını hissettiren iki temel yurttaşlık anlayışı vardır. Birincisi, yasalar karşısında pasif bir konumda olan ve kendisine verilen her şeyi kabul sorgulamadan kabul eden; temel de devlete karşı ödev ve sorumluluklar üzerine kurulu pasif yurttaşlık; ikincisi ise, sorumluluklarını ve aynı zamanda haklarını bilen ve gerektiğinde bu haklarını arayabilen bireyler üzerine kurulu aktif yurttaşlık anlayışıdır. Bu anlayışın

yerleşebilmesi için birey devlet ilişkisinde birey lehine gelişen dengelerden söz edilebilir. Modern demokrasilerin günümüzdeki vazgeçilmez koşullarından olan örgütlenme ve bireylerin tepkilerini gerek bireysel, gerekse toplu olarak gösterebilme hakları, yurttaşlık anlayışları açısından da önemlidir. Dolayısıyla yapılan bu araştırmada toplumun en bilinçli kesimlerinden biri olması gereken öğretim üyelerinin bu hakka dair verdikleri tepkiler manidardır.

Kısacası, toplumun aydın kesimi olarak kabul edilen öğretim üyelerinin daha fazla özgürlükçü olmaları beklenirken, önemli bir bölümünün yasakçı zihniyete destek verdiklerini görülmektedir.

TABLO 29. Herkes, Mülkiyet ve Miras Haklarına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	76,3	Aynen Katılıyorum	88,0
Az Biliyorum	2,4	Biraz Katılıyorum	12,0
Bilmiyorum	21,2	Katılmıyorum	-

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek Protokolünün, kısaca mülkiyet hakkı olarak nitelendirilen 1. Maddesi şöyledir: “Madde 1. Her gerçek veya tüzel kişi mallarından yararlanmasına saygı gösterilmesi hakkına sahiptir. Herhangi bir kimse, ancak kamu yararı gereği olarak ve kanununun öngördüğü koşullar ile devletler hukukunun genel ilkeleri çerçevesinde mülkünden mahrum edilebilir.”

Konuyla ilgili protokolün hazırlık çalışmalarında, mülkiyet hakkının protokol kapsamına alınıp alınmaması konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Sonuçta, totaliter devletlerde bireyin mallarına keyfi ve sorumsuz bir şekilde el konulduğu göz önüne alınarak bu konunun da Sözleşmede düzenlenmesi gerektiği doğrultusunda bir

görüş birliği sağlanmıştır. Diğer bir tartışma konusunu da, el konulacak mallara ödenecek tazminat olmuşsa da, sonuçta bu kanunun ulusal mevzuata bırakılması uygun görülmüştür. Mülkiyet hakkı bütün kazanılmış hakları olduğu kadar sınaî ve fikri mülkiyet haklarını da kapsamaktadır. Hüküm ayrıca mülkiyet hakkının kullanılmasının en doğal sonucu olan tasarruf yetkisini de güvence altına almıştır (Ünal, 1995: 269)

Mülkiyet ve miras hakkı da araştırmaya katılan öğretim üyelerinin büyük oranda haberdar oldukları ve benimsedikleri haklar arasındadır. Mülkiyet edinme ve istediklerine devredebilme hakkı, temel insan haklarındandır. Toplumun en bilinçli kesimi olması beklenen akademisyenlerin bu hakkı bilmeleri ve benimsemeleri araştırmamız açısından beklenen bir durumdur.

TABLO 30. Herkes, Meşrû Vasıta ve Yollardan Faydalanmak Suretiyle Yargı Mercileri Önünde Davacı veya Davalı Olarak İddia ve Savunma İle Adil Yargılanma Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	73,8	Aynen Katılıyorum	86,2
Az Biliyorum	6,0	Biraz Katılıyorum	12,6
Bilmiyorum	20,1	Katılmıyorum	1,3

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinden tamamen bilgi sahibi olanların ve az bildiklerini ifade edenlerin oranı yaklaşık olarak %80'dir. Bu haktan haberdar olmadıklarını ifade edenlerin oranı %20,1'dir. Bu hakkı öğretim üyelerinin tamamına yakınının benimsedikleri görülmektedir. Bu hakka katılmadıklarını ifade edenlerin oranı sadece %1,3'tür.

Günümüzdeki yurttaşlık anlayışının gelişmesinde önemli etkileri olan T.H. Marshall yurttaşlık haklarını üç temel grupta toplamıştır. Bunlar, ekonomik, sosyal ve sivil haklardır. Yasalar önünde herkesin eşit olması, davalı ve davacı olabilmesi Marshall’a göre sosyal haklar içinde değerlendirilebilir ve bu, yurttaşlık haklarının olmazsa olmazlarından (Marshall, 1992). Günümüz gelişmiş Batı demokrasilerinde, yurttaş (birey) pasif değil aktif konumdadır. Dolayısıyla hak ve sorumluluklarını bilmek ve bunların gereğini yerine getirmek zorundadır. Bir haksızlığa uğradığını düşündüğünde hakkını yasal mercilerde aramak bir devletin bireyi olan yurttaşın temel vazgeçilmez hakları arasındadır.

Araştırma sonuçlarına bakılacak olunursa, araştırmaya katılan öğretim üyelerinin bu hakkı bildikleri ve benimsedikleri görülmektedir. Bu durum araştırmamızın temel varsayımını da desteklemektedir.

TABLO 31. Hiç Kimse Kanunen Tâbi Olduğu Mahkemedен Başka Bir Merci Önüne Çıkarılamaz.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	53,9	Aynen Katılıyorum	74,4
Az Biliyorum	20,8	Biraz Katılıyorum	21,9
Bilmiyorum	25,3	Katılmıyorum	3,8

Bu hakkı tamamen bilenlerin oranı, %53,9 iken az bildiklerini ifade edenlerin oranı %20,8’dir. Bu haktan haberdar olmayanların oranı ise %25,3’tür. Araştırma sonuçlarından öğretim üyelerinin büyük çoğunluğunun bu hakkı benimsedikleri ve katıldıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Marshall'ın yurttaşlık hakları sınıflandırmasında bu hak da TABLO 28'de bahsedilen hak gibi sosyal haklar içinde değerlendirilebilecek hukuksal haklardan biridir. Bireylerin kanunen bağlı oldukları mahkemelerde yargılanmasına dair bir haktır. Öğretim üyelerinin bu haktan haberdar olma oranları yukarıda bahsedilmiş olan diğer haklara göre daha düşüktür. Bunun nedeni maddenin daha detaylı bilgi ve hukuk alanında teknik bilgi gerektiren bir içeriğe sahip olmasına bağlanabilir. Öğretim üyeleri bu hakkı daha az bilmelerine rağmen tamamına yakını bu hakkı olumlu bulup benimsemişlerdir.

TABLO 32. Kimse, İşlendiği Zaman Yürürlükte Bulunan Kanunun Suç Saymadığı Bir Fiilden Dolayı Cezalandırılmaz; Kimseye Suçu İşlediği Zaman Kanunda O Suç İçin Konulmuş Olan Cezadan Daha Ağır Bir Ceza Verilemez.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	55,1	Aynen Katılıyorum	76,2
Az Biliyorum	15,9	Biraz Katılıyorum	23,8
Bilmiyorum	28,9	Katılmıyorum	-

Hukuksal hakların içinde değerlendirilmesi gereken bu haktan da öğretim üyelerinin tamamen haberdar olmadıkları ama hemen hemen hepsinin bu hakka katıldıkları görülmektedir. Bu hakkı iyi bildiklerini ifade edenlerin oranı %55, az bildiklerini ifade edenlerin oranı %16 civarındadır. Bu haktan haberdar olmadıklarını ifade edenlerin oranı ise yaklaşık olarak %30'dur. Öğretim üyelerinin yarısının bu haktan tam olarak haberdar olmadıklarını söylemek hiç de abartılı bir ifade olmayacaktır. Bunun nedeni Tablo 29'de de açıklandığı üzere hukuk alanında verilmiş hakların, daha detaylı ve teknik bilgileri gereksindirmesi olarak düşünülebilir. Ayrıca şimdiye kadar değerlendirilen tablolara bakıldığında,

anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumluluklara dair uzun ifadelere bilmiyorum ya da az biliyorum gibi cevapların verildiği de göze çarpmaktadır.

TABLO 33. Kamu Görev ve Hizmetinde Bulunanlara Karşı, Bu Görev ve Hizmetin Yerine Getirilmesiyle İlgili Olarak Yapılan İsnatlardan Dolayı Açılan Hakaret Davalarında, Sanık, İsnadın Doğruluğunu İspat Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	53,4	Aynen Katılıyorum	71,6
Az Biliyorum	20,8	Biraz Katılıyorum	24,2
Bilmiyorum	25,8	Katılmıyorum	4,3

Tabloya göre, hukuksal alandaki bu hakkı öğretim üyelerinin yaklaşık olarak yarısının tam olarak bilmediğini söylemek mümkündür. Bilmediklerini ifade edenlerin oranı %25,8 iken az çok bilgi sahibi olduklarını ifade edenlerin oranı %20,8'dir. Öğretim üyelerinin tamamına yakın bir kısmı bu hakkı benimsemekte ve desteklemektedirler.

Bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranının bu kadar yüksek olmasının sebepleri diğer hukuksal haklarda olduğu gibi teknik ve detaylı bilgi gerektirmesi ve ifadeler uzun olunca verilen az biliyorum ya da bilmiyorum türündeki cevapların artışı ile açıklanabilir.

TABLO 34. Anayasa ile Tanınmış Hak ve Hürriyetleri İhlâl Edilen Herkes, Yetkili Makama Geciktirilmeden Başvurma İmkânının Sağlanmasını İsteme Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	58,0	Aynen Katılıyorum	85,6
Az Biliyorum	11,0	Biraz Katılıyorum	14,4
Bilmiyorum	32,0	Katılmıyorum	-

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin %58'inin bu hakka dair tamamen bilgi sahibi oldukları görülmektedir. Az bildiklerini ifade edenlerin oranı %11 iken, bilgi sahibi olmayanların oranı %30'dur. Öğretim üyelerinin tamamı bu hakkı olumlu ve gerekli bulup desteklemişlerdir.

Temel yurttaşlık haklarından biri olan bu hakka dair öğretim üyelerinin verdikleri tepkiler araştırmamız açısından önemlidir. Daha öncede sık sık vurgulandığı üzere, günümüz yurttaşı pasif değil aktif olmak zorundadır. Yani hak ve sorumluluklarını bilmeli ve bunun gereklerini yerine getirmelidir. Bir haksızlığa uğradığında ya da haksızlığa uğradığını düşündüğünde yetkili makamlara başvurarak hakkını arayabilmelidir. Araştırma sonucuna baktığımızda öğretim üyelerinin yaklaşık olarak %40'ının bu hakka dair bilgilerinde bir sıkıntı olduğu görülmektedir. Diğer hukuksal hakların daha detaylı ve teknik bilgi gerektirmesi gerekirken, bu hak herkesin bilmesi gereken bir haktır. Ülkemizdeki yargının durumu, davaların uzaması, bir sonuca bağlanamaması, kurumlar arası çatışmaların yaşanması ya da yargı üzerindeki etki ve müdahaleler, bu hakka dair verilen cevaplardaki oranın bu kadar yüksek çıkmış olmasının nedenlerinden biri olabilir. Kurumların yeterince denetlenmediği, bürokratik hiyerarşinin denetim ve kontrolündeki bir takım sıkıntılar

bu sonuçları doğurmuş olabilir. Ayrıca, birey yetiştirme tarzı da, yani eğitim anlayışımız da bu oranların bu kadar yüksek olma sebeplerinden biridir. Araştıran, sorgulayan, eleştiren, düşünen bireyler yerine ezberleyen, biat eden, kendisine verileni olduğu gibi kabul eden bireyler yetiştiren eğitim sistemi de bundan sorumludur.

TABLO 35. Aile, Türk Toplumunun Temelidir ve Eşler Arasında Eşitliğe Dayanır.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	78,8	Aynen Katılıyorum	87,5
Az Biliyorum	14, 2	Biraz Katılıyorum	10,2
Bilmiyorum	7,0	Katılmıyorum	2,3

Anayasada görülen sosyal devlet anlayışı, aileyi toplumun temeli kabul etmektedir. Toplumsal örgütlenmenin ilk ve en önemli birimi, eğitim yardımlaşma ve şefkatin kaynağı olan aile, millet hayatı için temel toplumsal birim sayılmıştır. Devlet ailenin huzur ve refahını koruyacak ve bu konuda çeşitli kolaylıklar sağlayacaktır. Devlet, aynı zamanda anne ve çocukların korunması, eğitilmesi ve toplumsal hayata kazandırılması için gerekli tedbirleri alacak ve teşkilatı oluşturacaktır (Karatepe, 1999: 286-287).

Araştırma sonuçlarına göre, öğretim üyelerinin büyük çoğunluğu, bu hakka katılmakta ve bu hakkı desteklemektedirler. Yukarıdaki sonuçlar, beklenen ve olması gereken sonuçlardır. Çünkü demokrasinin vaz geçilmez koşulu olan eşitlik önce ailede başlamalı ve hayatın her alanına yayılmalıdır. Öğretim üyelerinin de bu hakkı benimsemeleri ve bu haktan haberdar olmaları onların yurttaşlık anlayışlarında aktif bir yaklaşım benimsediklerini göstermesi açısından önemlidir.

TABLO 36. Kimse, Eğitim ve Öğrenim Hakkından Yoksun Bırakılamaz.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	90,3	Aynen Katılıyorum	91,3
Az Biliyorum	1,2	Biraz Katılıyorum	7,5
Bilmiyorum	8,5	Katılmıyorum	1,2

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin %90'ından fazlası bu haktan tamamen haberdar olduklarını belirtmişlerdir. Bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranı %8,5'dir. Öğretim üyelerinin hemen hemen hepsinin bu hakkı benimseyip destekledikleri görülmektedir.

T.H. Marshall'a göre sosyal haklardan biri olan eğitim hakkına dair öğretim üyelerinin verdikleri cevaplar araştırmamız açısından beklenen bir durumdur. Üniversitedeki öğretim üyelerinin yurttaşların eğitim ve öğretim hakkından mağdur edilmemeleri ve yaralanmalarının gerektiğine dair bu hakkı bilmeleri ve benimsemeleri doğal ve olağan bir sonuçtur.

TABLO 37. Herkes, Dilediği Alanda Çalışma ve Sözleşme Hürriyetine Sahiptir. Özel Teşebbüsler Kurmak Serbesttir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	66,9	Aynen Katılıyorum	74,0
Az Biliyorum	13,3	Biraz Katılıyorum	26,0
Bilmiyorum	19,7	Katılmıyorum	-

Araştırma sonuçlarına bakılacak olursa, öğretim üyelerinin büyük çoğunluğunun (yaklaşık olarak %80) bu haktan haberdar oldukları ve yaklaşık %20'lik bir kesimin ise bu hakkı bilmedikleri görülmektedir. Bu hakka katılma oranı ise %100'dür.

Ekonomik haklar başlığı altında toplanabilecek bu hakka öğretim üyelerinin verdikleri cevaplar beklenen düzeydedir. Bu hakkı bilmediklerini söyleyenlerin oranının %20'lerde olması ülkenin gerçekleri ile bağlantılıdır. Ekonomik sıkıntıların yaşandığı, işsizlik oranının %12'lerde dolaştığı ülkemizde bireyler, hakları olsa da istedikleri alanda çalışamamakta, kendi koşul ve imkânları doğrultusunda bulabildikleri işlerde çalışmaktadırlar. Dolayısıyla gerek çalışma, gerek sözleşme ve gerekse de sözleşme yapma hakkı kâğıt üzerinde kalmakta, pratikte bu hak pek uygulanamamaktadır. Öğretim üyelerinin çalışma ve sözleşme hürriyeti ve ekonomik teşebbüs kurma hakkına dair verdikleri cevaplar bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Tablo 35'ten Tablo 42'ye kadar değerlendirilecek hakları Marshall'ın sınıflandırmasına göre ekonomik haklar başlığı altında toplamak mümkündür. Bu hakları değerlendirirken ülkenin gerçekleri göz önünde tutulacak, öğretim üyelerinin verdikleri tepkiler bu bağlamda değerlendirilecektir.

TABLO 38. Çalışma, Herkesin Hakkı ve Görevidir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	75,0	Aynen Katılıyorum	86,3
Az Biliyorum	7,4	Biraz Katılıyorum	13,7
Bilmiyorum	17,6	Katılmıyorum	-

Yurttaşlık hak ve sorumluluklarının başında gelen çalışma hakkı, ekonomik haklardan biridir. Bu haktan haberdar olanların oranı (Tamamen bilgi sahibi olanlar ve az bilenlerin toplamı) %82,4'tür. Bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranı ise %17,6'dır. Öğretim üyelerinin %86,3'ü bu hakka aynen katılmakta ve %13,7'si ise kısmen katılmaktadır.

Yurttaşlık bilincine dair yapılan bu çalışmada, öğretim üyelerinin çalışma hak ve sorumluluğunun farkında oldukları ortaya çıkmıştır. Daha önceleri de belirtildiği gibi, günümüz yurttaşlık algısında bireyler hak ve sorumluluklarını bilmelidirler. Bu hakların en önemlilerinden biri de çalışma hak ve sorumluluğudur. Öğretim üyelerinin bu hakka dair verdikleri tepkilere bakılacak olursa, bu hakkı bildiklerini ve tamamen benimsediklerini söylemek yerinde bir ifade olacaktır.

TABLO 39. Kimse Yaşına, Cinsiyetine ve Gücüne Uymayan İşlerde Çalıştırılmaz.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	67,3	Aynen Katılıyorum	83,1
Az Biliyorum	9,8	Biraz Katılıyorum	14,4
Bilmiyorum	22,8	Katılmıyorum	2,5

Ekonomik haklar içinde yer alan bu hakkı öğretim üyelerinin %77,1'inin bildiği ve hemen hepsinin benimsediğini söylemek mümkündür. Bu hakkı bilenlerin oranı %77'lerde iken, bilmediklerini ifade edenlerin oranı yaklaşık olarak %23'lerdedir. Öğretim üyelerinin tamamına yakınının bu hakka katıldıkları görülmektedir. Katılmayanların oranı sadece %2,5'dir.

TABLO 40. Çalışanlar ve İşverenler, Üyelerinin Çalışma İlişkilerinde, Ekonomik ve Sosyal Hak ve Menfaatlerini Korumak ve Geliştirmek İçin Önceden İzin Almaksızın Sendikalar ve Üst Kuruluşlar Kurma, Bunlara Serbestçe Üye Olma ve Üyelikten Serbestçe Çekilme Haklarına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	45,5	Aynen Katılıyorum	56,6
Az Biliyorum	9,1	Biraz Katılıyorum	34,5
Bilmiyorum	45,5	Katılmıyorum	8,9

Sendika kurma, üye olma ve üyelikten çekilmeye dair bu haktan haberdar olanların oranı %45,5 iken, az bildiklerini belirtenlerin oranı %9,1'dir. Buna karşın, bilmediklerini ifade edenlerin oranı ise yaklaşık olarak % 45 civarındadır. Bu oran da araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yarısına yakındır. Başka bir deyişle iki öğretim üyesinden biri bu haklarından haberdar değildir. Bu hakkı benimseyenlerin oranına bakılınca bu oran %90'lardadır. Benimsemeyenlerin oranı ise %8,9'dur. Bu sonuçlar oldukça dikkat çekicidir. Öğretim üyelerinin bu haktan haberdar olmamaları ve hatta azımsanmayacak bir kesimin bu hakka dair tereddütlerinin olması ve benimsememeleri üzerinde durulmalıdır.

Tarihsel süreçte sendikal örgütlenmenin ortaya çıkmasında modernleşme sürecinin önemli düzeyde belirleyiciliği vardır. Bu sürecin ana dinamiğini oluşturan sanayileşme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kentleşme olgusu; siyaset, kültür hukuk gibi üst yapısal öğelerle bütünleşerek çatışmacı ve dengeli bir toplumsal gelişmenin nesnel zeminini hazırlamıştır. Bu çatışmacı toplum yapısında, örgütlü güç olan sendikalar, sağlıklı ve dengeli bir toplumsal kalkınmanın vazgeçilmez unsurlarından biridirler.

Tarihsel olarak sınıf mücadelesi geleneğinden uzak koşullarda gelişen Türkiye'deki sendikal örgütlenmenin biçimlenişi, değişik iktidar yapılarının farklı ekonomik, hukuksal ve siyasal tercihlerine bağlı kalmıştır. Örneğin Türkiye'de toplumsal yapının bütünsel olarak inşa edilmesini amaçlayan çağdaş ulus-devlet olma projesinin sekteye uğratılması; sanayileşme, kentleşme, ulus-devlet, demokrasi, laiklik ve insan hakları gibi alanlarda gelişmelerin güdük kalmasına neden olmuştur. Bu durum, bütün toplumsal yapıyı olduğu gibi, çalışma yaşamındaki üretim ilişkilerini ve örgütlenmeyi de doğrudan etkilemiştir. 1980 sonrası ülkemizde egemenliğini hissettiren neo-liberal politikalar ise, çalışma yaşamındaki, üretim ilişkilerini yeniden biçimlendirerek, sendikaların yeni sorunlarla karşılaşmasına yol açmıştır (Kaya, 2004: 71). Sendikal haklardan ülkemizdeki işçi statüsünde çalışanların memurlara oranla daha fazla faydalandıkları bir gerçektir. Memurların örgütlenmeleri ve toplu sözleşme yapmalarına dair sıkıntılar hala varlığını hissettirmektedir.

Yurttaşlık açısından bakıldığında örgütlü toplumun temel direklerinden biri olan sendikaların günümüzde beklenen düzeyde olmadığını söylemek mümkündür. Özellikle aktif yurttaşlık anlayışında örgütlenmiş toplum dolayısıyla sendikaların varlığı vazgeçilmezdir. Öğretim üyelerinin yaklaşık yarısının sendikal haklarına dair bilgi yetersizlikleri ve önemli bir kesimin bu haktan tereddüt etmesi ve tam olarak benimsememesi manidardır. Bu sonuçların ortaya çıkmasında, henüz kentli bilincine ulaşamaması sanayileşme konusunda yaşanan sıkıntılar, demokrasi algısının salt çoğunluk üzerine kurulması, örgütlenmeye dair yaşanan eksiklikler v.b gibi etkenler neden olarak gösterilebilir.

TABLO 41. İşçiler ve İşverenler, Karşılıklı Olarak Ekonomik ve Sosyal Durumlarını ve Çalışma Şartlarını Düzenlemek Amacıyla Toplu İş Sözleşmesi Yapma Hakkına Sahiptirler.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	58,5	Aynen Katılıyorum	73,6
Az Biliyorum	10,9	Biraz Katılıyorum	26,4
Bilmiyorum	30,6	Katılmıyorum	-

Toplu sözleşme hakkı sendikal hakların en can alıcı unsurlarından ve olmazsa olmazlarından biridir. Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin %58,5’ni bu haktan tamamen haberdardır. Bu hakkı az bildiklerini ifade edenlerin oranı %10’larda iken, bilmediklerini ifade edenlerin oranı %30 civarındadır. Toplu sözleşme hakkını benimseyenlerin oranı ise %100’e yakındır. Öğretim üyelerinin genelinin bu hakkı bilmeleri ve tamamına yakın bir kısmının bu hakkı benimsemeleri yurttaşlık algıları açısından önemlidir. Çalışma ve ekonomik koşulların karşılıklı olarak ayarlanması ve düzeltilmesine dair bu hakka öğretim üyelerinin verdikleri tepkiler onların bu haklar karşısında hassas ve duyarlı olduklarını, aynı zamanda benimsediklerini göstermektedir.

TABLO 42. Toplu İş Sözleşmesinin Yapılması Sırasında, Uyuşmazlık Çıkması Halinde İşçiler Grev Hakkına Sahiptirler.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	69,4	Aynen Katılıyorum	72,3
Az Biliyorum	9,0	Biraz Katılıyorum	27,7
Bilmiyorum	21,6	Katılmıyorum	-

Bu hak, Tablo 37 ve 38'deki haklarla beraber ele alınması gereken bir haktır. Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yaklaşık olarak %80'i bu hakkı bildiklerini, yaklaşık %20'lik bir kesim ise bilmediklerini ifade etmişlerdir. Bu hakka öğretim üyelerinin tamamına yakın bir kısmı katılmakta ve desteklemektedirler.

Burada dikkat çekici unsur grev hakkından sadece işçilerin yararlanma hakkı olduğu, memurların bu haktan faydalanmalarının söz konusu olmadığıdır. Memur sendikalarının toplu sözleşme hakları varken, anlaşmazlık durumunda greve gitme hakları anayasada belirtilmemiştir. Dolayısıyla memur sendikacılığı kağıt üzerinde varlığını sürdürmekte, gerçekte etkisiz ve güdük kalmaktadır.

TABLO 43. Ücret, Emeğin Karşılığıdır.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	76,6	Aynen Katılıyorum	88,4
Az Biliyorum	12,1	Biraz Katılıyorum	11,6
Bilmiyorum	11,3	Katılmıyorum	-

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yaklaşık olarak %90'ı bu haktan haberdardır. Bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranı %10'lar civarındadır. Öğretim üyelerinin tamamının bu hakkı benimsedikleri görülmektedir. Yukarıdaki belirtilen ekonomik haklar dâhilinde değerlendirilmesi gereken bu hakka dair öğretim üyelerinin verdikleri tepkiler beklenen ve doğal tepkilerdir.

TABLO 44. Herkes Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	76,0	Aynen Katılıyorum	90,4
Az Biliyorum	6,2	Biraz Katılıyorum	9,6
Bilmiyorum	18,9	Katılmıyorum	-

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yaklaşık %85'inin bu haktan haberdar oldukları, %18,9'unun ise bu haklarını bilmedikleri görülmektedir. Bu hakka öğretim üyelerinin tamamı katıldıklarını ifade etmişlerdir. Dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı temel insan haklarından biridir. Bu hak, temelde devletin görevlerinden biri olduğu gibi, aynı zamanda beraberinde yurttaşlara bir takım sorumlulukları da getirmektedir. Bu durumda bireylerin belli bir bilinç düzeyinde olmaları, hak ve sorumluluklarını bilmeleri gerekmektedir. Her şeyi devletten beklemek yerine yurttaşlar, kendi imkân ve koşulları ölçüsünde gerek toplumsal ve gerekse fiziksel çevrelerine dair bilinçlenmeli ve üzerlerine düşenleri yerine getirmelidirler. Bu bağlamda öğretim üyelerinin toplumun diğer kesimlerine oranla bu hakkı bilmeleri ve benimsemeleri son derece doğal ve beklenen bir durumdur.

TABLO 45. Herkes, Sosyal Güvenlik Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	77,3	Aynen Katılıyorum	90,9
Az Biliyorum	7,4	Biraz Katılıyorum	9,1
Bilmiyorum	15,3	Katılmıyorum	-

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yaklaşık olarak %80'i bu hakkı tamamen bildiklerini %7,4'ü az bildiklerini yaklaşık %15,3'ü ise bilmediklerini ifade etmişlerdir. Bu hakka öğretim üyelerinin tamamı katıldıklarını belirtmişlerdir.

Sosyal güvenlik, insanların tek tek sorunlarıyla başa çıkamamaları üzerine, konuya toplu çözüm bulunması çabasından doğmuştur. Üretirken ve günlük yaşamlarını devam ettirirken birbirlerine gereksinim duyan insanlar, sıkıntılı anlarında da birbirlerine yardım etmeyi sürdürmüşlerdir. Bu dayanışma önce aileden başlamış ve giderek “herkes”i kavrayacak biçimde topluma yayılmıştır. Önce keyfilik (hayır yapma) özelliği taşımış ama giderek kuralcı bir özellik (hak, insan hakkı) kazanmıştır. Onun için günümüzde sosyal güvenlik, temel bir insan hakkı olarak yerleşmiştir.

Sosyal güvenlik hakkını, diğer temel insan haklarından soyutlamaya olanak yoktur. Sağlıklı yaşama hakkı, çalışma ve işsizlikten korunma hakkı, insanca yaşamak için gerekli geliri elde etme hakkı, aydınlanma hakkı, hak arama ve örgütlenme özgürlüğü gibi. Haklar bu bağlamda sosyal güvenlik hakkıyla paralel düşünülmesi gereken haklardandır.

Bu hak aynı zamanda yaşam kalitesini iyileştirme açısından ele alınması gereken bir haktır. Sosyal güvenliği, yaşam kalitesinde herhangi bir nedenle oluşabilecek düşüşü, engelleme, bu olamazsa etkilerini giderme mekanizması olarak görmek hiç de yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Temelde bu hak, sosyal devlet anlayışının olmazsa olmazlarından. Son zamanlarda devletlerin sosyal devlet anlayışlarından uzaklaşmaları ve yaşanan ekonomik sıkıntılar bu hakkı tartışılır hale getirmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki, öğretim üyelerinin büyük bir kısmı, sosyal güvenliğe ilişkin haklarından haberdar olup, bu hakkı desteklemektedirler.

TABLO 46. *Türk Devletine Vatandaşlık Bağı ile Bağlı Olan Herkes Türk'tür.*

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	84,5	Aynen Katılıyorum	76,6
Az Biliyorum	6,3	Biraz Katılıyorum	17,1
Bilmiyorum	9,2	Katılmıyorum	6,3

Yurttaşlığa dair anayasada en çok tartışılan bu hakkı, öğretim üyelerinin %90'dan fazlasının bildikleri görülmektedir. Bu haktan haberdar olmayanların oranı %9,2'dir. Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yaklaşık olarak %95'i bu hakkı benimsediklerini, diğerleri ise benimsemediklerini ifade etmişlerdir.

Bu hak, hukuksal bir haktır. Türk vatandaşı, Türkiye Cumhuriyeti'nin tabiiyetinde bulunan kişileri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası; herkesin din veya ırk ayrımı yapılmaksızın bir Türk vatandaşı (Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı) ve yasalar önünde eşit olduğunu kabul etmektedir. Türkiye'de; dil, din, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin vatandaşlık bakımından herkes Türk'tür. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre Türk, hem dini ve etnik aidiyetine bakılmaksızın Türkiye Devleti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı bulunan, Türkiye'nin yurttaşlığına sahip ve kendisini bu ülkenin müktesebatına ait hisseden hem de ırkından olan, o soydan gelen kimselere denir.

Bir üst kimlik bağlamında düşünülen bu hak yukarıda da belirtildiği üzere, ırksal ya da etnik kökene değil, kültürel birlikteliğe vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla, burada bahsi geçen "Türklük" terimi ırkçı, şövanist ve etnik bağlamda düşünülmemeli kültürel ve hukuksal bağlamda ele alınmalıdır.

Son günlerde yaşanan açılım tartışmaları bu hakkı sorgulanır hale getirmiş bu maddenin tekrar yorumlanması ve değiştirilmesi gerektiğine dair görüşlerin daha

çok dile getirilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda oldukça sık tartışılan Türkiyelilik kavramının yukarıda bahsedilen Türklük kavramının yerine kullanılmasına dair tartışmalar gündemi meşgul etmektedir. Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin büyük çoğunluğunun bu hakkı bilip benimsediklerini ifade etmeleri onların bu yasadan rahatsız olmadıklarının göstergesidir. Bu hakka katılmadıklarını ifade edenlerin oranı çok düşüktür.

TABLO 47. Vatandaşlar, Kanunda Gösterilen Şartlara Uygun Olarak Seçme, Seçilme ve Bağımsız Olarak veya Bir Siyasî Parti İçinde Siyasî Faaliyette Bulunma ve Halk Oylamasına Katılma Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	77,6	Aynen Katılıyorum	88,2
Az Biliyorum	6,1	Biraz Katılıyorum	10,1
Bilmiyorum	16,3	Katılmıyorum	1,7

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yaklaşık olarak %80'i bu hakkı tamamen bildiklerini, %6'sı az bildiklerini ifade etmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre bu hakkı, öğretim üyelerinin tamamının benimsediğini söylemek abartılı bir ifade olmayacaktır.

Siyasal haklar içinde değerlendirilmesi gereken bu hak temel yurttaşlık hak ve sorumluluklarından bir tanesidir. Siyasal katılma; toplumsal düzenin kuruluşu, yönetimi ve denetimine ilişkin politikaların saptanması, kararların alınması ve uygulanmasına ilişkin çabaların bilfiil içinde bulunmaktır. Bir bakıma bireylerin siyasal sistem karşısında durumlarını, tutumlarını ve davranışlarını belirleyen bir kavramdır.

Demokratik rejimde siyasal katılma, bir takım olanaklar çerçevesinde cereyan etmektedir. Siyasal katılma, öncelikle yasalarla, en başta da Anayasayla verilen siyasal haklarla birlikte hayat bulabilir. 1982 Anayasası'nda düzenlenen siyasal haklar: Vatandaşlık, seçme ve seçilme, siyasal partilerde çalışma, kamu hizmetine girme, dilekçe haklarıdır. Siyasal katılma bakımından, bu hakların her birinin vazgeçilmez bir önemi vardır. Özellikle de seçme hakkı ile siyasal partilerde çalışma hakkı büyük önem arz etmektedir. Siyasal katılmada geniş ölçüde bireyin sosyoekonomik statüsü ve cinsiyeti de etkilidir. Bu alanda erkekler kadınlara göre ileri durumdadırlar. Ancak siyasi tercihlerde kadın ve erkek birbirlerini etkileyebilmektedir (Evli kadınlar kimi zaman kocalarının tercihlerini benimserken, bazen de onların siyasi tercihlerini etkileyebilmektedirler). Türkiye'de siyasal katılmada eşitsizlik meydana getiren en önemli etmenlerden biri de eğitimidir. Ülkemizde seçmen olabilmek için bir eğitim koşulu yoktur. Buna karşılık seçilmenin ya da birtakım kamu görevlerinde yer almanın eğitim seviyesiyle bağlantılı olduğu görülmektedir. “Oy verme” şeklinde tezahür eden en popüler siyasal katılma çeşidinde, insanların muhakeme kabiliyetlerine bakılmaksızın hepsine eşit oy hakkı tanınmıştır. Bu sebeple, okur-yazar nüfusun yüzde üçünden daha azı siyasal katılmada gerçekten etken bir rol oynama olanağına sahipken, geri kalan büyük çoğunluk eğitim yetersizliği nedeniyle hem oy kullanmada birtakım tesirler altında kalmakta, hem de seçimle gelinen kamu görevlerinden mahrum kalmaktadır.

Bölgesel gelişmişlik farkının oy verme yoluyla katılmaya yansıma biçimi, köy-kent ayrımında doğrulanmaktadır. Kuramsal olarak kentlerde katılma oranının daha yüksek olması beklenirken, en yüksek katılma köylerde olmaktadır. Bunun sebebi, gelişme düzeyi düşük yörelerdeki “güdümlü katılma” olgusudur. Yerel güçlüler, seçmenleri kolaylıkla etkilemekte ve yönlendirebilmektedir. Seçmenin özgür seçimi söz konusu olmamaktadır. Gelişmiş yörelerdeki seçmenler, özellikle eğitim düzeyleri ve muhakeme kabiliyetleri yani siyasal insan kimlikleri daha kuvvetli olanlar, daha bağımsız davranabildiklerinden “serbest katılma” olgusu daha belirgindir. Ancak unutulmamalıdır ki, din ve sınıf bilince de “güdümlü katılma” da çoğu kez etken olabilmekte, seçmenler demokrasi gereği farklı alternatiflerden en iyiyi, en doğruyu seçecekken ilgi göstermektedirler. Bu durum, demokrasi idealinin,

hakikaten halkın idrak ettiği ve yaşatmak istediği bir olgu mu olduğu, yoksa realiteden çok farklı ve yapay bir ideal mi olduğu problemini gündeme getirebilir.

Yukarıda da değinildiği üzere öğretim üyelerinin bu haktan haberdar olmaları ve bu hakkı benimsemeleri beklenen bir durumdur.

TABLO 48. Vatandaşlar, Siyasî Parti Kurma, Usulüne Göre Partilere Girme ve Partilerden Ayrılma Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibi	73,9	Aynen Katılıyorum	83,3
Az Biliyorum	8,6	Biraz Katılıyorum	16,4
Bilmiyorum	17,5	Katılmıyorum	0,4

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin %73,9'u bu hakkı tamamen bilmektedir. Az bildiklerini ifade edenlerin oranı %9 civarında olup bilmediklerini belirtenlerin oranı %17,5'dir. Bu hakkı öğretim üyelerinin tamamına yakın bir kısmının benimseyip destekledikleri görülmektedir.

Siyasal partiler, Anayasa ve yasalara uygun olarak; milletvekili ve yerel yönetim seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık propagandaları ile milli iradenin oluşmasını sağlayarak, demokratik bir devlet ve toplum düzeni içinde ülkenin çağdaş uygarlık seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere örgütlenen tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardır (Siyasi Partiler Kanunu m. 2). Anayasa'da demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları olarak nitelenen siyasal partiler, ulusal iradenin oluşmasına aracılık etmektedirler. Teorik olarak herhangi bir partiye mensup olmadan bağımsız adaylık koyma imkanı vardır. Ancak, günümüzde

bu yolu kullanmak çok güçtür. Çünkü milli iradenin temsil esasına dayalı olarak gerçekleşmesi, siyasal partileri güçlendirmiş, siyasal yaşama egemen kılmıştır.

Siyasal partilerin demokratik yaşamda söz sahibi olmalarının yanı sıra bir diğer önemli gelişme, siyasal partilerin üst düzey yöneticilerin etkisine girmiş olmalarıdır. Bu gelişme, milli iradenin ne kadar yansıdığı tartışmasını da beraberinde getirmektedir. Bir başka söyleyişle milli irade, siyasal partilerin liderlerinin iradesi haline gelmiştir. Ülkemizde milletvekillerinin, parti yönetimi karşısında etkisiz kalmaları, parti yönetimi kararları doğrultusunda faaliyette bulunmaları şikâyet konusudur. Ancak, şu noktayı unutmamak gerekiyor, parti yöneticileri, toplum dışında, toplum üstünde, kutsallıkları kabul edilen kişiler değildir. Padişahlara benzetilen parti liderlerinin kararları toplumda ve medyada serbestçe tartışılır, eleştirilir. Hatta gülünç ve zor duruma sokulacak biçimde parti liderleri karikatürize edilebilir. Unutulmamalıdır ki hiç bir diktatör ya da padişaha böylesi bir davranışta bulunulamaz.

Bu nedenle, siyasal partileri demokrasiyi fiilen ortadan kaldıran kurumlar olarak nitelemek doğru değildir. Parti içi demokrasiye ağırlık verilmesiyle bu sorunlar çözülebilir. Günümüzde liderlerin milletvekili adaylarını belirlemesinden şikâyet edilmekte, liderler sultası deyimi kullanılmaktadır. 1980 öncesinde milletvekili adayları önseçimlerle, yani parti temsilcilerinin yaptıkları seçimlerle belirlenirdi. Bu dönemde ise delege denilen parti temsilcilerinin saltanatından şikâyet edilirdi. Delege saltanatını önlemek için yapılan düzenleme, lider sultası olarak şikâyet konusu edilmektedir. Bu durumda asıl sorunun başka yerde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sorun demokratik toplum olma sorunudur. Anayasa'ya göre 18 yaşını dolduran vatandaşlar siyasal parti kurabilir, bir parti üyesi olabilirler. Ancak, üniversite öğretim üyeleri dışında, kamu görevlilerinin siyasal parti üyesi olmaları yasaklanmıştır. Bu yasak da demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırıdır. Kamu görevlilerinin görevlerini tarafsız yapmalarını sağlayacak yasa kuralları mevcutken, partili kamu görevlisinin görevi gereği gibi ifa edemeyeceğini ileri sürmek, siyasal partilere ve insanlara güvensizliğin eseridir. Siyasal partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez

bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez. Anayasa, siyasi parti faaliyetlerinin demokrasi ilkelerine uygun olarak yasayla düzenlenmesini emretmektedir.

Siyasi Partiler Kanunu, partilerin kurulmasını faaliyetlerini, yasakları ve bu yasaklara uymamanın yaptırımını (kapatma dahil) düzenlemektedir. Anayasa'nın 69. maddesine göre, temelli kapatılan bir parti bir başka ad altında kurulamaz, kapatılan partinin yöneticileri beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve denetçisi olamaz. Siyasi parti kapatma davaları Anayasa Mahkemesi'nde görülür (Kili, 1982).

TABLO 49. Her Türk, Kamu Hizmetlerine Girme Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	70,7	Aynen Katılıyorum	80,8
Az Biliyorum	8,7	Biraz Katılıyorum	16,6
Bilmiyorum	20,7	Katılmıyorum	2,6

Araştırma sonuçlarına bakılacak olunursa öğretim üyelerinin %80'nine yakın kısmı bu haktan haberdardır. Bu haklarının var olduğunu bilmeyenlerin oranı %20'ler civarındadır. Öğretim üyelerinin yaklaşık olarak %93'ü bu hakkı tamamen benimsediklerini ifade etmişlerdir. Bu hakka kısmen katılanların oranı %3,8 iken hiç katılmayanların oranı %2,6'dır.

Öğretide kamu hizmeti kavramı çeşitli açılardan tanımlanmaktadır. Organik açıdan kamu hizmeti, belli bir görevi ya da hizmeti yürütmek için bir kamu tüzelkişisi tarafından tahsis edilmiş olan kamu emlakini, görevlendirilen kamu görevlileri ve vasıtaları ile ayrılan mali imkânların bütünü olarak tanımlanmıştır.

Örneğin Anayasa'nın 70'inci maddesinde yer alan "Her Türk kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir." düzenlemesindeki kamu hizmeti deyimini organik açıdan kullanılmıştır.

Maddi açıdan kamu hizmeti, faaliyeti yürüten örgütün niteliklerinden bağımsız olarak, yalnızca faaliyetin niteliğine bakılarak tanımlanmaktadır. Buna göre kamu hizmeti, tatmininde kamu yararı olan toplumsal bir ihtiyacı karşılayan, yani kamu yararına yürütülen faaliyettir. Anayasa'nın 47'nci maddesindeki "Kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüsler, kamu yararının zorunlu kıldığı hallerde devletleştirilebilir." hükmü ile, 128'inci maddesindeki "Devletin, kamu iktisadî teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişilerinin genel idare esaslarına göre yürütmekle yükümlü oldukları kamu hizmetlerinin gerektirdiği aslî ve sürekli görevler, memurlar ve diğer kamu görevlileri eliyle görülür." hükmündeki kamu hizmeti deyiminin faaliyet anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Şekli açıdan kamu hizmeti ise, belli bir usulü, belli bir hukuki rejimi ifade etmektedir. Buna göre kamusal yönetim usullerine göre yürütülen faaliyetler kamu hizmeti niteliğini taşır. Başka bir ifade ile bir faaliyetin kamu hizmeti sayılabilmesi için kamu hizmetleri hukuki rejimine, yani kamusal yönetim usullerine tabi tutulmuş olması gerekir. Kamusal yönetim usulü ile kastedilen şey, faaliyetin serbestçe yürütülememesi, belli bir hukuki rejime dayanması ve kamu gücü kullanılarak yerine getirilmesidir (Armağan, 2000).

Bu tanımlardan hiçbirisi kamu hizmetini tek başına açıklamaya yeterli bulunmamaktadır. Kamu tüzel kişilerinin faaliyetinin konusu geniş anlamda kamu hizmetidir. Hatta kamu tüzelkişileri geniş anlamda kamu hizmeti dışında başka bir faaliyette bulunamazlar. Ancak günümüzde kamu hizmetleri sadece kamu tüzelkişileri tarafından yürütülmemektedir. Artık değişen ve gelişen ihtiyaçlar karşısında bazı kamu hizmetleri idarenin gözetimi ve denetimi altında özel hukuk kişileri tarafından yerine getirilmektedir. Bu durum karşısında teşkilatı esas alan organik tanım yetersiz kalmaktadır. Diğer taraftan maddi açıdan yapılan tanım da bugün kamu hizmeti kavramını açıklamaya yetmemektedir. Zira kamu yararı ya da kamusal ihtiyaçların tatmini kriterleri görecelidir ve zamana, yere göre değişiklik

gösterebilmektedir. Ayrıca bugün kamu yararına ve kamusal bir ihtiyacı tatmin için yapıldığı tartışmalı olan idari faaliyetler bulunduğu gibi, özel kişilerce yapılan, kamu hizmeti sayılmayan ancak kamuya yararlı pek çok hizmet de mevcuttur. İnsan faaliyetleri belli bir dönemde belli bir yerde topluma egemen olan sosyal, siyasal ve ekonomik sisteme göre kamusal ve özel faaliyetler olarak ayrılabilirler. Aslında hangi faaliyetin özel, hangi faaliyetin kamusal olduğu konusunda keskin bir ayrım bulunmamaktadır. Özel bir faaliyet devletleştirme yoluyla kamu hizmeti haline, kamu hizmeti de özelleştirme yoluyla özel faaliyet haline gelebilmektedir. Dolayısıyla insanlara yönelik tüm faaliyetler kamu hizmeti olmaya elverişlidirler. O halde hangi faaliyetin kamu hizmeti olduğu hususu, yasama organının iradesi dikkate alınarak belirlenecektir. Gerçekten de bir toplumun genel ihtiyaçlarını saptamak ve kamu yararını değerlendirmek o toplumun seçimle işbaşına getirdiği temsilcilerinin takdirlerinde olduğuna göre, bir faaliyetin toplumsal ihtiyaçları karşılamaya ve böylece kamu yararını gerçekleştirmeye yönelik olup olmadığının takdiri de esas itibarıyla başta yasama organı olmak üzere siyasi organların yetkisi içindedir.

Açıklamaya çalıştığımız organik ve maddi ölçütlerdeki yetersizlik, şekli ölçütün de yetersiz hale gelmesine yol açmıştır. Sosyal devlet anlayışının devletin ekonomik ve sosyal yaşama müdahalesi sonucunu doğurması ile birlikte, daha önce özel sektör tarafından yürütülmekte olan bazı ekonomik, ticari ve sınaî faaliyetler kamu hizmeti haline getirilmiş ve bunlar ayrı bir hukuki rejime değil, özel sektörle rekabet içinde yürütülebilmeleri için özel hukuk rejimine tabi tutulmuşlardır. Şekli açıdan kamu hizmeti tanımı, devletin bu faaliyetlerini açıklamaya yeterli bulunmamaktadır.

Tüm bu gelişmeler birlikte değerlendirildiğinde bugün geçerli olabilecek kamu hizmeti şu şekilde yapılabilir: Siyasal organlar tarafından kamuya yararlı görülerek kamu hizmeti olarak nitelendirilen, kamusal bir ihtiyacı tatmin için idare tarafından ya da idarenin yakın denetimi ve gözetimi altında özel kişilerce yürütülen faaliyetlere kamu hizmeti denir.

Daha geniş bir tanım vermek gerekirse; kamu yararı içermesi ve özel faaliyet olarak gereği gibi sunulmasının mümkün olmaması nedeniyle, yasama organı

tarafından özel faaliyetler için söz konusu olamayacak bir ayrıcalıklar ve yükümlülükler rejimine (spesifik hukuksal rejim) tabi tutulan ve sorumluluğu ile denetimi son tahlilde bir kamu otoritesi tarafından üstlenilen faaliyet kamu hizmetidir

Araştırma sonuçları öğretim üyelerinin bu hakkı bilip benimsediklerini göstermektedir.

TABLO 50. *Vatan Hizmeti, Her Türkün Hakkı ve Ödevidir.*

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	83,1	Aynen Katılıyorum	75,5
Az Biliyorum	6,2	Biraz Katılıyorum	21,5
Bilmiyorum	10,8	Katılmıyorum	2,9

Anayasa'da tanımlanan siyasi hak ve ödevlerden birisi de vatan hizmeti, her Türk'ün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin silahlı kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenmiştir. Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin bu haktan büyük oranda (%89,3) haberdar oldukları ve tamamına yakınının bu hakkı benimsedikleri görülmektedir.

TABLO 51. *Herkes, Kamu Giderlerini Karşılama Üzere, Malî Gücüne Göre, Vergi Ödemekle Yükümlüdür.*

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	82,4	Aynen Katılıyorum	80,6
Az Biliyorum	8,6	Biraz Katılıyorum	18,1
Bilmiyorum	9,0	Katılmıyorum	1,2

Öğretim üyelerinin tamamına yakını (%91) vergi ödemek konusundaki sorumluluklarını bilmektedirler. Bu yükümlülüklerini bilmeyenlerin oranı %9'dur. Vergi ödemenin gerekliliğini öğretim üyelerinin tamamına yakını desteklemektedir.

Vergiyi kısaca devletin gerçek ve tüzel kişilere yüklediği ekonomik yükümlülük, olarak açıklamak mümkündür. Devletin vatandaşlara yüklediği bu ekonomik yükümlülüğün asıl işlevi, devlet harcamalarını karşılayarak yol, su, elektrik, sağlık gibi altyapı hizmetlerini sağlayabilmektir. Vergi ödemenin en temel ilkelerinden biri, toplumsal sınıf farkı tanımadan tüm vatandaşların bu görevi yerine getirmeleridir.

Devletin belirlediği vergileri öderken, vergi ödeyen kişilerin, kamu hizmetlerinden yararlanma düzeyi kesinlikle göz önünde bulundurulmamaktadır, bu tamamen kişilerin ödeme gücüyle orantılı bir paylaşımdır. Vergiler ödenirken devlet, sadece vatandaşlarının gelir düzeyine bakmakta ve kişilerin ödeme gücüne bağlı olarak bir ödeme sistemi geliştirmektedir. Geliri fazla olanlar daha fazla vergi ödemektedirler.

Aynı ülkede yaşayan, devletin sunduğu hizmetlerden yararlanan vatandaşlar olarak herkesin devlete vergi ödemesi kanuni bir zorunluluktur. Ödenen vergiler ile devlet yurttaşlarına çeşitli olanaklar sağlamaktadır. Devlet, vatandaşlarının daha rahat yaşayabilmesi için, vatandaşlardan aldığı vergiler ile halkına çeşitli kullanım olanakları yaratmaktadır. Vergi ödemek, bir ülkede yaşayan her vatandaşın görevlerinden biridir. Devletin de bu vergilerden topladıklarıyla en iyi şekilde hizmet sunması da, vatandaşlarına karşı yerine getirmesi gereken en önemli zorunluluklardan biridir.

Tablo 51'e göre, öğretim üyelerinin büyük çoğunluğu bu yükümlülüğü bilmekte ve desteklemektedir.

TABLO 52. Vatandaşlar ve Karşılıklılık Esası Gözetilmek Kaydıyla Türkiye’de İkamet Eden Yabancılar, Kendileriyle veya Kamu İle İlgili Dilek ve Şikâyetleri Hakkında, Yetkili Makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Yazı ile Başvurma Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	49,8	Aynen Katılıyorum	66,1
Az Biliyorum	16,3	Biraz Katılıyorum	33,9
Bilmiyorum	33,9	Katılmıyorum	-

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yarıya yakın bir kısmı bu hak konusunda yeterli bilgi sahibi iken, %16,3’nün yeterli bilgiye sahip olmadığı, %33,9’u da herhangi bir bilgisi olmadığını ifade etmiştir. Burada şaşırarak bir husus yoktur. Zira konu teknik ve özel bir konudur. Buna karşın bu hakkın kullanılması konusunda öğretim üyelerinin tamamına yakın bir kısmı olumlu görüş belirtmiştir.

TABLO 53. Yurttaşlar, İlgili Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Elinde Bulunan Bilgilere Erişebilme Hakkına Sahiptir.

	Yüzde (%)		Yüzde (%)
Tamamen Bilgi Sahibiyim	60,7	Aynen Katılıyorum	69,5
Az Biliyorum	11,6	Biraz Katılıyorum	29,2
Bilmiyorum	27,7	Katılmıyorum	1,3

24 Ekim 2003 tarihli Resmi Gazete’de (Sayı: 25269) yayımlanan bilgi edinme yasası, 24 Nisan 2004’de yürürlüğe girmiştir. Bu Kanunun amacı; demokratik ve

şeffaf yönetimin gereği olan eşitlik, tarafsızlık ve açıklık ilkelerine uygun olarak kişilerin bilgi edinme hakkını kullanmalarına ilişkin esas ve usulleri düzenlemektir.

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yarısından çoğunun (%60,7) bu hakkı tamamen bildikleri görülmektedir. Bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranı yaklaşık olarak %30'lardadır. Bilgi edinme hakkını öğretim üyelerinin hemen hemen hepsinin benimseyip destekledikleri görülmektedir.

Diğer haklarla karşılaştırıldığında bu hakkı bilmediklerini ifade edenlerin oranı oldukça yüksektir. Bunun sebepleri arasında idari makamların bu konuda yeterince hassas ve şeffaf davranmamaları, yurttaşların bu hakkı yeterince anlamamaları ve daha önceleri de belirtildiği üzere toplum her ne kadar dönüşüyor gibi görünse de ataerkil ve muhafazakâr yapının devam etmesi ve itaat kültürünün egemenliğini sürdürmesi gibi nedenler sayılabilir. Ayrıca bu yasanın diğerlerine oranla daha yeni çıkarılmış olması ve öğretim üyelerinin gündemi yeterince takip etmiyor olmaları da bir etken olarak düşünülebilir.

8.3. YURTTAŞLIK BİLİNCİ VARYANS ANALİZİ

Araştırmanın bu bölümünde araştırmaya katılan öğretim üyelerinin verdikleri cevaplar varyans analizi ile çözümlenmiştir.

İstatistik bilim dalında **varyans analizi** (ANOVA), gözlenen varyansı çeşitli kısımlara ayırma yöntemiyle bazı değişkenlerin başka bir değişken üzerindeki etkisini incelemeye yarayan bir grup modelleme türüdür ve bu modellerle ilişkili işlemlere verilen genel isimdir.

Varyans analizi yöntemini tek faktörlü varyans analizi, iki faktörlü varyans analizi ve çok faktörlü varyans analizi olmak üzere üç başlık altında incelemek mümkündür.

Tek Faktörlü Varyans Analizi: “T” testi ile sadece iki grup arasındaki farklılıkları incelemek mümkündür. Ancak çoğu zaman birçok çalışmada ikiden fazla grubun karşılaştırılmasına ihtiyaç duyulur. İşte ikiden fazla grubun birbirleriyle bir anda karşılaştırılması gerektiği durumlarda “t” testi yetersiz kalır. Bu sorunu ortadan kaldırmak için yeni analiz yöntemleri geliştirilmiştir. İkiden fazla grubun bir anda karşılaştırılmasını sağlamak için geliştirilen testler arasında en çok bilineni ve en yaygın olarak kullanılanı tek faktörlü varyans analizidir. Varyans analizinin ön koşullarından birisi, her bir grubun normal dağılım sergileyen bir ana kitleden rastgele seçilmiş olmasıdır. Ayrıca her bir grubun eşit varyansa sahip olması da istenmektedir.

İki Faktörlü Varyans Analizi: Bağımsız örneklemeler için tek-faktörlü varyans analizinde tek bir bağımsız değişken ve bir bağımlı değişken söz konusu iken iki-faktörlü varyans analizinde iki bağımsız değişken ve bir bağımlı değişken söz konusudur.

Bağımsız örneklemeler için iki-faktörlü varyans analizi ile bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki ortak etkileri belirlenirken, aynı zamanda ayrı ayrı her iki değişkene ilişkin grupların bağımlı değişkene göre ortalamalarının

karşılaştırılarak ortalamalar arasındaki farkın belirli bir güven düzeyinde (%95, %99 gibi) anlamlı olup olmadığı test edilir.

İki-faktörlü varyans analizinde temel amaç, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki ortak etkisini ölçmektir.

Çok Faktörlü Varyans Analizi: Çok-faktörlü varyans analizinde, bir ya da daha fazla bağımsız değişkene ait grupların, iki ya da daha fazla bağımlı değişkene ilişkin ortalamaları karşılaştırılır ve ortalamalar arasındaki farkın belirli bir güven düzeyinde (%95, %99 gibi) anlamlı olup olmadığı test edilir. Bu test ile her bir bağımsız değişkene ait gruplar kendi arasında, her bir bağımlı değişkene ilişkin ölçümlere göre ayrı ayrı karşılaştırılır. Çok-faktörlü varyans analizine MANOVA (Multivariate ANOVA) testi de denmektedir (Gamgam-Ünver, 2007: 78).

Araştırma esnasında yukarıda da belirtildiği üzere, varyans analizi yapılarak, iki kategorili değişkenlerde t testi, ikiden fazla kategoriye sahip değişkenlerde ise tek yönlü anova analizi uygulanmıştır.

Araştırmaya katılan öğretim üyelerine Anayasada belirtilen hak ve ödevlerini ne kadar bilip, benimsediklerine dair iki ölçek uygulanmıştır. Birinci ölçek öğretim üyelerinin Anayasada belirtilen hak ve ödevleri ne kadar bildiklerine ve ikincisi ise anayasada belirtilen hak ve ödevleri ne kadar benimsediklerine dairdir. Araştırmada öğretim üyelerinin yurttaşlık bilinçlerini belirlemek amacıyla kullanılan ölçekler 43'er adet ifadeden oluşmaktadır. Soru formunda yer alan ifadelere verilen cevaplar 3'lü Likert tipi soru formunda düzenlenmiştir. Yurttaşlık haklarını ne kadar bildiğinin sorgulandığı soru formunda "tamamen biliyorum" seçeneğine 3, "az biliyorum" seçeneğine 2 ve "hiç bilmiyorum" seçeneğine 1 puan verilmiştir. Yurttaşlık haklarının ne kadar benimsendiğine dair ölçekte ise, "aynen katılıyorum" 3, "biraz katılıyorum" 2 ve "hiç katılmıyorum" seçeneğine 1 puan verilmiştir. Soru formunda yer alan tüm ifadeler tek yönlüdür. Buna göre soru formlarından alınan puanların yüksekliği öğretim üyelerinin hak ve sorumluluklarını bilip benimsedikleri anlamına; düşük puanlar ise, hak ve ödevlerin bilinme ve benimsenme oranlarının düşük olduğu anlamına gelmektedir. Toplam puanlara göre yapılan

değerlendirmelerde, 0-0,9 arası puan alan öğretim üyelerinin haklarını bilme ve benimseme düzeyleri “az”, 1-1,9 arası puan alanların “fazla”, 2-3 arası puan alanların “çok fazla”, olduğunu sonucuna varılacaktır. Öğretim üyelerinin Anayasa’da belirtilen hak ve ödevlerini ne kadar bildiklerine dair oluşturulan ölçek için genel ortalama 69,45 olup, standart sapma 23,10’dur. Ayrıca güvenilirlik katsayısı “Cronbach Alpha” yaklaşık olarak 0,96 olarak bulunmuştur. Hiçbir değişkenin toplam korelasyon ile negatif ilişkisinin bulunmaması verilerin iç tutarlılığının ($\alpha > 0,60$) çok iyi olduğunu göstermektedir.

Öğretim üyelerinin Anayasa’da belirtilen hak ve ödevlerini ne kadar benimsediklerine dair oluşturulan ölçek için ise, genel ortalama 57,99, standart sapma ise 12,21’dir. Ayrıca güvenilirlik katsayısı “Cronbach Alpha” yaklaşık olarak 0,89 olarak bulunmuştur. Hiçbir değişkenin toplam korelasyon ile negatif ilişkisinin bulunmaması verilerin iç tutarlılığının ($\alpha > 0,60$) çok iyi olduğunu göstermektedir.

TABLO 54. Öğretim Üyelerinin Vatandaşlık Hakları Konusundaki Bilgi Düzeyleri Varyans Analizi Sonuçları

		O	SS
1	Herkes yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.	1.32	0.70
2	Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır.	1.41	0.74
3	Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir.	1.32	0.69
4	Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir.	1.31	0.68
5	Kimsenin konutuna dokunulamaz.	1.40	0.78
6	Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır.	1.38	0.74
7	Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır	1.25	0.64
8	Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.	1.44	0.79
9	Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.	1.78	0.92
10	Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir.	1.54	0.85
11	Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.	1.97	0.90
12	Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.	2.15	0.86
13	Sürelili veya süresiz yayın önceden izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.	2.02	0.90
14	Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.	1.98	0.93
15	Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme ve yayım araçlarından yararlanma hakkına sahiptir.	1.86	0.93
16	Düzeltilme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir.	1.84	0.88
17	Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.	1.91	0.89
18	Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırısız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.	1.44	0.82
19	Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.	1.46	0.80
20	Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve	1.71	0.84

	savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.		
21	Hiç kimse kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz.	1.73	0.88
22	Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.	1.72	0.84
23	Kamu görev ve hizmetinde bulunanlara karşı, bu görev ve hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak yapılan isnatlardan dolayı açılan hakaret davalarında, sanık, isnadın doğruluğunu ispat hakkına sahiptir.	1.73	0.90
24	Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlâl edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir.	1.25	0.62
25	Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır.	1.18	0.56
26	Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.	1.52	0.80
27	Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir.	1.52	1.30
28	Çalışma, herkesin hakkı ve görevidir.	1.55	0.84
29	Kimse yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz.	2.00	0.95
30	Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir.	1.72	0.90
31	İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler.	1.52	0.82
32	Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler.	1.34	0.67
33	Ücret, emeğin karşılığıdır.	1.41	0.77
34	Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.	1.38	0.73
35	Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir.	1.24	0.60
36	Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür.	1.38	0.75
37	Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halk oylamasına katılma hakkına sahiptir.	1.43	0.77
38	Vatandaşlar, siyasî parti kurma, usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir.	1.50	0.81
39	Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.	1.27	0.64
40	Vatan hizmeti, her Türk'ün hakkı ve ödevidir.	1.26	0.61

41	Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.	1.84	0.90
42	Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancılar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne yazı ile başvurma hakkına sahiptir.	1.66	0.88
43	Yurttaşlar ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının elinde bulunan bilgilere erişebilme hakkına sahiptir.	1.15	0.39
Genel Ortalama		1.55	0.82

O: Ortalama değerler

S: Standart sapmalar

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve ödevlerini ne kadar bildiklerine dair hazırlanan ölçek sonuçlarına göre (Tablo 54) alınan toplam puanların ortalaması 1,55 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç, öğretim üyelerinin vatandaşlık hakları konusunda ortalamanın üzerinde bilgi sahibi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu bölümde önce, varyans analizine göre Tablo 54’deki en yüksek puanları alan ifadelerin tek tek değerlendirilmesi yapılacak daha sonra Tablo 54’ün genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Vatandaşlık hakları ile ilgili ifadeler içerisinde en yüksek puanı alanlar düşünce ve ifade özgürlüğü; bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma; kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçlarının, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilememesi veya işletilmekten alıkonulamaması; insanların yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmayacağı; çalışanlar ve işverenlerin sendika ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına dair olanlardır.

Tabloda, öğretim üyelerinin temel yurttaşlık haklarından biri olan *din ve vicdan özgürlüğü* konusunda da hassas oldukları göze çarpmaktadır. Kişinin, Tanrı ve dinler konusundaki tavır ve davranışları, inanç ve din özgürlüklerinin konusunu

oluşturmaktadır ve bunların koruması altındadır. İnanç ve din özgürlüğü yalnız inananların ve dindarların değil, herhangi bir tanrısal ya da dinsel inanç taşımayanların da özgürlüğü demektir. İnanan ve inanmayan herkesin dinsel pratiklere zorlanmama hakkı bu çerçeve içinde yer almaktadır. Bu nedenle, dinsel özgürlük, aslında dinselliği aşan dinsel konularda bir vicdan, kanaat ya da içtihat özgürlüğü anlamına da gelmektedir (Tanör, 1994: 45).

Türkiye’de inanma özgürlüğü açısından ciddi bir hukuk sorunu olduğunu söylemek zordur. En azından, çoğunluk mezhebine bağlı olanlar için durum böyledir. Azınlıktaki din ve mezheplere bağlı kişilerin inanma özgürlükleri üzerindeki bazı baskıların resmi ve hukuki olmaktan çok, sosyo-kültürel ve belki de ekonomik karakterde olduğu söylenebilir. Örneğin Süryanilerin durumu bu çerçeveye yakındır. Öte yandan uluslararası sözleşmelerin de koruması altında bulunan Hristiyan mezhepler ile Musevilerin inanma ve ibadet özgürlüklerine dair ciddi kanıtlar yoktur. Daha küçük boyuttaki mezhep ya da dinsel topluluklar da karşılaştıkları hukuki ve resmi sorunları aşmak üzeredirler (Kaboğlu, 1994: 201).

Bununla birlikte, Türkiye’de inanç özgürlüğüne dair hukuki ve fiili müdahaleler de zaman zaman görülmektedir. İnanmaya zorlanma, inançlarını serbestçe açıklayabilme, bunlar doğrultusunda davranabilme, bunlardan ötürü, kınanmama ve ayrıma tabi tutulmama ilkeleri açısından olumsuz ya da tartışmalı noktalar vardır. Din derslerinin zorunlu tutulması, nüfus kâğıtlarında din ve mezhep bağının gösterilmesi ve bunun Anayasa Mahkemesi tarafından anayasaya uygun sayılması, devlet kurumlarının (DİB, MEB, TRT) İslam adına Sünni doktrini yayıp aşılmasının aleviler üzerinde yarattığı tedirginlik, alevi inançların yer yer horlanması, Müslüman olmayanların kamu hizmetlerine girme hakkını kullanmada zorlanmaları vb. gibi sıkıntılardan bahsedilebilmek mümkündür (Tanör, 1994: 47).

Dinsel özgürlüklerin dışa dönük ve aktif yönü, din buyruklarına ve yasaklarına uyabilme ve bunları yerine getirebilme ve bunlara zorlanmama haklarından oluşan “ibadet özgürlüğü”dür.

Türkiye’de bu hak ve özgürlüğe baktığımızda bir takım sıkıntılar göze çarpmaktadır. Bireysel ibadet özgürlüğünde, ciddi bir sorunla karşılaşılmamakta ama toplu ibadet özgürlüğünde kamu düzeninin bozulması ihtimali açısından bir takım sorunlarla yüz yüze gelinmektedir. Toplu ibadet özgürlüğünün kullanılması, her şeyden önce bir mekân sorunudur. Bu noktada Türkiye’de cami ve mescit yapımı, devlet tarafından desteklenmekte, buna karşılık cemevleri engellenmektedir.

Bu hak ve özgürlük değerlendirilirken, kamu görevlileri ile öğrenciler gibi, belli bir zaman çizelgesine uymak zorunda olan bireylerin durumları üzerinde de kısaca durmak gerekir. Bazı devlet kuruluşlarının, laik devlet ve hukuk düzeni ile kamu hizmeti kavramlarını bozmak pahasına bunlara sağladıkları kolaylıklar ve yasa ihlalleri dikkat çekicidir. Son zamanlarda öğretim birimlerinde ve resmi kurumlarda, mescit sayıları hızla artmaktadır. Kamu binalarında ve bunların bahçelerinde kılınan toplu namazlar dikkate değerdir. Yine kamuya ait kurumlarda ramazan ayında yemekhaneler ve sosyal tesisle çeşitli gerekçelerle kapatılmakta böylece oruç tutmayanlar bu sosyal hizmetten yoksun bırakıldıkları gibi, oruç tutan ve tutmayan ayrımı da su üstüne çıkartılmaktadır. Yine pek çok resmi dairede Cuma günleri çalışma saatleri namaza göre ayarlanmaktadır (Tanör, 1994: 48).

Din ve vicdan özgürlüğü konusunda eskiden uygulanmış olan bir çok kısıtlama ya da engelleme günümüzde ortadan kalkmıştır. Örneğin ibadet dili, hac ziyareti, dinsel ya da yarı dinsel yerleri ziyaret konusundaki kısıtlamalar günümüzde yaşanmamaktadır. Kısmen din, inanç ve ibadet kavramları bağlamında değerlendirilmesi gereken tarikatların konumu da değişmiştir. Çok partili hayata geçişle birlikte, bunlar adeta yarı tüzel kişilik kazanmışlar, siyasal pazarlıklara taraf olmuşlar, mensupları da meclis ve hükümetlere girebilmişlerdir.

Din uygulaması ile ilgili asıl özgürlük sorunu ise, günümüzde daha çok ibadete zorlanma şeklinde kendini göstermektedir. Bu konudaki baskı ve zorlamalar hem görevli kişilerden hem de özel kişilerden gelmektedir. Bir valinin Alevileri cami yapmaya zorlaması, bir belediye başkanının personel için zorunlu din kursları koyması, namaz kılmayanların yurtlara alınmaması, bakanlıklarda toplu namaz gösterileri, oruç tutmayan öğrencilerin yönetici-öğrenciler tarafından dövülmesi,

ramazanda içki içen yurttaşların jandarma komutanı tarafından dövülüp, sonra da boyunlarına şişe bağlanarak kasabada dolaştırılması, ramazanda sigara içen öğrencilerin okuldan uzaklaştırılması, yurtlarda ve resmi dairelerde oruç terörü, yemek yiyenlerin dövülmesi ve hatta öldürülmesi ve zorla sünnet ettirilmesi örnek gösterilebilir (Tanör, 1994: 49).

Dinsel inançlara uygun davranabilme kavramına oturtulmak istenen güncel ve tartışmalı konulardan biri de üniversitelerdeki türban sorunudur. Ülkemizde Danıştay, türban yasağını yasaya ve Anayasaya uygun bulmuştur. Din ve vicdan özgürlüğü devletin de ihlal edemeyeceği temel bir hak olarak kabul edilmiş olup, türban yasağının, türbanın siyasallaşmasının engellenmesi ve herkesin kanun önünde eşit haklara sahip olabilmesi için çıkartıldığını savunmuşlardır.

Bu kararlara rağmen günümüzde türban meselesi, çözülmesi gereken acil bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Öğretim üyelerinin din ve vicdan özgürlüğüne dair kanunu bilme düzeyleri varyans analizi sonuçlarına göre yüksektir. Bu da beklenen ve istenilen bir durumdur.

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin en çok haberdar oldukları haklardan biri de *düşünce ve kanaat özgürlüğüne* dair haktır. Düşünce özgürlüğü, herkesin serbestçe düşünce ve bilgilere ulaşabilmesi, edindiği düşünce ve kanaatlerinden dolayı kınanmaması ve bunları tek başına ya da başkalarıyla birlikte (dernek, toplantı, sendika) çeşitli yollardan (söz, resim, basın, sinema vb.) serbestçe açıklayabilmesi, savunabilmesi başkalarına aktarabilmesi ve yayabilmesi anlamına gelmektedir. Özgürlükçü demokrasilerde asıl hedef düşüncelerin serbestçe açıklanabilmesi ve yayılabilmesidir.

Bir düşüncenin, taraftar kazanmak amacıyla, sistemli ve etkileyici bir biçimde başkalarına aktarılması, aşağılanmaya çalışılması, telkini ve propagandası da düşünceleri açıklama ve yayma özgürlüğü içinde yer almaktadır. Bu veriler ışığında, “düşünce suçu”, belli bir görüşü, ideolojiyi, doktrini, siyasal sistemi, vb. savunma ve yaymanın ya da başkalarına aşılama çalışmanın cezalandırılması anlamına gelmektedir. Çoğu özgürlükçü demokrasilerde bu anlamda bir düşünce ya da

propaganda suçu yoktur. Gerçi, Batı demokrasilerinde de düşünce özgürlüğünün çerçevesi ülkeden ülkeye, somut koşullara ve kuvvet dengelerine göre değişme göstermiştir. Bazı ülkelerde savaş, soğuk savaş, faşizm ve komünizm tehdidi gibi nedenlerden dolayı, özgürlüğün çerçevesini daraltan kurallar getirilmiştir. Hakaret, sövme, iftira vb. gibi zaten düşünce özgürlüğüne yabancı unsurlar ile çocukların ve gençlerin ahlakını bozucu yayınlar ve bunlarla ilgili yaptırımlar düşünce suçu kavramına girmezler (Tanör, 1994: 59-60).

Türkiye gerçeklerine baktığımızda ise durum oldukça iç karatıcıdır. TC. Yasalarında düşünce ve dili yasaklayan hükümler her zaman var olmuştur. TCK'nın 140, 141, 142, 163. Maddeleri bu konuda kısıtlayıcı hükümlerle doludur. Bu maddelere dayanılarak verilen mahkûmiyetlerin bilançosu ülkenin düşünce özgürlüğü konusundaki düzeyini göstermeye yardımcı olacaktır. Adalet Bakanlığı'nın verilerine göre, 1982-1990 yılları arasında bu maddelerden, 10.949 kişi yargılanmıştır (Tanör, 1994: 70).

Yukarıdaki ölçekte belirtilen varyans analizi sonuçlarına bakılacak olunursa, öğretim üyelerinin düşünce ve kanaat özgürlüklerine dair hakkı çok yüksek oranda bildikleri görülmektedir. Bu sonuç, düz tablo yorumlarında ortaya çıkan sonuçla da uyum içindedir. Özgür ve evrensel düşüncenin geliştirilmesi ve yayılmasına dair eğitim verilen üniversitelerde görev yapan öğretim üyelerinin, ülke gerçeklerinden dolayı karşılaştıkları birçok soruna rağmen bu hakkı bilmeleri ve benimsemeleri beklenen ve olması gereken bir durumdur.

Tablo 53'deki varyans analizi sonuçlarına göre öğretim üyelerinin haberdar olma oranlarının en yüksek olduğu haklardan biri de *bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkıdır*. Tarihte, bilim ve sanat özgürlüğünü ilk tanıyan anayasa 1919 Weimar Anayasası olmuştur. Bu anayasa ile devlete çeşitli alanlarda sosyal ödevler yüklenmiş, sanat ve bilimlerin serbestliğinin tanınmasının ötesinde, devlete bunları geliştirme ödevi de verilmiştir. Ancak bu yasanın asıl çıkarılmasının nedeni faşizmin bilim ve sanat üzerindeki etkilerinden arındırmaktı. Türkiye'de de 1961 Anayasası hazırlanırken bu örneklerden esinlenilmiş, bilim ve sanata yönelik saldırılar önlenmek istenmiştir.

Bilim ve sanat özgürlüğü düşünce özgürlüğü içinde değerlendirilmesi gereken bir haktır. Bu bakımdan, düşünce özgürlüğüne oranla bilim ve sanat özgürlüğünün konusu daha dar kapsamlıdır.

Bu hakkın kullanımı daha çok öğretim kurumlarında özellikle de yüksek öğretim kurumlarında karşımıza çıkmaktadır. Akademik özgürlükler adı altında da toplanabilecek bu hak çalışmamızla yakından ilgilidir. Bilim ve sanat özgürlüğünü ya da eğitim ve öğretim özgürlüklerini özel olarak düzenlememiş olan hukuk sistemlerinde bile akademik özgürlükler, yasal güvenceler ya da gelenekle öteden beri koruma altında olmuşlardır. Bunlar, yüksek öğretim kurumlarını, öğretene ve öğreneni ile birlikte, baskı odaklarına karşı (siyasal iktidar, yürütme, idare, yargı, çıkar grupları, ordu, kilise vb.) koruyan ek güvencelerdir. Böylece akademik özgürlük, *özel*'in (bilim ve sanat özgürlüğü) *özeli*'nin (eğitim ve öğretim özgürlüğü) *özeli*'ni oluşturmaktadır (Tanör, 1994: 91).

Daha önceden de bahsedilmiş olduğu gibi bu hak, çalışmamızla yakından ilgilidir. Dolayısıyla, bu haktan öğretim üyelerinin haberdar olmaları, yaptıkları mesleğin gereğidir. Araştırmaya katılan öğretim üyeleri Tablo 54'de görüldüğü üzere bu haktan çok büyük oranda haberdardır. Varyans analizi ile elde edilen sonuçlar düz tabloda (Tablo 19) elde edilen verilere uygundur. Tablo 19'da da görüleceği gibi öğretim üyelerinin tamamına yakınının bu haktan haberdar oldukları görülmektedir.

Öğretim üyelerinin anayasada belirtilen hak ve ödevlerini ne kadar bildiklerine dair uygulanan ölçeğin varyans analizi sonuçlarına bakılacak olunursa, *kitlesel iletişim özgürlükleri içinde yer alan basın ve yayın hakkından* da çok yüksek oranda haberdar oldukları görülmektedir. Modern bir kavram olan kitlesel iletişim özgürlüğü, yalnız basın ve yayın özgürlüğünü ifade etmez. Teknolojik devrimler çağının kitlesel iletişim araçları (radyo, tv, sinema vb.) yoluyla yapılan bilgi ve düşünce aktarımlarını da kapsamaktadır. Bu özgürlüğü, Basın ve Yayın Özgürlüğü ile Görsel-İşitsel İletişim Özgürlüğü olmak üzere iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bunlardan birincisi, esas olarak süreli ve süresiz basın ve yayın faaliyetleri ile ilgilidir. Buna kısaca yazılı basın da denilmektedir. İkinci kategori

öncelikle, radyo, TV ve internet yoluyla yapılan iletişim etkinliklerini de içermektedir.

Basın ve yayın özgürlüğü, haber alma, haber verme ve basın yoluyla düşüncelerini ifade edebilme gibi kategorilerden oluşmaktadır.

Türkiye’de basın ve yayın özgürlüğü kovuşturma, önleyici tedbirler, zoraltım, imha ve kapatma gibi hukuksal sorunları da beraberinde getirmiştir.

Görsel-İşitsel İletişim Özgürlüğü’nde en çok göze çarpan unsur, radyo ve televizyon yayıncılığıdır. Bunların etkisinin ani ve sarsıcı olması, ayrıca bugünkü teknolojinin sınırlı sayıda frekans kullanımına elverişli olması gibi nedenlerledir ki, görsel-ışitsel iletişim özgürlüğü, basın yayın faaliyetlerinde geçerli olan, serbestlik ilkesine değil izin sistemine bağı kılınmıştır. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu radyo ve televizyon alanında devlet tekelinin olabileceğini kabul etse de, Batılı devletlerin birçoğu devlet tekelini tamamen kaldırmıştır.

Türkiye’de ise 1993 yılına kadar, radyo-TV yayıncılığında, devlet tekeli görölmekteydi. Buna karşın 1990’lı yılların başlarında özel radyo ve televizyonlar Türkiye ‘de de hızla çoğalmıştır (Tanör, 1994: 77-88).

Varyans analizi sonuçlarına göre temel yurttaşlık haklarından biri olan iletişim özgürlüğü içinde yer alan basın ve haberleşme özgürlüğünden öğretim üyelerinin büyük oranda haberdar olmaları anlamlıdır. Medya günümüzde gündemi belirleyen, yönlendiren en önemli güçlerden biridir. Dolayısıyla, bilginin toplandığı, yorumlandığı, biçimlendirildiği yer olan üniversitelerde görev yapan öğretim üyelerinin iletişim özgürlüğünden çok büyük oranda haberdar olmaları önemli ve gereklidir. Günümüz medyasında insanlar bilgi bombardımanına tutulmaktadırlar. Özellikle TV kanallarında işin ehli olmayan ya da hep aynı insanların sürekli yorum yaptıkları görölmektedir. Bu noktada öğretim üyelerine büyük görev düşmektedir. Toplumu aydınlatmak, yönlendirmek ve ışık tutmak günümüzde bir zorunluluk haline gelmiştir. Alanında en donanımlı bilgiye sahip olması beklenen

akademisyenler, kitle iletişim araçlarını da kullanarak olabildiğince nesnel bir biçimde topluma bilgi vermeli ve toplumu aydınlatmalıdırlar.

Tablo 54’de görüldüğü üzere, öğretim üyelerinin en yüksek oranda haberdar oldukları haklardan bir tanesi de, ekonomik haklar içinde yer alan *insanların yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmayacağına dair* haktır. Öğretim üyelerinin büyük oranda haberdar oldukları bu hak, aynı zamanda temel insan haklarından bir tanesidir. Tablo 38’de de görüleceği gibi öğretim üyeleri bu hakkı büyük oranda bilmekte ve desteklemektedirler.

Öğretim üyelerinin Anayasa’da belirtilmiş olan hak ve ödevlerini ne kadar bildiklerine dair uygulanan ölçeğin varyans analizinde Tablo 54’de de görüleceği üzere en çok haberdar olunan haklardan biri de, sosyal haklar içinde yer alan *sendika hakkı ve özgürlüğüdür*. Kolektif sosyal haklarla kastedilen, sendikal hak ve özgürlükler, toplu pazarlık ve toplu sözleşme hakkı, grev hakkı ve yönetime katılma hakkıdır. Bunlar, emekçilerin yaşam düzeylerini iyileştirmek için verdikleri mücadelenin en etkili araçlarıdır. Bunlar ayrıca kamuoyunu ve iktidarları etkileyen yönleriyle siyasal bir işlev de görerek, demokrasinin daha katılımcı hale gelmesine yardımcı olmaktadır.

Ülkemizde sendika kurma hakkı açısından dikkati çeken temel unsurlardan bir tanesi, bu hakkın memurlara oldukça dar sınırlarda tanınmış olmasıdır. Yapılmak istenen ve 12 Eylül’de referanduma sunulacak olan Anayasa değişikliğinde de memurlara tanınan sendika hakkı biraz daha genişletilmiş olmasına rağmen hala yetersizdir. Memurlara toplu sözleşme hakkı hala tanınmamıştır. Önerilen Anayasa değişikliğinde de toplu sözleşme yerine toplu görüşme kavramı kullanılmakta ve uzlaşmama durumunda grev hakkı verilmemektedir. Bu durum da daha önceden de bahsedilmiş olduğu gibi, memur sendikalarının etkisiz ve güdük kalmasına neden olmuştur. Temel yurttaşlık haklarından biri olan sendika hakkı ve özgürlüğünden öğretim üyelerinin yüksek oranda haberdar olmaları ve benimsemeleri, onların yurttaşlık bilinçlerinin yüksek olduğunun göstergelerinden biri olarak sunulabilir.

Tablo 54'deki verilere genel olarak bakıldığında; buradaki ifadelerin, düz tabloların yorumlanması esnasında ortaya çıkan sonuçlarla uyumlu olduğu görülmektedir. Buradan hareketle, öğretim üyelerinin din ve vicdan özgürlüğü ile düşünce ve kanaat özgürlüğü konularında oldukça hassas oldukları söylenebilir. En temel insan hakkı olan bu haklara dair öğretim üyelerinin tepkileri olağandır. Meslekleri gereği sürekli kendini yenileyen, yeniliklere açık, üretken, hoşgörülü ve özgür düşüncüyü savunması gereken akademisyenlerin bu tepkileri anlamlıdır. Oysa ülke gerçeği, düşünce ve ifade özgürlüğü konusunda oldukça sıkıntılı ve sabıkalıdır. Günümüzde insanlar, bu hakkı kullanırken, oldukça tereddüt ve endişe hissetmektedirler ifadesi hiç de abartılı bir söylem olmayacaktır.

Öğretim üyelerinin basın yayın haklarına dair verdikleri tepkiler de önemlidir. Günümüzde medya, gündemi belirleyen ve yönlendiren en önemli güçlerden bir tanesidir. Dolayısıyla öğretim üyelerinin bu hakka verdikleri tepkiler anlamlıdır. Öğretim üyelerinin ekonomik haklar konusunda da hassas oldukları görülmektedir. İnsanların zorla ve kendilerine uygun olmayan işlerde çalıştırılmamaları önemli ekonomik haklardan bir tanesidir. Sendikal haklar da ekonomik ve sosyal hakların başında gelmektedir. Örgütlü toplum, demokrasinin vazgeçilmezidir. Kapitalist sistemin sert ve acımasız yönlerine karşı koymanın yegâne yolu örgütlü birlikteliklerdir. Sendikalar da bu bağlamda ele alınmalıdır. Öğretim üyelerinin bu konuda duyarlı oldukları gerek düz tabloların yorumlanmasında gerekse anova testinin yorumunda göze çarpmaktadır. Burada dile getirilmesi gereken bir husus da ülkemizdeki sendika gerçeğidir. İşçi ve memur sendikalarının ayrı haklara sahip olması ve hatta memur sendikalarının “kâğıt üzerinde sendikalar” görünümünde olması dikkate değerdir. Memur sendikalarının toplu görüşme ve grev hakkının olmaması gerçekte bir sendikada olması gereken haklardan mahrum olduğunun göstergesidir. Özetlemek gerekirse araştırmanın sonuçları, öğretim üyelerinin temel insan hak ve özgürlüklerinden olan düşünme ve ifade özgürlüğüne dair haklar ile ekonomik haklar konusunda hassas ve duyarlı olduklarını göstermektedir.

**TABLO 55. Öğretim Üyelerinin Anayasada Belirtilen Hak ve Sorumlulukları
Benimseme Düzeyleri**

		O	SS
1	Herkes yaşama maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.	1.10	0.38
2	Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır.	1.21	0.50
3	Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir.	1.08	0.28
4	Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir.	1.05	0.21
5	Kimsenin konutuna dokunulamaz.	1.20	0.43
6	Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır.	1.18	0.42
7	Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır	1.19	0.42
8	Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.	1.11	0.41
9	Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.	1.19	0.45
10	Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir.	1.56	0.72
11	Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.	1.14	0.42
12	Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.	1.74	0.93
13	Sürelî veya süresiz yayın önceden izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.	1.98	1.02
14	Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.	1.83	0.99
15	Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme ve yayım araçlarından yararlanma hakkına sahiptir.	1.90	0.93
16	Düzeltilme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir.	1.44	0.74
17	Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.	1.93	1.20
18	Herkes, önceden izin almadan, silahlı ve saldırsız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.	2.29	1.23
19	Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.	1.13	0.38
20	Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.	1.22	0.61
21	Hiç kimse kanunen tâbî olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz.	1.40	0.78
22	Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç	1.28	0.55

	saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suç işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.		
23	Kamu görev ve hizmetinde bulunanlara karşı, bu görev ve hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak yapılan isnatlardan dolayı açılan hakaret davalarında, sanık, isnadın doğruluğunu ispat hakkına sahiptir.	1.42	0.78
24	Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlâl edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir.	1.16	0.43
25	Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır.	1.08	0.28
26	Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.	1.13	0.49
27	Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir.	1.28	0.50
28	Çalışma, herkesin hakkı ve görevidir.	1.17	0.46
29	Kimse yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz.	1.27	0.67
30	Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir.	1.83	1.42
31	İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler.	1.31	0.56
32	Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler.	1.33	0.59
33	Ücret, emeğin karşılığıdır.	1.11	0.32
34	Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.	1.09	0.29
35	Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir.	1.10	0.34
36	Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür.	1.43	0.88
37	Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halk oylamasına katılma hakkına sahiptir.	1.16	0.51
38	Vatandaşlar, siyasî parti kurma, usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir.	1.21	0.51
39	Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.	1.28	0.65
40	Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir.	1.39	0.77
41	Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.	1.26	0.59

42	Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancılar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne yazı ile başvurma hakkına sahiptir.	1.44	0.68
43	Yurttaşlar ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının elinde bulunan bilgilere erişebilme hakkına sahiptir.	1.40	0.68
Genel Ortalama		1.44	0.62

O: Ortalama değerler

S: Standart sapmalar

Araştırmaya katılan öğretim üyelerinin vatandaşlık haklarını benimsemeye ilişkin ifadelerle verdikleri puanların ortalaması $O=1.44$ olup, bu sonuç öğretim üyelerinin vatandaşlık haklarını benimseme düzeylerinin ortalamaya yakın olduğunu göstermektedir. Yapılan bu değerlendirme sonucunda ise, öğretim üyelerinin özellikle basın yayın özgürlüğüne dair haklar ile sosyal haklar içinde belirtilebilecek olan hukuksal hakları benimseme oranlarının diğerlerine oranla daha yüksek olduğu göze çarpmaktadır.

Tablo 54 ve Tablo 55 birlikte ele alınıp değerlendirildiğinde, öğretim üyelerinin anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumlulukları bilme ve benimseme oranlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu sonuçlara bakarak öğretim üyelerinin yurttaşlık bilinçlerinin yüksek olduğunu hak ve sorumluluklarını bilip, benimsediklerini söylemek mümkündür. Bu sonuç araştırmanın temel hipotezini doğrulamaktadır.

8.3.1. T Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way Anova)

Bu analizlerle öğretim üyelerinin yurttaşlık bilinçleri üzerindeki etkili olan değişkenler araştırılmıştır. Aynı zamanda daha önceden oluşturulmuş olan alt varsayımlar bu analizler doğrultusunda test edilmiştir. Öğretim üyelerinin vatandaşlık bilinç düzeyine (Tablo 56) ve vatandaşlık haklarını benimseyip

benimsememelerine (Tablo 57) ilişkin genel puanlarının cinsiyet, yaş, medeni durum, doğum yeri, akademik kariyer, bölüm ve gelir düzeyi gibi değişkenlere göre farklılıkları incelenmiştir. İki kategorili değişkenlerde t testi, ikiden fazla kategoriye sahip değişkenlerde ise tek yönlü anova analizi kullanılmıştır.

TABLO. 56 Öğretim Üyelerinin Anayasa’da Belirtilmiş Olan Hak ve Ödevleri Bilme Düzeyine İlişkin Puanların Farklılıkları

		O	SS	F	P
Cinsiyet	Kadın	1.52	0.45	2.45	0.58
	Erkek	1.56	0.51		
Medeni durum	Bekar	1.66	0.57	3.17	0.21
	Evli	1.53	0.48		
Doğum yeri	Köy	1.47	0.50	2.30	0.07
	Kasaba	1.93	0.80		
	İlçe	1.59	0.42		
	İl	1.53	0.48		
Yaş	25-30	1.52	0.40	4.03	0.00*
	35-40	1.69	0.56		
	45-50	1.46	0.46		
	55 +	1.30	0.30		
Akademik kariyer	Prof. Dr.	1.30	0.30	6.29	0.00*
	Doç. Dr.	1.64	0.49		
	Yrd. Doç. Dr.	1.60	0.54		
Bölüm	Sağlık	1.69	0.55	1.95	0.12
	Mühendislik	1.47	0.35		
	Fen bilimleri	1.42	0.51		
	Sosyal bilimler	1.54	0.51		
Gelir düzeyi	1500-2000	1.11	0.00	3.18	0.02*
	2001-3000	1.52	0.46		
	3001-3500	1.78	0.57		
	3501+	1.51	0.49		

*p<0.05

O: Ortalama değerler

S: Standart sapmalar

F: Ölçeğe İlişkin Puanların Farklılıkları

P: Anlamlılık Düzeyi

Analiz sonuçlarına göre, Tablo 56’da görüldüğü üzere, öğretim üyelerinin doğum yerleri ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeyleri arasında anlamlı ilişkiye rastlanmamıştır. Araştırma sonuçları, öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve

sorumluluklarını bilme düzeylerinde, doğum yerlerinin etkili olmadığını göstermektedir. Bu sonuçlardan hareketle *öğretim üyelerinin doğum yerleri onların yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeylerini etkilemektedir* şeklinde kurulmuş olan H₁ alt varsayımı yanlışlanmıştır.

Kent, genel anlamda kentsel yerleşmelerin yaygın adıdır. Kırsal kesim, genel anlamda kentin karşıtı olarak nüfusun büyük kısmının tarımla uğraştığı, daha çok cemaat karakteri gösteren yerleşim birimidir.

Köy veya kasabalar birincil grup ilişkilerin ağırlıkta olduğu, mesleki gruplaşma ve uzmanlaşmanın olmadığı, kişilerin örf, adet, değer ve normlara göre davranışlarını biçimlendirdiği, eğitim oranı düşük olan yerleşme birimleridir.

“Kent; sosyoekonomik ve kültürel özellikleri, yönetim durumu ve nüfus bakımından kırsal alanlardan ayırt edilen, genellikle tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, daha önemlisi hem tarımsal hem de tarım dışı üretim dağıtım ve denetim işlevlerinin toplandığı, teknolojik gelişme derecelerine göre belirli bir büyüklük, heterojenlik ve bütünleşme düzeyine varmış, ikincil toplumsal ilişkilerin, toplumsal farklılaşma, uzmanlaşma ve hareketliliğin yaygın olduğu yerleşim alanıdır” (Kızılcıçelik, 2000: 120).

Bunun yanı sıra kentler doğurganlık oranının kırsal kesime göre düşük olduğu, çekirdek aile tipi yaygın olan, eğitim öğretimin yaygın olarak yapıldığı yerleşim birimleridir.

Kentsel kesimlerde köy yerleşim birimlerinden farklı olarak kent kültürü egemendir.”Kent kültürü, siyasal, dinsel, sanatsal hoşgörüden/özgürlükten, laik düşünce ve demokrasiden, bilimsel bilgi ve nesnellikten oluşan bir bütünlüktür” (Kızılcıçelik, 2000: 127). Kent kültüründe örf, adet, gelenek, görenek ve tüm bunları şekillendiren din olgusunun önemi azalmakta, dinsel özgürlük, sanat, bilim ve tartışmaları önem kazanmaktadır. Bu bağlamda günümüz toplumları sanayileşme süreciyle birlikte az kentlileşmiş ya da çok kentlileşmiş olarak nitelendirilir. Kentleşme, sanayileşme demokratikleşme arasında doğrudan bir ilişki vardır (Keleş,

1975: 19). Modern yurttaşlık olgusunun gelişimi de, kentleşme ve sanayileşme olgularının gelişimine paraleldir. Yukarıda bahsedildiği üzere, modernleşen ve kentlileşen bireyler, eskiye oranla daha bilinçli olmak zorundadırlar. Hak ve sorumluluklarını bilmek ve gerektiğinde aramak durumunda kalabilirler. Kentte yaşayan bireyler, yukarıda sayılan sebeplerden dolayı, diğer yerleşim yerlerinde yaşayanlara oranla daha bilinçli olmaları beklenmektedir. H_1 varsayımı'na göre kent merkezinde doğanların diğer yerleşim yerlerinde doğmuş olanlara göre yurttaşlık haklarını bilme oranlarının daha yüksek olması bekleniyorken yapılan varyans analizi sonucu doğum yeri ile yurttaşlık hak ve görevlerini bilme arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Bunun nedeni olarak, nerede doğmuş olurlarsa olsunlar, öğretim üyelerinin meslekleri gereği, kent merkezinde yaşamaları, alanlarında geniş bilgi birikimine sahip olmaları, sürekli kendilerini yenilemelerinin gerekmesi, gibi nedenler söylenebilir.

Öğretim üyelerinin yaşları ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, 35-45 yaşları arasındaki öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeyleri diğer yaş gruplarına oranla daha yüksektir. Bu sonuçlar da *öğretim üyelerinin yaşları ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilmeleri arasında ilişki vardır* şeklinde ifade edilmiş olan H_2 alt varsayımını doğrulamaktadır.

H_3 varsayımı, öğretim üyelerinin akademik kariyerleri yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeylerini etkilemektedir sayıtlısı üzerine kurulmuştur. Bu varsayım doğrulanmıştır. Analiz sonuçları, öğretim üyelerinin akademik kariyerleri ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Tablo 56'da da görüldüğü gibi, doçentlerin Anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumluluklarını bilme düzeylerinin diğerlerine oranla daha yüksek olduğu görülmektedir.

Akademik camiada yardımcı doçentlik öğretim üyeliğine geçiş aşamasıdır. Bu aşamadaki öğretim üyelerinin önlerinde çok zorlu aşamalar bulunmaktadır. Ayrıca bu aşamadaki öğretim üyelerinin yaşları da genelde diğerlerine göre daha düşüktür. Dolayısıyla yardımcı doçentlerin bilgi seviyelerinin diğer öğretim

üyelerine oranla daha düşük olması anlaşılabilir bir durumdur. Akademik hiyerarşide profesörlük, gelinebilecek en üst aşamadır. Bu aşamaya gelebilmek için çok zorlu ve zahmetli bir süreçten geçmeleri gereken öğretim üyeleri, bu aşamaya geldiklerinde yani en üst noktaya ulaştıklarında kendilerini geliştirmek ve yenilemek için harcadıkları çabayı azaltmış olabilirler. Oysaki doçentlerin önlerinde geçmeleri gereken zorlu etaplar bulunmaktadır ve bunun için kendilerini yenilemeleri ve değişime daha çok açık olmaları gerekmektedir. Bu durum, doçentlerin hak ve sorumluluklarını diğer öğretim üyelerine oranla daha fazla bilmelerinin nedeni olabilir.

Tablo 56'ya bakıldığında öğretim üyelerinin alanları ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Dolayısıyla *akademisyenlerin alanları, yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme düzeylerini etkilemektedir* biçiminde ifade edilen H_4 varsayımı yanlışlanmış olmaktadır. Bunun nedeni meslekleri gereği, öğretim üyelerinin hangi alanda olursa olsun kendilerini çok yönlü yetiştirmek zorunda olmaları şeklinde özetlenebilir.

Analiz sonuçlarına göre, öğretim üyelerinin gelir durumları ile yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Öğretim üyelerinin gelir durumları yükseldikçe, yurttaşlık hak ve sorumluluklarını bilme oranlarının yükseldiğini görülmektedir. Öğretim üyeleri arasında gelir düzeyi daha yüksek olanlar doçentler ve profesörlerdir. Bu sonuçlar H_4 alt varsayımında tartışılan sonuçlara da uygundur. Dolayısıyla bu sonuçlar, *öğretim üyelerinin ekonomik durumları, yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme düzeylerini etkilemektedir* biçiminde ifade edilen H_5 varsayımını doğrulamaktadır. Gelir düzeyi, insanların yaşama standartlarını etkilemektedir. Gelir düzeyi arttıkça yaşama standartları ve sahip olunan imkânlar artmaktadır. Dolayısıyla gelir düzeyi yüksek olan insanlar kendilerini daha çok yönlü geliştirebilmekte ve sosyal hayata daha fazla katılabilmektedir. Bu da beraberinde hak ve sorumluluklarını daha iyi bilmeyi getirmektedir. Dolayısıyla gelir düzeyi ile yurttaşlık bilinci arasındaki doğru orantılı ilişki kaçınılmazdır.

Cinsiyet yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme düzeyini etkilemektedir şeklinde kurulmuş olan H_6 varsayımı yanlışlanmıştır. Analiz verilerine göre, öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve görevlerini bilip bilmemeleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Bu durum yurttaşlık bilinci açısından cinsiyetin değil eğitimin etkili olduğunu göstermektedir. Eğitim düzeyi ve sosyal çevresi aynı olan bireyler arasında yapılan araştırmada yurttaşlık bilinci açısından cinsiyete göre bir farklılık görülmemesi doğal bir sonuçtur.

Arasında ilişki kurulamayan değişkenlerden bir diğeri de medeni durumdur. Medeni durum ile yurttaşlık bilinci arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılamamıştır. Dolayısıyla, *medeni durum ile yurttaşlık arasındaki ilişki üzerine* şekillendirilmiş olan H_7 varsayımı da yanlışlanmış olmaktadır.

TABLO 57. Öğretim Üyelerinin Anayasa’da Belirtilmiş Olan Hak ve Ödevleri Benimseme Düzeyine İlişkin Puanların Farklılıkları

		O	SS	F	P
Cinsiyet	Kadın	1.40	0.30	2.28	0.14
	Erkek	1.32	0.27		
Medeni durum	Bekar	1.48	0.30	2.74	0.00*
	Evli	1.30	0.26		
Doğum yeri	Köy	1.27	0.26	5.35	0.00*
	Kasaba	1.23	0.15		
	İlçe	1.49	0.31		
	İl	1.32	0.27		
Yaş	25-30	1.48.	0.34	4.10	0.00*
	35-40	1.33	0.26		
	45-50	1.29	0.25		
	55 +	1.26	0.23		
Akademik kariyer	Prof. Dr.	1.32	0.21	2.28	0.10
	Doç. Dr.	1.28	0.20		
	Yrd. Doç. Dr.	1.39	0.34		
Bölüm/Alan	Sağlık	1.43	0.25	4.70	0.04*
	Mühendislik	1.38	0.28		
	Fen bilimleri	1.35	0.26		
	Sosyal bilimler	1.25	0.28		
Gelir düzeyi	1500-2000	1.16	0.00	1.31	0.270
	2001-3000	1.37	0.35		
	3001-3500	1.40	0.20		
	3501+	1.30	0.19		

*p<0.05

Tablo 56’da olduğu gibi, Tablo 57’de de cinsiyet ile yurttaşlık haklarını benimseme arasında herhangi bir anlamlı ilişkinin kurulamadığı görülmektedir. Öğretim üyelerinin kadın ya da erkek olmaları onların yurttaşlığa dair hak ve sorumluluklarını benimsemelerinde her hangi bir etki yaratmamıştır. Dolayısıyla bu bağlamda kurulmuş olan H_{13} varsayımı yanlışlanmıştır.

Analiz sonuçlarına göre öğretim üyelerinin medeni durumları ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını benimseme düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar görülmüştür. Bu anlamlı farklılık, bekâr öğretim üyelerinin evli olanlara göre yurttaşlık hak ve sorumluluklarını daha çok benimsediklerini göstermektedir. *Öğretim üyelerinin medeni durumları yurttaşlık hak ve ödevlerini benimseme düzeylerini etkilemektedir* şeklinde ifade edilmiş olan H_{14} varsayımı da doğrulanmış olmaktadır. Bekar öğretim üyelerinin yurttaşlık haklarını daha fazla benimsemelerinin nedeni olarak; evlilere oranla sorumluluklarının daha az olmasından dolayı çevrelerine daha fazla vakit ayırmakta, ailelerine harcayacakları enerjiyi ve zamanı, bilime ve kendilerini geliştirmeye ayırma imkanlarının daha yüksek olması söylenebilir. Ancak daha önemlisi evli insanların bağlı oldukları aile kurumunu korumak adına hak ve özgürlükler konusunda daha kısıtlayıcı düşünme eğilimidir. Çünkü hak ve özgürlükler evlilik kurumunun da ruhuna aykırı gibidir. Hak ve özgürlükleri daha fazla önemseyen insanlar daha geç evlenmeyi tercih ederler. Korumaları gereken bir aile kurumu olmadığı için de daha özgürlükçü düşünmekte sakınca görmezler. 35-45 yaş grubu öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve görevlerini bilme düzeyleri daha yüksek olmasına (Tablo 56) rağmen, benimseme düzeylerinin 25-35 yaş grubundan daha düşük olması da bu yorumu destekler niteliktedir.

Yukarıdaki sonuçlara bakacak olursak doğum yeri ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını benimseme arasında da anlamlı bir farklılığa rastlanılmıştır. Tablo 57’ye göre, ilçelerde doğan öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve sorumluluklarını benimseme oranları diğer bölgelere oranla daha yüksek çıkmıştır. Bu sonuç, doğum yeri ile yurttaşlık hak ve ödevlerini benimseme arasındaki ilişki olduğu sayıtlısı üzerine oturtulmuş olan, H_8 alt varsayımını doğrulamaktadır.

Tablo 57'ye bakıldığında, yurttaşlık hak ve sorumluluklarını benimseme ile yaş arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Bu tabloya göre, 25-35 yaş aralığındaki öğretim üyelerinin başka bir ifadeyle en genç olanlarının diğerlerine oranla yurttaşlık hak ve sorumluluklarını daha fazla benimsedikleri ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, Tablo 56'deki sonuçla benzerdir. Tablo 57'de de en genç öğretim üyelerinin yurttaşlık haklarını diğerlerine oranla daha fazla bildikleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla H_9 varsayımı doğrulanmış olmaktadır. H_9 varsayımına göre *öğretim üyelerinin yaşları ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını benimsemeleri arasında ilişki vardır*. Tablo 56'daki sonuçlara göre H_2 varsayımı için yapılan yorumlar bu tablo içinde geçerlidir. Sonuç olarak, tablo yorumlarından hareketle, genç öğretim üyelerinin diğer öğretim üyelerine oranla, daha fazla yurttaşlık bilincine sahip olduklarını söylemek mümkün görünmektedir.

Akademik kariyer ile Öğretim üyelerinin yurttaşlığı benimseme düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki kurulamamıştır. Araştırma sonuçları, öğretim üyelerinin akademik kariyerleri, hak ve sorumluluklarını benimsemeleri üzerinde herhangi bir etkide bulunmamaktadır. Dolayısıyla, bu bağlamda kurulmuş olan H_{10} varsayımı, yanlışlanmış olmaktadır.

Analiz sonuçlarına bakılacak olunursa, öğretim üyelerinin alanları ile yurttaşlık hak ve sorumluluklarını benimsemeleri arasında anlamlı bir farklılığa rastlanmıştır. Tablo 57'ye göre, sağlık bilimleri alanında görev yapan öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve sorumluluklarını diğer alanlarda görev yapan öğretim üyelerine oranla daha fazla benimsedikleri görülmektedir. *Bu da akademisyenlerin alanları, yurttaşlık hak ve sorumluluklarını benimsemeleri konusunda etkili olmaktadır* biçiminde ifade edilen H_{11} varsayımını doğrulamaktadır. Sağlık bilimleri alanlarında görev yapan öğretim üyelerinin derse girmeleri dışında sürekli hastalarla yüz yüze olmaları hastane ve çalışma mevzuatını ve bir takım hak ve sorumlulukları bilmelerini gerektirmektedir. Bu durum, yukarıdaki sonucun ortaya çıkmasında bir etken olabilir.

Varyans analizi sonuçlarına göre, gelir düzeyi ile öğretim üyelerinin anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumluluklarını benimsemeleri arasında herhangi

bir anlamlı ilişkiye rastlanılmamıştır. Öğretim üyelerinin gelirlerinin yüksek ya da düşük olması, onların haklarını benimsemelerinde her hangi bir etki de bulunmamıştır. Dolayısıyla bu bağlamda oluşturulmuş olan H_{12} varsayımı, yanlışlanmış olmaktadır.

Kısaca, yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, öğretim üyelerinin vatandaşlık haklarını benimsemeyip benimsememelerine ilişkin genel puan ortalamalarının medeni durum, doğum yeri, yaş ve alana göre anlamlı farklılık gösterdiği görülmektedir. Buna göre, bekar öğretim üyelerinin evlilere göre; ilçede doğanların diğer bölgelerde doğanlara göre; 25-35 yaş arasında yer alanların diğer yaş aralığında yer alanlara göre ve sağlık alanında çalışanların diğer alanlarda çalışanlara göre vatandaşlık haklarını daha çok benimsedikleri söylenebilir.

IX. BÖLÜM: SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırma, resmi statü tarafından kabul edilen Türk vatandaşlığı ve kimliği algısına etki eden faktörleri ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Çalışma temelde kuramsal ve uygulamalı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yurttaşlık hakkındaki yasal belgeler, hükümet tartışmaları ve öne çıkan entelektüellerin çalışmaları incelenmiştir. İkinci bölümde ise, bireylerin yurttaşlık algılarını ortaya koyabilmek amacıyla Sivas Cumhuriyet Üniversitesi öğretim üyeleri örneğinde alan araştırması yapılmıştır.

Araştırmanın birinci bölümünde yurttaşlığın kuramsal boyutu incelenmiştir. Tarihsel süreç içinde net olarak görülebileceği gibi, antik çağdan itibaren yurttaşlık, siyasal sisteme katılım pratiği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu katılımın ardında, kaynaklardan ve zenginliklerden pay alma, böylelikle toplumun ayrıcalıklı ve seçkin üyesi haline gelme mücadelesi vardır. Dolayısıyla yurttaşlık, ilk andan itibaren, bazı kurucu dışlama pratikleri üzerinde yükselme zemini bulmuştur. Antik Yunan ve Roma'da sınıf ve cinsiyet ayrımı üzerine kurulmuş olan yurttaşlık, Hristiyanlıkla kaybolma noktasına gelmiştir. Ortaçağ kent devletleri döneminde yurttaşlığın yeniden canlanışının temelinde, hem ekonomik hem de siyasal yapıdaki dönüşümler bulunmaktadır. Kent devletlerinin kurulması, artan ticaret sonucu, siyasetin ekonomik ve toplumsal dönüşümlere uyumlu hale getirilmesi mücadelesini ortaya çıkarmıştır. Kent devleti içindeki yurttaşlık mücadelelerinin, bir anlamda, kentin ekonomik olarak güç kazanmaya başlayan üyelerinin, siyasete katılma, dolayısıyla kentin ayrıcalıklı üyesi olma mücadelesi olarak okunması gerekmektedir. Mutlak monarşiler dönemi ise, yurttaşlığın klasik anlamının öldüğü, bununla beraber devlet ve toplumun birbirinden ayrıldığı ve tebaanın devlet karşısında hiçbir etkisinin kalmadığı, dolayısıyla yurttaşlığın modern kullanımının nüvelerinin ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemden itibaren yurttaşlık, aristokrasinin ayrıcalıklarına karşı bir tez olarak, yükselmekte olan yeni sınıfın yani burjuvazinin söylemlerinde yer almıştır. Burjuvazinin gündeminde olan yurttaşlık, tam da burjuva sınıfının çıkarları üzerine şekillenen, bir başka deyişle bir dizi kurucu dışlamayı, burjuva sınıfının lehine gerçekleştiren bir pratik olacaktır. Böylelikle, bu dışlayıcı

kuruluş, 19. yüzyıl boyunca devam edecek yurttaşlık mücadelelerinin temel nedeni olmuştur.

Yurttaşlık olgusu, 1700'lerden itibaren, modern siyasetin katılım, temsil, özyönetim, özdenetim kavramları ile harmanlanarak, modern öncesi çağlardaki anlam ve içeriğinden önemli bir farklılık sergilemiştir. Bu da göstermektedir ki modern yurttaşlık kavramı, modern siyaseti oluşturan temel kavramlarla iç içe gelişmiş, hatta bu kavramlarla birlikte anlam kazanmıştır. Bir başka deyişle modern demokrasilerin merkez kavramlarından biri olan yurttaşlık, uluslaşma süreçleri, ulus devletlerin kuruluşu ve liberal demokrasilerin gelişimi içinde anlam kazanmıştır. Tüm bu süreçlerin dünyanın farklı coğrafyalarında farklı gelişim çizgisi izlemesinin bir sonucu olarak da, yurttaşlık farklı geleneklerden beslenmiştir. Bu bağlamda aktif ve pasif yurttaşlık anlayışlarının altını çizmek gerekir. Hakların toplumsal mücadeleyle kazanılmasına dayanan aktif yurttaşlık, devletin yukarıdan bahsettiği pasif yurttaşlıktan çok farklıdır. Ayrıca, yurttaşlık anlayışlarında kamusal ve özel alanın yapısını anlama konusunda da çok farklı kuramsal yaklaşımlardan söz edilebilir.

Machiavelli, Rousseau gibi kuramcılar yurttaşlığın cumhuriyetçi geleneğine kuramsal temel hazırlarlarken, İngiltere iç savaşının çıkmazları, Locke'a liberal yurttaşlık anlayışının temellerini teorileştirme ortamı sağlamıştır. Bu gelişmelere paralel olarak 1789'un sert ve jakoben ulusçuluk anlayışı, siyasal topluluğa karşı görevleri ön plana çıkaran cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışını doğururken, 1688 İngiliz Büyük Devrimi'nin parlamentonun egemenliğini yumuşak bir geçişle sağlaması ve 1776 Amerikan Devrimi'nin millerce uzaklıktaki bir egemene karşı bağımsızlık mücadelesi şeklinde gelişmesi, daha çok haklara vurgu yapan liberal yurttaşlık anlayışını doğurmuştur.

Kapitalizmin uluslararası boyut kazanmasıyla, sermaye akışı ulus-devlet sınırlarının dışına çıkmış, ulus-devlet çözülme sürecine girmiştir. Küreselleşme süreciyle ulus-devlet egemenliğinin çözülmesinin yurttaşlığa yansımaları ise, yurttaşlığın birlik ve bütünlük oluşturma işlevinin ortadan kalkması ve ulus-devletlerle yurttaşlar arasında temsil krizinin ortaya çıkması şeklinde olmuştur.

Küresel kapitalizmde ulus-devletlerin çok uluslu şirketlerin ya da çeşitli uluslararası girişimlerin aldıkları kararları uygulama birimleri haline gelmeleri, yurttaşların devlet politikalarını etkileme şanslarının ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ayrıca, küreselleşmeyle birlikte, yerel kimlik ve aidiyetlerin ön plana çıkması, ulusal kimliklerin farklılıklar temelinde yeniden tanımlanması taleplerini beraberinde getirmiştir. Tüm bunlar ulus-devletler ve yurttaşları arasında yaşanan temsil krizinin göstergeleridir. Bu krizin aşılması girişimleri ise, yeni yurttaşlık önerileri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yeni yurttaşlık önerilerinin her biri, modern yurttaşlığın kapsamadığı bir alandan eleştiri yönelterek, yurttaşlığın kendi söylemlerini de içerecek şekilde yeniden tanımlanmasını dile getirmektedirler. Özellikle Birleşik Avrupa ideali, yurttaşlık kimliğine ilişkin yeni bir anlayışın, başka bir anlatımla ulus-devlet ötesi yurttaşlığın olabilirliği tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, bir yandan yeni toplumsal hareketler, ulusal ve etnik azınlıklar, kimlik politikaları çerçevesinde bir tanımlama talep ederlerken, diğer yandan ise, yurttaşlığın ulus-devlet aidiyeti dışında küresel ve yerel aidiyetler belirtmesi gerektiği talepleri ortaya çıkmaktadır. Böylece, yurttaşlığın bağlamsal tariflerine yönelik, ‘feminist yurttaşlık’, ‘ekolojik yurttaşlık’, ‘kent yurttaşlığı’, ‘Avrupa yurttaşlığı’ ve ‘küresel yurttaşlık’ tartışmaları da son zamanlarda popülerlik kazanmaya başlamıştır.

Yurttaşlığın son zamanlarda çok tartışılma nedenlerinden biri de göç olgusudur. Özellikle, ekonomik nitelikli göçlerle gittikçe heterojenleşen Batı toplumları, devlet-yurttaş ilişkisini çözümlerken hukuksal, siyasal ve sosyal nitelikte bir takım sorunlarla da karşılaşmışlardır. Özellikle çok hızlı bir artış gösteren Müslüman nüfusun kültürel haklar, eğitim kurumları ve başörtüsü gibi talepleri karşısında Batılı toplumlar ciddi sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Bu sıkıntıları aşmak için çok kültürlü yurttaşlık, anayasal yurttaşlık gibi bir takım yeni arayışlara girilmişse de bu sorun günümüzde varlığını daha da şiddetlenerek hissettirmeye devam etmektedir.

Türkiye açısından bakıldığında, Marshall’ın bahsetmiş olduğu, boyutların oluşumunda, batıdan farklı olarak bir yandan ekonomik yapıda görece geç kalmışlık

olgusu, diğer yandan da vatandaşlığın kuruluşunda devletin oynadığı merkezi rolü gözlemlemek mümkündür. Başka bir ifadeyle, batı toplumlarında vatandaşlığın oluşumunun tarihi aynı zamanda kapitalizmin, toplumsal sınıfların sosyal ve siyasal mücadelelerinin de tarihidir. Türkiye’de ise vatandaşlık, Osmanlı modernleşmesinden beri yönetici elitlerin bir ölçüde Batı’dan esinlenerek yukarıdan aşağıya koydukları projelerin tarihidir.

Bu bağlamda ikinci bölümde Türkiye’de yurttaşlık olgusu incelenirken ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu ele alınmıştır. Osmanlı devlet düzeninde, imparatorluğun uyruğunda bulunan herkes, padişahın kulları ve ülke toprakları da padişahın mülküdür. Daha önce de belirtildiği gibi, kulluktan yurttaşlığa geçiş 1839 Tanzimat Hareketi ile başlayan ve “Yeni Osmanlılar” la devam eden bir süreçtir. Düşünsel plandaki gelişmelere bağlı olarak aydın çevrelerde vatan kavramı geliştiği ve yurttaşlık duygusu görülmeye başladığı halde, toplumda henüz özgür bireylerden oluşan eşit haklı yurttaşlık düşüncesi oluşmamış ve kulluk ilişkileri son bulmamıştır. Bu gelişmelere karşın merkezde padişah adına devlet yetkisini kullanan askeri ve mülki erkânla saraya mensup şahısların ve taşrada padişahı temsil eden ayan ve eşrafın kullar karşısındaki ayrıcalıkları devam etmiştir. Kulluk ilişkilerinin son bulması ve bireyin yurttaş olma süreci cumhuriyetin ilanından sonra belirginleşmiş ve ivme kazanmaya başlamıştır.

Üçüncü bölümde Kurtuluş Savaşı esnasındaki yurttaşlığın görünümü incelenmiştir. Ulusalçı elit bu dönemde, komşu ülkeler, yabancı ülkeler ve uluslararası organizasyonlarla ideolojik-politik etkileşimler yoluyla uluslararası bir birleşme sürecine girdiğinden, sosyal yapıda yeni bir görünüm ve yeni politikalar oluşturmak zorunda kalmıştır.

1919-1923 arası dönemin temel karakteri yeni yurttaşlık kimliğinin ve “topluluk içi” politik sınırların ve ulusal, toprağa bağlılık gibi birincil oluşumlara paralel olarak biçimlenen tamamen ulusalçı bir yabancı politikasının gelişimi üzerinedir. Bu süreçte, ulusalçı elit, diğer etnik gruplar ve politik güçler üzerinde İslami birlik ve Dış tehlikeler (komşu ve emperyalist ülkeler) tehlikesi söylemlerini kullanarak ulusal bir bilinci uyandırmayı başarmıştır. Daha da önemlisi, Wilson

ilkelerinin doğal sonucu olarak gelişen Anadolu halkının birliği kapsamında kültürel çoğulculuk hareketlerine dayanarak ulusal birlik bilinci oluşturulmak istenmiştir. Ulusalcı hareketin ilk yabancı politikasına dair dokümanlar, açıkça, ırksal (etnik) kültürel ve dinsel unsurların farklılığını yasal sosyal kültürel ve çevresel koşullar bağlamında saygı duyulduğunu göstermektedir. Wilson ilkeleri, bu erken süreçte, ulusalcı hareket için gerek ulus içinden, gerekse uluslararası bağlamda bir temel kazandırarak politik ortamın şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Kurtuluş savaşından sonra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yurttaşlık anlayışı, tek partili dönemde yurttaşlık başlığı altında dördüncü bölümde incelenmiştir. Tek partili dönemin yurttaşlık anlayışına baktığımızda, oluşum aşamasındaki Türk yurttaşlığının temel unsurları anlatılmaya çalışılmıştır. Kan bağına ve toprağa bağımlı olarak ifade edilebilecek olan yurttaşlık anlayışlarından yola çıkılarak, yurttaşlığın eşitlikçi görünümü sunulmuştur. Bu dönemdeki yurttaşlık anlayışı, Fransız yurttaşlık anlayışına daha yakındır. Yani bu dönemde, Bu topraklar üzerinde doğan ve yurttaşlık bağı ile devlete bağlanan herkes Türk'tür anlayışı egemen felsefedir. Bununla birlikte, azınlıklar ve göçmenlerin yurttaşlığa kabulüne dair görüşlerde bir değişim olduğu da göze çarpmaktadır. Bu değişim, kültüre oranla, soya ağırlık veren Alman tipi yurttaşlık anlayışına paralel bir gelişim göstermiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, yurttaş inşa etme çabası, okullarda ve halk evlerinde gerçekleştirilmek istenen en temel amaçlardan bir tanesidir. Bu dönemde yurttaş, devlet karşısında pasif durumdadır ve yurttaşlık olgusu da, ulusal bütünlüğü ve birleşmeyi sağlamak amacıyla bilinçli bir şekilde kullanılmıştır.

Tek partili dönemde, Türk yurttaşlığına dair göze çarpan temel unsurlardan bir tanesi de, kimlik tartışmalarıdır. İmparatorluktan sonra inşa edilmeye çalışılan Türk kimliği, bu dönem yurttaşlık anlayışının belirleyici ve temel unsurudur. Dolayısıyla, bu süreç, azınlıkların durumunu da yakından ilgilendirmektedir. Özellikle yasalar ve uygulamaya konulan politikalar ile halk bilinçlendirilerek modern anlamda yurttaş yaratılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde yasalara ve uygulamaya konulan politikalara bakılacak olunursa, azınlıkların göz ardı edildiğini ve hatta dışlandıklarını söylemek mümkündür. Azınlıklar görmezden gelinerek, Türk

kimliğine vurgu yapılmış, toplumsal bütünleşmenin yegâne yolunun Türk kültürünü benimsemek olduğu kabul edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren incelenen yurttaşlık olgusu, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında farklı görünümler arz etmektedir. Kurtuluş Savaşı esnasında Türk Kimliğine herhangi bir vurgu yapılmadan, bütün etnik unsurlara eşit mesafede yaklaşılarak ortak bir katılım sağlanmıştır. Bu süreçte, din olgusuna ağırlık verilmiş, ön plana çıkartılmış ve payda olan “müslümanlık” altında toplanılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise, daha farklı bir durum göze çarpmaktadır. Bu süreçte Türk ulusu inşa edilmeye çalışılmış ve Türkleştirme politikaları güdülmüştür. Dolayısıyla yurttaş, Türk devrimi ve modernleşmesinin temel öznesi haline gelmiştir.

Bölüm beşde 1946'dan 1980'e kadar Türkiye'de yurttaşlığın gelişimi incelenmiştir. 1946–1980 arasındaki süreçte toplumda yaşanan değişim ve dönüşümlere paralel olarak yurttaşlık anlayışı da önemli değişimler geçirmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, yurttaşlık, ulus inşa etmenin en temel unsurlarından birisi olarak görülmüştür. Bu dönemde, batı tipi bir yurttaş yaratılmak istenmiştir. Çünkü gerçekleştirilmek istenen Türk modernleşmesi ancak ve ancak modern anlamda birey, yani yurttaş yaratılabilirse gerçekleşecekti. Oysa 1946'da çok partili hayata geçilmesiyle birlikte, toplumsal hayatın her alanında büyük değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. 1950'de iktidara gelen DP, ilk dönemlerinde daha özgürlükçü ve eşitlikçi politikalar izlemiştir. Bu dönemde insanlar seçim aracılığıyla yönetim üzerinde etkili olabileceklerini fark etmişler, bir takım hak ve hürriyetlere kavuşmuşlardır. Politik haklar, yurttaşlığın temel unsuru haline gelmiş ve bu durum daha sonraları da devam etmiştir.

1961 anayasası ile toplum daha özgürlükçü haklara kavuşmuştur. Bu anayasa ile bireysel haklar genişletilerek, devlet karşısında bireye öncelik tanınmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, devlete karşı ödevler ve yükümlülüklerin belirleyici olduğu pasif yurttaşlık anlayışı göze çarparken, 1961 Anayasası ile hak ve özgürlüklerin ön planda olduğu aktif yurttaşlık anlayışı ön plana çıkmıştır ve daha liberal bir yurttaşlık anlayışı göze çarpmaktadır. Bu dönemde, yurttaşlık haklarından

sosyal hakların ön plana çıktığı görülmektedir. 1960 Anayasası ile ortaya çıkan aktif yurttaşlık anlayışı, aslında sosyal devlet anlayışının bir gereği ve zorunluluğudur. 1980 askeri darbesiyle, verilen birçok hak geri alınmış ve engellenmiştir. Çünkü 1980’lerde Refah Devleti anlayışı ve sol politikalar yerini sağ ideolojilerdeki yükselişe paralel olarak, daha muhafazakâr ve liberal politikalara bırakmıştır.

Bölüm altıda 1980’den günümüze Türkiye’de yurttaşlığın gelişimi incelenmiştir. 1980’li yıllar Türkiye’de önemli sosyoekonomik, kültürel ve politik değişimlerin yaşandığı yıllardır. Bu yıllarda Kemalist ideolojinin sorgulandığı ve eleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda 1980’lere kadar yaratılmaya çalışılan ve önemini koruyan Türk kimliği, başka kimlik unsurlarına vurgu yapan düşünceler tarafından tartışma konusu olmuştur. Bu yıllarda çifte yurttaşlık ve anayasal yurttaşlık tartışmalarının yapıldığı görülmektedir. Çifte yurttaşlık tartışmaları, yurt dışına giden Türk göçmenleri tarafından dile getirilmiştir. Anayasal yurttaşlık tartışmaları ise, 1980’lerde güç kazanmaya başlayan İslamcı ve Kürtçülük esasında örgütlenmiş gruplar tarafından dile getirilmiştir. Bu tartışmalar günümüzde de önem kazanarak varlıklarını sürdürmektedirler.

1980’lerden sonra yurttaşlık olgusunun Türkiye’de gittikçe popülerlik kazanarak çok tartışılan bir mesele haline geldiği görülmektedir. Yurttaşlığa olan bu ilginin artmasının temel nedeni, 1980 sonrası toplumda görülen değişim ve dönüşümlerdir. 1982 Anayasası’nın yürürlüğe girmesi ve yeni kanunların uygulanmaya başlaması ile birlikte, yurttaşlık anlayışında daha önceki yıllara oranla bir takım değişiklikler göze çarpmaktadır. Bu değişimlerden biri, yurtdışında yaşayan Türk göçmenlerin sorunlarına çözüm bulmak amacıyla pragmatik bir şekilde gerçekleşmiş olan çifte yurttaşlık hakkıdır. Bu girişim, 1980’li yıllarda yirmi yıldır yurtdışında yaşayan Türk göçmenlerin özellikle ikinci kuşak göçmenlerin sorunlarının iyice belirginleşmesi nedeniyle hız kazanmıştır. Yeni yasaların yürürlüğe konması ile birlikte başka bir ülkenin yurttaşlık hakkını elde etmek daha kolay hale getirilmiştir. Bununla birlikte başka bir ülkenin vatandaşlığını elde eden birisi, aynı zamanda Türk vatandaşlığını da devam ettirme şansına kavuşmuştur.

İkinci yasal değişim, “yurttaşlık haklarını, kimlerin hak edip etmediği” üzerinedir. Bu haklar, 1980’den sonra yurtdışına çıkan/çıkma zorunda kalanlar hem de yurtdışında yaşayan gayrimüslimler için oldukça önemlidir. Cumhuriyet Tarihinde bu durum yeni karşılaşılan bir deneyimi de ifade etmektedir.

Çalışma esnasında sık sık vurgulandığı üzere, 1980’li yıllar, Türkiye’nin sosyokültürel, ekonomik ve siyasi alanlarda köklü değişimler geçirdiğı yıllardır. Bu yıllarda, Türkiye’ye özgü gelişmeler sonucu, son düzeyde hazzı, azami kişisel kazanç sağlamaya eğilimli, dünyada ve ülkesinde olup bitenlere seyirci bir yurttaş tipi ortaya çıkmıştır demek mümkündür. Söz konusu yurttaş tipinin ortaya çıkmasında resmi söylem oldukça etkili olmuştur. Bir yandan yurttaşlığın sadece haklar ve görevler kategorisine (seçim, vergi, askerlik, kamu hizmeti vb.) indirgenerek tanımının daraltılması, diğeryandan bürokratik söylemin yurttaşlığı, yurtseverliğe indirgeyen dar ideolojik çerçevelere hapsetmesi, pasif yurttaşlık anlayışını ön plana çıkartarak, aktif yurttaşlık anlayışının güçlenmesini engellemiştir. Bu durumda yurttaş, kendisini yalnızca devlete karşı sorumlu hissetmektedir.

Yurttaşlığın resmi tanımının yapılmasına rağmen, 1990’lı yılların sonunda yurttaşlığa dair yeni beklentilerin ortaya çıkması, yurttaşlık tanımının yeniden yapılması taleplerini de beraberinde getirmiştir. Yurttaşlık tanımında belirleyici unsur olarak daha önce de bahsedilmiş olduğu üzere, cumhuriyetin ilk yıllarında yapılmış olan etnik kimliğe dayalı parametreler esas kabul edilmiştir, bu da yurttaşlık ile ilgili cumhuriyet anlayışının hala baskın olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte daha aktif bir yurttaşlık isteğı bu dönemde yoğun bir biçimde tartışılmaya başlanmıştır.

Günümüzde küreselleşme süreciyle birlikte cumhuriyetin kazanımlarının demokrasi, insan hakları gibi kavramların gerekliliğı ön plana çıkarılarak sosyal, kültürel, demokratik özelliklerin edinildiğı ulus-devletin ve ulusal yurttaşlığının sorgulandığı bir süreç yaşanmaktadır. Yani ulus-devlet yurttaşlığından küresel yurttaşlığa doğru yurttaşlık olgusu sorgulanmaktadır. Toplumlar, varlıklarını sürdürebilmek için ‘öteki’ni hep üretmişlerdir. İlkel topluluklardan günümüz modern toplumlarına kadar ötekine egemen olma isteğı sürmüştür. Aynı zamanda, her toplum

ulus olmak için ötekine karşı var olma savaşı vermiştir. Ulus-devlet, küreselleştirilen dünyada küreselleştirilen yurttaşa, ulusal yurttaşlığı korumak için bütün toplumsal kurumlarıyla mücadele vermek durumundadır. Türkiye’de yurttaşlık olgusu sorgulanırken, modern yurttaşlığın oluşumu, gelişimi, küreselleşme süreciyle önerilen alternatif yurttaşlık anlayışları, küreselleşmenin kendisiyle birlikte sorgulanmalıdır.

Küreselleşme süreci, ulus-devletin çözüldüğü ya da sonunun geldiği varsayımından hareketle, ulusal yurttaşlığa alternatif yeni yurttaşlık arayışları ortaya koymuştur. Çok kültürlü yurttaşlık, anayasal yurttaşlık, imtiyazlı yurttaşlık, AB yurttaşlığı gibi etnik ayırmacılık ve dinsel yaklaşımları temel alan alternatiflerin uygulanabilirlik zeminlerini yaratmaya çalışmaktadır.

Küreselleşme ile birlikte, yerellik, aidiyet, etnisite ve din kavramlarının önplana çıkarak siyasal ve sosyal gündemi belirlediğini söylemek mümkündür. Etnisite kavramına bakıldığında, bu kavramın özellikle 1980’li yıllardan sonra ırki birliktelik anlamında kullanıldığı, din ve dil birlikteliğini öne çıkaran görünümünün ağırlık kazandığı görülmektedir. Bunlar siyasal amaçlar açısından mikro-ulusçuluğun ve cemaatçiliğin alt yapısını oluşturan kavramlardır. Dünyanın toplumsal ilişkiler anlamında eskiye oranla küçüldüğüne vurgu yapan küreselleşme ile ilgili çalışmalar, küresel sürecin başlamasıyla birlikte ulusal kimlikleri oluşturan kültürel unsurların kendilerini artık yeniden tanımlamaya gereksinim duyduklarını, ulusların tek bir kimliğe sahip olmalarının mümkün olmadığını ileri sürmektedirler.

Küreselleşme ile birlikte, uluslardan farklılaşmış ve ondan bağımsızlaşmış yeni bir uluslar arası toplum anlayışı ortaya çıkmıştır. İstenilen dış güçlere karşı daha zayıf bir devlet, bunun yanında daha özgür iletişim, daha serbest ticaret, daha açık siyasal ve kültürel sınırlardır. Bir yandan yerelleşme, teknolojisi unsuru nedeni ile yerel kültürleri deforme ettiği için küreselleşmenin yerel manevrası olarak algılanırken, öte yanda aynı unsur sayesinde yerel olana kendini ifade fırsatı verdiği için küreselleşmenin alternatifi olarak algılanabilmektedir. Dolayısıyla etnik yapıların bu zeminde kendilerini ifade etmelerinin ve ulusal kimlikten ayrı olarak var oldukları mesajını vurgulamaları da kolaylaşmaktadır.

Küreselleşen dünyada daha önce de bahsedildiği gibi, çok kullanılan ve ön plana çıkarılan kavramlardan biri de dindir. Din, aynı zamanda bir kimlik unsuru olup küreselleşmenin oluşturduğu kriz alanlarındandır. Mevcut bireysel ve kolektif kimliklerin dönüşmeye zorlanmasına eşlik eden kriz, yenilerini de üretmektedir.

Küreselleşme ile birlikte ırk, din, bölge, cinsiyet vb. faktörlere bağlı olarak yeni kimlik taleplerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle yaşanan yere, kültüre, etnisiteye ve dine dayalı kimliklerin oluşumu bu süreçte artı göstermiştir. Ayrılcı etnik yapılanmalar, dine dayalı devlet istekleri, cemaatler, tarikatlar kendi yaşam biçimlerini bu süreçte özellikle de demokrasinin bir gereğiymiş gibi göstermeye çalışarak, gündem oluşturmaya çalışmaktadırlar. Son yıllarda ülkemizde devletin, sosyal devlet olma ilkesinin gereklerini yerine getiren kurumlarının yanında sivil toplum adı altında kurulan ancak devletin yapması gereken yardım ve dayanışma işlevini yerine getirerek ‘paralel bir devlet’ oluşturmayı amaçladıkları gözlemlenen kurumlar da dikkat çekmektedir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, anayasal vatandaşlık, çok kültürlü vatandaşlık, eşit yurttaşlık ve Türkiyelilik tartışma ve taleplerinin altında yukarıda bahsedilen sebepler yatmaktadır. İlk başlarda oldukça masum gibi görünen bu talepler, cumhuriyete ve resmi yurttaşlık anlayışına bir tepki olarak gelişmekte ve düzeni değiştirecek güce kavuşacak zemini yoklamaktadırlar.

Araştırmanın uygulamalı bölümünde, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi’nde görev yapmakta olan öğretim üyelerinin yurttaşlık bilincini ölçmek üzere, Anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumluluklarını ne kadar bilip benimsediklerine dair Likert tipi soru formları hazırlanmış ve uygulanmıştır. Gerek frekans dağılımını gösteren sonuçlarda, gerekse Anova testinin değerlendirilmesi sonucunda, öğretim üyelerinin Anayasada belirtilmiş olan hak ve ödevlerini bilip benimseme oranlarının yüksek olduğu görülmektedir. Tablo 54 ve Tablo 55’de de görüldüğü üzere, öğretim üyelerinin hak ve görevlerini büyük oranda bilmelerine rağmen, bu hak ve ödevleri benimseme oranlarının daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Frekans dağılımını gösteren Tablo 58’de de görüleceği gibi, araştırmaya katılan öğretim üyelerinin anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumluluklarını bilme ve benimseme oranları oldukça yüksek görünmektedir.

TABLO 58. Öğretim Üyelerinin Anayasada Belirtilmiş Olan Hak ve Sorumluluklarını Bilme ve Benimseme Düzeylerinin Gösteren Frekans Dağılımı Tablosu

	Söz Konusu Maddelere					
	Katılıp-Katılmama					
	Sahibiyim Bilgi	Az Biliyorum	Bilmiyorum	Katılıyorum Aynen	Katılıyorum Biraz	Katılmıyorum
	Yüzde (%)	Yüzde (%)	Yüzde (%)	Yüzde (%)	Yüzde (%)	Yüzde (%)
Herkes yaşama maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir	81,3	4,8	13,7	91,6	8,4	-
Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır.	73,8	10,9	15,3	82,6	17,3	-
Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir	80,4	6,2	13,3	91,1	8,9	-
Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir.	81,0	6,2	12,6	95,0	5,0	-
Kimsenin konutuna dokunulamaz.	77,8	3,6	18,5	81,0	19,0	-
Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır.	77,8	6,0	16,1	81,4	18,6	-
Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.	86,1	2,4	11,4	92,1	7,5	-
Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.	73,9	7,3	18,8	83,2	16,8	-
Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir.	55,6	10,1	34,3	57,7	42,2	-
Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.	69,0	7,3	23,8	87,6	12,4	-
Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.	42,1	17,8	40,1	53,1	40,6	6,3

Sürelili veya süresiz yayın önceden izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.	30,5	23,4	46,0	41,7	46,8	11,5
Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.	40,0	17,6	42,4	50,4	40,9	8,7
Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme ve yayım araçlarından yararlanma hakkına sahiptir.	44,2	12,8	43,0	43,2	51,4	5,4
Düzeltilme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir.	51,4	11,0	37,6	68,2	29,4	2,5
Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.	48,4	19,0	32,6	55,9	23,9	20,2
Herkes, önceden izin almadan, silahlı ve saldırsız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.	44,5	20,0	35,6	36,9	34,7	28,4
Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.	76,3	2,4	21,2	88,0	12,0	-
Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.	73,8	6,0	20,1	86,2	12,6	1,3
Hiç kimse kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz.	53,9	20,8	25,3	74,4	21,9	3,8
Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suçu işlendiği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.	55,1	15,9	28,9	76,2	23,8	-
Kamu görev ve hizmetinde bulunanlara karşı, bu görev ve hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak	53,4	20,8	25,8	71,6	24,2	4,3

yapılan isnatlardan dolayı açılan hakaret davalarında, sanık, isnadın doğruluğunu ispat hakkına sahiptir.						
Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlâl edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir.	58,0	11,0	31,0	85,6	14,4	-
Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.	90,3	1,2	8,5	91,3	7,5	1,2
Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir.	66,9	13,3	19,7	74,0	26,1	-
Çalışma, herkesin hakkı ve görevidir.	75,0	7,4	17,6	86,3	13,7	-
Kimse yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz.	67,3	9,8	22,8	83,1	14,4	2,5
Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir.	45,5	9,1	45,5	56,6	34,5	8,9
İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler.	58,5	10,9	30,6	73,6	26,5	-
Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler.	69,4	9,0	21,6	72,3	27,7	-
Ücret, emeğin karşılığıdır.	76,6	12,1	11,3	88,4	11,6	-
Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.	76,0	6,2	17,7	90,4	9,6	-
Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir.	77,3	7,4	15,3	90,9	9,1	-
Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.	84,5	6,3	9,2	76,6	17,1	6,3
Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir	77,6	6,1	16,3	88,3	10,1	1,7

siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halk oylamasına katılma hakkına sahiptir.						
Vatandaşlar, siyasî parti kurma, usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir.	73,9	8,6	17,5	83,3	16,4	0,4
Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.	70,7	8,7	20,7	80,9	16,6	2,6
Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir.	83,1	6,2	10,8	75,5	21,5	2,9
Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.	82,4	8,6	9,0	80,6	18,1	1,2
Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancılar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne yazı ile başvurma hakkına sahiptir.	49,8	16,3	33,9	66,1	33,9	-
Yurttaşların ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının elinde bulunan bilgilere erişebilme hakkına sahiptir.	60,7	11,6	27,7	69,5	29,2	1,3

Tablo 58’de görüldüğü gibi öğretim üyelerinin büyük bir çoğunluğunun vatandaşlık hak ve sorumluluklarını bilip benimseme oranları oldukça yüksek görünmektedir. Frekans dağılımı tablosu sonuçlarına göre, öğretim üyelerinin; ekonomik ve sosyal haklardan haberdar olma oranlarının diğer haklara oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Öğretim üyelerinin kişisel hak ve özgürlüklere dair haklarından haberdar olma oranları da oldukça yüksektir. Tablo 58’de de görüleceği üzere, öğretim üyelerinin haberdar olma oranlarının düşük olduğu haklar ise, örgütlenme hakları ile haberleşme özgürlüğüne dair haklardır.

Frekans dağılımı tablosu sonuçlarına göre, öğretim üyelerinin Anayasada belirtilmiş olan hak ve ödevleri benimseme oranlarının en yüksek olduğu haklar ise, bireysel hak ve özgürlükler, eğitim hakkı ve sosyal güvenliğe dair haklardır. Öğretim üyelerinin benimseme oranlarının düşük görüldüğü haklar ise, genelde kolektif

özgürlükleri kullanma noktasında görülmektedir. Sendikalaşma ve toplu gösteri hakkına dair öğretim üyelerinin verdikleri tepkiler dikkate değerdir.

Frekans dağılımı sonuçlarına göre, öğretim üyelerinin sayıları az da olsa bir kısmının temel yurttaşlık hak ve ödevlerini yeterince bilmedikleri görülmüştür. Toplumun en bilinçli kesimi olması beklenen öğretim üyelerinin yurttaşlık hak ve ödevlerini bilmemeleri ve kendisine verilenle yetinmeleri araştırma genelinde sorgulandığı üzere pasif yurttaşlık anlayışının öğretim üyelerinin bir kısmı içinde geçerli olduğunu göstermektedir

Araştırma esnasında öğretim üyelerinin Anayasada belirtilmiş olan yurttaşlık haklarını bilip benimsemeleri üzerine etki eden faktörler de varyans analizi kullanılarak incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre (Tablo 56), öğretim üyelerinin vatandaşlık bilinç düzeylerinin yaş, akademik kariyer ve gelir düzeylerine göre anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği görülmektedir. Buna göre 35-45 yaş aralığında yer alan öğretim üyelerinin diğer yaş grubunda yer alan öğretim üyelerine göre; doçent olan öğretim üyelerinin akademik kariyerin diğer aşamalarında olan öğretim üyelerine göre, gelir düzeyi yüksek olan öğretim üyelerinin de gelir düzeyi daha az olan öğretim üyelerine göre yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir.

Öğretim üyelerinin vatandaşlık haklarını benimseyip benimsememelerine ilişkin genel puan ortalamalarının medeni durum, doğum yeri, yaş ve alana göre anlamlı farklılık gösterdiği görülmektedir. Buna göre, bekar öğretim üyelerinin evlilere göre; ilçede doğanların diğer bölgelerde doğanlara göre; 25-35 yaş arasında yer alanların diğer yaş aralığında yer alanlara göre ve sağlık alanında çalışanların diğer alanlarda çalışanlara göre vatandaşlık haklarını daha çok benimsedikleri görülmüştür.

Gerek frekans dağılımı sonuçlarına gerekse varyans analizi sonuçlarına göre araştırmaya katılan öğretim üyelerinin Tablo 54 ve 55’de görüldüğü üzere yurttaşlık hak ve ödevlerini bilme ve benimseme oranları oldukça yüksektir. Bu sonuçlar araştırmanın temel hipotezini doğrulamaktadır.

Araştırma sonuçlarının genel bir değerlendirilmesi yapılacak olunursa, üniversite denilince felsefi tartışma ortamında akıl sürecini duygusal sürecin önüne alan, kişilerin olayları görerek ve tartışarak farkına varılabilirliğini sağlayan ortamlar akla gelmektedir. Üniversiteler, adı üstünde evrensel birimler olup geçmişten günümüze otoriteden bağımsız olarak bilgi üretmek ve yaymak konusunda çetin bir mücadeleden geçen ve halen de bu mücadeleyi devam ettiren kurumlardır. Üniversiteler bu bağlamda hep otoriteye karşı, özgür tartışma ortamında, eleştirel düşünmeyi savunmuşlardır. Bilme faaliyetinin kendisi bir istençtir, ancak bu istenç sadece bilmekle sınırlı kalmamalı; aynı zamanda “mevcutla” yetinmeyip doğrusuna taraf olma ve yanlışa karşı çıkma süreci olmalıdır. Bilim hem bilgiyi üretmek, hem teknolojiye dönüştürmek noktasında taraf olmaktır. Bu bağlamda üniversitelerin kendilerine yüklenilen sorumluluğu yerine getirmek gibi zorunlulukları bulunmaktadır. Yalnızca dersimi veririm, vazifemi yaparım başka şeylerle ilgilenmem türü yaklaşımlar, evrensel üniversite mantığı ile uyum içinde değildir. Üniversitelerin bugünü değil yarınları da öngörmek ve buna uygun birey yetiştirmek gibi yükümlülükleri bulunmaktadır. Eğitim, araştırma yanında üniversiteler toplumu aydınlatma sorumluluğunu yerine getirmek zorundadırlar. Bu bağlamda üniversite eğitimi, kendini beton binalarına ve yapılarına hapsetmemeli, değişime ve yeniliklere açık, tabuları yıkmış özerk ve özgür olmalıdır.

Öğretim üyelerinin herkesin kabul edeceği üzere, aydınlanmış, donanımlı, görgülü, ufku geniş, toplumun gelişme dinamiklerini yaratan, topluma öncülük eden ve o toplumun beyin takımını oluşturan kişilerden oluşması beklenir. Öğretim üyelerinin üç temel görevi bulunmaktadır. Bunları, eğitim ve öğretim, bilimsel araştırma ve bulundukları coğrafyadaki toplumun bilinçlenmesini sağlamak olarak ifade etmek mümkündür. Bu anlamda yetişmiş aydın kimlikli bilim adamı veya öğretim üyesi, içinde yaşadığı toplumun veya daha geniş anlamda dünyanın sorunlarını izlemek, tahlil etmek ve bilimsel bakış açısı içerisinde kendi görüşlerini oluşturmak durumundadır. Tabii doğal olarak kendi alanlarında derin bir bilgi birikimine sahip olmaları da olmazsa olmazlardandır. Dolayısıyla, öğretim üyelerinin, hak ve sorumluluklarının farkında olan, gerektiğinde tepki göstermesini

bilen, etrafına duyarlı yani aktif yurttaşlık anlayışını benimsemiş bireyler olmaları beklenmektedir.

Bütün bu sayıtlılardan hareketle, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Öğretim Üyelerinin yurttaşlık hak ve sorumluluklarını ne kadar bilip benimsediklerine dair yapılan bu çalışmada, yukarıda da belirtildiği üzere öğretim üyelerinin genelinin yurttaşlık bilincinin yüksek olduğu görülmektedir. Bütün bunlara rağmen, üniversitede görev yapan öğretim üyelerinin, az da olsa bir kısmının etraflarıyla ilgilenmediklerini, üniversiteyi sadece derslerden ve binalardan ibaret gördüklerini söylemek abartılı bir ifade olmayacaktır. Hak aramayı bilmeyen ve tahammül edemeyen anlayıştaki bireylerin de evrensel üniversite (mantığı) içindeki yerleri sorgulanmalıdır.

Bütün bunlara bağlı olarak, Türkiye Cumhuriyeti üniversiteleri ve bunlarda görev yapan akademisyenlerin gerek felsefî alanda gerekse kendi alanlarında yeterlilikleri de tartışmaya açıktır. Özellikle akademisyen yetiştirilmesi ülkemizdeki sıkıntılı konulardandır. Yukarıda da belirtildiği gibi, siyasi otoritenin üniversiteleri kontrol etmek istemesi, yeteneğe ve başarıya göre değil de, liyakata göre eleman alınması, üniversitelerimizin karşılaştığı ciddi sorunlardandır. Son zamanlarda gerekli alt yapısal ve üst yapısal hazırlıkları yapılmadan üniversitelerin açılması, eğitimin kalitesini gittikçe düşürmüştür. Özellikle akademisyen yetersizliği ve akademisyen yetiştirme konusundaki sıkıntılar oldukça yüksek boyutlardadır. Üniversiteleri, bir takım siyasi görüş ya da grupların (dinsel-siyasal) arka bahçeleri haline getirme kaygıları da bazı kesimler tarafından oldukça ciddi bir şekilde hissedilmekte ve dile getirilmektedir.

Aynı zamanda üniversitelerin özerkliği de ülkemizde oldukça problemlidir. Hoşgörü ortamının olmadığı, özgürlüklerden uzak ve baskıcı bir ortamda evrensel düzeyde bilgi üretilmesi mümkün değildir. Özellikle 1980'lerden sonra üniversitelerin depolitizasyonlaştırılma süreçleri ve özerkliklerinin oldukça sınırlandırılması, onları siyasi otoriteye daha bağımlı hale getirmiştir. Özerkliğini yitiren ve siyasi otoriteye bağımlı kılınan üniversitelerde ise farklı sesler yeterince duyulamayacaktır.

Günümüzde yaşanan olumsuz gelişmeler de öğretim üyelerinin aktif yurttaşlık anlayışını benimsemelerini negatif yönde etkilemektedir. Özellikle, özgürlükler (düşünce ve ifade özgürlüğü, toplu gösteri özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, haberleşme özgürlüğü vb.) konusundaki kısıtlama ve sıkıntılar bütün yurttaşları olduğu gibi öğretim üyelerini de etkilemekte bir bakıma pasifleştirmektedir. Yani kendilerine verilenle yetinen, siyasi otoriteye uygun davranan bireyler toplamına, öğretim üyeleri de katılmaktadırlar ya da katılmak zorunda kalmaktadırlar.

Gelişmiş demokrasilerde, bireylerin yasalar ve kendilerine verilenler karşısında silik kaldıkları pasif yurttaşlık anlayışının değil, aktif yurttaşlık anlayışının egemen olduğu görülmektedir. Yani günümüz gelişmiş demokrasilerinin insanı, hak ve sorumluluklarını bilmekte ve gerektiğinde arayabilmektedir. Dolayısıyla ülkemizde yurttaşların hak ve sorumluluklarını ne kadar bildikleri tartışmalıdır. Toplumun en bilinçli kesimi olan öğretim üyelerinin anayasada belirtilmiş olan hak ve sorumluluklarını bilmeleri ve benimsemeleri, onların aynı zamanda aktif yurttaşlık anlayışına daha yakın olduğunu göstermektedir. Yurttaşlık algısını ölçmekte bizim kullandığımız soru formu elbette tek başına yeterli değildir. Yurttaşlık pratikleri bu çalışma esnasında sorgulanmamıştır. Yurttaşlık pratiklerine dair başka bir çalışma yapılabilir ve yapılmalıdır.

Öğretim üyeleri üzerinde yapılan bu çalışma, yurttaşlık haklarına dair yapılan nadir çalışmalardan bir tanesidir. Literatüre baktığımızda son zamanlarda yurttaşlığa dair çalışmaların arttığı görülse de, bu çalışmalar kuramsal olarak gerçekleştirilmekte, uygulamalı olarak yapılmamaktadır. Akademik çalışmaların genelde kuramsal, betimleyici ve tarihsel nitelikler taşımakta olduğu görülmektedir. Kuramsal nitelikteki çalışmaların yanında uygulamalı yapılan çalışmalara bakıldığında da, alan araştırmasına rastlanılmamıştır. Uygulamalı yapılan çalışmalarda ise genelde mülakat tekniği göze çarpmaktadır. Bu çalışmamız bu alanda yapılacak diğer çalışmalar için esin kaynağı olabilir.

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar toplumsal yapımızdaki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal değişimler ve dönüşümler, 'yurttaş' oluşturma ve yetiştirmeyle ilgili anlayışın da değişim ve dönüşümlere

uğramasına neden olmuştur. Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nde kuldân tebaaya, tebaadan yurttaşa yurttaşlık olgusu ve kimlik sorunları tartışılmaktadır. Batıda birkaç yüzyıla sığın toplumsal değişmenin, ülkemizde zaman zaman kopuşlara uğramasına rağmen, onlarca yıla sığdırılmaya çalışıldığı, 21. yüzyılın, toplumsal ve siyasal tarihini Türk insanının kulluktan yurttaşlığa yürüyüşünün mücadelesi tarihi olarak özetlemek olasıdır.

Yaşanan bütün gelişmelere bakıldığında, yurttaşlık olgusunun, hem siyasi hem de akademik düzeyde gündemi meşgul ettiği görülmektedir ve ileride de bu konuya dair tartışmaların azalmayacağı, tam tersine hız kazanarak devam edeceğini söylemek yerinde bir ifade olacaktır.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI**, Mehmet Ali, **KÖKER**, Levent (2000), **Kent Devletinden İmparatorluğa**, İmge Yayınları, Ankara.
- AHMAD**, Feroz. 1995, **İttihat ve Terakki 1908 - 1914**, (Çev. N. Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- AHMAD**, Feroz. 1995, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Y. Alogan), Sarmal Yayınevi.
- AKÇAM**, Taner. 1992, "Türkiye İçin Yeni Bir Toplumsal Projeye Doğru" Birikim, Sayı: 42,
- AKÇAM**, Taner. 1997, "Hızla Türkleşiyoruz", **İç. Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- AKGÜN**, Birol. 2002, **Türkiye'de Seçman Davranışı, Partiler Sistemi ve Siyasal Güven**, Nobel Yayınları, İstanbul.
- AKŞİN**, Sina. 1995, **Türkiye Tarihi 3**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- AKŞİN**, Sina. 2000, **Türkiye Tarihi 4**, Cem Yayınevi, İstanbul
- ALDIKAÇTI**, Orhan. 1978, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ALEJANDRO**, Roberto. 1993, **Hermeneutics, Citizenship, and the Public Sphere**, Albany: State University of New York Press.
- ALİEFENDİOĞLU**, Yılmaz. 1993, "T.C. Anayasalarında Devlet Anlayışı", Amme İdaresi Dergisi, Sayı: 26,
- ALKAN**, Türker. 1986, **12 Eylül ve Demokrasi**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- ALKAN**, Türker. 1993, **Siyasal Ahlak ve Siyasal Ahlaksızlık**, Bilgi Yayınları, Ankara.
- ALKAN**, Mehmet Ö., 1998, **"Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi (1849-1945)"** Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar, Der.: YÜCEKÖK-TURAN-ALKAN, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ALUND A. and SCHIERUP C.U.**, 1991, **Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society** (Aldershot: Avebury).
- ALUND**, A., 1992, **Immigrant Youth: Transnational Identities**, (der.) C. Palmgren

et al., Ethnicity in Youth Culture (Stockholm: Stockholm University Press).

ARİSTOTELES, 1983, Politika, Çev. M. Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ARMAĞAN, Servet. 2000, 1982 **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve Eski Anayasalarımız**, Beta Yayınları, İstanbul.

ARON, Raymond. 1995, **Özgürlükler Üzerine Deneme**, Kesit Yayıncılık, İstanbul.

ARSAN, Fikriye S., 1950, **Yurttaşlık Bilgisi**, Tan Matbaası, İstanbul.

ARSAVA, Ayşe Füsün., 1998-1999, “**Avrupa Birliği Hukukunda Yurttaşlık Kavramı**”, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 2.

ASLANOĞLU, Rana A., 1998, **Kent, Kimlik ve Küreselleşme**, Asa Kitabevi. İstanbul.

ATEŞ, Toktamış. 2001, **Siyasal Tarih**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

AVCIOĞLU, Doğan. 1995, **Milli Kurtuluş Tarihi 1918’den 1995**, Cilt 1, Tekin Yayınevi, İstanbul.

AVCIOĞLU, Doğan. 1995, **Milli Kurtuluş Tarihi 1918’den 1995**, Cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul.

AVİNERİ and **De-SHALİT**, 1992, “**Introduction**” in S.Avineri and A.de-Shalit (eds) **Communitarianism and Individualism**, Oxford: Oxford University Press.

AYATA, Sencer. 2000, **Sermaye Birikimi ve Toplumsal Değişim**, Gündoğan Yayınları, Ankara.

AYBARS, Ergün. 1997, “**Osmanlı’dan Cumhuriyete Ulusal Kimlik Oluşumu ve Batının Etkisi**”, İç. Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul.

AYBAY, Rona. 1980, **Kadının Uyraklığı Üzerinde Evlenmenin Etkisi**, Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

AYBAY, Rona: 1982, **Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku Ders Kitabı ve Temel Yasa Metinleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. Ankara.

AYBAY, Rona, 1998, **Teba-i Osmaniye’den T.C. Yurttaşına Geçişin Neresindeyiz, 75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru**, ed. Artun Ünsal, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

- AYBAY**, Rona, 2001, **Vatandaşlık Hukuku**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. Ankara.
- AYDIN**, Suavi, 1993, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- AYDIN**, Suavi. Kimlik Sorunu, **Ulusallık ve Türk Kimliği**, Ankara, Öteki Yayınevi, 1998.
- BADER**, Veit M., 1999, **Citizenship of the European Union**. Human Rights of Citizens of the Union and of Member States, Ratio Juris. Vol. 12 No.2 June 1 (153-81). Published by Blackweell Publishers.
- BALIBAR**, Etienne. 1998, “**Eşitlik ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği**”, (Çev. Işık Ergüden), *Dersimiz: Yurttaşlık*, (Haz. Turhan Ilgaz), Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- BARBALET**, J. M., 1988, **Citizenship; Rights, Struggle and Class Inequality**, Universty of Mineesota Press, Minneapolis.
- BARBER**, Benjamin R., 1995, **Güçlü Demokrasi: Yeni Bir çağ İçin Katılımcı Siyaset**, (Çev. Mehmet Beşikçi), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BARBER**, Benjamin R., 1999, ‘Temsilcilik ve Demokrasi’, Seyla Benhabib (Ed.), **Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması**, (Çev. Z. Gürata ve C. Gürsel), İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi,
- BARRY**, Brian. 2002, **Culturee and equality: An Egallitarian Critique of Multiculturalism**, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press,
- BAUBOCK**, Rainer. 1992, **Immigration and the Boundaries of Citizenship** (Coventry: CRER).
- BAUBOCK**., Rainer. 2003, “ **Reinventing Urban Citizenship**”, Citizenship Studies, V.7, N.2.
- BAUBOCK**., Rainer. 2000, “Why Stay Together? A Pluralist Approach to Secession and Federation”, Will Kymlicka ve Wayne Norman (Eds.), **Citizenship in Diverse Societies**, Oxford: Oxford University Press.
- BAUMAN**, Zygmunt. 1997, **Modernite ve Holocaust**, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- BAUMAN**, Zygmunt. 1999, **Küreselleşme**, Toplumsal Sonuçları, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları.

- BAYSAN**, M. Galip., 1997, **Milli Mücadele Dönemi ve Sonrasında Atatürk ve Demokrasi**, TDV Yayınları, Ankara.
- BAYART**, Jean-Fronçois. 2002, **Kimlik Yanılsaması**, (Çev. Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul.
- BAYNES**, Kenneth. 1990, “**Rational Reconstruction and Social Criticism: Habermas’s Model of Interpretive Social Science**”, KELL Y Michael (Ed.), *Hermeneutics and Critical Theory in Ethics and Politics*, Cambridge: MIT Press.
- BEDİA**, Turgay. 1976, **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1975)**, Bilgi Yayınevi. İstanbul.
- BEINER**, Ronald. 1995, “**Introduction: Why Citizenship Constitutes a Theoretical Problem in the Last Decade of the Twentieth Century**”, Ronald Beiner (Ed.) *Theorizing Citizenship*, Albany: State University of New York Press.
- BELAND**, Daniel. 2005, **Insecurity, Citizenship and Globalization**: The Multiple Faces of State Protection, *Sociological Theory*, 23: 1, March, American Sociological Association.
- BELGE**, Murat. 1986, “**Sivil Toplum ve Türkiye**”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 7, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BENDİX**, Reinhard 1964, **Nation-Building and Citizenship**, New York: John Wiley & Sons, Inc.
- BERKTAY**, Fatmagül. 1999 “**İki Söylem Arasında Bir Yazar: Suat Derviş**”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, Ekim, s.288-300, İstanbul.
- BEKTAY**, Fatmagül. 2004, **Çoğulluk Yeryüzünün Yasasıdır**, Ed. Meral Özbek, Kamusal Alan, Hil Yayınları, İstanbul.
- BENHABİB**, Seyla. 1998, “**Democracy and Identity: In Search of the Civic Polity**”, *Philosophy & Social Criticism*, Vol. 24, No. 2/3.
- BENHABİB**, Seyla. 1999, **Modernizm, Evrensellik ve Birey: Çağdaş Ahlak Felsefesine Katkıları** (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BENHABİB**, Seyla, 2002, **The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era**, Princeton: Princeton University Press.
- BERKES**, Niyazi. 1973, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

- BERKES**, Niyazi. 1978, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.
- BERKES**, Niyazi. 2002, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- BİLGİN**, Nuri. 1997, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- BLACKBURN**, Robert. 1993, **Citizenship and the Law Series**, Mansell Publishing Limited.
- BOOKCHIN**, Murray. 1999, **Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü**, (Çev. Burak Özyalçın), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BORA**, Tanıl. 1997, **Cumhuriyetin İlk Döneminde Milli Kimlik**, İç. Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- BORA**, Tanıl. 2004, “**Özel Güvenlik ve Toplum Polisi**”, Birikim Dergisi (Sayı: 178, Şubat 2004), 20-23.
- BORA**, Tanıl. 2004, “**Ordu ve Milliyetçilik**”, Ahmet İnsel-Ali Bayramoğlu (der.), Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye’de Ordu, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 163-178.
- BORA**, Tanıl. 2004, **Sol Politikanın Dili: Yeni Bir Kamusal Dil**, İç. Kausal Alan, Ed. Meral Özbek, il Yayınları, İstanbul.
- BORAK**, Sadi. 2004, **M. Kemal Atatürk’ün Vatandaşlıktan Çıkarılması**, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara.
- BOTTOMORE**, Tom. 1987, **Siyaset Sosyolojisi**, Çev. Erol Mutlu, Teori Yayınları, Ankara.
- BOUINEAU**, Jacques. 1996, “**Fransa’da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık**”, (Çev. Yeşim Küey), Dersimiz Yurttaşlık, (Haz. Turhan Ilgaz), Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- BOVAİT** Keith and **GRİFFİTH** Robin, 2003, **Global Citizenhip: from consept to clasroom**, Support for Learning, Volume 18, Number:3.
- BOZKURT**, Gülnihal. 1996, Alman - İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839 - 1914), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BOZKURT**, Ömer. 1990, “**Avrupa Toplulukları’nda Yurttaşların Yönetime Katılması**”. Amme idaresi Dergisi, Cilt: 23, Sayı: 2.

- BOZKURT**, Veysel. 1998, **Küreselleşme: Kavram, Gelişim ve Yaklaşımlar**”
http://iktisat.uludag.edu.tr/dergi/.
- BORNE**, Dominique, 1996, “Fransız Eğitim Sisteminde Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Bilgisi Tasarımı ve Bu Tasarımın Yurttaşın Oluşumuna Katkısı”, (Çev. Hülya Tufan), Dersimiz Yurttaşlık, (Haz. Turhan Ilgaz), Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- BRUBAKER**, Roger. 1992, **Citizenship and Nationhood in France and Germany**, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- BUDGE**, J. and McKay, D. 1994, **Developing Democracy**, London, SAGE Publications Ltd.
- BULAÇ**, Ali. 1992, “**Sözleşme Temelinde Toplumsal Proje**”, Birikim, Sayı: 40
Bulaç, Ali. *Din ve Modernizm*, Bengi Yayınları, İstanbul.
- BULMER**, Martin and **REES** Anthony M. 1996, **Citizenship Today**, UCL Press.
- CANGIZBAY**, Kadir.1998, **Sosyolojik Praksis**, Öteki Yayınevi, İstanbul.
- CANGIZBAY**, Kadir. 1998, “**Küreselleşme ve Kamusal Alan**”, Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam (Der. Fuat Keyman, A. Yaşar Sarıbay), Vadi Yayınları, Ankara.
- CANGIZBAY**, K. 2000, **Hiçkimsenin Cumhuriyeti**, Ütopya Yayınları, Ankara.
- CANGIZBAY**, K. 2004, **Globalleşme ve Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, Kamusal Alan, Hil Yayınları, İstanbul.
- CANNING**, Kathlenn and Sonya O. Rose. 2001, **Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations**, Gender and History, Vol. 13, November, pp. 427-443.
- CARENS**, Joserph H. 1995, **Aliens and Citizens, Theorizing Citizenship**, Published By State University of New York.
- CARENS**, Joseph H. 2000, Culture, Citizenship, and Community: A Contextual/Exploration of Jusfice as Evenhandness, New York: Oxford University Press.
- CAYMAZ**, Birol. 2007, **Türkiye’de Vatandaşlık: Resmi İdeoloji ve Yansımaları** [Citizenship in Turkey: Official Ideology and its Repercussions], İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- CLARKE**, Paul B. 1996, **Deep Citizenship**, Illinois: Pluto Pres.
- CLOSE**, Paul, 1995, **Citizenship, Europe and Change**, Hampshire&London:

Macmillan Press.

ÇİN, Halil. 1992, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları.

CRAIG, Paul and Grainne de Burca, 1995, **EU Law: Text, Cases and Materials**, 3th ed., Oxford University Press, Oxford.

ÇALIŞLAR, Aziz. 1984, **Yapısalcılık**, Varlık Yayınları, İstanbul.

ÇAVDAR, Tevfik. 1995, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, İmge Yayınevi.

ÇAVDAR, Tevfik. 2000, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995**, İmge Yayınevi.

ÇAHA, Ömer. 2000, "İdeoloji İle Hukuk Arasında Devlet", *Doğu Batı*, Yıl 4, Sayı 13, Ss 87-113.

ÇAVUŞOĞLU, Naz. 1997, **Anayasa Notları**, Beta Yayınları İstanbul.

Çağdaş Türkiye Tarihi, 2002, İnkılap Yayınevi, İstanbul.

ÇEÇEN, Anıl. 1995, **Atatürk ve Cumhuriyet**, İmge Kitabevi. Ankara.

ÇEÇEN, Anıl, 1997, **Türkiye'de Cumhuriyet Kimliği**, İç. Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul.

ÇELİKEL, Aysel-ŞANLI Cemal, 2003, **Türk Milletlerarası Özel Hukuk Mevzuatı**, Beta Yayınları, İstanbul.

ÇETİN, Münevver Ö. 2004, **Örgütsel Vartandaşlık Davranışı**, Nobel Yayınları, İstanbul.

ÇETİN, Halis. 2004, **Türk Toplum Sözleşmesi**, Lotus Yayınları, Ankara.

ÇİÇEK, Arif. 1999, **1950 Sonrası Türkiye Modernleşmesi**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya.

ÇİĞDEM, A. 2004, **Bir İmkân Olarak Modernite** (Weber ve Habermas), İstanbul.

ÇUKURÇAYIR, Akif. 2006, **Siyasal Katılma ve Yerel Demokrasi**, Çizgi Kitabevi, Konya.

DAHRENDORF, Ralf. 1996, The Changing Quality of Citizenship in B. van Steenbergen (ed.), **The Condition of Citizenship**, London: Sage Publications, pp.10-19.

- DAĞI**, İhsan D. 2000, **İnsan Hakları, Küresel Siyaset ve Türkiye**, Boyut Yayınları, İstanbul.
- DAĞI**, İhsan D. 2001, **Normatif Yaklaşımlar: Adalet, Eşitlik ve İnsan Hakları**, İç. Devlet Sistem ve Kimlik, Der. Atilla Erarp, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DAL**, Kemal. 1987, **Vatandaşlık Bilgileri Ana Ders Kitabı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- DANOVEN**, Josephine. 2001, **Feminist Teori: Feminizminin Entelektüel Gelenekleri**, (Çev. A. Bora, M. A. Gevrek ve F. Sayılan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- DEAN**, Hartley. 2001, **Gren Citizenship**, Social Policy and Administration ISSN 0144-5596, Vol. 35, No:5.
- DELANTY**, Gerard. 1997, “**Models of Citizenship: Defining European Identity and Citizenship**”, Citizenship Studies, Vol. 1, No. 3,.
- DELANTY**, Gerard. 2000, **Citizenship in a Global Age: Socfety. Culture. Politics**, Open University, Press, Buckingham.
- DEMİREL**, Ahmet. 1994, **Birinci Mecliste muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları.
- DEMİR**, Şeyhmus. 2005, **Yurttaşlık Kavramı Ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi: Anayasal Yurttaşlık**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.
- DIETZ**, Mary 1993, “**Bağlam Her Şeydir: Feminizm ve Yurttaşlık Teorileri**”, Birikim, (Çev. Esin Asena), 1\55, s.82-94.
- DİKİCİ**, M.F., 2002, **Anayasa Hukuku İdare Hukuku**, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- DİNER**, Dan. 1998, **Nation, Migratrion and Memory: on Historical Concepts of Citizenship**, Constellations Volume 4, N0: 3. Published, by Blackwell Publishers.
- DİXON**, Keith. 2000, “**Küreselleşmeye Uyumlu Üçüncü Yol**”, (Çev. Ahmet İnsel,) Birikim, Sayı 139.
- DİVİTÇİOĞLU**, Sencer. 1981, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğu**, Sermet Matbaası.
- DOĞAN**, İlyas. 2000, **Avrupa’da Sosyal Düşünce Tarihinde Sivil Toplum ve Türkiye**, Doçentlik Çalışması, Diyarbakır.

- DOĞAN**, Vahit. 2002, **Türk Vatandaşlık Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara.
- DOĞAN**, İsmail, 2005, **Modern Toplumda Vatandaşlık, Demokrasi ve İnsan Hakları**, Pagem Yayıncılık, Ankara.
- D'OILVEIRA**, Hans Ulrich Jessurun. 1995, “**Union Citizenship: Pie in the Sky?**” in A Citizen’s Europe-In Search of a New Order, eds. Allan Rosas and Esko Antola, London: Sage Publications Ltd.
- DUVERGER**, Maurice, 1975, **Siyaset Sosyolojisi**, Çev. Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul.
- EKİNCİ**, Tarık Ziya. 2000, **Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Çözüm Önerisi**, Küyerel Yayınları, İstanbul.
- EMİNİ**, Filiz Tufan. 2001, **Türkiye’de Demokrasi ve Siyasal Değişme**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tazi, Konya.
- ERALP**, Atilla. 2001, **Devlet, Sistem ve Kimlik**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ERDEM**, Fazıl Hüsnü. 2009, **Ulusal Kimlik İfadesi Olarak Türk Vatandaşlığı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme**, Maviterazi Hukuk Dergisi, 4. Sayı.
- ERDEM**, Fazıl Hüsnü. 2002, **Alevi Sorunu üzerine Bazı Düşünce ve Öneriler**, Toplum ve Bilim, Sayı: 90.
- ERDOĞAN**, İrfan. 1998, **Araştırma Dizaynı ve İstatistik Yöntemleri**, Emel Matbaası, Ankara.
- ERDOĞAN**, Mustafa. 1993, **Liberal Toplum, Liberal Siyaset**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ERDOĞAN**, M, 1993, **Anayasacılık Parlamentarizm**, Silahlı Kuvvetler, Siyasal Kitabevi Ankara.
- ERDOĞAN**, Mustafa. 1998, **Sivil Toplum: Bir Kavramın Anatomisi**, Liberal Düşünce, Sayı: 10-11.
- ERDOĞAN**, Mustafa. 1999, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ERDOĞAN**, Mustafa. 1999, **Kamu Alanı ve Liberalizm**, Yeni Türkiye, No: 25.
- ERDOĞAN**, M.-TOSUN, Gülgün. 2000, **Demokratikleşme Perspektifinden Devle Sivil Toplum İlişkisi**, Afa Yayınları, İstanbul.
- ERDOĞAN**, Mustafa. 2000, **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**, 2.Baskı, Liberte Yayınları, Ankara.

- ERDOĞAN**, Mustafa. 2003, **Anayasal Demokrasi**, 5.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ERDOST**, Muzaffer İlhan. 1989, **Demokrasi ve Demokrasi**, Onur Yayınları, Ankara.
- ERGİL**, Doğu. 2006, **Demokrasi ve Yurttaşlık Kültürü**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ERGUN**, Doğan. 2000, **Kimlikler Kısacasında Ulusal Kişilik**, İmge Kitapevi, Ankara.
- ERKAL**, Mustafa. 2005, **Küreselleşme, Etniklik, Çokkültürlülük**, Derin Yayınları, İstanbul.
- EROĞLU**, Hamza 1997, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara.
- EROĞUL**, Cem. 1997, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara.
- EROL**, Nuran. 1997, Yurttaşlık ve Demokrasi: **Çoğulcu Bir Yurttaşlık Kavramına Doğru**, (Yay.Haz. Nuri Bilgin) Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- ERÖZDEN**, Ozan. 1997, **Ulus Devlet**, İmge Yayınları, Ankara.
- ERYILMAZ**, Bilal. 1992, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, Ankara.
- ERYILMAZ**, Bilal. Bürokrasi ve Siyaset, Alfa Yayınları, İstanbul.
- ESENDEMİR**, Şerif. 2003, **Türkiye’de Yurttaşlığın İnşasına İlişkin Tartışmaların Eleştirel Bir Değerlendirmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- ESGİN**, Ali. 2005, **Anthony Giddens**, Anı Yayınları, Ankara.
- EVANS**, Andrew. 1998, “**Union Citizenship and the Constitutionalization of Equality in EU Law**”, in European citizenship: An Institutional Challenge, ed. Massimo La Torre, The Hague, The Netherlands: Kluwer Law International.
- EVERITT**, Anthony. 2001, **Culture and Citizenship**, The Political Quarterly Publishing Co. Ltd. Published, by Blackwell Publishers.
- FALK**, R. 1994, “**The Making of Global Citizenship**” in B. Van Van Steenberg (ed.) The Condition of Citizenship, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications.

- FAULKS**, Keith. 2000, **Citizenship**, London: Routledge.
- FAVELL**, Adrian. 1998, **Philosophies of Integration**: Immigration and the Idea of Citizenship in France and Britetin, London: MacMillan Press.
- FEYZİOĞLU**, Turhan. 1986, **Atatürk ve Milliyetçilik**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Arastırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- FİŞEK**, Hicri. 1961, **Anayasa ve Vatandaşlık**, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını No:152, Ajans Türk Matbaası.
- FLATHMAN**, Richard E. 1995, **Citizenship and Authority**, Theorizing Citizenship, Published By State University of New York.
- FRASER**, Nancy. 1992, “**Rethinking the Publie Sphere**: A Contribution to the Critique of Actually Existing Demoeraey”, Craig Callioun (Ed.), Habermas and the Public Sphere, Cambridge: MIT Press,.
- FRASER**, Nancy. 2004, **Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek**, İç. Kausal Alan, Ed. Meral Özbek, il Yayınları, İstanbul.
- FRASER**, Nancy. 1996, “**Equality, Difference, and Radical Demoeracy**: The United States Feminist Debates Revisted”, David Trend (Ed.), Radical Democracy: Identity, Citizenship, and the State, New York: Routledge.
- GAMGAM**, Hamza-ÜNVER, 2007, **Uygulamalı İstatistik Yöntemler**, Siyasal Kitabevi, İstanbul.
- GASIMOV**, Azer. 2001, **Yurttaşlığın Politik ve Yasal Görünümü**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- GELLNER**, Ernest. 1998, **Milliyetçiliğe Bakmak**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GELLNER**, Ernest, 1964, **Thought and Change**, Londra, Weidenfeld&Nicolson
- GEORGEON**, François. 1995, **Son Canlanış, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul.
- GİDDENS**, Anthony (1996) “**T.H. Marshall, the state and democracy**” in M. Bulmer and A.M. Rees (eds.), **Citizenship Today: The Contemporary Relevance of T.H. Marshall**, London: UCL Press, pp.65-80
- GİDDENS**, Anthony. 1994, **Modernliğin Sonuçları**, (Çev. E. Kuşdil.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- GOLOĞLU**, Mahmut. 1971, **Cumhuriyete Doğru**, Bateş Yayınları, Ankara.

- GOLOĞLU**, Mahmut. 1971, **Türkiye Cumhuriyeti 1923**, Başnur Matbaası, Ankara.
- GÖKALP**, Ziya. 1976, **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- GÖGER**, Erdoğan. 1979, **Türk Tabiiyet Hukuku**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını No:436, Sevinç Matbaası, Ankara.
- GÖKÇE**, Birsen, 1988, **Toplumsal Bilimlerde Araştırma**, Savaş Yayınları, Ankara.
- GÖKÇE**, Birsen. 1996, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**, Savaş Yayınevi, Ankara.
- GÖNENÇ**, Levent. 2004, **Özelleştirme ve Anayasalar Orta Avrupa Deneyimi**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 54, Sayı: 1, Ankara.
- GÖNENÇ**, L., 2004, "2004 Anayasa Değişiklikleri", Güncel Hukuk, Sayı. 7, Temmuz.
- GÖNLÜBOL**, Mehmet: 1978, **Uluslararası Politika ilkeler - Kavramlar - Kurumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- GÖZE**, Ayferi. 1989, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Basım Yayım Dağıtım AŞ. İstanbul.
- GÖZLER**, Kemal. 2000, **Anayasa Hukukuna Giriş**, [Introduction to Constitutional Law], Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- GÖZÜBÜYÜK**, A. Ş.. 2000, **Türk Anayasaları**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- GRAMSCI**, Antonio. 1975, **Felsefe ve Politika Sorunları**, Çev. Adnan Cemgil, Payel Yayınları, İstanbul.
- GUIBERNAU**, Montserrat. 1997, **Milliyetçilikler**, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- GÜLDİKEN**, Nevzat. 1996, **Toplumbilim Boyutuyla Siyasal Katılım**, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas.
- GÜNDOĞDU**, Yeşim. 2003, **Ulus-devletin Çözülüşü Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) ABD., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

- GÜNGÖR**, Mehmet. 2008, **Ulus-Devlet Yurttaşlığından Küresel Yurttaşlığa Türkiye’de Yurttaşlık Olgusu**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.
- GÜNDÜZ**, M. ve **GÜNDÜZ**, F. (2002), **Yurttaşlık Bilinci**, Anı Yayıncılık, Ankara.
- GÜRBİLEK**, Nurdan. 2001, **Vitrinde Yaşamak**, Metis Yayınları, İstanbul.
- GÜRBÜZ**, Yaşar. 1987, **Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler**, Beta Yayınları, İstanbul.
- GÜVENÇ**, Bozkurt. 1998, **Cumhuriyet ve Kimlik: Konu, Sorun, Kapsam ve Bağlam**. 75. Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru, TETTV, İstanbul.
- GÜVENÇ**, Nazım. 1998, **Küreselleşme ve Türkiye**, BDS Yayınları. İstanbul.
- GUTMANN**, Amy. 1996, “**The Challenge of Multiculturalism and Political Ethics**”, Philosophy & Public Affairs.
- GÜLER**, Ali. 1997, **Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar**, Turan Yayıncılık, İstanbul.
- GÜVEN**, Tamer. 1995, “**Roma Vatandaşlık Hukukunda Origo ve Domicilium**” Edip F. Çelik’e Armağan Değişen Dünyada İnsan, Hukuk ve Devlet, Haz. Turgut Tarhanlı, Engin Yayıncılık, İstanbul.
- HABERMAS**, Jürgen. 1995, **Citizenship and National Identity**, Theorizing Citizenship, Published By State University of New York.
- HABERMAS**, Jürgen. 1997, **Kamusalın Yapısal Dönüşümü**, (Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar), İletişim Yayınları, İstanbul.
- HABERMAS**, Jürgen. 1999, “**Demokrasinin Üç Normatif Modeli**”, Seyla Benhabib (Ed.), Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması, (Çev. Z. Gürata ve C. Gürsel), Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi, İstanbul.
- HABERMAS**, Jürgen. 2002, “**Öteki**” **Olmak**, “**Öteki**”yle Yaşamak, Siyaset Kuramı Yazıları, çev. Ilknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- HABERMAS**, J. 2004, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, Kamusal Alan, Hil Yayınları, İstanbul.
- HALL**, S. 1997, “**The Local and The Global: Globalization and Ethnicity**” in A. McClintock, A. Mufti and E. Shotat (eds), **Dangerous Liaisons: Gender, Nation and Postcolonial Perspectives**. London and Minneapolis: University of Minnesota Press.

- HALL**, S and Held, D. 1995, “**Yurttaşlar ve Yurttaşlık**”, Der. Stuart Hall ve Martin Jacques, Yeni Zamanlar, 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- HANİOĞLU**, Şükrü. 1985, “Osmanlıcılık” Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C.v, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HARDT**, M. And Negri, A. 2001, **İmparatorluk**, Çev. A. Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- HEATER**, Derek. 1999, **What is Citizenship**, Cambridge, UK: Polity Press.
- HEATER**, Derek. 1990, **Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Ed.**, New York: Longman..
- HEPER**, Metin. 1998, “**Türkiye’de Unutulan Halk ve Birey**” [Forgotten Public and Individual in Turkey] in A. Ünsal (ed.), 75. Yılda Tebaadan Yurttaş [From Subject to Citizen in 75 Years], Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- HELD**, David. “**Cumhuriyetçilik: Özgürlük, Öz-yönetim ve Aktif Yurttaş**”, (Çev. H. Paker ve H. Doğan), *Cogito*, Sayı: 15, 1998.
- HOBSBAWM**, Eric. 1990, **Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, (Çev. Osman Akınbay), Ayrıntı, İstanbul.
- HOFMANN**, Rainer, 1998, “**Overview of Nationality and Citizenship in International Law**” in Citizenship and Nationality Status in the New Europa, eds. Siofra O’Leary and Teija Tiilikainen, London: Sweet&Maxwell,
- İÇDUYGU**, Ahmet, Yılmaz Çolak and Nalan Soyarık. 2000, “**What is the Matter with Citizenship**” in S. Kedourie (ed.), Seventy-Five Years of Turkish Republic, London: Frank Cass.
- İÇDUYGU**, Ahmet. 2002, “**Türkiye’de Vatandaşlık Tartışmalarının Arkaplanı**” [Background of the Citizenship Debates in Turkey], in E. F. Keyman (ed.), Liberalizm, Devlet, Hegemonya [Liberalism, State, Hegemony,] Everest Yayınları, İstanbul
- İNALCIK**, Halil. 2000, Osmanlı’da Devlet, Hukuk Adalet, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İNAN**, Afet. 1977, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İŞPİRLİ**, Mehmet. 1999, **Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı**, Osmanlı Devleti I, Devlet ve Toplum.

- IGNATIEFF, Michael. 1995, **‘The Myth of Citizenship’**, Ronald Beiner (Ed.) Theorizing Citizenship, Albany: State University of New York Press.
- IŞIN, Engin, WOOD, Patricia. 1999, **Citizenship and Identity**, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- JAMESON, F. 1993, **‘On Negt and Kluge’**, The Phantom Public Sphere (ed, B. Robbins), Cultural Politics, Cilt 5, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- KAÇMAZOĞLU, H Bayram. 2002, **Doğu-Batı Çatışması Açısından Globalleşme**, Eğitim Araştırmaları. Sayı:6, s. 44–55.
- KAÇMAZOĞLU, Hacı Bayram. 1999, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar: Öncülleri ve Temelleri Çerçevesinde Yaklaşımlar**, Birey Yayıncılık, İstanbul.
- KABOĞLU, İbrahim. 1996, **Çevre Hakkı**, İmge Yayınları, Ankara.
- KABOĞLU, İbrahim, 1989, **Kolektif Özgürlükler**, DÜHF. Yayınları, Diyarbakır.
- KADIOĞLU, Ayşe. 1999, **Cumhuriyet idaresi Demokrasi Muhakemesi**, Metis Yayınları, İstanbul.
- KADIOĞLU, Ayşe. 2004, **Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik**, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim. 1977, **Türk Milli Kültürü**, TKAE Yayını, No: 46, Ankara.
- KANT, Immanuel. 2006, **Dünya Yurttaşlığı**, Amacına Yönelik Bir Tarih Düşüncesi: Seçme Makaleler. (Yay. Haz. Doğan Özlem, Güçlü Ateşoğlu, Çev: Uluğ Nutku) *Doğu Batı*, Ankara.
- KALAYCIOĞLU, Ersin. 1998, **‘Türkiye’de Siyasal Katılma ve Değişim’** [Political Participation and Change in Turkey] in A. Unsal (ed.), 75. Yılda Tebaadan Yurttaş [From Subject to Citizen in 75 Years].
- KALAYCIOĞLU, Ersin.-SARIBAY, Y. 2000, **‘Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme’**, İç. Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Alfa Yayınları, İstanbul.
- KAPANİ, Munci. 1992, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınları, Ankara.
- KAPANİ, M. 1998, **Kamu Hürriyetleri**, Siyasal Kitabevi, Ankara.

- KARAER**, İbrahim. 1992, **Türk Ocakları 1912-1931**, Türk Yurdu Neşriyatı, Ankara.
- KARAL**, Enver Ziya. 1983, **Osmanlı Tarihi, C. V.**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARATEPE**, Şükrü. 1997, **Tek Parti Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul.
- KARATEPE**, Şükrü. 1999, **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul.
- KARPAT**, Kemal. 1967, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul.
- KARPAT**, Kemal. 1995, “**Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarih, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi**”, S.SEN (Ed.), Türk Aydını ve Kimlik Sorunu, Bağlam Yayıncılık, Ankara.
- KARPAT**, Kemal. 2003, **Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm**, İmge Kitabevi, Ankara.
- KASABA**, Reşat. 1998, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**. (Ed: R. Kasaba; S.Bozdoğan), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- KASTARYANO**, Riva. 2000, **Race and Ethnicity in France**, p. 66-89, Blackwell Publishing.
- KAYA**, Ayhan. 2000, “**Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürlülük**”, İç. Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, Çev. Ayhan Kaya, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- KAYA**, Gözde. 2003, **Avrupa Vatandaşlığı**, , Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği ABD., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- KAYA**, Ayhan. 2007, **Uluslar Arası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar**, Der. Ayhan Kaya ve Günay Göksu Erdoğan, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- KAYA**, Gazanfer. 2004, **Sendikal Örgütlenme**, İç. Türkiye’de Çalışma Hayatından Kesitler, Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, Sivas.
- KAYGUSUZ**, Özlem. 2003, **Dış Politika ve Milli Mücadele Modern Türk Vatandaşlığının Kuruluşu**, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KAZGAN**, Gülten, 1997, **Küreselleşme ve Ulu Devlet-Yeni Ekonomik Düzen**, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul.
- KEANE**, J. 1994, **Demokrasi ve Sivil Toplum**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- KEDORUIE**, Elie. 1960, **Nationalism**, Londra, Hutchinson.
- KELEŞ**, Ruşen. 1975, **Kentleşme Politikası**, İmge Yayınevi, Ankara.
- KELEŞ**, Ruşen. 2006, **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KELLY G. A.** 1995, **Who Needs a Theory of Citizenship**, Theorizing Citizenship, Published By State University of New York.
- KELLY**, Duncan. 2000, **Multicultural Citizenship: The Limitations of Liberal Democracy**, The Political Quarterly Publishing Co. Ltd., Published, by Blackwell Publishers.
- KEYDER**, Çağlar. 1989, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar** [The State and Social Classes in Turkey], İletişim Yayınları, İstanbul.
- KEYDER**, Çağlar. 1983, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Dost Kitabevi Yayınları.
- KEYDER**, Çağlar. 1993, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KEYMAN**, E. Fuat. 2000, **Küreselleşme, Devlet, Kimlik**, Farklılık: Uluslararası İlişkiler Kuramını Yeniden Düşünmek, Alfa Basım, İstanbul.
- KEYMAN**, Fuat. 2000, **Türkiye ve Radikal Demokrasi**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- KEYMAN**, E. Fuat. 2003, “**Türkiye’de ‘Laiklik Sorunu’nu Düşünmek: Modernite, Sekülerleşme, Demokratikleşme**” Doğu Batı: Kimlikler.
- KEYMAN**, F. 2001, **Eleştirel Düşünce: İletişim, Hegemonya, Kimlik/Fark, İç. Devlet, sistem ve Kimlik**, (Der. Atilla ERALP), İletişim Yayınları, İstanbul.
- KEYMAN**, E. Fuat. 2008, “**Türkiye’de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık ve Demokratikleşme**” [Multicultural Constitutional Citizenship and Democratization in Turkey] in A. Kadioğlu (ed), **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara** [Transformation of Citizenship: From Membership to Rights], Metis Yayınları, İstanbul.
- KILIÇBAY**, M. Ali. 1985, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Teori Yayınları.
- KILIÇBAY**, M. Ali. 1994, **Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek**, Cogito 1
- KILIÇBAY**, Mehmet A. 1996, **Uyruktan Vatandaşa Geçimden İktisata**, İmge Kitabevi, Ankara.
- KILINÇKAYA**, Derviş. **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal

Kitabevi, Ankara.

KINCAL, Remzi. 2004, **Vatandaşlık Bilgisi**, Nobel Yayınları, Ankara.

KIRAY, Mübeccel. 1964, **Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, İletişim Yayınları, Ankara.

KIŞLALI, Ahmet Taner. 1993, **Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği**, İmge Yayınevi, Ankara.

KIZILÇELİK, Sezgin, 1992, **Sosyoloji Teorileri 2**, Emre Yayıncılık, Konya.

KIZILÇELİK Sezgin ve **ERJEM** Yaşar. 1992, **Sosyoloji Terimler Sözlüğü**, Emre Yayıncılık, Konya.,

KİLİ, Suna. 1982, **Türk Anayasaları**, Tekin Yayınevi, Ankara.

KİRİŞÇİ, K. Ve **WINROW**, G. M. 1997, **The Kurdish Question and Turkey: An Exampal of a Trans-State Ethnic Conflict**, Londra, Frank Cass.

KOÇ, Yıldırım. 2003, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

KODAMAN, B. 2004, “**Milli Devlet, Milli Siyaset ve Azınlıklar**”, Türk Yurdu, c.24.

KONGAR, Emre. 1981, **Toplumsal Değişme Kavramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi yayınevi, İstanbul.

KONGAR, Emre. 1998, **21. Yüzyılda Türkiye**, 200’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

KÖSOĞLU, N. 2004, “**Bir Rapor Vesilesiyle Arka Plan**”, Türk Yurdu, c.24.

Köy Enstitüsü Programları (1936–1953), Köy Enstitüleri ve Çağdaş Yaşam Vakfı. 2004.

KÖKER, Levent. 2004, **Demokratik Meşruluk, Kamusal Alan ve Çokkültürlülük Sorunu**, İç. Kausal Alan, Ed. Meral Özbek, il Yayınları, İstanbul.

KÖKER, Levent. 1993, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

KÖKER, Levent. 1997, **Kimlik Krizinden Meşruluk Krizine**, Toplum ve Bilim 71, 11–20.

KÖPRÜLÜ, Orhan Fuat. 1987, **Fuat Köprülü**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- KUKATHAS**, Chandrn. 1997, **Multiculturalism as Fairness**: Will Kymlicka's Multicultural Citizenship, The Journal of Political Philosophy: Volume 5, Number 4, 1997, pp. 406-407.
- KURAN**, Ahmet Bedevi. 1953, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, Çeltüt Matbaası, İstanbul.
- KURTULUŞ**, Faruk. 1953, **Yurttaşlık Bilgisi Dersleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KÜÇÜKÖMER**, İdris. 1994, Bütün Eserleri, **Sivil Toplum Yazıları**, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKÖMER**, İdris. 1986, "**Batılılaşmada Bürokrasinin Yeri**", Cumhuriyet Dönemi Tarih Ansiklopedisi, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KYMLICKA**, Will. 1998, **Çokkültürlü Yurttaşlık**, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı, İstanbul.
- KYMLICKA**, Will. 1995, **Multicultural Citizenship: A Liberal Theory**, of Minority Rights, Oxford: Clarendon Press..
- KYMLICKA** Will nad **NORMAN** Wayne. 1995, **Return of the Citizen**: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory.
- KYLİMCKA**, W. ve W. Norman (1994), "**Yurttaşın Dönüşü**: Yurttaşlık Kuramı Hakkında Son Dönem Eserlerin Bir İncelemesi", Ethics 104: 352-381.
- KYMLICKA**, Will. 1993, "**Community**", Der. R. Goodin and P. Pettit, A Companion to Contemporary Political Philosophy, Oxford: Blackwell.
- LACLAU**, Ernest. 1995, **Siyasal Kimliklerin Oluşumu**, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- LARA**, Maria Pia. 2002, **Democracy and Cultural Rights**: Is There a New Stage of Citizenship?, Constellations Volume 9, N0: 2, Published, by Blackwell Publishers.
- LA TORRE**, Massimo.,1998, "**Citizenship, Constitution, and The European Union**," in European Citizenship: An Institutional Challenge, ed. Massimo La Torre, The Hague, The Netherlands: Kluwer Law International.
- LA TORRE**, 2005, **Global Citizenship?** Blackwell Publishing Ltd.
- LECA**, Jean. 1992, "**Questions on Citizenship**" Chantal Mouffe (Ed.) Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community, Newyork: Verso.

- LECA, Jean. 1996, **Bireycilik ve Yurttaşlık. Dersimiz Yurttaşlık.** (Der. E. Balibar ve D. Borne), Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- LEWIS, Bernard: **İslam'ın Siyasal Dili**, çev. Fatih Taşar, Kayseri, Rey Yayıncılık, 1992.
- LEWIS, Bernard, 1998, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- LEWIS, Bernard, 2003, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- LIPPOLIS, Vincenzo. 1998, “**European Citizenship: What It Is and What It Could Be**,. in *European Citizenship: An Institutional Challenge*, ed. Massimo La Torre, The Hague, The Netherlands: Kluwer Law International.
- LUNT, Neil. SPOONLEY, Paul and MATARİA, Peter. 2002, **Past and Present: Reflections on Citizenship within New Zealand**, Social Policy and Administration ISSN 0144-5596, Vol. 36, No:4, pp. 346-362.
- LUNDBERG, Erik. 1995, “**Political Freedoms in the European Union**” in *A Citizen's Europe-In Search of a New Order*, Allan Rosas and Esko Antola, London: Sage Publications Ltd..
- MAHÇUPYAN, Etyen. 1994, “**Kemalizm: Bir Geçiş Dönemi**”, İç. Türkiye Günlüğü, Sayı: 28.
- Mc CARTHY, John and PRINCE Alan. 1995, **Faithfulness and reduplicative identity** . http://scholarworks.umass.edu/linguist_faculty_pubs/10
- McCARTHY, Thomas. 2004, **Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümünün 1989 İngilizce Baskısına Giriş**, İç. Kausal Alan, Ed. Meral Özbek, il Yayınları, İstanbul.
- Mac INTYRE, Alasdair. 1995, **Is Patriotism a Virtue?**, Theorizing Citizenship, Published By State University of New York.
- MAMDANİ, Mahmood. 2002, **African States, citizenship and war**, *İnternational Affairs* 78, 3 493-506.
- MARDİN, Şerif. 1994, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif. 1995, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif. 1995, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul.

- MARSHALL, T.H. ve BOTTOMORE, Tom. 2000, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar.** (Çev: Ayhan Kaya), Gündoğan Yayınları, Ankara.
- MARSHALL, T.H. 1963, “Citizenship and Social Class”** in T.H. Marshall, *Sociology at the Crossroads and Other Essays*, London: Heinemann Educational Books Limited, pp. 67-127.
- MARSHALL, T. H., BOTTOMORE, T. 2000, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar,** (Çev. Ayhan Kaya), Gündoğan Yay., Ankara, I. Baskı.
- MARSHALL, Gordon, 1999, Sosyoloji Sözlüğü,** Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- MARX, Karl. 1994, On the Jewish Question. Citizenship, Critical Concept,** (Ed. By: Bryan S. Turner and Peter Hamilton) London and New York: Routledge, 278-294.
- MARIAS, Epaminondas A, “Mechanisms of Protection of Union Citizens’ Rights.** in *A Citizen’s Europe-In Search of a New Order*, eds. Allan Rosas and Esko Antola, London: Sage Publications Ltd., 1995.
- MARIAS, Epaminondas., “European Citizenship In Action: From Maastricht To The Intergovernmental Conference”** in *European- Citizenship: An Institutional Challenge*, ed. Massimo La Torre, The Hague, The Netherlands: Kluwer Law International, 1998.
- MARZO, Salvatore, 1959, Roma Hukuku,** Çev. Ziya Umur, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- MEB Ortaokul Programı, 1938: 63 -64.**
- MEYERS, Diana. 1997, Feminist Social Thought: A Reader,** Newyork: Routledge.
- MILLER, David. 1992, “Community and Citizenship”,** Shlomo Avineri and Avner De-Shalit (Eds.), *Communitarianism and Individualism*, Newyork: Oxford University Press.
- MILLER, David. 2000, Citizenship and National Identity,** Blackwell Publishers.
- MOUFFE, C. 1993, “Demokratik Yurttaşlık ve Siyasi Topluluk”,** (Çev.: Koray Çalışkan), Birikim Dergisi, 55: 47-56.
- MUMCU, Ahmet 1992, İnsan Hakları Kamu Özgürlükleri,** Savaş Kitap ve Yayınevi, Ankara.
- NEGT, Oskar ve KLUGE, Alexander. 2004, Kamusal Alan ve Tecrübeye Giriş,** İç. Kausal Alan, Ed. Meral Özbek, il Yayınları, İstanbul.

- NEGRI**, Antonio. 2004, **Kamusal Alanın Yeniden Ele Geçirilmesi**, Ed. Meral Özbek, Kamusal Alan, Hil Yayınları, İstanbul.
- NİEGUTH**, Tim. 1999, **Beyond Dichotomy: Concepts of the Nation and the Distribution of Membership**, İn. Nations and Nationalism, Volume 5, Issue 2, p. 155–173.
- NISBET**, Robert. 1994, “**Citizenship: Two Traditions**”, Bryan Turner and Peter Hamilton (Eds.) *Citizenship: Critical Concepts*, Vol: 1 London: Routledge.
- NOMER**, Ergin. 1998, **Vatandaşlık Hukuku**, Fakülteler Matbaası, İstanbul.
- NOMER**, Ergin. 2002, **Vatandaşlık Hukuku**, Fakülteler Matbaası, İstanbul.
- ORAN**, Baskın. 2004, **Türkiye’de Azınlıklar** (Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İhtihat, Uygulama) TESEV Yayınları, İstanbul.
- O’KEFFE**, David and Antonio **BAVASSO**. 1998, “**Fundamental Rights and the European Citizen**” in *European Citizenship: An Institutional Challenge*, ed. Massimo La Torre, The Hague, The Netherlands: Kluwer Law international.
- OKUMUŞ**, Ejder. **Toplumsal Değişme ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul.
- OLDFIELD**, Adrian. 1990, **Citizenship And Community**, Civic Republicanism And The Modern World, Routledge, London and New York.
- O’LEARY**, Siofra. 1998, “**The Options fot the Reform of European Union Citizenship,**” in *Citizenship and Nationality Status In the New Europe*, eds. Siofm O’Leary and Teija Tiilikainen, London: Sweet&Maxwell.
- O’LEARY**, Siofra. 1996, **The Evolving Concept of Community Citizenship-From the Free Movement of Persons to Union Citizenship**, London: Kluwer Law International.
- ORTAYLI**, İlber. 1993, “**Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine**” Sosyal ve Siyasal Teori, Seçme Yazılar, (Haz. Atilla Yayla), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- OSMANAĞAOĞLU**, Cihan. 2003, **Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul Üniversitesi, oysal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ÖZBEK**, Meral. 2004, **Kamusal Alan**, Hil Yayınları, İstanbul.
- ÖZBUDUN**, Ergun. 1997, **Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik**, İç. Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Bağlam Yay, İstanbul.

- ÖZBUDUN**, E. 1995, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara.
- ÖZDEK**, Yasemin. 2000, **Uluslararası Politika ve İnsan Hakları**, Öteki, Ankara.
- OZANKAYA**, Özer. 2007, **Mustafa Kemal Atatürk, Yurttaş İçin Medeni Bilgiler**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- ÖZKAZANÇ**, Alev (1998), **Türkiye’de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980’li Yıllarda Yeni Sağ**, yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÖZTEKİN**, Ali. 1993, **Siyaset Bilimine Giriş**, Yeni Malatya Gazetesi Basımı, Malatya.
- ÖZTÜRK**, Yücel. 1999, “**Osmanlı Klasik Düzeninin Teşekkülü ve Çözülüşü**”, Türkiye Günlüğü Dergisi, Sayı: 58.
- ÖZTÜRK**, Namık K. 2003, **Bürokrasinin Gücü ve Siyaset**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- PAMUK**, Şevket. 1988, **Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- PARLA**, Taha. 2002, **Türkiye’de Anayasalar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PAREKH**, B. 1997, **Dilemmas of a Multicultural Theory of Citizenship**, Constellations Volume 4, N0: 1.
- PATEMAN**, Carole. 1989, **The Disorder of Woman**, Stanford University Press, Stanford, Califomia.
- PATEMAN**, Carole. 1993, “**Kardeşler arası Toplumsal Sözleşme**”, Der. John Keane, Sivil Toplum ve Devlet, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- PEKER**, Recep. 1935, **İnkılab Dersleri**, T.C. Maarif ve Derleme Müdürlüğü.
- PLATONES**, 1980, **Devlet**, (Çev. S.Eyüboğlu, M.A. Cimcoz,) Remzi Kitabevi, İstanbul.
- POGGI**, Gianfranco. 1991, **Çağdaş Devletin Gelişimi**, (Çev. Şule Kut, Binnaz Toprak), Hürriyet Vakfı, İstanbul.
- POCOCK**, J.G.A. 1998, “**The Ideal of Citizenship since Classical Times**” in G. Shafir (ed.), *The Citizenship Debates*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp.31-41.
- PREUSS**, Ulrich K. 1998, **Migration – A Challenge to Modern Citizenship**, Constellations Volume 4, N0: 3, 1998. Published, by Blackwell Publishers.

- PRING**, Richard. 2001, **Citizenship and Scholls**, The Political Quarterly Publishing Co. Ltd. 2001. Published by Blackweell Publishers.
- PURCELL**, Mark. 2003, **Citizenship and the Right to the Global City: Reimagining, the Capitalist World Order**, Joint Editors and The Political Quarterly Publishing Co. Ltd. Published by Blackweell Publishers.
- REISENBERG**, Peter (1992), **Cimenship In The Western Tradition**, Plato to Rousseau, The University of North Carolina Press, U.S.A, I.Baskı.
- RODE**, 1959, **Dual Nationals and the Doctrine of Dominant Nationality**, Harward Press, Washington.
- ROGERS**, Alisdair. 1998, **The Spaces of Multiculturalism and citizenship**, ISSJ 156/1998 Published by Blackweell Publishers,
- RUSSEL**, Keat. ve **URRY**, John. 1994, **Bilim olarak Sosyal Teori**, İmge Kitabevi, Ankara.
- SAFA**, Peyami. 1997, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Ötüken Neşriyat.
- SAĞLAM**, Vedat. 1996. **Eğitim, Siyaset ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul.
- SANDER**, Oral. 2000, **Ankara'nın Yükselişi ve Düşüşü**, İmge Kitabevi, Ankara.
- SANCAR**, Mithat 2000, **Devlet Aklı Kıskaçında Hukuk Devleti**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SARIBAY**, Ali Yaşar. 1992, **Siyasal Sosyoloji**, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- SAYBAŞILI**, Kemali. 1992, **İktisat, Siyaset ve Türkiye**, Bağlam Yayınları, Ankara.
- SAYIN**, Önal. 1997, **“Batı Kültürel Merkeziyetçiliği ve Etkileri”** İç. Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- SCHNAPPER**, Dominique. 1995, **Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair**, Çev. Özlem Okur, Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- SCHNAPPER**, Dominique. 1998, **“Yurttaşlar Cemaati”**, Dersimiz Yurttaşlık, Der. Turhan Ilgaz, Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- SCHNAPPER**, Dominique. 2001, **“Citizenship and National İdentitiy İn Europe”** Nation And Nationalism.
- SELEK**, Sebahattin. 1968, **Anadolu İhtilali**, Burçak Yayınları.

- SENCER**, Muzaffer. 1984, “**Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetmel Gelişmeler**” amme İdaresi Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 3.
- SEVİNÇ**, Necdet. 1999, **Osmanlı’nın Yükselişi ve Çöküşü**, Kamer Yayınları, İstanbul.
- SENCER**, Muzaffer. 1999, **Osmanlı Toplum Yapısı Eleştirel Bir Yaklaşım**, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- SEZGİNER**, M. 2004, “**Türklük’ ve ‘Türk Devleti’ Üzerine Tartışmalar**”, Türk Yurdu, C.24, 208: 15-22.
- SHAW**, Stanford 1982, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul.
- SIMITH**, Anthony. D.1999, **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- SOMEL**, Selçuk A. 1997, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Türk Kimliği**, İç. Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- SOMERSAN**, Semra. 1993, **Türkiye’de Çevre ve Siyaset**, Metis Yeşil Kitaplar, İstanbul.
- SOYARIK**, N. 2000, **The Citizen of the State and the State of the Citizen: An Analysis of the Citizenization Process in Turkey (unpublished Ph. D. Thesis)**, The Institute of Economics and Socieal Sciences of Bilkent University, Ankara.
- SOYSAL**, Yasemin Nuhoğlu. 1994, **Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe**, Chicago: The University of Chicago Press.
- Soysal**, Mümtaz. 1968 **Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- SPINNER**, Jeff. 1994, **The Boundaries of Citizenship: Race Ethnicity, and Nationality in the Liberal State**, Baltimore: The Hohn Hopkins University Press.
- STENHAUS**, Kurt. 1999, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi -I-** (Çev. Necdet Sander), Yeni Gün Haber Ajansı.
- STENHAUS**, Kurt. 1999, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi -II-** (Çev. Necdet Sander), Yeni Gün Haber Ajansı.
- STEUERWALD**, Karl. 1996, **Almanca Türkçe Sözlük**, Otto Harrossowitz Verla,

İstanbul.

SUNAY, Reyhan. 2007, **Tartışılan Egemenlik**, Yetkin Yayınları, Ankara.

ŞAYLAN, Gencay. 1992, **Türkiye’de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, İstanbul.

ŞENEL, Alâeddin. 1968, **Eski Yunan’da Siyasal Düşünüş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

TALAS, Cahit. 1992, **Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

TANİLLİ, Server. 2000, **Uygarlık Tarihi**, Adam Yayınları, İstanbul.

TANİLLİ, Server. 2001, **Devlet ve Demokrasi**, Adam Yayınları, İstanbul.

TANÖR, Bülent. 1997, **Osmanlı - Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 - 1980)**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., İstanbul.

TANÖR, Bülent. 1994, **İki Anayasa: 1961-1982**, Beta Yayıncılık, İstanbul.

TANÖR, Bülent. 1994, **Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu**, BDS Yayınları, İstanbul.

TATLIDİL, Ercan. 2000, **“Globalleşme Sürecinde İnsan Kaynaklarının Değişimi: Türkiye Örneği”**, Prof. Dr. Eyüp Kemerlioğlu’na Armağan, Önder Matbaacılık, Sivas.

TEKİNALP, Gülören ve Ünal TEKİNALP, 2000, **Avrupa Birliği Hukuku**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.

TEZCAN, Ercüment. 2002, **“Avrupa Birliği Yurttaşlığı: Gelişim ve Perspektifler”**i Birikim, Sayı: 157.

TEZCAN, Ercüment. 2002, **Avrupa Birliği Hukuku’nda Birey**, İletişim Yayınları, İstanbul.

THIEMANN, Ronald F. 1996, **Religion in Public Life: A Dilemma for Democracy** Washington, D.C.: Georgetown University Press.

TİMUR, Taner. 1994, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, İmge Kitabevi, Ankara.

TOK, Nafiz. 2003, **Kimlik**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

TOKER, Metin 1970, **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul.

- TOSUN, Gülgün.** 1998, **Demokratikleşme Sürecinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- TOSUN, Hüseyin.** 2002, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 52, Cilt: XVIII.
- TOSUN, T.** 2005, “**Anayasal Vatandaşlık Çerçevesinde Çözüm**”, 27 Eylül 2005. (<http://www.zaman.com.tr/?bl=yorumlar&alt?&hn=203149>).
- TOURAINE, Alain** 2000, **Modernliğin Eleştirisi**, (Çev. Hülya Tufan), YKY, İstanbul.
- TOYNBEE, Arnold J.** 1999, **Türkiye: Yeni Bir Devletin Doğuşu**, (Çev. Kasım Yargıcı), Yeni Gün Haber Ajansı.
- TÖRE, Teslim.** 2002, **Birey, Toplum, Sistem ve Globalizm**, Alan Yayınları, İstanbul.
- TÖRENLİ, Nurcan.** 2004, **Enformasyon Toplumu ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- TUNAYA, Tarık Zafer.** 1997, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, Yeni Gün Haber Ajansı.
- TUNÇAY, Mete.** 1992, “**Siyasal Tarih: 1902-1923**”, Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye: 1923-1980, (Haz. Sina Akşin) Cem Yayın Evi, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete.** 1992, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931**, Cem Yayın Evi, İstanbul.
- TURAN, İlter.** 1998, “**1972-1996 Döneminde İstanbul’da Derneksel Hayat**” Der. Ahmet N. YÜCEKÖK, İlter Turan, Mehmet Ö. Alkan: Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- TURAN, İlter.** 1998, “**Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Siyasal Kültür**”, Yeni Türkiye Cumhuriyeti Özel Sayısı II, Sayı: 23-24.
- TURAN, Şerafettin.** 2002, **Türk Devrim Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TURHAN, Mümtaz.** 1969, **Kültür Değişimleri**, MEB 1001 Temel Eser, İstanbul.
- TURNER, Bryan, S.** 1986, **Citizenship and Capitalism**, The Debate Over Reformism, Allen & Unwin, London.
- TURNER, Bryan, S.** 1993, “**Contemporary Problems in the Theory of Citizenship**” in B. S. Turner (ed.) **Citizenship and Socieal Theory**, London:

Sage.

Türkçe Fransızca Lügat, 1963, Fona Correspondence Institute Yayınları, İstanbul.

Türkçe Sözlük, 1981, 6. bs., Türk Dil Kurumu, Ankara.

TÜRKDOĞAN, Orhan. 2004, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme**, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

TÜRKDAOĞAN, Orhan, 2004, **Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi**, Timaş Yayınları, İstanbul.

TÜRKÖNE Mümtaz Er. 2003, **Siyaset**. Ankara. Lotus Yayınevi.

TÜRKÖNE, M., “**Avrupa Birliği**”, 31 Mart 2005. (<http://www.zaman.com.tr>).

ULUOCAK, Nihal. 1989, **Türk Vatandaşlık Hukuku** (Karşılaştırmalı Uygulamalı), Filiz Kitabevi, İstanbul.

ULUSOY, Mehmet. 2006, **Alt Kimlik- Üst Kimlik: Ulustan Beylikler, Cumhuriyetten Hilafete**. Teori Aylık Dergi. Sayı: 192, s. 31–39.

UNAT, İlhan. 1966, **Türk Vatandaşlık Hukuku** (Metinler - Mahkeme Kararları), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

URRY, John. 1998, “**Globalisation and Citizenship**” (draft), published by the Department of Sociology, Lancaster University at: <http://www.comp.lancaster.ac.uk/sociology/soc009ju.html>

URRY, John. 1995, “**Örgütlü Kapitalizmin Sonu**“, Yeni Zamanlar, 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi, (çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yay., İstanbul.

UYKUCU, Ekrem. 1994, **1919’dan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ansiklopedisi**, Toker Yayınları, İstanbul.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. 1954, **Osmanlı Tarihi**, C. III, 2. Kısım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, 1954.

ÜÇÖK, Coşkun. 1980, **Siyasal Tarih (1789 - 1960)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara.

ÜLKEN, Hilmi Ziya. 1992, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul.

ÜNAL, Ş. 1995, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**, TBMM Basımevi Müdürlüğü, Ankara.

- ÜNSAL, Artun. 1998, “**Yurttaşlık Zor Zanaat**” [Citizenship: Difficult Art] in A. Unsal (ed.), 75. Yılda Tebaadan Yurttaş [From Subject to Citizen in 75 Years], Tarih Vakfı Yayınları, pp.1-36, İstanbul.
- ÜSTEL, Füsün. 2004, **Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**. İstanbul İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÜSTEL, Füsün. 1999, **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Dost, Ankara.
- VAROL, Muharrem. 1997, **Kuramda ve Gerçeklikte Yurttaş**. (Yay. Haz.: Nuri Bilgin), Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Bağlam Yayınları, 31–39, İstanbul.
- VAN GUNSTEREN, Herman. 1994, “**Four Conceptions of Citizenship**” in B. Van Steenberg (ed.) *The Condition of Citizenship*, London: Sage Publications, pp.36-48.
- VAN STEENBERGEN, Bart. 1994, “**Towards a Global Ecological Citizen**” in B. Van Steenberg (ed.), *The Condition of Citizenship*, London: Sage Publications, pp.141-152.
- VAROL, Muharrem. 1997, **Kuramda ve Gerçeklikte Yurttaş**, İç. Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- WALZER, Michael. “**Citizenship**” In *Political Innovation and Conceptual Change*, ed., T. Ball and J. Far, 211-219, Cambridge: Cambridge University Press.
- WALZER, Michael. 1995, **The Civil Society Argument**, Theorizing Citizenship, Published By State University of New York.
- WHITEMAN, M. Marjorie. 1968, **Digest of International Law in 1969**. Vol 5. Washington D.C., U.S. Government Printing Office.
- YALÇINER, Ruhan. 2004, **Çağdaş Siyaset Kuramında Yurttaşlık**: Evrenselci ve Farklılığa Dayalı Modeller Üzerine Bir İnceleme, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- YALVAÇ, Faruk. 2001, **Uluslar arası İlişkiler Kuramında Yapısalcı Yaklaşımlar**, İç. Devlet Sistem ve Kimlik, Der. Atilla Erarp, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YAZICI, Serap. 1997, **Türkiye’de Askeri Müdahalenin Anayasal Yetkileri**, Yetkin Yayınları, Ankara.
- YERASİMOS, Stefanos. 1986, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul.

YILDIZ, Ahmet. 2001, “**Ne Mutlu Türküm Diyebilene**” **Türk Ulusal Kimliğinin Etnoseküler Sınırları (1919 - 1938)**, İletişim Yayınları, İstanbul.

YILMAZ, Durmuş. 2004, **Üniversiteler İçin Vatandaşlık Bilgisi**, Çizgi Yayınları, Konya.

YOUNG, IRis M. 1995, **Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship**, Theorizing Citizenship, Published By State University of New York.

YURDUSEV, A. Nuri. 1997, **Avrupa Kimliği Oluşumu ve Türk Kimliği**, İmge Kitabevi Ankara.

YÜCEKÖK, Ahmet N. 1998, **1946-1971 Yılları Arasında İstanbul’da Sivil Toplum Örgütleri**, İç. Tanzimat’tan Günümüze STK’lar. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

ZURCHER, Erik Jan. 2002, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

EKLER

EK I: SORU CETVELİ ÖRNEĞİ

YURTTAŞLIK BİLİNCİ

Bu çalışma, toplumun en bilinçli kesimlerinden oluşan akademik personelin anayasamızda belirtilen yurttaşlık hak ve görevlerini ne kadar bildiği ve benimsediğine dair, “yurttaşlık bilinci”ni ölçmeyi amaçlanmıştır. C.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı’nda yürütülmekte olan “Türkiye’de Yurttaşlık” konulu doktora tezine ilişkin anketimize katılmanızı bekliyoruz.

Ankete adınız yazmayınız. Size en uygun cevapları işaretleyiniz. **Vereceğiniz cevaplar toplu olarak değerlendirilecek, kimse tarafından görülmeyecek ve hiç kimseye verilmeyecektir.**

Bu iş yoğunluğunuz içerisinde araştırmamıza vereceğiniz destek, ayıracağınız zaman ve bu bilimsel nitelikteki çalışmaya katkılarınızdan dolayı en içten teşekkürlerimizi sunarız.

C. Ü. Sosyal Bilimler Enst. Sosyoloji Anabilim Dalı

Öğr. Gör. Ercan ŞAHBUDAK

1- Cinsiyetiniz

() Kadın () Erkek

2- Kaç Yaşındasınız?.....

3- Akademik Kariyeriniz?

() Prof. Dr

() Doç. Dr.

☐ Yrd. Doç. Dr.

4- **Alanınız?**

☐ Sağlık Bilimleri

☐ Mühendislik

☐ Fen Bilimleri

☐ Sosyal Bilimler

☐ Başka

5- **Gelir Durumunuz?**

☐ 1500 – 2000 ☐ 2001 – 3000

☐ 3001 – 3500 ☐ 3501 ve üzeri

6- **Doğum Yeriniz?**

☐ Köy ☐ Kasaba ☐ İlçe ☐ İl

7- **Medeni Durumunuz?**

☐ Bekâr ☐ Evli

Aşağıdaki tabloda anayasada bulunan yurttaşlık hak ve görevleri belirtilmiştir. Yurttaşlık hak ve görevlerini ne kadar bildiğinizi ve sizin düşüncelerinize uygun olup olmadığını, yan kutucuklarda yer alan ifadelerden sadece birini işaretleyerek belirtiniz.

		Anayasadaki Yurttaşlık Haklarını Bilip-Bilmeme			Söz Konusu Maddelere Katılıp Katılmama		
		Tamamen bilgi sahibiyim	Az Biliyorum	Bilmiyorum	Aynen katılıyorum	Biraz katılıyorum	Katılmıyorum
8	Herkes yaşama maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir						
9	Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır.						
10	Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir						
11	Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir.						
12	Kimsenin konutuna dokunulamaz.						
13	Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır.						
14	Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır.						
15	Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.						
16	Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.						
17	Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir.						
18	Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.						

19	Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.						
20	Sürelî veya süresiz yayın önceden izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz.						
21	Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.						
22	Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme ve yayım araçlarından yararlanma hakkına sahiptir.						
23	Düzeltilme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir.						
24	Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.						
25	Herkes, önceden izin almadan, silâhsız ve saldırsız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.						
26	Herkes, mülkiyet ve miras						

	haklarına sahiptir.						
27	Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.						
28	Hiç kimse kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz.						
29	Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.						
30	Kamu görev ve hizmetinde bulunanlara karşı, bu görev ve hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak yapılan isnatlardan dolayı açılan hakaret davalarında, sanık, isnadın doğruluğunu ispat hakkına sahiptir.						
31	Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlâl edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir.						
32	Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır.						
33	Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.						
34	Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine						

	sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir.						
35	Çalışma, herkesin hakkı ve görevidir.						
36	Kimse yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz.						
37	Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir.						
38	İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler.						
39	Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler.						
40	Ücret, emeğin karşılığıdır.						
41	Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.						
42	Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir.						
43	Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.						

44	Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halk oylamasına katılma hakkına sahiptir.						
45	Vatandaşlar, siyasî parti kurma, usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir.						
46	Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.						
47	Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir.						
48	Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.						
49	Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancılar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne yazı ile başvurma hakkına sahiptir.						
50	Yurttaşların ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının elinde bulunan bilgilere erişebilme hakkına sahiptir.						